



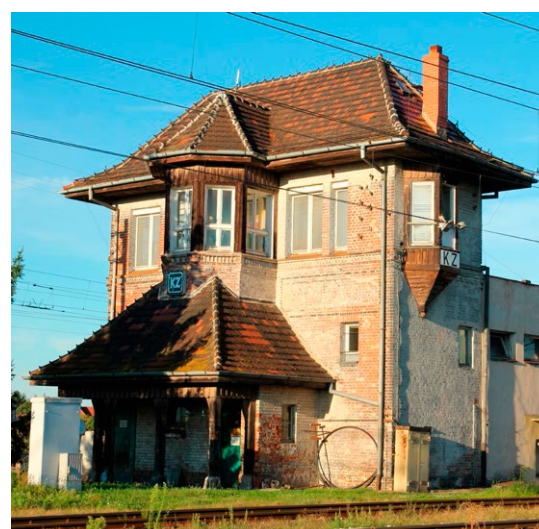
WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

P I S M O
STOWARZYSZENIA
KONSERWATORÓW
Z A B Y T K Ó W

ISSN 0860-2395
ISSN Online: 2544-8870

83/2025



Nicolas Grospierre

HELIOGRAMY W SALI SALOMONA

W poszukiwaniu światła

Pałac na Wyspie, Muzeum Łazienki Królewskie
12 września 2025–30 sierpnia 2026

Organizator



Organizator
Muzeum



Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Partnerzy
Muzeum





WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

Redaktor naczelna / Editor-in-Chief

dr inż. arch. Barbara Zin

Redaktorzy

dr hab. Monika Jadzińska

dr hab. Michał Pszczółkowski

dr hab. Artur Różański

Sekretarz redakcji / Editorial secretary

Marta Kolpanowicz

e-mail: sekretariat.redakcji@skz.pl

Redaktorzy językowi / Language editors

Bogumiła Ziembła-Ziębicka (język polski)

dr inż. arch. Krzysztof Barnaś (język angielski)

Recenzenci bieżącego numeru

dr hab. Ariel Ciechański (IGiPZ PAN), dr Katarzyna Darecka (Muzeum Gdańska), dr hab. Andrzej Gaczoł (PK), dr hab. Joanna Gil-Maścierznyk (PŚK), prof. Marek Goszyła (PRz), dr Żaneta Gwardzińska-Chowanec (AEH), prof. Robert Hirsch (PG), dr Michał Jerczyński (PKP), dr hab. Michał Krupa (PK), dr hab. Joanna Kucharszewska (UMK), prof. Dominika Kuśnierz-Krupa (PK), dr hab. Andrzej Legendziewicz (PWf), prof. Piotr Marciniak (PP), prof. Zbigniew Paszkowski (UAFM), dr hab. Artur Różański (UAM), dr hab. Ulrich Schaaf (UMK), prof. Elżbieta Szmít-Naud (UMK), dr hab. Michał Wojenka (UJ)

Redakcja strony internetowej / Website editor

Paweł Myska

Autor logotypu / Logo design

dr hab. Maciej Konopka

Projekt okładki / Cover design

Wojciech Skrzypiec

Zdjęcia na okładce / Cover photos

Miron Urbaniak

Realizacja wydawnicza / Publishing

Wydawnictwo Attyka, www.attyka.net.pl

Wydawca / Publisher

Zarząd Główny Stowarzyszenia

Konservatorów Zabytków

00-464 Warszawa, ul. Szwolczerów 9

tel. 22-621-54-77, faks 22-622-65-95

Nakład / Issue 30 egz. / copies**Instrukcje dla autorów, podstawowe zasady**

recenzowania publikacji oraz lista recenzentów

dostępne są na stronie internetowej:

www.wiadomoscikonservatorskie.pl

Instructions for authors, basic criteria for

reviewing the publications and a list of reviewers

are available on the website:

www.wiadomoscikonservatorskie.pl

RADA NAUKOWA / ACADEMIC BOARD

prof. Jerzy Jasieńko (konstrukcje historyczne), 0000-0002-8574-6121,

Politechnika Wrocławska – **przewodniczący**

prof. Calogero Bellanca (historia architektury, konserwacja zabytków),

0000-0002-1835-8460, Uniwersytet Sapienza w Rzymie

prof. Maria Teresa Bartoli (architektura), 0000-0003-1492-6149,

Uniwersytet we Florencji

prof. Stefano Bertocci (architektura), 0000-0001-5283-9076,

Uniwersytet we Florencji

prof. Mario Docci (historia architektury, konserwacja zabytków),

Uniwersytet Sapienza w Rzymie

prof. Tiago Ferreira (konstrukcje), 0000-0002-6169-3053, Uniwersytet w Bradze

prof. Julia Ivashko (historia architektury), 0000-0003-4525-9182,

Uniwersytet w Kijowie

prof. Piotr Gerber (zabytki techniki), 0000-0003-0172-1996,

Fundacja Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego Śląska

prof. Wolfram Jaeger (konstrukcje), 0000-0002-2841-2125, Uniwersytet w Dreźnie

prof. Andrzej Kadłuczka (architektura, konserwacja zabytków),

0000-0001-7009-5330, Politechnika Krakowska

prof. Tatiana Kirova (konserwacja zabytków architektury), Politechnika w Turynie

prof. Andrzej Koss (konserwacja i restauracja dzieł sztuki), 0009-0006-5028-0014,

Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie

prof. Kazimierz Kuśnierz (historia urbanistyki, konserwacja zabytków),

0000-0001-6703-5695, Politechnika Krakowska

prof. Dominika Kuśnierz-Krupa (historia urbanistyki, konserwacja zabytków),

0000-0003-1678-4746, Politechnika Krakowska

prof. Jadwiga Łukaszewicz (konserwacja i restauracja dzieł sztuki),

0000-0003-0049-8171, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

prof. Piotr Marciniak (architektura, urbanistyka, historia), 0000-0002-4404-1184,

Politechnika Poznańska

prof. Anna Marciniak-Kajzer (archeologia), 0000-0003-1346-9652,

Uniwersytet Łódzki

prof. Claudio Modena (konstrukcje), 0000-0001-7289-6879, Uniwersytet w Padwie

prof. Susana Mora Alonso-Muñoyerro (historia architektury, konserwacja

zabytków), 0000-0001-6334-5194, Politechnika w Madrycie

prof. Andre de Naeyer (architektura), Uniwersytet w Antwerpii

prof. Małgorzata Nowalińska (konserwacja dzieł sztuki), Akademia Sztuk Pięknych

w Krakowie

prof. Tomasz de Rosset (zabytkoznawca, muzealniki), 0000-0002-0541-286X,

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

prof. Grażyna Schulze-Głazik (konserwacja dzieł sztuki), Akademia Sztuk Pięknych

w Krakowie

prof. Bogusław Szmygin (konserwacja zabytków architektury), 0000-0003-0629-4495,

Politechnika Lubelska

prof. Guido Vannini (archeologia), 0000-0001-7903-3961, Uniwersytet we Florencji

prof. Maria Jolanta Żychowska (architektura, konserwacja zabytków),

0000-0002-2829-0172, Politechnika Krakowska

Czasopismo jest wydawane drukiem w formacie A4 (wersja pierwotna) oraz w wersji elektronicznej. / The Journal is printed in A4 format (original version) and is available online. Na stronie internetowej dostępne są pełne wersje numerów czasopisma w formacie PDF. / Full versions of the Journal's issues are available in PDF format.

„Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” są indeksowane przez: POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>), BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>), Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) oraz SCOPUS (od roku 2019).

“Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” are indexed by: POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>), BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>), Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) and SCOPUS (since 2019).

Szanowni Czytelnicy,

Oddanie do Waszych rąk trzeciego numeru „Wiadomości Konserwatorskich” to kolejny krok ku pogłębionej refleksji nad stanem i przyszłością polskiego dziedzictwa kulturowego. Tematyka bieżącego numeru obejmuje szerokie spektrum zagadnień: od ochrony dziedzictwa przemysłowego, przez badania nad zabytkami ruchomymi, aż po modernizację i adaptację obiektów zabytkowych. Dużo miejsca poświęcamy omówieniu badań architektonicznych i archeologicznych rosnącego zasobu obiektów czekających na ratunek i włączenie do dziedzictwa kulturowego. W bieżącym numerze można również znaleźć głosy w toczącej się dyskusji o przyszłości ochrony dziedzictwa w Polsce. Dyskusja ta jest głównym tematem III Kongresu Konserwatorów Polskich, zaplanowanego na październik 2025 roku, a organizowanego przez Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków we współpracy z Narodowym Instytutem Dziedzictwa oraz Wydziałem Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kongres to nie tylko akademickie debaty – będzie on okazją do zmierzenia się z wyzwaniami, przed jakimi stoi środowisko konserwatorskie oczekujące dziś nie tylko postawienia diagnozy, lecz także wskazania rozwiązań. Nasze czasopismo, poczynawszy od numeru 79 z 2024 roku, publikuje komunikaty Zarządu Głównego SKZ, które zachęcają do udziału w debacie o kluczowych problemach związanych z ochroną polskiego dziedzictwa. Są one przedmiotem analiz zespołów eksperckich powołanych przez Zarząd Główny SKZ i obejmują kwestie wymagające uwagi i zaangażowania całego środowiska.

Serdeczne podziękowania kierujemy do sponsora bieżącego numeru – firmy **Remmers Polska Sp. z o.o.**, obecnej na polskim rynku od 1996 roku. Oferowane przez nią produkty stanowią kompleksowe rozwiązania dla architektów, projektantów, wykonawców oraz innych specjalistów z branży budowlanej i konserwatorskiej. Dzięki wsparciu finansowemu firmy Remmers nasze czasopismo jest dostępne w formule *open access*, co wzmacnia ideę powszechnego dostępu do wiedzy i wyników badań w szeroko pojętej ochronie dziedzictwa kulturowego.

Zachęcamy Państwa do korzystania z wersji elektronicznej czasopisma dostępnej na naszej stronie internetowej www.wiadomoscikonserwatorskie.pl. Wierzimy, że treści, które przygotowaliśmy, staną się inspiracją do dalszych badań, dyskusji i działań na rzecz zachowania naszego wspólnego dziedzictwa.

Redaktor naczelna
Editor-in-Chief
Barbara Zin



Dear Readers,

Handing over to our readers the third issue of “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” is another step towards a deeper discussion on the state and future of Polish cultural heritage. The current issue’s themes cover a wide spectrum of problems: from the preservation of industrial heritage, to the study of movable monuments and the modernization and adaptive reuse of historic buildings. Much space is devoted to discussing architectural and archaeological research of the growing resource of objects and structures that are waiting to be saved and incorporated into cultural heritage. The current issue also features voices in the ongoing discussion about the future of heritage protection in Poland. This discussion is the main topic of the Third Congress of Polish Conservators, scheduled for October 2025 and organized by the General Board of the Association of Monument Conservators in cooperation with the National Institute of Cultural Heritage and the Faculty of Law and Administration of Jagiellonian University. The congress is not only about academic debates—it will be an opportunity to face the challenges faced by the conservation community today expecting not only a diagnosis, but also to identify solutions. Our journal, starting with issue 79 of 2024, publishes communiqués from the SKZ General Board that encourage participation in the debate on key issues related to the protection of Polish heritage. They are analyzed by expert teams appointed by the SKZ General Board and include issues that require the attention and involvement of the entire community.

Our sincere thanks go to the sponsor of the current issue: **Remmers Polska Sp. z o.o.**, which has been present on the Polish market since 1996. The products it offers provide comprehensive solutions for architects, designers, contractors and other professionals in the construction and conservation industries. Thanks to the support of Remmers Polska, our journal can operate under an open access formula, which enhances the idea of general access to knowledge and research findings, which is especially important today.

We encourage you to use the online version of the journal available on our website www.wiadomoscikonserwatorskie.pl. We believe that the content we have prepared will inspire further research, discussion and action to preserve our common heritage.

Przewodniczący Rady Naukowej
Chairman of the Academic Board
Jerzy Jasieńko



INFORMACJA

Jacek Rulewicz

Komunikat III Kongresu Konserwatorów
Polskich. Integracja wokół dziedzictwa 7

NAUKA

Arkadiusz Woźniakowski, Piotr Samół, Robert Hirsch

Ostatnia modernizacja fortyfikacji
Twierdzy Wistoujście z 2. połowy
XIX wieku 9

Andrzej Legendziewicz, Daria Dobrasiak

Zespół pałacowo-klasztorny w Otyniu
od połowy XV do schyłku XVIII wieku 26

Katarzyna Darecka

Metalowe drzwi i wrota w Gdańsku
od XVI do XX wieku – zachowane
dziedzictwo rzemiosła architektonicznego 45

Magdalena Przysiężna-Pizarska, Dariusz Bajno

Metodyka badań archeologicznych
w kontekście badań technicznych w kościele
pw. Podwyższenia Krzyża Świętego
w Opolu (katedra opolska) 63

Marta Ostrowska-Bies

Od średniowiecznego kwartału lokacyjnego
do placu miejskiego. Przemiany przestrzenne
wokół kościoła św. Elżbiety na wrocławskim
Starym Mieście. Część 1. Od początku XIX
wieku do I wojny światowej 77

Miron Urbaniak

Problem ochrony nastawni i urządzeń
sterowania ruchem kolejowym w Polsce 96

Anna Helena Przybyła

Krajobraz miejski jako dziedzictwo.
Trasa W-Z i nowa kompozycja
krajobrazowa Starej Warszawy 112

INFORMATION

Jacek Rulewicz

Komunikat III Kongresu Konserwatorów
Polskich. Integracja wokół dziedzictwa 7

SCIENCE

Arkadiusz Woźniakowski, Piotr Samół, Robert Hirsch

The Last Modernization of the Wistoujście
Fortress's Fortifications in the Late
Nineteenth Century 9

Andrzej Legendziewicz, Daria Dobrasiak

Palace and monastery complex in Otyń
from the mid-fifteenth to the end
of the eighteenth century 26

Katarzyna Darecka

Metal Doors and Gates in Gdańsk from the
Sixteenth to the Twentieth Century: Surviving
Examples of Architectural Craftsmanship 45

Magdalena Przysiężna-Pizarska, Dariusz Bajno

Archaeological Research Methodology
in the Context of Technical Investigations
at the Church of the Exaltation of the
Holy Cross in Opole (Opole Cathedral) 63

Marta Ostrowska-Bies

From Medieval Block to City Square:
Spatial Transformations Around
St. Elizabeth's Church in Wrocław's
Old Town, Part 1: From the Early
Nineteenth Century to First World War 77

Miron Urbaniak

Preserving Signal Boxes and Rail Traffic
Control Machinery in Poland 96

Anna Helena Przybyła

Urban Landscape as Heritage:
The East–West Route and the New
Landscape Composition of Old Warsaw 112

<i>Natalia Krupa</i> Znaczenie dawnych zmian i działań naprawczych dla wartości historycznej i artystycznej tkanin zabytkowych	132	<i>Natalia Krupa</i> Significance of Past Changes and Reparatory Measures to Historical and Artistic Value of Historic Fabrics	132
<i>Barbara Stec</i> Skala jako czynnik zakorzenienia w architekturze na przykładzie duńskiej realizacji Kengo Kuma	148	<i>Barbara Stec</i> Scale as a Factor of Rootedness of Architecture on the Example of Kengo Kuma's Danish Project	148
<i>Emad Hani Ismaeel, Lubna Abdulkhaleq Mohammed</i> Kompatybilna adaptacja zabytku jako atrakcji turystycznej: Kiszla w Akrze	158	<i>Emad Hani Ismaeel, Lubna Abdulkhaleq Mohammed</i> Compatible Reuse of a Historic Site as a Tourist Destination: Qishla of Akre	158
<i>Bogusław Szmygin</i> Uwarunkowania i założenia nowelizacji ustawy o ochronie zabytków	170	<i>Bogusław Szmygin</i> Conditions and Assumptions of the Amendment to the Monument Protection and Preservation Act	170
<i>Monika Wojakowska, Bożena Boba-Dyga, Marcin Sabaciński</i> Bezpieczeństwo dóbr kultury – interdyscyplinarne podejście do działań prewencyjnych na rzecz ochrony dziedzictwa	188	<i>Monika Wojakowska, Bożena Boba-Dyga, Marcin Sabaciński</i> Security of Cultural Assets: Interdisciplinary Approach to Preventive Measures for Heritage Protection	188
<i>Beata Nuzzo</i> Governance partecipativa we włoskim systemie ochrony dóbr kultury	204	<i>Beata Nuzzo</i> Governance Partecipativa in the Italian System of Cultural Heritage Protection	204
WYDARZENIA		EVENTS	
<i>Monika Kasprzak, Piotr Samół</i> Odkrycia na gdańskim Zamczysku związane z najstarszym kościołem grodzim (XII–XIII w.)	217	<i>Monika Kasprzak, Piotr Samół</i> Odkrycia na gdańskim Zamczysku związane z najstarszym kościołem grodzim (XII–XIII w.)	217
<i>Alina Tarsa</i> Akademia Konserwatorska	218	<i>Alina Tarsa</i> Akademia Konserwatorska	218
WSPOMNIENIA		POSTHUMOUS TRIBUTES	
<i>Monika Stachurska, Krzysztof Chmielewski</i> Profesor Wojciech Kurpik	219	<i>Monika Stachurska, Krzysztof Chmielewski</i> Profesor Wojciech Kurpik	219
ARTYKUŁ SPONSOROWANY		SPONSORED ARTICLE	
<i>Jacek Olesiak</i> Technologie Remmers w służbie zrównoważonej konserwacji zabytków architektury	221	<i>Jacek Olesiak</i> Technologie Remmers w służbie zrównoważonej konserwacji zabytków architektury	221

III KONGRES KONSERWATORÓW POLSKICH

Komunikat Zarządu Głównego SKZ nr 4



W dniach 14–16 października 2025 r. odbędzie się w Krakowie III Kongres Konserwatorów Polskich. Wszystkich zainteresowanych prosimy o zaznaczenie tej daty w swoich kalendarzach.

INTEGRACJA WOKÓŁ DZIEDZICTWA

W październiku 2025 r. spotkają się uczestnicy III Kongresu Konserwatorów Polskich, wybrzmi pytanie o przyszłość ochrony polskiego dziedzictwa. To nie tylko akademickie debaty, ale potrzeba zmierzenia się z problemami pilnie wymagającymi rozwiązania.

Idea zwoływania ogólnopolskich zjazdów konserwatorskich narodziła się w organizacjach pozarządowych w 2004 r., a Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków podjęło się ich organizacji, nawiązując do sięgającej XIX w. tradycji wspólnych debat różnych środowisk zjednoczonych troską o wspólne dobro, jakim jest dziedzictwo kulturowe. Dzięki tej wizji Kongresy w 2005 i 2015 r., przygotowane we współpracy z bratnimi organizacjami, takimi jak ICOMOS, Stowarzyszenie Historyków Sztuki oraz Stowarzyszenie Architektów Polskich, a także z uczelniami, muzeami i innymi instytucjami, stały się ważnym forum dyskusji o sukcesach polskiej konserwacji i o wyzwaniach, jakie przed nią stoją.

Obecnie Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, we współpracy z Narodowym Instytutem Dziedzictwa oraz Wydziałem Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego, ponownie stoi na czele przygotowań do kolejnego, trzeciego już Kongresu.

Misją SKZ jest integracja środowiska. Misja ta przyświeca debatom nad zagadnieniami prawnymi, administracyjnymi, finansowymi, społecznymi, a także środowiskowymi, które będą poruszane podczas tegorocznego Kongresu.

Archaiczny i niewydolny system prawny wymaga uchwalenia **nowej ustawy** o ochronie zabytków, odzespolenia i odpolitycznienia służb konserwatorskich, uproszczenia procedur, wzmocnienia kompetencji konserwatorów wojewódzkich i samorządowych, wprowadzenia jednolitych standardów. Równie dramatycznie przedstawia się kwestia finansowania. Bez dofinansowania służb konserwatorskich, znaczą-

cego poszerzenia katalogu ulg podatkowych dla właścicieli zabytków i radykalnego uproszczenia dostępu do dotacji będziemy świadkami dalszej degradacji bezcennych obiektów. Musimy głośno mówić o potrzebie przygotowania się na sytuacje nadzwyczajne – wojny, klęski żywiołowe, cyberzagrożenia. Ochrona dziedzictwa w czasach kryzysów to wyzwanie globalne, wymagające strategicznego planowania i współpracy z instytucjami bezpieczeństwa narodowego. Wreszcie, niezbędne jest pełne wykorzystanie potencjału nowych technologii – cyfryzacji, modelowania 3D, sztucznej inteligencji – do dokumentowania, analizowania i promowania zabytków. Musimy także włączyć w proces decyzyjny organizacje społeczne, aktywistów i pasjonatów, którzy często dysponują bezcenną wiedzą i ogromnym zapalem.

Kongres ma charakter ekspercki, strategiczny i środowiskowy. Wezmą w nim udział przedstawiciele administracji konserwatorskiej, samorządów, instytucji kultury, środowisk akademickich, organizacji pozarządowych, duchowieństwa oraz społecznych opiekunów zabytków. Kongres potrwa trzy dni i będzie miał strukturę opartą na debatach plenarnych, panelach tematycznych i warsztatach eksperckich. Przewidziane są również fora środowiskowe i bloki tematyczne (Archiwalia w służbie konserwacji, Zabytki postindustrialne, Zabytki w sytuacji kryzysowej). Wygłoszonych zostanie kilkadziesiąt referatów i prezentacji.

Kongres odbywa się pod honorowym patronatem:

- Marszałka Senatu RP,
- Wicepremiera, Ministra Obrony Narodowej,
- Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Uroczysta inauguracja odbędzie się 14 października 2025 r. o godz. 12.00 w reprezentacyjnych wnętrzach Teatru im. Juliusza Słowackiego w Krakowie, z udziałem przedstawicieli władz państwowych, instytucji ochrony dziedzictwa, świata nauki i kultury.

Obrady plenarne i panele tematyczne odbywać się będą w:

- Centrum dydaktycznym Wydziału Prawa UJ przy ul. Krupniczej 33A,
- gmachu Archiwum Narodowego w Krakowie przy ul. Rakowickiej 22E,
- Klubie Garnizonowym przy ul. Zyblikiewicza 1.

Dzień I – Przeszłość jako fundament przyszłości

Nowoczesne doktryny konserwatorskie – Dziedzictwo wielokulturowe w granicach współczesnego państwa – Ochrona pamięci wobec wojny i kryzysów

Dzień II – System, prawo, instytucje

Planowanie przestrzenne a dziedzictwo – Finansowanie i partnerstwo w ochronie zabytków – Reforma ewidencji i rejestru

Dzień III – Narzędzia nowoczesnej ochrony

Cyfryzacja, modelowanie 3D, AI – Dziedzictwo przemysłowe i rewitalizacja – Edukacja zawodowa, społeczna i akademicka

Fora i dyskusje świadczą o holistycznym i interdyscyplinarnym podejściu Kongresu, o dążeniu do

zjednoczenia różnorodnych perspektyw i do opracowania skutecznej polityki ochrony dziedzictwa, będącej wspólnym dziełem państwa i społeczeństwa.

Nasz głos jest słabo słyszalny, a zabytki nie są tematem ważnym w publicznej debacie. Żegnając się z funkcją ministry, Hanna Wróblewska opublikowała na FB MKiDN podsumowanie swojej misji. W trzyipółstronicowym tekście ani razu nie padło słowo „zabytek”. Czy to się zmieni? Nie wiemy. Wiemy natomiast, że nasz głos musi brzmieć silniej.

Kongres zakończy przyjęcie **rezolucji**, zawierającej zwykle postulaty systemowe i środowiskowe, które zostaną przekazane instytucjom publicznym jako głos ekspercki w sprawie przyszłości polityki dziedzictwa. Już dziś prosimy o zastanawianie się nad jej treścią i najważniejszymi żądaniem wobec polityków. Prosiłmy o wiele spraw przez lata. Bez skutku. Pora powiedzieć jasno i dobitnie: bez wprowadzenia zmian ten system ochrony zabytków, który mamy, rychło stanie się fikcją.

Jacek Rulewicz
Prezes ZG Stowarzyszenia
Konserwatorów Zabytków

Arkadiusz Woźniakowski*

orcid.org/0000-0003-0195-3009

Piotr Samół**

orcid.org/0000-0001-6021-1692

Robert Hirsch***

orcid.org/0000-0002-5427-3202

Ostatnia modernizacja fortyfikacji Twierdzy Wisłoujście z 2. połowy XIX wieku

The Last Modernization of the Wisłoujście Fortress's Fortifications in the Late Nineteenth Century

Słowa kluczowe: Gdańsk, Twierdza Wisłoujście, Szaniec Mewi, fortyfikacje, fortyfikacje nadbrzeżne

Keywords: Gdańsk, Wisłoujście Fortress, Seagull Redoubt, fortifications, coastal fortifications

Wstęp

Chociaż Twierdza Wisłoujście jest obiektem badań terenowych od 70 lat, to zagadnienia związane z XIX-wiecznym budownictwem obronnym nie cieszyły się tak dużym zainteresowaniem, jak te dotyczące okresu wcześniejszego. Od 2018 r. trwa kolejny etap intensywnych badań, m.in. archeologicznych, architektonicznych i archiwalnych, wybranych części Twierdzy Wisłoujście, związanych z przystosowaniem jej do ruchu turystycznego. Dotychczas opublikowano jedynie część pozyskanego w ich trakcie materiału dotyczącego w szczególności części najstarszych, tzn. wieży i Wieńca [Samół et al. 2021; Samół et al. 2022; Samół, Hirsch 2024]. Problematyka części bastionowych wymaga dalszych pogłębionych badań, szczególnie że nowe informacje o powstawaniu i przekształcaniach Fortu Carré są bardzo obiecujące i dostarczają materiałów do dalszych badań. Dotychczasowe prace autorów były możliwe dzięki pomocy i współpracy Muzeum Gdańska, z dyrektorem, Panem Waldemarem Ossowskim, na czele.

W niniejszym artykule przedstawiamy ostatni etap modernizacji fortyfikacji twierdzy, który nastąpił

Introduction

Although the Wisłoujście Fortress has been the subject of field research for seventy years, issues related to nineteenth-century defensive construction have not attracted as much attention as those concerning the earlier period. Since 2018, another stage of intensive research has been underway, including archaeological, architectural and archival studies of selected parts of the Wisłoujście Fortress, related to its adaptation for tourism purposes. So far, only part of the material obtained during these studies has been published, concerning in particular the oldest parts, i.e., the tower and the (Wreath) [Samół et al. 2021; Samół et al. 2022; Samół, Hirsch 2024]. The issue of the bastion parts requires further in-depth research, especially since new information about the creation and transformation of Fort Carré is very promising and provides material for further research. The authors' work to date has been, thanks to the help and cooperation of the Gdańsk Museum, headed by its director, Professor Waldemar Ossowski.

In this article, we present the last stage of the modernization of the fortress's fortifications, which took

* dr inż. arch., Narodowy Instytut Dziedzictwa

** dr hab. inż. arch., prof. PG, Wydział Architektury, Politechnika Gdańska

*** dr hab. inż. arch., prof. PG, Wydział Architektury, Politechnika Gdańska

* Ph.D. Eng. Arch., National Heritage Institute

** Ph.D. Eng. Arch., PG Professor, Faculty of Architecture, Gdańsk University of Technology

*** Ph.D. Eng. Arch., PG Professor, Faculty of Architecture, Gdańsk University of Technology

Cytowanie / Citation: Woźniakowski A., Samół P., Hirsch R. The Last Modernization of the Wisłoujście Fortress's Fortifications in the Late Nineteenth Century. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 83:9–25

Otrzymano / Received: 18.02.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 13.05.2025

doi: 10.48234/WK83FORTRESS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

w XIX w. Udokumentowanie tych zmian jest istotne, ponieważ podejmowane w latach 2021–2024 prace restauratorskie oraz decyzje projektowe i budowlane prowadzą do częściowego odwrócenia zmian wprowadzonych w trakcie XIX-wiecznej modernizacji [Darecka, Kriegseisen 2025]. Tymczasem rozpoznanie zakresu modernizacji w XIX w. i prób powiązania twierdzy z nowo powstającą w tym czasie linią fortyfikacji nabrzeżnych (poprzez wysunięte dzieło, tzw. Szaniec Mewi) pozwala udokumentować i pokazać proces przystosowywania placówki do obrony przekształconego w połowie XIX w. ujścia Wisły oraz osadzić jej historię w najnowszych dziejach fortyfikacji nadbrzeżnych rozbudowywanych do końca I wojny światowej [Samól et al. 2023].

Stan badań

Podstawowe opracowania dotyczące rozwoju fortyfikacji Gdańska w XIX w. sprzed monograficznego artykułu Jerzego Stankiewicza [1956] ograniczały się jedynie do opisu przekształceń zespołu Twierdzy Wisłoujście z okresu wojen napoleońskich [Köhler 1893; Hoburg 1852]. Wynikało to m.in. z utrzymywania fortecznego charakteru miasta (mimo likwidacji części pierścienia bastionów otaczających historyczne centrum) aż do 1920 r. W swym artykule Stankiewicz, podając podstawowe informacje na temat dziejów twierdzy w XIX w., sygnalizował jedynie niektóre prace i nie wchodził w szczegółowe kwestie przebudów. W późniejszych publikacjach XIX-wieczna historia Twierdzy Wisłoujście była opisywana bardzo powierzchownie – ich autorzy nie wykraczali zasadniczo poza ustalenia Stankiewicza [Koperkiewicz 1998; Balewski 2000; Strzok 2006; Kulczykowski, Kubus 2015]. Dziewiętnastowieczne budownictwo militarne Gdańska było obszarem badań innego naukowca związanego z Politechniką Gdańską (a potem Krajowym Ośrodkiem Badań i Dokumentacji Zabytków) – Krzysztofa Biskupa, który w 1998 r. opracował kartę ewidencyjną Szańca Wschodniego [Biskup 1998], a w 2000 r. jego krótki szkic historyczny [Biskup 2000]. Wraz z innymi badaczami przeprowadził też w 1994 r. pierwsze po II wojnie światowej rozpoznanie Szańca Mewiego – na podstawie tego rozpoznania opracowano kartę ewidencyjną zabytku [Biskup et al. 1994] oraz artykuł opublikowany w biuletynie „Infort” [Hirsch 1994]. W 2007 r. wykonano dla tego zabytku szczegółową inwentaryzację architektoniczno-konserwatorską [Hirsch et al. 2007]. Szaniec Mewi, ale z wyłączeniem Twierdzy Wisłoujście, został też przedstawiony w artykułach poświęconych historii fortyfikacji nadbrzeżnych Gdańska [Hirsch 2009] i Westerplatte [Woźniakowski 2019; Samól et al. 2023] oraz w obronionej niedawno na Wydziale Architektury Politechniki Gdańskiej pracy doktorskiej dotyczącej pruskich fortyfikacji nadbrzeżnych [Woźniakowski 2024]. Co do stanu rozpoznania samej twierdzy, poza wspomnianymi we wstępie badaniami autorów, warto nadmienić, że w 2019 r.

place in the nineteenth century. Documenting these changes is important because the restoration work undertaken in 2021–2024 and the design and construction decisions are leading to a partial reversal of the changes introduced during the nineteenth-century modernization [Darecka, Kriegseisen 2025]. Meanwhile, identifying the scope of the nineteenth-century modernization and attempts to connect the fortress with the newly emerging line of coastal fortifications (through the advanced structure known as the Seagull Redoubt) allows us to document and show the process of adapting the facility to defend the Vistula estuary, which was transformed in the mid-nineteenth century and to place its history in the context of the recent history of coastal fortifications expanded until the end of the First World War [Samól et al. 2023].

State of research

Before Jerzy Stankiewicz's monographic article [1956], basic studies on the development of Gdańsk's fortifications in the nineteenth century were limited to descriptions of the transformations of the Wisłoujście Fortress complex during the Napoleonic Wars [Köhler 1893; Hoburg 1852]. This was due, among other things, to the city retaining its fortified character (despite the demolition of part of the ring of bastions surrounding the historic center) until 1920. In his article, Stankiewicz, providing basic information on the history of the fortress in the nineteenth century, only mentioned some of the works and did not go into detail about its transformations. In later publications, the nineteenth-century history of the Wisłoujście Fortress was described very superficially—their authors did not go beyond Stankiewicz's findings [Koperkiewicz 1998; Balewski 2000; Strzok 2006; Kulczykowski, Kubus 2015]. The nineteenth-century military construction in Gdańsk was the subject of research by another researcher associated with Gdańsk University of Technology (and later the National Centre for Research and Documentation of Monuments)—Krzysztof Biskup, who in 1998 compiled a record sheet for the Eastern Rampart [Biskup 1998], and in 2000 a short historical overview [Biskup 2000]. Together with other researchers, he also conducted the first post—Second-World-War survey of the Seagull Redoubt in 1994—based on this survey, a record sheet for the monument was compiled [Biskup et al. 1994] and an article was published in the “Infort” bulletin [Hirsch 1994]. In 2007, a detailed architectural and conservation survey was carried out for this monument [Hirsch et al. 2007]. The Seagull Redoubt, with the exception of the Wisłoujście Fortress, was also presented in articles devoted to the history of Gdańsk's coastal fortifications [Hirsch 2009] and Westerplatte [Woźniakowski 2019; Samól et al. 2023] and in a doctoral thesis on Prussian coastal fortifications recently defended at the Faculty of Architecture of the Gdańsk University of Technology [Woźniakowski 2024]. As for the state of knowledge about the fortress

badania architektoniczne tzw. koszar napoleońskich na terenie Szańca Wschodniego przeprowadzili Jaromir Czernichowski i Andrzej Tymiński [2019–2020], a badania archeologiczne prowadziła Joanna Dąbal, która przygotowuje osobne opracowanie o archeologii nowożytnej twierdzy.

Podstawę opracowania niniejszego artykułu stanowią – poza opisanymi badaniami terenowymi autorów – także źródła pisane, głównie kartograficzne, pochodzące z Archiwum Państwowego w Gdańsku oraz Tajnego Archiwum Państwowego i Biblioteki Państwowej w Berlinie.

Twierdza Wisłoujście po 1814 r.

Koniec oblężenia Gdańska i upadek francuskiego władztwa w mieście w styczniu 1814 r. rozpoczęły przeszło stuletni okres rządów pruskiej administracji wojskowej w Wisłoujściu. Zmodernizowane w okresie wojen napoleońskich (1806/1807–1814) i rozbudowane wówczas fortyfikacje [Nieuważny 2022; Wołodkiewicz 2024] wymagały wprowadzenia napraw, jednak rozwiązywały problem zabezpieczenia zespołu portowego Gdańska na kolejne trzy dekady¹. Pierwszy zwiastun zmiany sytuacji geopolitycznej i – w konsekwencji – pojawienie się potrzeby lepszego zabezpieczenia wejścia do gdańskiego portu należy datować na połowę lat 30. XIX w., jednak kluczowe dla Wisłoujścia zmiany nastąpiły wraz z przebicciem nowego ujścia Wisły w 1840 r. i szybkim wypłyleniem starego (ryc. 1). Spowodowało to utratę przez twierdzę funkcji bezpośredniej blokady wejścia do portu w Gdańsku, choć nadal znajdowała się ona przy drodze wodnej i pozostawała najpoważniejszym dziełem fortecznym poza pierścieniem bastionowym miasta. Znaczenie nadbrzeżnych fortyfikacji Wisłoujścia (traktowanych jako całość wraz z Westerplatte i Nowym Portem) wzrosło, gdy w grudniu 1885 r. zaliczono je do twierdz przewidzianych do utrzymania i wzmocnienia w pierwszej kolejności i jednocześnie rozpoczęto proces defortyfikacji umocnień miasta [Rolf 2000, s. 63].

Dla ułatwienia śledzenia opisu zmian modernizacyjnych z 2. połowy XIX w. przedstawiono je dalej w ujęciu topograficznym.

Dawna latarnia i Fort Carré

W 2. połowie XIX w. latarnia i Wieniec, jako obiekty przestarzałe, nie miały już znaczenia militarnego. Wieniec w tym czasie był już znacznie przekształcony i pełnił przede wszystkim funkcję magazynową. Jedynie pomieszczenia sąsiadujące z tzw. domem komendanta (ekspozycja na południowy wschód) służyły celom mieszkalnym. Natomiast wciąż funkcje militarne pełnił Fort Carré, który mimo swojej ponad 250-letniej historii był modernizowany i utrzymywany w gotowości do obrony aż do demilitaryzacji twierdzy w 1920 r. Badania przekształceń Fortu Carré nie

itself, apart from the authors' research mentioned in the introduction, it is worth mentioning that in 2019, architectural research on the so-called Napoleonic barracks in the Eastern Rampart was conducted by Jaromir Czernichowski and Andrzej Tymiński [2019–2020], while archaeological research was conducted by Joanna Dąbal, who is preparing a separate study on the archaeology of the modern fortress.

This article is based not only on the authors' field research, but also on written sources, mainly cartographic, from the State Archives in Gdańsk and the Secret State Archives and State Library in Berlin.

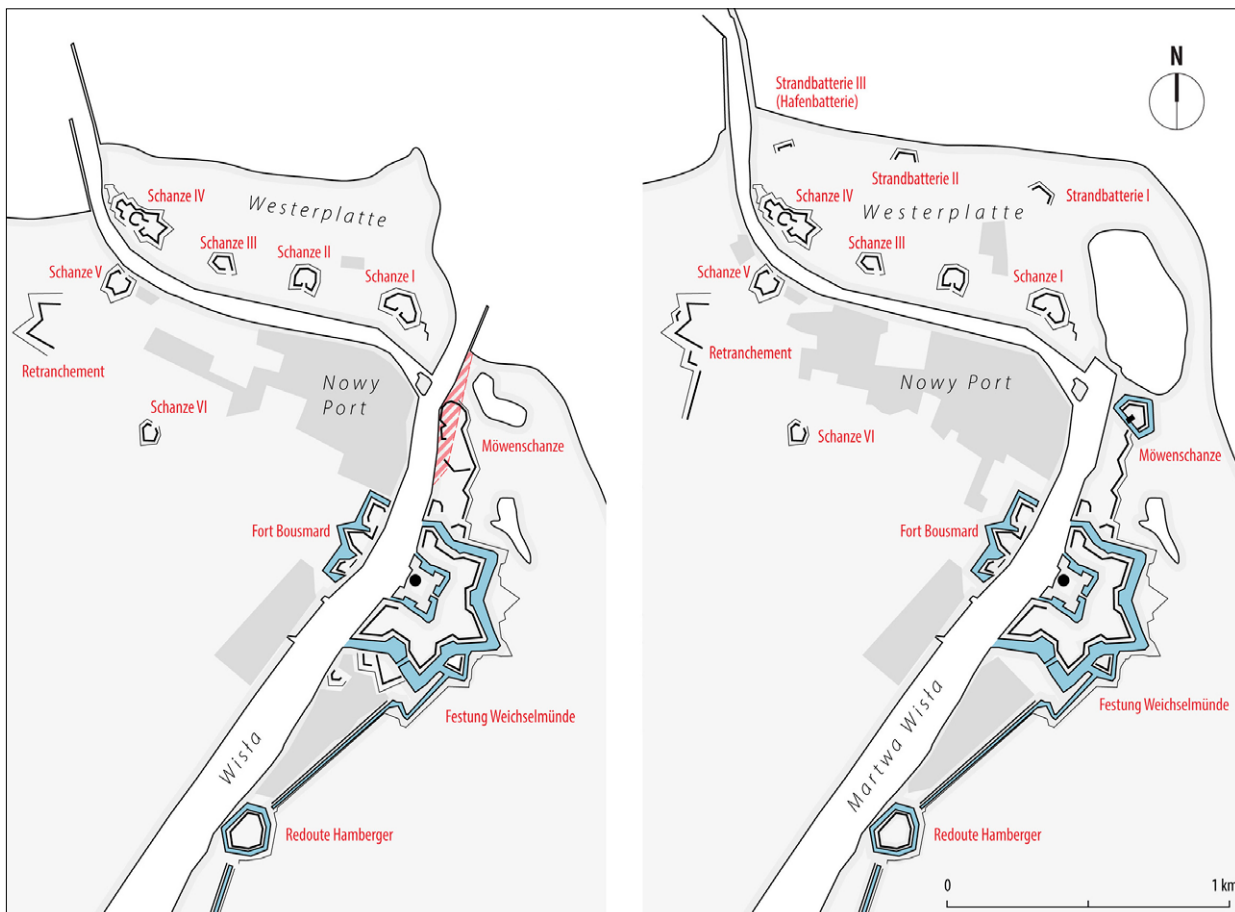
The Fortress of Wisłoujście after 1814

The end of the siege of Gdańsk and the fall of French rule in the city in January 1814 marked the beginning of over a century of Prussian military administration in Wisłoujście. The fortifications, which had been modernized during the Napoleonic Wars (1806/1807–1814) and expanded at that time [Nieuważny 2022; Wołodkiewicz 2024] required repairs, but solved the problem of securing the Gdańsk port complex for the next three decades.¹ The first sign of a change in the geopolitical situation and, consequently, the emergence of the need for better security at the entrance to the port of Gdańsk can be dated to the mid-1830s, but the key changes for Wisłoujście took place with the breaking through of the new mouth of the Vistula in 1840 and the rapid shallowing of the old one (Fig. 1). This resulted in the fortress losing its function of directly blocking the entrance to the port of Gdańsk, although it was still located on the waterway and remained the most important fortification outside the city's bastion ring. The importance of the coastal fortifications of Wisłoujście (treated as a whole together with Westerplatte and Nowy Port) increased when, in December 1885, they were included among the fortresses to be maintained and strengthened as a matter of priority, and at the same time the process of defortification of the city's fortifications began [Rolf 2000, p. 63].

For ease of following the description of the modernization changes from the second half of the nineteenth century, they are presented below in topographical order.

The former lighthouse and Fort Carré

In the second half of the nineteenth century, the lantern and the Wreath, as obsolete structures, no longer had any military significance. At that time, the Wreath had already been significantly transformed and served primarily as a warehouse. Only the rooms adjacent to the so-called commander's house (facing southeast) were used for residential purposes. Fort Carré, on the other hand, continued to serve military functions. Despite its more than 250-year history, it was modernized and kept in a state of readiness for defense until the demilitarization of the fortress in 1920. Research into the



Ryc. 1. Fortyfikacje ujścia Wisły wg stanu na rok 1815 (po lewej; czerwonym szrafem zaznaczony fragment zniszczony podczas powodzi w 1829) i na rok 1855 (po prawej); rys. A. Woźniakowski

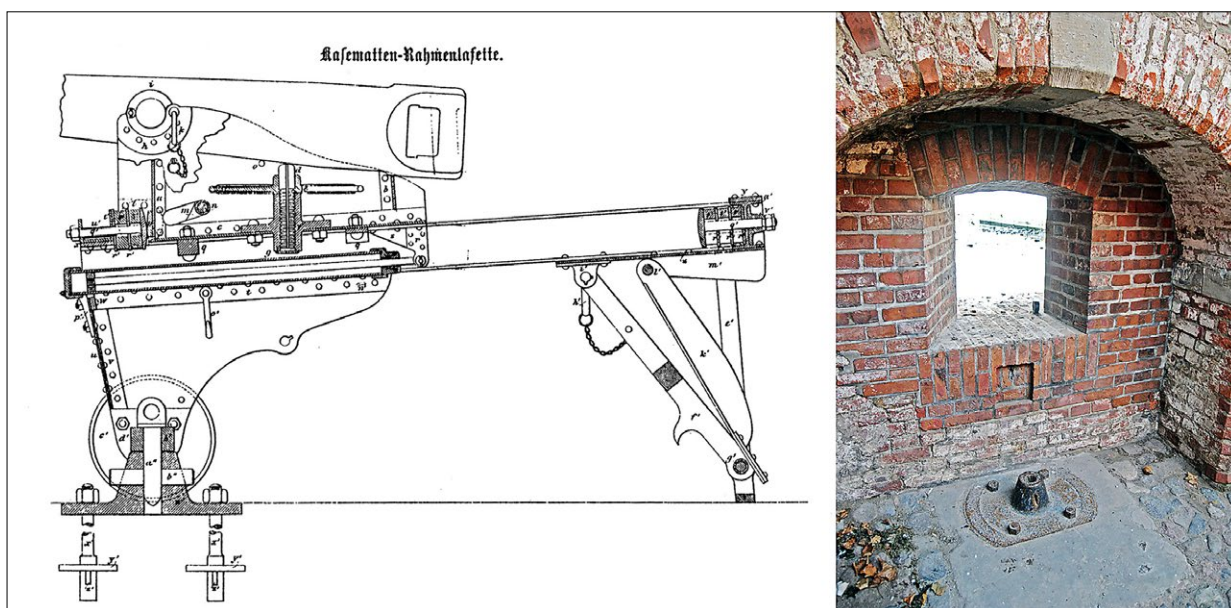
Fig. 1. Fortifications at the mouth of the Vistula River as of 1815 (left; the section destroyed during the flood of 1829 is marked with red hatching) and as of 1855 (right); by A. Woźniakowski

są jeszcze wystarczające, aby dokładnie określić zmiany dokonane w XIX stuleciu. Na podstawie wstępnego rozpoznania można jednak wskazać niektóre prace związane z dostosowaniem go do nowego uzbrojenia i nowych funkcji.

Do tych pierwszych, przeprowadzonych najprawdopodobniej w latach 70. XIX w., należą przebudowy strzelnic karabinowych w murze fosbrei² północnej i południowej oraz strzelnic artyleryjskich w barkach bastionów [Stankiewicz 1956, s. 146]. Sześć z nich dostosowano do montażu stacjonarnych lawet kazamatowych (ryc. 2)³. Późniejsze prace związane były z adaptacją kazamat bastionów I i II na magazyny amunicji dla baterii budowanych od początku lat 90. XIX w. w rejonie Stogów, połączonych z twierdzą zaopatrzeniową koleją wąskotorową (*Förderbahn*). W tym celu przebudowano wnętrza kazamat bastionów oraz dziedziniec fortu, gdzie położono nowe posadzki, bruk i torowiska. W budynkach przy Wieńcu umieszczono m.in. stację telegraficzną wojskowej sieci łączności oraz inne pomieszczenia zaplecza garnizonu [GStAPK 1906, sygn. G 70444]. Po raz ostatni przed zniszczeniem modernizowano wówczas również koszary i tzw. domki oficerskie.

transformations of Fort Carré is not yet sufficient to accurately determine the changes made in the nineteenth century. However, based on preliminary research, it is possible to identify some of the work related to adapting it to new weaponry and new uses.

The former, most likely carried out in the 1870s, include the remodeling of rifle embrasures in the north and south *fausse-braie*² and artillery embrasures in the bastion shoulders [Stankiewicz 1956, p. 146]. Six of them were adapted for the installation of stationary casemate gun carriages (Fig. 2).³ Later works were related to the adaptation of the casemates of Bastions I and II into ammunition depots for batteries whose construction began in the early 1890s in the Stogi area, connected to the supply fortress by a narrow-gauge railway (*Förderbahn*). For this purpose, the interiors of the bastion casemates and the fort courtyard were remodeled, with new floors, paving and tracks laid. The buildings at the Wreath housed, among other things, a telegraph station for the military communications network and other garrison support facilities [GStAPK 1906, ref. no. G 70444]. The barracks and the so-called officers' houses were also modernized for the last time before their destruction.



Ryc. 2. Nowe stanowisko dla działu kazamatowego w barku bastionu I Fortu Carré; rys. lawety: *Sondervorschriften für die Fußartillerie, Beiheft zu B., Lafetten, Protzen und Fahrzeuge*, Berlin 1905; autorem wszystkich fotografii jest A. Woźniakowski

Fig. 2. New position for a casemate gun in the flank of Bastion I of Fort Carré; drawing of the gun carriage: *"Sondervorschriften für die Fußartillerie, Beiheft zu B., Lafetten, Protzen und Fahrzeuge"*, Berlin 1905; all photographs by A. Woźniakowski

Szańiec Wschodni i Szaniec Zachodni

Pracami modernizacyjnymi objęto nie tylko Fort Carré, lecz także dawne XVII-wieczne bastionowe szaniec zewnętrzne po obu stronach Wisły (ryc. 3). Wprawdzie w XVIII i na początku XIX w. oba szaniec (Szańiec Wschodni i Szaniec Zachodni) częściowo rozbierano, jednak po przebudowie z okresu napoleońskiego⁴ przywrócono im narys bastionowy. Po zajęciu Gdańska przez wojska francuskie kontynuowano prace fortyfikacyjne w twierdzy, usypując dwa brakujące bastiony i raweliny od południowej strony, a przy bastionie IV – słoniczoło⁵ [Stankiewicz 1956, s. 143]. Co więcej, jeszcze w 1857 r. planowano wzmocnić Szaniec Wschodni budową rawelinu między bastionami VI i VII [GStAPK 1857, sygn. G 70465].

Na terenie Szańca Wschodniego w okresie napoleońskim powstało kilka wolno stojących parterowych budynków koszarowych. Jeden z nich, w bastionie VI, zachował się do dziś i w czasie remontu w 2022 r. stwierdzono, że był przekryty stropem bomboodpornym z belek drewnianych mających 25–44 cm szerokości i ok. 25–28 cm długości [Czernichowski, Tymiński 2019–2020]⁶. Dodatkowo część pomieszczeń wschodniej części miała posadzkę z masywnych kamieni, co wskazuje na przystosowanie wnętrza do dużych obciążeń, np. na potrzeby wozowni artyleryjskiej. Jak pokazują plany z 1845 i 1859 r., w twierdzy znajdowało się ówczesnie aż sześć budynków koszarowych [GStAPK 1845, sygn. B 70101; GStAPK 1859, sygn. E 71251, Bl. 8]⁷.

W połowie lat 20. XIX w. w bastionie IX zbudowano dużą wolno stojącą prochownię wojenną (*Kriegspulvermagazin*). Poczyniono także wiele inwestycji w zaplecze twierdzy, m.in. wyremontowano i rozbudowano koszary w Forcie Carré i Szańcu Wschodnim,

Eastern and Western Ramparts

The modernization works covered not only Fort Carré, but also the former seventeenth-century bastion ramparts on both sides of the Vistula River (Fig. 3). Although both ramparts (the Eastern Rampart and the Western Rampart) were partially dismantled in the eighteenth and early nineteenth centuries, their bastion layout was restored after reconstruction during the Napoleonic period.⁴ After the French army occupied Gdańsk, fortification work on the fortress continued, with the two missing bastions and ravelins on the south side being built, and a covering defense at Bastion IV⁵ [Stankiewicz 1956, p. 143]. What is more, as late as 1857, there were plans to reinforce the Eastern Rampart by building a ravelin between bastions VI and VII [GStAPK 1857, ref. no. G 70465].

During the Napoleonic period, several free-standing single-story barracks buildings were erected on the grounds of the Eastern Rampart. One of them, in Bastion VI, has survived to this day, and during its renovation in 2022, it was found that it was covered with a bombproof ceiling made of wooden beams 25–44 cm wide and approx. 25–28 cm long [Czernichowski, Tymiński 2019–2020].⁶ In addition, some of the rooms in the eastern part had floors made of massive stones, which indicates that the interior was adapted to heavy loads, e.g., for the needs of an artillery carriage house. As shown in the plans from 1845 and 1859, there were as many as six barracks buildings in the fortress at that time [GStAPK 1845, ref. no. B 70101; GStAPK 1859, ref. no. E 71251, Bl. 8].⁷

In the mid-1820s, a large free-standing wartime powder magazine (*Kriegspulvermagazin*) was built in Bastion IX. Numerous investments were also made in the fortress's facilities, including the renovation and



Ryc. 3. Plan Twierdzy Wisłoujście wg stanu na koniec lat 70. XIX w.; na czerwono zaznaczono obiekty fortyfikacyjne z rozbudowy XIX-wiecznej (KPM – wojenny magazyn prochu; VPM – podręczny magazyn prochu; GLS – przygotowalnia amunicji/warsztat amunicyjny; HT – remizy wałowe; K – stanowiska dział kazamatowych; B – bramy forteczne); na niebiesko zaznaczono pozostałe obiekty zaplecza (K1–K6 – koszary; 1 – dom letni komendanta twierdzy z ogrodem; 2 – skazamatowane wartownie z końca XVIII w.; 3 – stary magazyn prochu; 4 – dom walmistrza na Szańcu Wschodnim; 5 – wozownia artyleryjska; 6 – zespół zabudowań składu materiałowego twierdzy; 7 – kościół pw. św. Olafa; 8 – budynek administracji wojskowej; 9 – dom walmistrza Szańca Zachodniego); rys. A. Woźniakowski, na podst. planu wykonanego na zlecenie Muzeum Gdańskie

Fig. 3. Plan of the Wisłoujście Fortress as at the end of the 1870s; fortification structures from the nineteenth-century expansion are marked in red (KPM – wartime gunpowder magazine; VPM – on-hand gunpowder magazine; GLS – ammunition preparation room/ammunition workshop; HT – wall shelters; K – casemate gun emplacements; B – fortress gates); other structures are marked in blue (K1–K6 – barracks; 1 – summer house of the fortress commandant with a garden; 2 – casemate guardhouses from the late eighteenth century; 3 – old powder magazine; 4 – wallmaster's house on the Eastern Rampart; 5 – artillery carriage depot; 6 – complex of buildings housing the fortress's material depot; 7 – St. Olaf's Church; 8 – military administration building; 9 – house of the wallmaster of the Western Rampart); by A. Woźniakowski, based on a plan commissioned by the Museum of Gdańsk

zbudowano wozownię artyleryjską (ryc. 3, pkt 5), skład materiałowy (*Fortification Bauhof*, ryc. 3, pkt 6) oraz budynki służbowe: dom letni komendanta, dom walmistrza oraz odwach (*Kriegswache*) i budynek dla zarządcy składu⁸. W 1823 r. na zapleczu bastionu IX wzniesiono też kościół garnizonowy pw. św. Olafa [Stankiewicz 1956, s. 146; Daniluk].

W latach 1866–1874 wzniesiono szereg budowli związanych z magazynowaniem prochu i przygotowaniem amunicji⁹. Na Szańcu Wschodnim, stanowiącym wówczas właściwy pierścień obrony twierdzy, zlokalizowano dwie przygotowalnie amunicji (ryc. 4)¹⁰ z przyległymi podręcznymi magazynami prochu (z 1866 r. w bastionie VII i z 1871 r. w bastionie VI) [APG 1871a, sygn. 1121/187; APG 1871b, sygn. 1121/192], nowy wo-

expansion of the barracks in Fort Carré and the Eastern Rampart, the construction of an artillery carriage house (Fig. 3, point 5), a material warehouse (*Fortification Bauhof*, Fig. 3, point 6) and service buildings: the commander's summer house, the rampart master's house, the guardhouse (*Kriegswache*) and a building for the warehouse manager.⁸ In 1823, a garrison church dedicated to St. Olaf was also erected behind Bastion IX [Stankiewicz 1956, p. 146; Daniluk].

Between 1866 and 1874, a number of buildings related to the storage of gunpowder and the preparation of ammunition were built.⁹ On the Eastern Rampart, which at that time constituted the actual defensive ring of the fortress, two ammunition preparation facilities were located (Fig. 4)¹⁰ with adjacent powder magazines (from



Ryc. 4. Przygotownia amunicji z 1866 r. w bastionie VII

Fig. 4. Ammunition preparation workshop from 1866 in bastion VII

jenny magazyn prochu (z 1868 r., bastion V) [GStAPK 1867b, sygn. F 71135] oraz dodatkowe dwa podręczne magazyny prochu (z 1868 r. w bastionie V i z 1871 r. w bastionie IX) [APG 1871c, sygn. 1121/198]. Ponadto na wałach trzech najbardziej narażonych na atak od strony lądu bastionów Szańca Wschodniego (VI, VII i VIII) po 1865 r. usypano ziemne trawersy, a w 1871 r. wbudowano w nie murowane remizy wałowe zapewniające ukrycie dla armat i ich obsługi [Woźniakowski 2024, s. 49]¹¹. Starszą prochownię w bastionie IX rozbudowano i zabezpieczono nasypem ziemnym, pogrubiono też nasyp na prochowni w bastionie V [APG 1872, sygn. 1121/191].

Szaniec Zachodni, znajdujący się w bezpośrednim sąsiedztwie królewskich magazynów wojskowych i rozwijającej się zabudowy Nowego Portu, nie miał już takiego znaczenia obronnego jak Szaniec Wschodni, szczególnie po budowie nowych fortyfikacji w rejonie Brzeźna¹². Niemniej jednak i tam w 1874 r. zbudowano niewielki wojenny magazyn prochu (bastion I) [GStAPK 1874b, sygn. F 71137], małą przygotowalnię amunicji z przyległym podręcznym magazynem prochu (bastion II), a także osobny budynek dla nadzorczy fortyfikacji (wałmistrza). Około 1895 r. podjęto decyzję o opuszczeniu Szańca Zachodniego i przekazano parcelę Stoczni Cesarskiej, która po rozbiórce i niwelacji wałów umieszczała tam składy węgla, a później także paliw płynnych.

Szaniec Mewi

W wyniku ciągłego nanoszenia osadów przez Wisłę, w ciągu stuleci zmieniła się konfiguracja jej ujścia do morza – po obu stronach rzeki uformowały się piaszczyste łachy: zachodnia łacha z czasem utrwalała się jako wyspa, późniejszy półwysep Westerplatte, a wschodnia przyłączyła się do stałego lądu, co spowodowało oddalenie twierdzy od brzegu morza [Woźniakowski 2019; Samól et al. 2023]. Zmiany te wymusiły rozbudowę zespołu twierdzy o dzieło wysunięte w kierunku morza, zapewniające pełną kontrolę nad ujściem rzeki.

Pierwszy taki obiekt wzniosła prawdopodobnie armia pruska, przygotowując się do oblężenia w 1807 r. [Bukal 2012, s. 243], co było kontynuacją prac przy modernizacji Szańca Wschodniego [Stankiewicz 1956,

1866 in Bastion VII and from 1871 in Bastion VI) [APG 1871a, ref. no. 1121/187; APG 1871b, ref. no. 1121/192], a new wartime gunpowder magazine (from 1868, Bastion V) [GStAPK 1867b, ref. no. F 71135] and two additional handy gunpowder magazines (from 1868 in Bastion V and from 1871 in Bastion IX) [APG 1871c, ref. no. 1121/198]. In addition, after 1865, earthen traverses were built on the walls of the three bastions of the Eastern Rampart (VI, VII and VIII) most vulnerable to attack from the land side, and in 1871, brick wall shelters were built into them to provide cover for the cannons and their crews [Woźniakowski 2024, p. 49].¹¹ The older powder magazine in Bastion IX was expanded and secured with an earth embankment, and the embankment on the powder magazine in Bastion V was also thickened [APG 1872, ref. no. 1121/191].

The Western Rampart, located in close proximity to the royal military warehouses and the developing buildings of the New Port, no longer had the same defensive significance as the Eastern Rampart, especially after the construction of new fortifications in the Brzeźno area.¹² Nevertheless, a small wartime gunpowder warehouse was built there in 1874 (Bastion I) [GStAPK 1874b, ref. no. F 71137], a small ammunition preparation room with an adjacent handy gunpowder warehouse (Bastion II), as well as a separate building for the fortification supervisor (wall master). Around 1895, a decision was made to abandon the Western Rampart and the plot was handed over to the Imperial Shipyard, which, after demolishing and levelling the ramparts, placed coal storage facilities there, and later also liquid fuel storage facilities.

Seagull Redoubt

As a result of continuous sedimentation by the Vistula River, the configuration of its mouth has changed over the centuries—sandbanks have formed on both sides of the river: the western sandbank eventually became an island, later known as the Westerplatte Peninsula, while the eastern one merged with the mainland, which resulted in the fortress being moved further away from the sea shore [Woźniakowski 2019; Samól et al. 2023]. These changes necessitated the expansion of the fortress complex with a structure extending towards the sea, which would ensure full control over the river mouth.

The first such structure was probably built by the Prussian army in preparation for the siege in 1807 [Bukal 2012, p. 243], which was a continuation of the work on the modernization of the Eastern Rampart [Stankiewicz 1956, p. 141]. The new structure served as a link between the Wisłoujście Fortress and the earthen fortifications of Westerplatte and Nowy Port from 1789–1791 [Podręczny 2020, pp. 197–207; Samól et al. 2023]. The name of the work was taken from the Seagull Inn (*Mewen-Krug / Moewenkrug*) that had previously stood there, still visible on plans from 1805, next to which was the place where ballast was dumped from ships. On French plans, the work takes the form of a protruding earthen tenaille embankment

s. 141]. Nowe dzieło stanowiło łącznik między Twierdzą Wisłoujście a ziemnymi umocnieniami Westerplatte i Nowego Portu z lat 1789–1791 [Podruczny 2020, s. 197–207; Samól et. al. 2023]. Nazwę założenia przyjęto od znajdującej się tam wcześniej karczmy Mewiej (Mewen-Krug / Moewenkrug), widocznej jeszcze na planach z 1805 r., obok której znajdowało się miejsce, gdzie zrzucano balast ze statków. Na planach francuskich szaniec ma formę wysuniętego, biegnącego wzdłuż brzegu Wisły ziemnego kleszczowego wału, zakończonego wieloboczną redutą-baterią. W jej wnętrzu zbudowano wolno stojące koszary o bomboodpornej konstrukcji, takiej jak ta zastosowana w budynku z Szańca Wschodniego [SBB 1809b, sygn. Kart. X 22420].

Francuzi rozbudowali także fortyfikację nabrzeża Wisły pomiędzy wyspą Ostrów a Twierdzą Wisłoujście, gdzie na prawym brzegu wzniesli trójbastionowy Fort Napoleona i sześcioboczną Redutę Hautpola, spięte długimi odcinkami wału.

Pierwszy Szaniec Mewi został zniszczony przez powódź w 1829 r. [Stankiewicz 1956, s. 146]. Sądząc z zakresu zniszczeń, bezpośrednią przyczyną mogło być spiętrzenie wód Wisły zatorem lodowym, w wyniku czego jej koryto uległo poszerzeniu kosztem lądu z połową szanica [APG 1835, sygn. 300MP/4].

Zmiany w sytuacji hydrograficznej dróg wodnych Gdańska po 1840 r. stały się impulsem do modernizacji systemu obronnego wybrzeża. Nowe ujście Wisły Śmiałej zabezpieczać miał Fort Płonia (Fort Neufähr), zbudowany w latach 1845–1850 przy śluzie oddzielającej Martwą Wisłę od głównego nurtu. W latach 1847–1856 przebudowano także dawny francuski Fort Lacoste’a (przemianowany na Fort Kalkreutha), znajdujący się na południowym brzegu Martwej Wisły, pomiędzy Fortem Płonia a fortyfikacjami miasta, przy śluzie Rozwójki. W rejonie dawnego ujścia Wisły planowano dwa nowe dzieła: jedno (niezrealizowane) na Westerplatte, przy wejściu do Kanału Portowego, drugie zastępujące zniszczony Szaniec Mewi [Rolf 2000, s. 160; Woźniakowski 2024, s. 48].

Nowy Szaniec Mewi zbudowano w latach 1844–1846 na północny wschód od starego i w zupełnie innej formie. Była to ziemna luneta z murowaną dwukondygnacyjną redutą na planie krzyża i z zamykającym szczyt ceglany murem, w którym znajdowała się brama z mostem zwodzonym nad mokrą fosą. Pod barkami ukryto dwa magazyny prochowe. Była to nieznacznie zredukowana wersja projektu z 1843 r., pozbawiona dwóch pierwotnie planowanych kaponier na styku czoł i barków [GStAPK 1843, sygn. E 71249].

Szaniec rozbudowano w 1871 r. o przygotowaną amunicję zlokalizowaną w jego centralnej części oraz dodatkowe ziemne trawersy, w tym dwa z remizami wałowymi (ryc. 5).

Najciekawsze przekształcenia szaniec przechodził w latach 70. i 80. XIX w., kiedy zaadaptowano go na baterię nadbrzeżną wyposażoną w stacjonarne działa. Jak

running along the banks of the Vistula, ending with a polygonal redoubt-battery. Inside, free-standing barracks with a bombproof structure were built, similar to the one used in the barracks of the Eastern Rampart [SBB 1809b, ref. no. Kart. X 22420].

The French also expanded the fortifications of the Vistula riverbank between the island of Ostrów (Holm) and the Wisłoujście Fortress, where they built the three-bastion Napoleon Fort and the hexagonal Hautpol's Redoubt on the right bank, connected by long sections of the embankment.

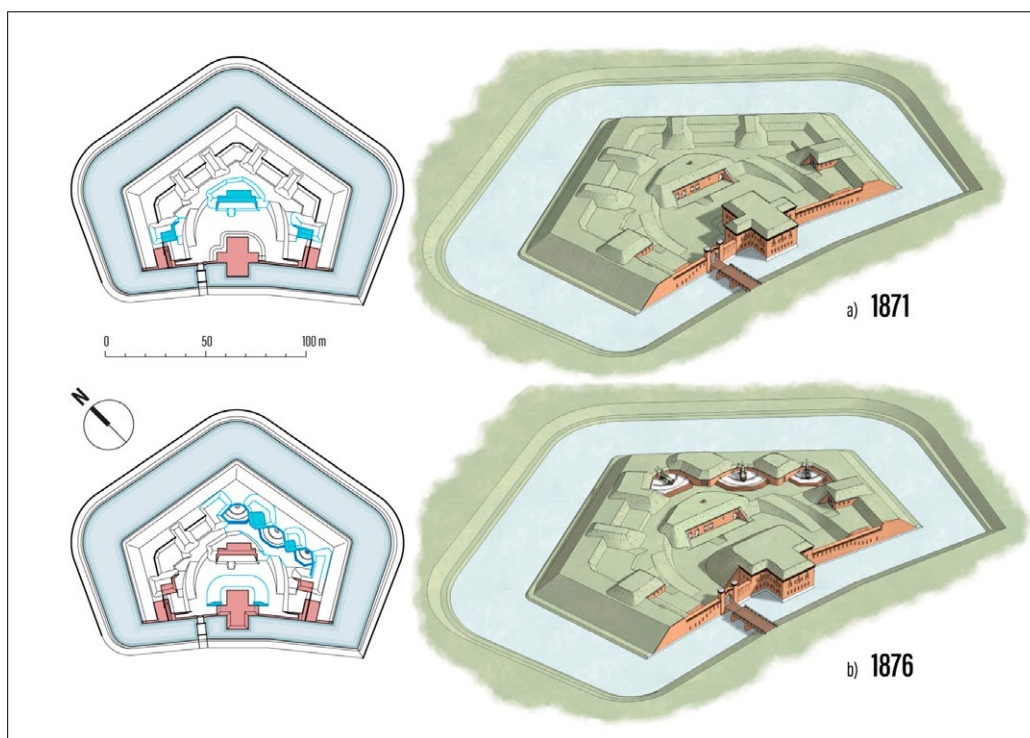
The first Seagull Redoubt was destroyed by a flood in 1829. [Stankiewicz 1956, p. 146]. Judging by the extent of the damage, the direct cause could have been the accumulation of water in the Vistula River due to an ice jam, which resulted in the widening of its bed at the expense of land with half of the redoubt [APG 1835, ref. no. 300MP/4].

Changes in the hydrographic situation of Gdańsk's waterways after 1840 prompted the modernization of the coastal defense system. The new mouth of the Wisła Śmiała River was to be secured by Fort Neufähr, built between 1845 and 1850 at the lock separating the Martwa Wisła River from the main stream. Between 1847 and 1856, the former French Fort Lacoste (renamed Fort Kalkreuth), located on the southern bank of the Martwa Wisła River, between Fort Neufähr and the city fortifications, at the Rozwójka lock, was also rebuilt. Two new structures were planned in the area of the former mouth of the Vistula: one unbuilt on Westerplatte, at the entrance to the Port Canal, and the other replacing the destroyed Seagull Redoubt [Rolf 2000, p. 160; Woźniakowski 2024, p. 48].

The new Seagull Redoubt was built between 1844 and 1846, north east of the old one and in a completely different form. It was an earthen lunette with a two-story brick reduit on a cross-shaped plan and a brick wall closing the gorge, in which there was a gate with a drawbridge over a wet moat. Two powder magazines were hidden under the flanks. It was a slightly reduced version of the 1843 design, without the two caponiers originally planned at the junction of the fronts and flanks [GStAPK 1843, ref. no. E 71249].

In 1871, the rampart was expanded to include an ammunition preparation room located in its central part and additional earthen traverses, including two with wall shelters (Fig. 5).

The most interesting transformations of the redoubt took place in the 1870s and 1880s, when it was adapted into a coastal battery equipped with stationary guns. Research has shown that in 1876, two positions for 21 cm cannons and one for a 15 cm cannon were built on the right front, separated by brick traverses. At around the same time, the ceiling of the reduit was reinforced and secured with an earthen covering from the sea side. In 1888–1889, the firing positions were remodeled, standardizing the armament to three 21 cm cannons, and the ammunition shelter on the right shoulder of the rampart was expanded.



Ryc. 5. Szaniec Mewi – przebudowy z 1871 i 1876 r.; kolorem niebieskim zaznaczono przebudowane partie; rys. A. Woźniakowski

Fig. 5. Seagull Redoubt – transformations from 1871 and 1876; the remodeled parts are marked in blue; by A. Woźniakowski

wykazały badania, najpierw w 1876 r. zbudowano na prawym czole dwa stanowiska dla armat 21 cm i jedno dla armaty 15 cm, rozdzielone murowanymi trawersami. Mniej więcej w tym samym czasie wzmocniono strop reduty i zabezpieczono ją ziemnym płaszczem od strony morza. W latach 1888–1889 przebudowano stanowiska ogniowe, ujednolicając uzbrojenie do trzech armat 21 cm, oraz rozbudowano schron amunicyjny na prawym barku szanca.

Mimo modernizacji, pod koniec XIX w. szaniec nie miał większej wartości bojowej. Przede wszystkim było to dzieło zbyt małe, aby pomieścić większą liczbę armat. W 1895 r. rozbrojono go, uzasadniając to jego słabym maskowaniem, a armaty przeniesiono do nowszej baterii w Brzeźno [Biskup et al. 1994]. W 1912 r. działkę przekazano do portu i prawdopodobnie wówczas zniwelowano wały i fosę. Następnie na terenie szanca zbudowano dwa drewniane budynki warsztatów portowych i oznakowania nawigacyjnego.

Stan obecny Szanca Mewiego i wnioski z badań historyczno-architektonicznych

Szaniec Mewi jest obiektem szczególnym, który mimo licznych transformacji przestrzennych i przebudów był dziełem kluczowym dla utrzymania przez Twierdę Wisłoujście kontroli nad wejściem do gdańskiego portu. Ponadto jest to obecnie najstarsze – poza samą twierdzą – zachowane dzieło obronne na wybrzeżu Gdańska.

Despite the modernization, at the end of the nineteenth century, the redoubt had little combat value. First of all, it was too small to accommodate a larger number of cannons. In 1895, it was disarmed, citing its poor camouflage, and the cannons were moved to a newer battery in Brzeźno [Biskup et al. 1994]. In 1912, the plot was transferred to the port, and it was probably then that the earthen walls and moat were levelled. Subsequently, two wooden buildings for port workshops and navigation signage depot were built on the site of the old redoubt.

Current state of the Seagull Redoubt and conclusions from historical and architectural research

The Seagull Redoubt is a unique structure which, despite numerous spatial transformations was key to maintaining control over the entrance to the port of Gdańsk by the Wisłoujście Fortress. Moreover, it is currently the oldest preserved defensive structure on the Gdańsk coast, apart from the fortress itself.

Although most of the earthworks of the redoubt have been levelled, its essential masonry structures have been preserved: the reduit with a fragment of the brick wall and the entrance gate, the gunpowder magazine, the wall shelter and the battery complex with gun emplacements and ammunition chambers (Fig. 6). The damaged and exposed fragments of the structures allowed architectural research to be carried out without

Chociaż większość form ziemnych szańca zniwelowano, zachowane są jego zasadnicze budowle murowane: redita z fragmentem muru i bramą wjazdową, magazyn prochu, remiza wałowa oraz zespół baterii ze stanowiskami i pomieszczeniami amunicyjnymi (ryc. 6). Uszkodzone i odsłonięte fragmenty budowli umożliwiły przeprowadzenie badań architektonicznych bez konieczności stosowania technik inwazyjnych.

Dysponujemy obecnie ograniczonymi źródłami archiwalnymi dotyczącymi Szańca Mewiego. Są to w większości materiały kartograficzne, gdzie jest on przedstawiony w bardzo uproszczony sposób, stąd nie przynoszą informacji o wyglądzie jego poszczególnych elementów [GStAPK 1859, sygn. E 71251, Bl. 8; GStAPK 1865, sygn. E 71219; GStAPK 1867a, sygn. E 71218]. Najdokładniejszym planem szańca jest pochodzący z 1874 r. projekt przebudowy, na którym pokazano jego ówczesny stan oraz planowane zmiany na prawym czole związane z ustawieniem tam stanowisk artyleryjskich [GStAPK 1874a, sygn. C 70716]. Konfrontacja z zachowanymi relikami początkowo prowadziła do wniosku, że przy rozbudowie wykonanej w 1876 r. posłużono się nowszą, zmienioną wersją tego projektu [Biskup et al. 1994; Hirsch 1994]. Obecnie można postawić tezę, że zamierzenia projektowe zostały zrealizowane w planowanym zakresie, a szaniec był ponownie przebudowywany w latach 1888–1889.

Wobec braku innych źródeł, zakres tych przekształceń określono tylko na podstawie badań obiektu oraz analogii do prac wykonywanych przy innych fortyfikacjach nadbrzeżnych w tym czasie¹³. Ich bezpośrednim potwierdzeniem jest odkryty podczas inwentaryzacji w 2007 r. zwornik nad wejściem na górną kondygnację schronu amunicyjnego z datą „1889”. W relikach stanowisk ogniowych rozpoznano ślady przebudów, które można przypisać do tej fazy. Polegały one na częściowym przebrojeniu (ujednoliceniu uzbrojenia baterii do trzech armat 21 m) oraz przebudowie skrajnych stanowisk w celu uzyskania zbliżonego sektora ostrzału całej baterii. Czytelne ślady pierwotnego układu z 1876 r. zachowały się w stanowisku trzecim (ryc. 7), gdzie możliwe jest zlokalizowanie dawnego mocowania kozła pivotu lawety armatniej i kamiennych fundamentów szyny lawety, a także określenie geometrii zarówno starego, jak i nowego przedpiersia (mur o wysokości 1–2 warstw cegieł)¹⁴. W efekcie oś stanowiska obrócono o ok. 25 stopni w kierunku wschodnim. Zmiana konfiguracji stanowiska wymusiła także relokację okna podawczego na amunicję wraz z torowiskiem dla wózków amunicyjnych¹⁵. Ślady podobnych prac zidentyfikowano także w prawym stanowisku ogniowym¹⁶. Na prawym barku szańca zachowany jest dwukondygnacyjny schron amunicyjny, który był powiększeniem dawnej prochowni (ryc. 8). Starsza część zachowała się szczątkowo, w zasadzie w postaci fragmentu korytarza wentylacyjnego¹⁷.



Ryc. 6. Stan obecny Szańca Mewiego – widok z lotu ptaka od strony południowo-zachodniej

Fig. 6. Current state of the Seagull Redoubt – aerial view from the southwest

the need for invasive techniques.

We currently have limited archival sources concerning the Seagull Redoubt. These are mostly cartographic materials, where it is presented in a very simplified manner, hence they do not provide information about the appearance of its individual elements [GStAPK 1859, ref. no. E 71251, Bl. 8; GStAPK 1865, ref. no. E 71219; GStAPK 1867a, ref. no. E 71218]. The most accurate plan of the redoubt is the 1874 redevelopment project, which shows its condition at the time and the planned changes on the right front related to the placement of artillery positions there [GStAPK 1874a, ref. no. C 70716]. A comparison with the preserved relics initially led to the conclusion that a newer, modified version of this design was used in the 1876 extension [Biskup et al. 1994; Hirsch 1994]. Currently, it can be argued that the design intentions were implemented as planned, and the redoubt was rebuilt again in 1888–1889.

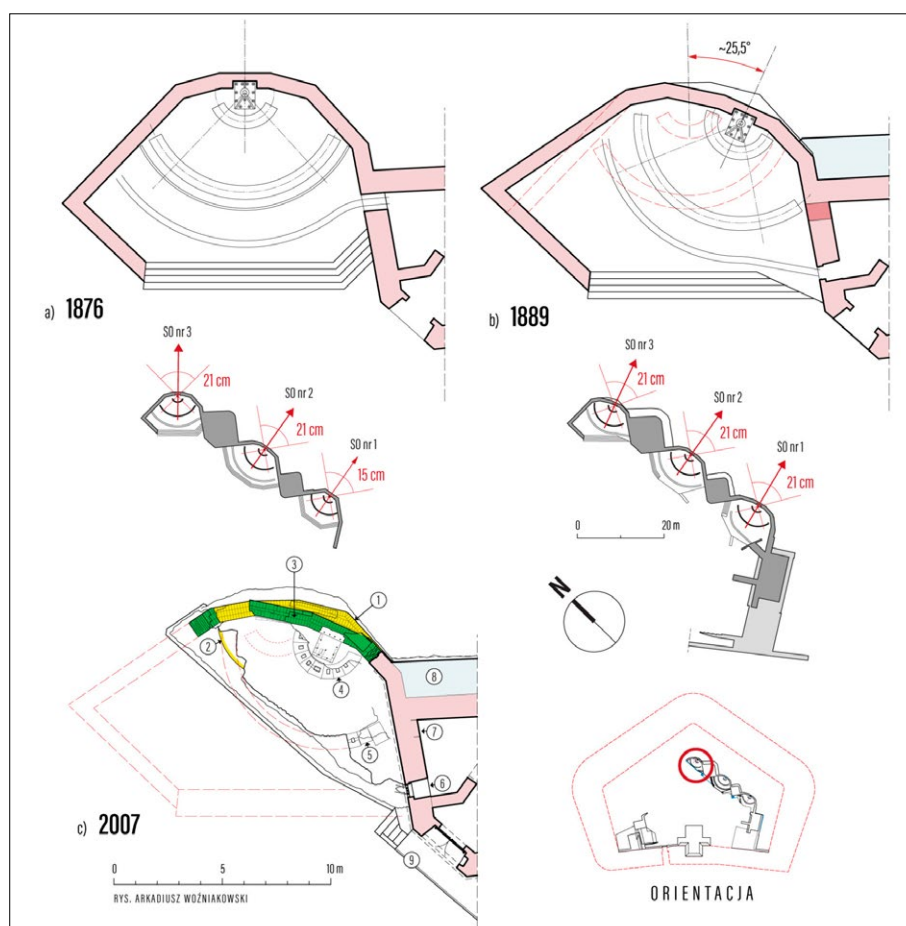
In the absence of other sources, the scope of these transformations was determined solely on the basis of research on the object and analogies to works carried out on other coastal fortifications at that time.¹³ This was directly confirmed by the discovery during the 2007 survey of a keystone above the entrance to the upper story of the ammunition shelter, dated “1889.” Traces of works attributable to this phase were identified in the relics of the gun emplacements. These involved partial rearmament (standardization of the battery’s armament to three 21 cm cannons) and the remodeling of the outermost emplacements in order to achieve a similar firing sector for the entire battery. Clear traces of the original layout from 1876 have been preserved in the third position (Fig. 7), where it is possible to locate the former mounting of the gun carriage pivot and the stone foundations of the carriage rail, as well as to determine the geometry of both the old and new parapet (a wall 1–2 layers of bricks high).¹⁴ As a result, the axis of the position was rotated by approx. 25 degrees to the east. The change in the configuration of the position also forced the relocation of the ammunition feed window together with the track for ammu-

Amunicja była transportowana wyciągiem przez niewielki otwór w stropie, a następnie poziomo tunelem bezpośrednio na platformę dział. W trakcie jego budowy rozebrano jedną z dwóch remiz wałowych z 1871 r. [Woźniakowski 2024, s. 64–65]. To w łuku nad wejściem na górną kondygnację tego schronu znajduje się wspomniany wcześniej zwornik z datą „1889”.

Najciekawszy budynek szanica, redita, nie był do tychczas przedmiotem szczegółowych badań architektonicznych nakierowanych na rozpoznanie jego historii budowlanej. Obecnie można jedynie bardzo ogólnie próbować określić jego dzieje, głównie na podstawie analizy zachowanej konstrukcji, dokumentacji z 2007 r., nielicznych archiwaliów oraz planów analogicznych budowli z innych twierdz. Jest to unikatowy przykład zachowanej budowli tego typu, charakterystycznej dla tzw. fortyfikacji nowopruskiej z 1. połowy XIX w.¹⁸ Można zakładać, że redita pierwotnie miała drewniany bomboodporny strop i była nakryta wielospadowym dachem z drewnianą więźbą. Jak pokazują plany podobnego obiektu z Szańca Heydego w Kołobrzegu, było to przyjętą praktyką na czas pokoju [GStAPK 1847, sygn. E71830]. Redity tego typu pełniły funkcję tzw. pokojowych magazynów prochu, w których ze względów bezpieczeństwa przechowywano zapasy prochu poza obrębem miasta. Na czas mobilizacji proch przenoszono do lepiej zabezpieczonych, ale mających gorsze warunki klimatyczne prochowni wojennych¹⁹. Na czas wojenny demontowano także drewniany dach i przykrywano strop grubym ziemnym nasypem [Prittwitz 1836]. Wnętrze redity wskazuje, że miała dwie kondygnacje przedzielone drewnianym stropem opartym na belkach spoczywających na drewnianych słupach [APG 1884, sygn. 1121/250], trudno jednak określić formę i umiejscowienie klatki schodowej (lub łuku z drabiną)²⁰. Wejście do budynku znajdowało się na górnej kondygnacji. Ze względów bezpieczeństwa umieszczono je w prawym skrzydle, po stronie przeciwnej do bramy wjazdowej do szanica. Zdolności obrony podejść do szanica oraz jego wnętrza zapewniał szereg strzelnic karabinowych, a także co najmniej kilka strzelnic armatnich²¹. Obecnie stropodach budowli jest konstrukcji stalowo-betonowej, wykonanej ze stalowych dwuteowników oraz warstwy betonu o grubości ok. 80–130 cm. Wsparty jest on na starszej konstrukcji drewnianej, złożonej z dwóch rzędów słupów dzielących wnętrze głównego korpusu na trzy nawy [Biskup et al. 1994]. Elewacje w części północnej (szyjowej) są zwieńczone dekoracyjnym gzymsem wspartym na konsolkach. W części południowej górna część ścian jest skuta i przechodzi w betonowy stropodach, co jednoznacznie wskazuje, że redita była obsypana ziemią przed ostrzałem z morza. Na planie z 1928 r. widoczne są niezachowane obecnie ściany oporowe podtrzymujące płaszcz ziemny, dostawione z obu stron przy aneksach [APG 1928, sygn. 1027/1167, k. 79]. Obsypanie redity

nication carts.¹⁵ Traces of similar work were also identified in the right-hand gun emplacement.¹⁶ On the right shoulder of the redoubt, a two-story ammunition shelter has been preserved, which was an extension of the former powder magazine (Fig. 8). The older part has been preserved in fragments, basically in the form of a ventilation corridor.¹⁷ Ammunition was transported by lift through a small opening in the ceiling and then horizontally through a tunnel directly to the gun platform. During its construction, one of the two wall shelters from 1871 was demolished [Woźniakowski 2024, pp. 64–65]. It is in the arch above the entrance to the upper story of this shelter that the aforementioned keystone with the date “1889” is located.

The redoubt's most interesting building, the reduit, has not yet been the subject of detailed architectural research aimed at identifying its construction history. Currently, it is only possible to attempt to determine its history in very general terms, mainly on the basis of an analysis of the preserved structure, documentation from 2007, a few archival records, and plans of similar structures from other fortresses. It is a unique example of a preserved building of this type, characteristic of the so-called New Prussian fortifications from the first half of the nineteenth century.¹⁸ It can be assumed that the Reduit originally had a wooden bomb-proof ceiling and was covered with a multi-pitched roof with a wooden truss. As shown in plans for a similar structure from Heyde Redoubt in Kołobrzeg, this was common practice in times of peace [GStAPK 1847, ref. no. E71830]. Reduits of this type served as so-called peacetime gunpowder magazines, where gunpowder supplies were stored outside the city for safety reasons. During mobilization, the gunpowder was transferred to better secured but climatically inferior wartime powder magazines.¹⁹ During wartime, the wooden roof was also dismantled and the ceiling was covered with a thick earth embankment [Prittwitz 1836]. The interior of the reduit indicates that it had two stories separated by a wooden ceiling supported by beams resting on wooden posts [APG 1884, ref. no. 1121/250], but it is difficult to determine the form and location of the staircase (or hatch with a ladder).²⁰ The entrance to the building was located on the upper floor. For security reasons, it was placed in the right wing, on the opposite side to the entrance gate to the redoubt. The ability to defend the approaches to the redoubt and its interior was ensured by a number of rifle embrasures and at least several cannon embrasures.²¹ Currently, the flat roof of the building is a steel and concrete structure, made of steel I-beams and a layer of concrete approximately 80–130 cm thick. It is supported by an older wooden structure, consisting of two rows of columns dividing the interior of the main body into three naves [Biskup et al. 1994]. The facades in the northern (neck) part are topped with a decorative cornice supported by corbels. In the southern part, the upper part of the walls is covered and transitions into a concrete flat roof, which clearly indicates that the Redoubt was covered with earth against shelling from the sea. The 1928 plan shows retaining walls supporting the



Ryc. 7. Stanowisko ogniowe nr 3 (a – stan w 1876 r.; b – przebudowa stanowiska i reorientacja działa w 1889 r.; c – stan obecny wg inwentaryzacji z 2007 r.: 1 – zarys pierwotnego przedpiersia z 1876 r., 2 – widoczny fragment fundamentu pierwotnego mocowania armaty, 3 – nowe przedpiersie po przebudowie z 1889 r., 4 – granitowe bloki wewnętrznego podtorza ławety, 5 – granitowe bloki zewnętrznego podtorza ławety, 6 – nowe okno podawcze po przebudowie, 7 – ślad po pierwotnym oknie podawczym na wewnętrznej ścianie trawersu amunicyjnego, 8 – betonowy płaszcz wzmacniający trawers amunicyjny, 9 – wtórna rampa betonowa przed wejściem do trawersu); rys. A. Woźniakowski

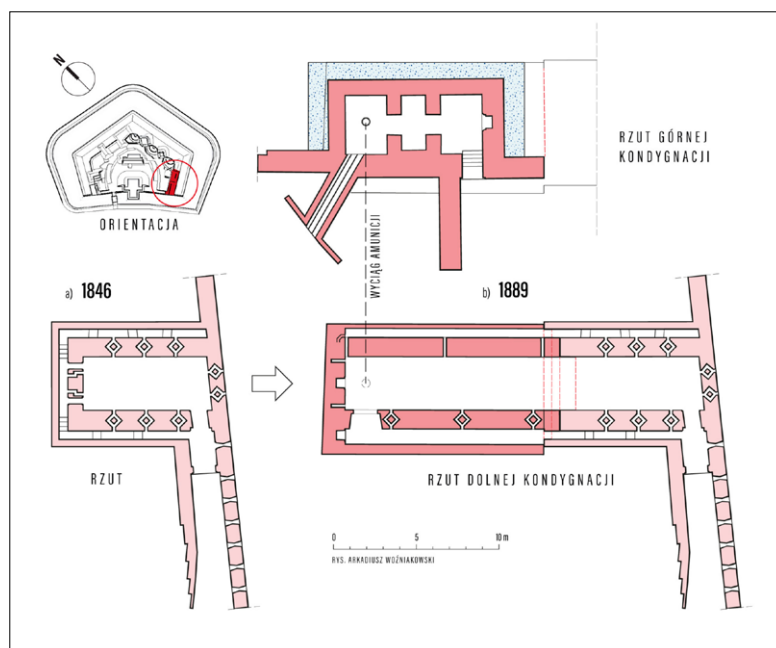
Fig. 7. Gun emplacement No. 3 (a – state in 1876; b – remodeling of the position and reorientation of the cannon in 1889; c – current state according to the 2007 inventory: 1 – outline of the original parapet from 1876, 2 – visible fragment of the original cannon carriage foundation, 3 – new parapet after remodeling in 1889, 4 – granite blocks of the inner undercarriage, 5 – granite blocks of the outer undercarriage, 6 – new feeding window after remodeling, 7 – trace of the original feeding window on the inner wall of the ammunition traverse, 8 – concrete coating reinforcing the ammunition traverse, 9 – later concrete ramp in front of the entrance to the traverse); by A. Woźniakowski

nastąpiło najprawdopodobniej wraz z przebudową szafica na baterię w 1876 r., co było powszechną praktyką radzenia sobie z problemem zabezpieczenia eksponowanych ścian budowli po wprowadzeniu nowoczesnych dział bruzdowanych [Woźniakowski 2024, s. 141]. Reduta utraciła wówczas swoje znaczenie obronne, strzelnice zamurowano, a w tylnej części wprowadzono otwory okienne. W ścianach części południowej reduty czytelne są nowsze przekształcenia związane już z jej funkcjonowaniem jako budynku magazynowego (powiększone otwory okienne i wrota od strony nabrzeża). Na stropie nadbudowano niewielką murowaną wieżyczkę, która służyła prawdopodobnie celom nawigacyjnym²².

Po prawej stronie reduty zachował się wolno stojący mur szczytowy ze strzelnicami, bramą oraz przyległą prochownią (ryc. 9). Budowle te utrzymały swój pierwotny wygląd z 1846 r., podobnie jak pobliska pozbawiona częściowo nasypu remiza wałowa

earth mantle, which are no longer preserved, added on both sides of the annexes [APG 1928, ref. no. 1027/1167, p. 79]. The reduit was most likely covered with earth during the conversion of the redoubt into a battery in 1876, which was a common practice to deal with the problem of securing exposed walls of buildings after the introduction of modern rifled cannons [Woźniakowski 2024, p. 141]. The reduit then lost its defensive significance, the embrasures were bricked up, and window openings were introduced in the rear. The walls of the southern part of the reduit show clear signs of more recent alterations related to its function as a storage building (enlarged window apertures and gates on the quay side). A small brick tower was built on the ceiling, which probably served navigational purposes.²²

On the right side of the reduit, a free-standing neck wall with embrasures, a gate and an adjacent powder magazine have been preserved (Fig. 9). These structures have retained their original appearance from



Ryc. 8. Przebudowy magazynu amunicyjnego pod prawym barkiem (a – stan na 1846 r.; b – stan po rozbudowie w 1889 r., rekonstrukcja); ciemniejszym kolorem zaznaczone nowe partie; rys. A. Woźniakowski

Fig. 8. Remodelling of the ammunition magazine under the right flank (a – as of 1846; b – after the extension in 1889, reconstruction); new sections marked in a darker color; by A. Woźniakowski

z 1871 r. Szczególnie wartościowa jest dekoracyjnie opracowana brama wjazdowa ujęta dwoma filarami, pomiędzy którymi na tympanonie znajdują się szczątki napisu z żeliwnych liter (MOEWENSCHANZE) oraz półkolisty łęk przejazdu ze zwornikiem z napisem „ERBAUT 1846” upamiętniającym datę ukończenia budowy. Brama pierwotnie posiadała most zwodzony z górnym mechanizmem podnoszenia [Woźniakowski 2024, s. 64]. Wraz z redutą stanowi ona oryginalny i charakterystyczny element w krajobrazie portowym, dobrze widoczny od strony wody. Niestety, po remoncie nabrzeża dostęp do niej jest utrudniony. Nie wykorzystano też okazji do przeprowadzenia szczegółowych badań obiektu w czasie tych prac, ograniczając się jedynie do nadzoru archeologicznego (ryc. 10).

Podsumowanie

Przemiany Twierdzy Wisłoujście w 2. połowie XIX w. potwierdzają, że była ona bardzo długo traktowana jako dzieło o istotnym znaczeniu obronnym. Niezależnie od swojej już archaicznej formy, po niewielkich modernizacjach została włączona w ówczesny system umocnień nadbrzeżnych i rozbudowana o wysunięte dzieła, jak Szaniec Mewi. Załoga wojskowa stacjonowała tu aż do demilitaryzacji Gdańska po I wojnie światowej, a także w okresie II wojny światowej, kontynuując blisko 500-letnią militarną tradycję tego miejsca.

Korzystna i istotna zmiana w powojennych dziejach twierdzy jest związana z przejściem znacznej części

1846, as has the nearby wall shelter from 1871, which is partially stripped of its embankment. Particularly valuable is the decoratively designed entrance gate framed by two pillars, between which there are remnants of an inscription in cast iron letters (MOEWENSCHANZE) on the tympanum and a semicircular archway with a keystone bearing the inscription “ERBAUT 1846” commemorating the date of completion of construction. The gate originally had a drawbridge with an upper lifting mechanism [Woźniakowski 2024, p. 64]. Together with the reduit, it is an original and characteristic element of the port landscape, clearly visible from the water. Unfortunately, after the renovation of the quay, access to it is difficult. The opportunity to conduct detailed research on the structure during this work was not taken advantage of, with only archaeological supervision being carried out (Fig. 10).

Conclusions

The transformations of the Wisłoujście Fortress in the second half of the nineteenth century confirm that it was treated as a structure of significant defensive importance for a very long time. Regardless of its already archaic form, after minor modernizations, it was incorporated into the coastal fortification system of the time and expanded with advanced structures, such as the Seagull Redoubt. The military crew was stationed here until the demilitarization of Gdańsk after the First World War, as well as during the Second World War, continuing the nearly 500-year-old military tradition of this place.



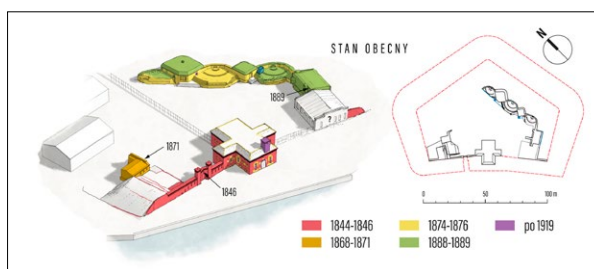
Ryc. 9. Zachowany mur szyjowy z bramą wjazdową – stan obecny
Fig. 9. Preserved gorge wall with entrance gate – current state

terenu przez instytucję samorządową i utworzeniem oddziału Muzeum Gdańska. Muzeum Gdańska zapoczątkowało intensywną fazę rewaloryzacji i adaptacji, prowadzonych w latach 2021–2024 [Darecka, Kriegseisen 2025], mających na celu przystosowanie kolejnych części twierdzy do użytkowania i funkcjonowania zgodnego z profilem instytucji. Obecnie kompleksowe działania obejmują najstarsze części twierdzy, czyli latarnię i Wieniec, oraz koszary w forcie, ale pierwsze prace na terenie Szańca Wschodniego (remont koszar napoleońskich w bastionie VI) już wykonano, a kolejne są planowane. Rozważane jest też przywrócenie układu przestrzennego Szańca Zachodniego jako terenu zielonego. Wspomniany w niniejszym tekście Szaniec Mewi już wiele lat temu został oddzielony od samej twierdzy terenami portowymi i pozostaje mocno zdegradowany. Praktycznie uniemożliwia to w najbliższym czasie jego funkcjonalne połączenie z zespołem twierdzy oraz rewaloryzację.

Planowane kolejne etapy rewaloryzacji zespołu Twierdzy Wisłoujście mają obejmować bastiony Fortu Carré oraz część terenów Szańca Wschodniego. Podobnie jak wcześniej, rewaloryzację zapoczątkują wszechstronne badania poszczególnych części zespołu zabytkowego. Dlatego też w najbliższym czasie można się spodziewać uzyskania kolejnych nowych informacji o historii twierdzy, pozyskanych w czasie badań architektonicznych i archeologicznych.

Przypisy

- ¹ Wynikało to także z ustanowionego na konferencji wiedeńskiej nowego układu sił w Europie, którego strażnikami było Święte Przymierze – prewencyjny sojusz Prus, Rosji i Austrii. Chociaż więc od końca lat 80. XVIII w. Prusy upatrywały zagrożenia dla swojego bałtyckiego wybrzeża głównie w Rosji, zagrożenie z tego kierunku po 1814/1815 r. stało się na długie dekady nieaktualne.
- ² Fosbreja – stanowisko obronne między fosą a głównym wałem, tu wyposażone w mur strzelecki; wzdłuż fosbrei biegła droga straży.
- ³ Były to stalowe kazamatowe lawety typu ramowego wz. 73 (*Eiserne Kasematten-Rahmenlafette C/73*), na których mogły być zamontowane lekkie armaty różnych wzorów, np. ar-



Ryc. 10. Próba rozwarstwienia chronologicznego zachowanych relikwów; strzałkami pokazane miejsca zachowanych zworników z datami ukończenia budowy poszczególnych budowli; rys. A. Woźniakowski

Fig. 10. Attempt at chronological stratification of preserved relics; arrows indicate locations of preserved keystones with dates of completion of individual structures; by A. Woźniakowski

A favorable and significant change in the post-war history of the fortress is related to the takeover of a significant part of the area by a local government institution and the creation of a branch of the Museum of Gdańsk. The Museum initiated an intensive phase of restoration and adaptation, carried out in 2021–2024 [Darecka, Kriegseisen 2025], aimed at adapting subsequent parts of the fortress for use and functioning in accordance with the profile of the institution. Currently, comprehensive activities cover the oldest parts of the fortress, i.e., the lighthouse and the Wreath, as well as the barracks in the fort, but the first works on the Eastern Rampart (renovation of the Napoleonic barracks in bastion VI) have already been completed, and further works are planned. The restoration of the spatial layout of the Western Rampart as a green area is also being considered. The Seagull Redoubt mentioned in this text was separated from the fortress itself many years ago by port areas and remains severely degraded. This makes it practically impossible to functionally connect it to the fortress complex and restore it in the near future.

The next stages of the restoration of the Wisłoujście Fortress complex are planned to include the bastions of Fort Carré and part of the Eastern Rampart. As before, the restoration will begin with comprehensive research into individual parts of the historic complex. Therefore, in the near future, we can expect further new information about the history of the fortress, obtained during architectural and archaeological research.

Footnotes

- ¹ This was also due to the new balance of power in Europe established at the Congress of Vienna, which was guarded by the Holy Alliance—a preventive alliance between Prussia, Russia and Austria. Although Prussia had viewed Russia as the main threat to its Baltic coast since the late 1780s, after 1814/1815 this threat became irrelevant for many decades.
- ² *Fausse-braye* – a defensive position (patrol way) between the moat and the main rampart, equipped with a defensive wall; a guard road ran along the *fausse-braye*.
- ³ These were steel casemate frame-type carriages, model 73 (*Eiserne Kasematten-Rahmenlafette C/73*), on which light cannons of various designs could be mounted, e.g., 9 cm cannons firing grapeshot. The mountings for these types

- maty 9 cm strzelające kartaczami. Mocowania pod lawety tego typu, z zachowanymi do dziś stalowymi kozłami, wykonano parami na lewym barku bastionu I, prawym barku bastionu II i prawym barku bastionu IV.
- ⁴ Szaniec Zachodni odbudowano przed 1807 r. w formie dwóch samodzielnych szafców w miejscu bastionów, rozdzielonych fosą, z wysuniętym rawelinem. Szaniec Wschodni do czasu oblężenia Gdańska nie został w pełni zrekonstruowany [SBB 1809a, sygn. Kart X 22422; Stankiewicz 1956, s. 143, ryc. 29].
 - ⁵ Słoniczoło – samodzielny odcinek przeciwstrzały w formie dwuramiennika wzniesionego jako przedwał w fosie, osłaniający czoło bastionu [Bogdanowski 1996, s. 546].
 - ⁶ Strop bomboodporny – tu w rozumieniu specjalnej konstrukcji z ułożonych koło siebie belek drewnianych, którą na czas wojny miano przykryć grubą warstwą ziemi. Regulaminowo belki miały mieć przekrój 1 stopy pruskiej (31,4 cm).
 - ⁷ Patrz ryc. 3.
 - ⁸ Budynek służbowy (*Dienstwohnung*) przeznaczony dla zarządcy składu (urzędnika nazywanego *Materialen-Schreiber* lub *Wallmeister des Bauhofs*) obecnie jest uznawany za plebanię, jednak w świetle najnowszych odkryć, w tym zwornika z datą ukończenia budowy (1862), należy przyjąć, że była to jego wtórna funkcja.
 - ⁹ Na podstawie wytycznych z 12 września 1865 r. [Frobenius 1912, s. 33].
 - ¹⁰ Niem. *Geschossraum und Geschossladestelle*. W literaturze często określane jako laboratoria lub warsztaty amunicyjne.
 - ¹¹ Było to efektem zarządzenia z 20 czerwca 1865 r. w sprawie zabezpieczenia obsady przed ostrzałem pośrednim i szrapnelowym z dział gwintowanych [Wagner 1881, s. 115–116; Frobenius 1912, s. 33].
 - ¹² Mowa tu przede wszystkim o forcie Brzeźno (bud. 1868–1871) i baterii Portowej (bud. 1870–1873).
 - ¹³ Chodzi tu przede wszystkim o przebudowę Baterii Portowej w Gdańsku-Nowym Porcie, ukończoną także w 1889 r. [Woźniakowski 2024, s. 74–75].
 - ¹⁴ Przy murowaniu starszej części używano cegieł z cegielni w Kolibkach (Koliebken), a w części modernizowanej – z Kokoszek (Kokoschken).
 - ¹⁵ Pierwotnie okno znajdowało się w lewym górnym rogu pomieszczenia magazynowego i zostało przesunięte do lewego dolnego rogu, o mniej więcej 200 cm. Ślady tej modyfikacji są widoczne jedynie po wewnętrznej stronie – ściana zewnętrzna prawdopodobnie została przelicowana przy murowaniu przedpiersia.
 - ¹⁶ To przede wszystkim rozkuta nisza w przedpiersiu na mocowanie kozła lawety oraz ślady wskazujące na podwyższenie poziomu platformy o mniej więcej 1 stopę pruską (31,4 cm) – wg projektu z 1874 r. stare stanowisko armaty 15 cm było poniżej poziomu pozostałych, co wynikało z konstrukcji lawety. Obecnie poziomy te są jednakowe i widoczna jest dodatkowa warstwa ok. 30–35 cm betonu na kruszywie łamanym.
 - ¹⁷ Jest on obecnie fundamentem muru budynku stolarni. Widoczny jest w nim styk murów starej i nowej części budowl.
 - ¹⁸ Fortyfikacja nowopruska – odmiana fortyfikacji systemu poligonalnego rozwijana w Prusach głównie w 1. poł. XIX w. [Bogdanowski 1996, s. 141–146, 554].
 - ¹⁹ Praktykę tę zarzucono w 1868 r. [Wagner 1881, s. 140].
 - ²⁰ Obecnie poziom posadzki-klepek znajduje się ok. 1 m poniżej dawnego stropu międzykondygnacyjnego.
 - ²¹ Ślady po strzelnicach wraz z wylotami kanałów wentylacyjnych of carriages, with steel trestles preserved to this day, were made in pairs on the left shoulder of Bastion I, the right shoulder of Bastion II and the right shoulder of Bastion IV.
 - ⁴ The Western Rampart was redeveloped before 1807 in the form of two separate ramparts in place of the bastions, separated by a moat, with a protruding ravelin. The Eastern Rampart had not been fully redeveloped by the time of the siege of Gdańsk [SBB 1809a, ref. no. Kart X 22422; Stankiewicz 1956, p. 143, fig. 29].
 - ⁵ Covering defense – a separate section of the counterguard in the form of a two-armed structure erected as a rampart in the moat, covering the front of the bastion [Bogdanowski 1996, p. 546].
 - ⁶ Bombproof ceiling – here understood as a special structure made of wooden beams laid side by side, which was to be covered with a thick layer of earth during wartime. According to the regulations, the beams were to have a cross-section of 1 Prussian foot (31.4 cm).
 - ⁷ See Fig. 3.
 - ⁸ The service building (*Dienstwohnung*) intended for the warehouse manager (an official called *Materialen-Schreiber* or *Wallmeister des Bauhofs*) is currently considered a presbytery, but in light of the latest discoveries, including a keystone with the date of completion (1862), it should be assumed that this was its secondary function.
 - ⁹ Based on the guidelines of September 12, 1865 [Frobenius 1912, p. 33].
 - ¹⁰ German: *Geschossraum und Geschossladestelle*. Often referred to in literature as ammunition laboratories or workshops.
 - ¹¹ This was the result of an order of June 29, 1865, on protecting the garrison from indirect fire and shrapnel from rifled guns [Wagner 1881, pp. 115–116; Frobenius 1912, p. 33].
 - ¹² This mainly refers to the Brzeźno fort (Fort Brösen, built 1868–1871) and the Port battery (Hafenbatterie, built 1870–1873).
 - ¹³ This mainly concerns the remodeling of the Port Battery in Gdańsk New Port, also completed in 1889 [Woźniakowski 2024, pp. 74–75].
 - ¹⁴ Bricks from the brickyard in Kolibki (Koliebken) were used to build the older part, and bricks from Kokoszek (Kokoschken) were used in the modernized part.
 - ¹⁵ Originally, the window was located in the upper left corner of the storage room and was moved to the lower left corner, approximately 200 cm. Traces of this modification are visible only on the inside – the outer wall was probably rebuilt when the parapet was built.
 - ¹⁶ First and foremost, there is a niche in the parapet for mounting the gun carriage, as well as traces indicating that the platform was raised by approximately 1 Prussian foot (31.4 cm)—according to the 1874 design, the old position of the 15 cm cannon was below the level of the others, which was due to the design of the gun carriage. Currently, however, the levels are the same and an additional layer of approx. 30–35 cm of concrete on crushed aggregate is visible.
 - ¹⁷ It currently forms the foundation of the carpentry workshop wall. The joint between the old and new parts of the building is visible.
 - ¹⁸ New Prussian fortification – a type of polygonal fortification developed in Prussia mainly in the first half of the nineteenth century [Bogdanowski 1996, pp. 141–146, 554].
 - ¹⁹ This practice was abandoned in 1868 [Wagner 1881, p. 140].
 - ²⁰ Currently, the level of the floor is approximately 1 metre below the former inter-storey ceiling.
 - ²¹ Traces of the embrasures and ventilation duct outlets are clearly visible on the external façades and partly from the

nych są dobrze widoczne na elewacjach zewnętrznych oraz częściowo od wnętrza. Pełne odtworzenie ich pierwotnej konfiguracji wymagałoby dokładnych badań architektonicznych i archeologicznych.

²² Nie jest jeszcze widoczna na zdjęciu elewacji szafica z 1937 r.

interior. A complete reconstruction of their original configuration would require detailed architectural and archaeological research.

²² Not yet visible in the photograph of the façade is the rampart from 1937.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

Archiwum Państwowe w Gdańsku (APG):

- 1835, *Situations Plan der Festung Danzig mit Umgebung*, sygn. 300MP/4.
1871a, *Bastion VI der Festung Weichselmünde, Verbrauchs-Pulver-Magazin*, sygn. 1121/187.
1871b, *Geschossladestelle, Geschossraum und Zuendungsreservoir zu Bastion VI der Festung Weichselmünde gehörend*, sygn. 1121/192.
1871c, *Bastion IX der Festung Weichselmünde, Verbrauchs-Pulver-Magazin*, sygn. 1121/198.
1872, *Kriegs- und Verbrauchs-Pulvermagazin in Bastion V der Festung Weichselmünde, Verstärkung der Ummantelung und der Erddecke*, sygn. 1121/191.
1884, *Uebersichts-Plan, Grundriss und Profile der unterirdischen Telegraphenleitung in der Festungswerken von Danzig*, sygn. 1121/250.
1928, *Entwurf zum Ausbau der Kasematte II auf der Möwenschanze als Materialienmagazin*, sygn. 1027/1167, k. 79.

Biblioteka Państwowa w Berlinie (Staatsbibliothek Berlin – SBB):

- 1809a, *Plan de Weichsel-Münde et de la Wester-Schanze avec l'indication des Ouvrages qui ont été exécutés pendant l'année 1809*, sygn. Kart. X 22422.
1809b, *Plan de Weichsel Münde et de ses environs avec l'indication des Ouvrages projettes pour mettre ce fort et la tête de Pont de la Wester Schanze en État de defense*, sygn. Kart. X 22420.
1850, *Zugeschüttete alte Weichselmündung mit den benachbarten Werken: Möven-Schanze und Schanze I auf der Westerplatte*, sygn. Kart. X 224291.

Tajne Archiwum Państwowe Fundacji Pruskiego Dziedzictwa, Berlin-Dahlem, kolekcja planów i map fortyfikacji Ministerstwa Wojny (GStAPK, XI. HA, FpK):

- 1843, *Situations-Plan der alten Weichselmündung bei Weichselmünde und Neufahrwasser mit dem projectirten Fort vor der Spitze der Möwen-Schanze*, sygn. E 71249.
1845, *Situations Plan der Befestigungs Anlagen von Weichselmünde, Neufahrwasser und der Westerplatte mit Umgebung*, sygn. B 70101.
1847, *Zeichnung des Blockhauses und ZugKlappe in der Heidenschanze der Festung Colberg*, sygn. E 71830.
1857, *Situations Plan der Festung Weichselmünde*, sygn. G70465.
1859, *Plan uzbrojeniowy twierdzy Gdańsk*, sygn. E 71251, Bl. 8.

1865, *Plan der Festungen Danzig, Weichselmünde und Neufahrwasser*, sygn. E 71219.

1867a, *Plan der Festungen Danzig, Weichselmünde und Neufahrwasser*, sygn. E 71218 (unacześniana na 2. pol. I. 70. XIX w.).

1867b, *Entwurf zum Neubau eines Kriegs-Pulvermagazins im Bastion V der Festung Weichselmünde*, sygn. F 71135.

1874a, *Möwenschanze: Umgestaltung der rechten Face zur Aufstellung von einem 15 cm- und zwei 21 cm-Ringgeschützen; Projekt I*, sygn. C 70716.

1874b, *Kriegs-Pulvermagazin für 74 Ctr in Bastion I des Forts Bousmard zu Neufahrwasser*, sygn. F 71137.

1893, *Küstenbefestigung von Danzig, Telegraphische Verbindung*, sygn. G 70480.

1906, *Fort Quarre: Vélegung der Telegraphenstation vom Fort in den Anbau des Kranzgebäudes*, sygn. G 70444.

Opracowania / Secondary sources

Balewski Zdzisław, *Zarys dziejów Twierdzy Wisłoujście do 1945 r.*, [w:] *Twierdza Wisłoujście – historia, teraźniejszość, przyszłość*, Muzeum Historii Miasta Gdańska, Gdańsk 2000.

Biskup Krzysztof, *Szaniec Wschodni Twierdzy Wisłoujście*, [w:] *Twierdza Wisłoujście – historia, teraźniejszość, przyszłość*, Muzeum Historii Miasta Gdańska, Gdańsk 2000.

Biskup Krzysztof, „Wisłoujście – Szaniec Wschodni. Karta ewidencyjna zabytku”, Gdańsk 1998.

Biskup Krzysztof, Hirsch Robert, Narebski Lech, „Zespół fortyfikacji i zabudowy terenu – Szaniec Mewi. Karta ewidencyjna zabytku”, Gdańsk 1994.

Bogdanowski Janusz, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kra-ków 1996.

Bukal Grzegorz, *Fortyfikacje Gdańska i ujścia Wisły 1454–1793*, Sopot 2012.

Daniluk Jan, *Kościół w Twierdzy Wisłoujście (nowe zdjęcie)*, www.jandaniluk.pl (dostęp: 28.01.2025).

Darecka Katarzyna, Kriegseisen Anna, *Wieniec, kamieniczki oficerskie i latarnia Twierdzy Wisłoujście w Gdańsku. Badania, konserwacja, adaptacja. Wybrane zagadnienia*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2025, nr 81.

Frobenius Hermann, *Unsere Festungen*, Berlin 1912.

Hirsch Robert, *Początki fortyfikacji nadbrzeżnych Gdańska*, [w:] *Fortyfikacje nadbrzeżne Zatoki Gdańskiej*, Tarnowskie Góry 2009, s. 35–46.

Hirsch Robert, *Szaniec Mewi*, „INFORT – Biuletyn Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji” 1994, nr 2.

- Hoburg Karl, *Geschichte der Festungswerke Danzigs*, Danzig 1852.
- Koperkiewicz Adam, *Funkcja i rozwój przestrzenny twierdzy Wisłoujście*, [w:] *Zespół forteczny Gdańsk-Wisłoujście. Problemy ochrony zespołów pofortecznych*, Gdańsk 1998.
- Köhler Gustaw, *Geschichte der Festungen Danzigs und Weichselmünde bis zum Jahre 1814 in Verbindung mit dem Kriegsgeschichte der freien Stadt Danzig*, t. 1: *Bis zum Jahre 1734*, Breslau 1893.
- Kulczykowski Wacław, Kubus Radosław, *Twierdza Wisłoujście – rys historyczny obiektu*, [w:] *Gdańsk, Twierdza Wisłoujście. Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 2013–2014*, Gdańsk 2015.
- Nieuważny Andrzej, *Klucz do wszystkiego. Dzieje napoleońskiej twierdzy Gdańsk 1807–1814*, Gdańsk 2022.
- Podruchny Grzegorz, *Twierdze z papieru. Fortyfikacje pruskie w latach 1786–1807*, Warszawa 2020.
- Prittwitz Moritz von, *Beiträge zur angewandten Befestigungskunst erläutert durch Beispiele aus den neuern Preussischen Befestigungsanlagen, auf 100 Tafeln*, Posen 1836.
- Rolf Rudi, *Die Entwicklung des deutschen Festungssystems seit 1870. Vollständige und bearbeitete Ausgabe des Manuskriptes*, Tweede Exloermond 2000.
- Samól Piotr, Hirsch Robert, Woźniakowski Arkadiusz, *Dzieje latarni w Twierdzy Wisłoujście w świetle badań architektonicznych z roku 2018*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, nr 66.
- Samól Piotr, Hirsch Robert, Woźniakowski Arkadiusz, *Wieniec w Twierdzy Wisłoujście z lat sześćdziesiątych XVI wieku, jego przekształcenia i uszkodzenie w wojnie w roku 1577 w świetle badań architektonicznych z lat 2020–2022*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2022, nr 72.
- Samól Wojciech, Kowalski Szymon, Woźniakowski Arkadiusz, Samól Piotr, *Where the Second World War in Europe broke out: the landscape history of Westerplatte, Gdańsk/Danzig*, „Land” 2023, nr 12 (596).
- Stankiewicz Jerzy, *Nadmorska twierdza w Wisłoujściu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1956, t. 1, z. 2.
- Strzok Igor Zbigniew, *Fortyfikacje XIX-wiecznego Gdańska*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska*, red. Grzegorz Bukal, Nadbałtyckie Centrum Kultury, Gdańsk 2006.
- Wagner Reinhold, *Sammlung technischer Bestimmungen für Fortifikations- Artillerie- und Garnison-Bauten*, Berlin 1881.
- Wołodkiewicz Cezary, „Garnizon napoleoński w Wolnym Mieście Gdańsku w latach 1807–1813”, praca doktorska, Wydział Historyczny Uniwersytetu Gdańskiego, mps, Gdańsk 2024.
- Woźniakowski Arkadiusz, *Historia i materialne relikty fortyfikacji Westerplatte sprzed 1920 r.*, [w:] *Materialne pozostałości konfliktów i zbrodni XX wieku w świetle najnowszych badań archeologicznych*, Gdańsk 2019.
- Woźniakowski Arkadiusz, „Nadbrzeżne fortyfikacje pruskie z lat 1815–1914 na obszarze obecnej Polski. Formy przestrzenne, przekształcenia i zagadnienia konserwatorskie”, praca doktorska, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, mps, Gdańsk 2024.

Dokumentacja / Documentation

- Czernichowski Jaromir, Tymiański Andrzej, „Badania architektoniczne koszar napoleońskich w Twierdzy Wisłoujście”, Gdańsk 2019–2020.
- Hirsch Robert, Szumilas Andrzej, Woźniakowski Arkadiusz, „Inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska Szańca Mewiego”, Gdańsk 2007.

Streszczenie

Rozwijana od XV w. Twierdza Wisłoujście była przez długi czas główną fortyfikacją nadmorską Gdańska, która zmieniała się wraz z przekształceniami ujścia Wisły oraz rozwojem techniki wojskowej. Artykuł skupiony jest na ostatnich etapach jej rozwoju w XIX w. i rozbudowie zewnętrznych umocnień, kiedy starano się utrzymać panowanie nad ujściem Wisły w obliczu znacznych przemian geomorfologicznych wybrzeża. Omówiono w nim dzieje zewnętrznych pierścieni twierdzy: tzw. Szańca Wschodniego i Szańca Zachodniego, a także Szańca Mewiego jako wysuniętej ku morzu części twierdzy i łącznika z zespołem fortyfikacji Westerplatte i Nowego Portu. Utracone obecnie relacje przestrzenne twierdzy i Szańca Mewiego wymagają podkreślenia, szczególnie w kontekście ostatnich prac restauratorskich prowadzonych tylko w samej Twierdzy Wisłoujście. Podstawą artykułu są najnowsze badania, które pozwoliły zweryfikować i uszczegółowić historię rozwoju zespołu Twierdzy Wisłoujście w XIX w.

Abstract

Developed since the fifteenth century, the Wisłoujście Fortress was for a long time the main coastal fortification of Gdańsk, which changed along with the transformations of the Vistula estuary and the development of military technology. This article focuses on the final stages of its development in the nineteenth century and the expansion of its external fortifications, when attempts were made to maintain control over the Vistula estuary in the face of significant geomorphological changes to the coastline. The article discusses the history of the outer rings of the fortress: the so-called Eastern Rampart and Western Rampart, as well as the Seagull Redoubt as the part of the fortress extending towards the sea and connecting it with the Westerplatte and New Port (Neufahrwasser) fortifications. The now lost spatial relationships between the fortress and the Seagull Redoubt need to be emphasized, especially in the context of the recent restoration work carried out only in the Wisłoujście Fortress itself. Based on the latest research, the article verifies and details the history of the Wisłoujście Fortress complex's development in the nineteenth century.

Andrzej Legendziewicz*

orcid.org/0000-0002-9228-296X

Daria Dobrasiak**

orcid.org/0000-0002-4235-4670

Zespół pałacowo-klasztorny w Otyńiu od połowy XV do schyłku XVIII wieku

Palace and Monastery Complex in Otyń from the Mid-Fifteenth to the End of the Eighteenth Century

Słowa kluczowe: architektura, gotyk, renesans, barok, klasztor, kościół, Otyń, Śląsk, konserwacja ruin

Keywords: architecture, Gothic, Renaissance, Baroque, monastery, church, Otyń, Silesia, ruin conservation

Wprowadzenie

Otyń (niem. Deutsch-Wartenberg) znajduje się w zachodniej Polsce, około 30 km na wschód od Zielonej Góry. Założono go na lewym brzegu Odry, w punkcie, gdzie szlak handlowy z Wrocławia do Frankfurtu zbliża się do koryta rzeki. W południowo-wschodnim narożniku ośrodka lokacyjnego znajdują się ruiny założenia rezydencjonalno-klasztornego. Powstało ono w miejscu zamku książęcego, który w XV w. przeszedł w ręce możnych rodów – Zabeltitzów, a następnie Rechenbergów. Rezydencję w połowie XVII w. przejęli jezuita i przekształcili ją w klasztor. U schyłku XVIII w. majątek nabył książę żagański Piotr Biron. Celem niniejszego artykułu jest omówienie przemian architektury zespołu i próba datowania ich etapów na podstawie analizy wzmianek źródłowych, detalu oraz technologii budowy.

Opis zespołu

Zespół pałacowo-klasztorny znajduje się w parku położonym na południowy wschód od otyńskiego Rynku. Założenie ma układ czteroskrzydłowy, rozplanowany

Introduction

Otyń (German: Deutsch-Wartenberg) is located in western Poland, approximately 30 km east of Zielona Góra. It was founded on the left bank of the Oder River, in the place where the trade route from Wrocław to Frankfurt was approaching the river. In the southeast corner of the settlement, there are ruins of a residential and monastic complex. It was built on the site of a princely castle, which in the fifteenth century passed into the hands of the powerful Zabeltitz family, and later the Rechenberg family. In the mid-seventeenth century, the Jesuits took over the residence and transformed it into a monastery. In the late eighteenth century, the estate was acquired by Peter Biron, the Duke of Żagań. The purpose of this article is to discuss the architectural transformations of the complex, and to date the stages of its construction based on an analysis of historical sources, architectural details, and construction technology.

Description of the complex

The palace and monastery complex is located in a park southeast of the Market Square. It has a four-wing

* dr hab. inż. arch., prof. uczelni, Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej

** mgr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej

* D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., University Professor, Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology

** M.Sc. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology

wokół wewnętrznego dziedzińca. W narożniku północno-zachodnim znajduje się dawna kaplica.

Budynki założenia są obecnie w stanie częściowej ruiny, z mocno zdegradowanymi tynkami oraz pozbawione dachów. Pierwotnie były one podpiwniczone, trzykondygnacyjne, z dachami wielospadowymi. Skrzydło północne ukształtowano nieregularnie. W centrum założenia umieszczono budynek bramny ze sklepionym przejazdem, izbą straży oraz schodami. Na piętrze rozplanowano trzy pomieszczenia, z których wschodnie nakryto sklepieniem, a dwa zachodnie – stropami. Czterooosiowe elewacje frontową i tylną zakomponowano z otworem przejazdu w osi zachodniej. Od zachodu do bramy przylega kaplica o układzie salowym, trójpłaszczyznowym, z wydzielonym wielobocznym prezbiterium. Elewacje ukształtowano w wielkim porządku z pilastrami korynckimi. Między nimi zakomponowano parę półkolistych okien, z których górne ma fantazyjnie ukształtowany naczółek. Wejście umieszczono w środkowej osi trójosiowej fasady. Na wschód od przejazdu założono jednotraktowe skrzydło o sześciu osiach. Jego wnętrza nakrywały stropy.

Dziedziniec od wschodu zamyka skrzydło w układzie półtoratraktowym, z korytarzem od zachodu. Wnętrza traktu zewnętrznego mają widoczne relikty podziału na jedenaście pomieszczeń ze stropami. W piwnicach korytarz i komory nakrywają częściowo zachowane sklepienia krzyżowe. Elewację wschodnią zakomponowano jako szesnastoosiową, a dziedzińcową jako dwunastoosiową, z wejściem w szóstej osi, licząc od północy. Od południa dziedziniec zamykało skrzydło jednotraktowe z nieregularnie rozmieszczonymi oknami. Jego układ pozostaje w znacznym stopniu zatarty ze względu na zniszczenie budowli.

Skrzydło zachodnie założono w układzie półtoratraktowym, z korytarzem od wschodu oraz pomieszczeniami od południa i zachodu. Sale traktu tylnego nakryto sklepieniami zwierciadlanymi, a korytarze – krzyżowymi. Kompozycję dziewięcioosiowej elewacji dziedzińcowej tworzą arkady w przyziemiu oraz prostokątne okna z naczółkiem na piętrze, ujęte w pilastry w wielkim porządku z głowicami o proporcjach jak w porządku korynckim. Trzynastoosiową elewację zachodnią ukształtowano w podziale horyzontalnym, z gzymsami silnie akcentującymi podział na piętra. Podstawę stanowił gładki cokół z niewielkimi oknami rozmieszczonymi w osiach. Na parterze zakomponowano prostokątne okna ujęte w zdwojone pilastry jońskie, a na piętrze okna z fantazyjnie ukształtowanymi naczółkami i pilastrami korynckimi bez głowic (ryc. 1).

Analiza źródeł i stan badań

Najstarsza wzmianka o Otyniu pochodzi z dokumentu wystawionego 2 lutego 1323 r. przez księcia Henryka IV Wiernego [*Regesten zur schlesischen Geschichte* 1898, nr 4250]. W dokumencie z 9 maja 1329 r. zamek wymieniany jest pośród civitatibuss ac castris [*Lehns*

layout that is arranged around an internal courtyard. A former chapel is located in the northwest corner.

The buildings are currently roofless and in partial ruin, with severely degraded plasterwork. Originally, they were three-story structures with basements and multi-pitched roofs. The northern wing is irregularly shaped. The centrally located gatehouse contains a guard room, stairs, and a vaulted passageway. The first floor has three rooms, with the eastern ones being covered with a vault. The four-axis front and rear facades are designed with a passageway opening on the western axis. Adjacent to the gatehouse is a chapel with a three-bay hall layout and a separate polygonal chancel. The facades of the chapel are designed in the Grand Order with Corinthian pilasters. Between them, there is a pair of semicircular windows, with the upper one having a fancifully shaped pediment. The entrance is placed in the central axis of the three-axis facade. A single-bay wing with six axes is constructed to the east of the passageway. Its interiors were covered with ceilings.

The courtyard is closed in the east with a wing that has a one-and-a-half-bay layout and a corridor to the south. The interiors of the outer bay contain visible relics of being divided into eleven rooms with ceilings. In the basement, the corridor and chambers are covered with partially preserved groin vaults. The eastern facade was designed to have sixteen axes, while the courtyard facade had twelve axes with the entrance being located in the sixth axis (counting from the north). In the south, the courtyard was closed by a single-bay wing with irregularly arranged windows. Its layout remains largely obscured due to the destruction of the building.

The western wing had a one-and-a-half-bay layout, with a corridor in the east and rooms in the south. The rooms of the rear bay were covered with cove vaults, and the corridors with groin vaults. The nine-axis courtyard facade had arcades on the ground floor and rectangular windows with pediments on the first floor. The arcades and windows were framed by pilasters, which were designed in the Grand Order with Corinthian proportions. In turn, the thirteen-axis western facade had a horizontal division, with cornices that strongly emphasized the division into floors. There was a smooth plinth with small windows (arranged in the axes) at the bottom of the facade. The ground floor had rectangular windows framed by double Ionic pilasters, whereas the first floor had fancifully shaped pediments and Corinthian pilasters without capitals (Fig. 1).

Source analysis and the state of research

The oldest mention of Otyń comes from a document issued on February 2, 1323, by Duke Henry IV the Faithful [*Regesten zur schlesischen Geschichte* 1898, no. 4250]. In a document dated May 9, 1329, the castle is mentioned among the civitatibuss ac castris [*Lehns und Besitzurkunden Schlesiens* 1881, p. 130]. In 1443, the owner of the stronghold was Sigismund Zabeltitz



Ryc. 1. Otyń: A) kaplica, B) skrzydło zachodnie, widok od zachodu, C) skrzydło wschodnie, widok od południa; fot. A. Legendziewicz, D. Dobrasiak

Fig. 1. Otyń: A) chapel, B) west wing, view from the west, C) east wing – view from the south; photo by A. Legendziewicz, D. Dobrasiak

und Besitzurkunden Schlesiens 1881, s. 130]. Właścicielem warowni w 1443 r. był Sigismund Zabeltitz [Sickel 1820, s. 3]. W 1482 r., po uwięzieniu jego synów: Caspara, Brunona i Christopha, budowlę przejął książę Jan II Żagański [Lucae 1689, s. 1020]. Król Czech Ludwik Jagiellończyk w 1516 r. sprzedał zamek Hansowi i Nickelowi Rechenbergom [APZG, sygn. 1710; *Codex Diplomaticus Silesiae* 1908, s. 100]. W rękach rodu Rechenbergów Otyń pozostał do 1610 r. – do dnia śmierci Johanna Georga, ostatniego męskiego właściciela zamku [Sickel 1820, s. 30–35; Andrzejewski 2012, s. 73–77]. Dobra otyńska odziedziczyła jego siostra Helena Sprintzenstein [Sickel 1820, s. 30–35; Andrzejewski 2012, s. 73–74]. Na mocy testamentu zmarłego w 1638 r. Johanna Ernsta Sprintzensteina (męża Heleny) oraz jego drugiej żony Eleonory, zamek w 1649 r. przejęli jezuiti [Sickel 1820, s. 151–152]. Między rokiem 1652 a 1654 prowadzono w nim prace adaptacyjne oraz remontowe na dachu wieży [Hoffmann 1931, s. 181]. Dwie górne kondygnacje skrzydła głównego rozebrano w 1671 r., a w sześć lat później powstała kaplica [Hoffmann 1931, s. 181]. W latach 1680–1681 przebudowano skrzydła zachodnie i wschodnie, rozebrano wieżę oraz „dach włoski, który nie pasuje do naszych okolic” [Hoffmann 1931, s. 188].

7 kwietnia 1702 r. wybuchł pożar, który spopielił zabudowania zamkowe [Hoffmann 1931, s. 162–164]. 8 maja 1703 r. wmurowano kamień węgielny pod budowę kaplicy, którą ukończono dwa lata później [Hoffmann 1931, s. 163]. Odbudowę zamku według

[Sickel 1820, p. 3]. In 1482, after the imprisonment of his sons (Caspar, Bruno, and Christoph), the building was taken over by Duke John II Żagański [Lucae 1689, p. 1020]. In 1516, King Louis Jagiellon of Bohemia sold the castle to Hans and Nickel Rechenberg [APZG, file No. 1710, *Codex Diplomaticus Silesiae* 1908, p. 100]. Otyń remained in the hands of the Rechenberg family until 1610, when its last male owner, Johann Georg, died [Sickel 1820, pp. 30–35; Andrzejewski 2012, pp. 73–77]. The Otyń estates were inherited by his sister, Helena Sprintzenstein [Sickel 1820, pp. 30–35; Andrzejewski 2012, pp. 73–74]. Due to the will of Johann Ernst Sprintzenstein (Helena's husband), who died in 1638, and his second wife, Eleonora, the castle was taken over by the Jesuits in 1649 [Sickel 1820, pp. 151–152]. Between 1652 and 1654, there were adaptation and renovation works carried out on the tower's roof [Hoffmann 1931, p. 181]. The two upper floors of the main wing were demolished in 1671, and six years later a chapel was built [Hoffmann 1931, p. 181]. In the years 1680–1681, the western and eastern wings were rebuilt, and the tower and “the Italian roof, which did not fit our surroundings” were demolished [Hoffmann 1931, p. 188].

On April 7, 1702, a fire broke out, which turned the castle buildings into ashes [Hoffmann 1931, pp. 162–164]. On May 8, 1703, the cornerstone was laid for the chapel, which was completed two years later [Hoffmann 1931, p. 163]. The castle's reconstruction, designed by Stefano Spinetti, was completed in 1721

projektu Stefana Spinettiego ukończono w 1721 r. [Hoffmann 1931, s. 168]. W kaplicy w latach 1738–1739 wykonano stiuki na ścianach [Hoffmann 1931, s. 163]. Założenie klasztorne w 1787 r. nabył książę Piotr Biron [Sickel 1820, s. 97].

Zespół rezydencjonalno-klasztorny prezentowany jest w literaturze głównie w kontekście jego historii. Bazując na niezachowanych obecnie dokumentach, Friedrich Ch. Sickel omówił w 1820 r. dzieje miejscowości i dóbr. Jemu też zawdzięczamy opis założenia z końca XVII w. Historię obiektu przedstawił Robert Weber [*Schlesische Schlösser* 1910, s. 55–56]. Bardzo szczegółowo dzieje rezydencji w okresie, gdy była własnością jezuitów, zaprezentował Hermann Hoffmann [1931]. W 1958 r. wykonano studium historyczno-architektoniczne [Radacki 1958]. Dominik Nowakowski wspomina o budynku bramnym, ale go nie omawia [Nowakowski 2008]. Zespół wielokrotnie pojawiał się jako hasło w katalogowych opracowaniach zabytków województwa zielonogórskiego [Kowalski 1976, s. 182–183], ziemi lubuskiej [Kowalski 2010, s. 280; Pilch, Kowalski 2012, s. 316] i katalogach internetowych [<http://www.palaceiparki.pl>]. Zawarte w nich opisy skupiały się na historii założenia i były oparte na opracowaniach przedwojennych. Natomiast jego architekturę pomijano lub omówiono ogólnie.

Metodologia prac badawczych

Badaniami architektonicznymi objęto pozbawione tynków elewacje, ściany na poziomie przyziemia i piwnic klasztoru oraz kaplicy. Bazując na różnicach technologicznych i materiałowych, a także wzmiankach źródłowych, wydzielono kolejne fazy przekształceń zespołu. Rozpoznano ikonografię archiwalną. Objęła ona panoramę miasta Carla Benjamina Schwarza z około 1800 r., widok zespołu od zachodu autorstwa C. Bove'a z 1843 r., mapę Otyńia i okolic z lat 1850–1851 [MMNS] oraz widok rezydencji autorstwa Aleksandra Dunckera z 1857 r. [*Palace i rezydencje Dolnego Śląska* 2011, s. 179]. Rozpoznano inwentaryzację skrzydła zachodniego z 1883 r. [APZG, sygn. 3831], fotografie oraz widokówki z końca XIX i początku XX w. [www.polska.org.pl, www.fotopolska.eu, MMNS], a także archiwum Lubuskiego Konserwatora Zabytków w Zielonej Górze (ryc. 2, 3)

Wyniki badań architektonicznych

Najstarszym elementem w istniejącym zespole pałacowo-klasztornym jest budynek bramny. Jego pozostałości znajdują się na osi skrzydła północnego i przylegają od wschodu do ściany szczytowej kaplicy. Technologia budowy, materiał budowlany oraz zapisy źródłowe wskazują, że prawdopodobnie powstał on około połowy XV w. – zapewne gdy właścicielem zamku był Sigmund Zabeltitz [Sickel 1820, s. 3].

Budynek bramny wzniesiono na planie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 7,9 × 9,6 m. W przyziemiu

[Hoffmann 1931, p. 168]. The chapel's walls were covered with stucco decoration in 1738–1739 [Hoffmann 1931, p. 163]. The monastery complex was acquired by Duke Peter Biron in 1787 [Sickel 1820, p. 97]. The residential and monastery complex is presented, mainly in the context of its history, in literature. The history of the town and estate, based on currently lost documents, was published in 1820 by Friedrich. Ch. Sickel, who was responsible for the detailed description of the complex from the end of the seventeenth century [Sickel 1820]. The history of the building was presented by Robert Weber [*Schlesische Schlösser* 1910, pp. 55–56]. A very detailed history of the residence during the period when it was owned by the Jesuits was presented by Hermann Hoffmann [Hoffmann 1931]. In 1958, a historical and architectural study was conducted [Radacki 1958]. Dominik Nowakowski mentions the gatehouse, but does not describe it [Nowakowski 2008]. The complex repeatedly appeared as an entry in catalogue studies of monuments: in the Zielona Góra Voivodeship [Kowalski 1976, pp. 182–183], the Lubusz Land [Kowalski 2010, p. 280; Pilch, Kowalski 2012, p. 316] and online catalogues [<http://www.palaceiparki.pl>]. The descriptions, which were based on pre-war studies, mainly referred to the history of the complex. However, its architecture was either omitted or discussed in general.

Research methodology

The conducted architectural research covered the plasterless facades, as well as the ground-floor and basement walls of the monastery and chapel. Based on technological and material differences, and also source references, subsequent phases of the complex's transformation were identified. Archival iconography was investigated, which included a city panorama by Carl Benjamin Schwarz from around 1800, a view of the complex from the west by C. Bove from 1843, a map of Otyń and the surrounding area from 1850–1851 [MMNS], and a view of the residence by Aleksander Duncker from 1857 [*Palace i rezydencje Dolnego Śląska* 2011, p. 179]. An inventory of the west wing from 1883 [APZG, ref. no. 3831], photographs and postcards from the late nineteenth and early twentieth centuries [www.polska.org.pl, www.fotopolska.eu, MMNS], and the archives of the Lubuskie Conservator of Monuments in Zielona Góra were also subjected to analysis (Fig. 2, 3).

Results of the architectural research

The oldest element in the existing palace and monastery complex is the gatehouse. Its remains are located on the axis of the northern wing, and adjoin the chapel's gable wall in the east. The construction technology, building materials, and source records indicate that it was most likely built around the mid-fifteenth century – when Sigmund Zabeltitz was the castle's owner [Sickel 1820, p. 3].



Ryc. 2. Widok od zachodu na skrzydło zachodnie i kaplicę; C. Bovet, gwasz, 1843, Muzeum Miejskie w Nowej Soli
 Fig. 2. View from the west of the west wing and chapel, C. Bovet, gouache, 1843, Municipal Museum in Nowa Sól

zlokalizowano przejazd bramny. Od strony dziedzińca prowadził do niego otwór o wykroju zbliżonym do półkolistego, umieszczony w płytkiej wnęce o głębokości 1/2 cegły. Nad przejazdem zlokalizowana była izba o wymiarach $5,6 \times 7,7$ m. Zarejestrowane na skrajach ścian krawędzie trzech otworów wskazują, że doświetlała ją zapewne sześć okien, po dwa od południa, północy i wschodu. Ściany pomieszczenia były tynkowane, na co wskazuje zatarta forma spoiny. Nakrywał ją strop o belkach ustawowych na odsadce, której dolną krawędź wymurowano z cegły układanej w tzw. rolę (ryc. 4, 5).

Zapewne pod koniec XVI w. bramę powiększono w kierunku północnym i wschodnim. Nowy budynek otrzymał plan zbliżony do kwadratu o wymiarach rzutu $17,1 \times 12,8$ m. Układ wnętrza ukształtowano jako dwutraktowy, dwupasmowy.

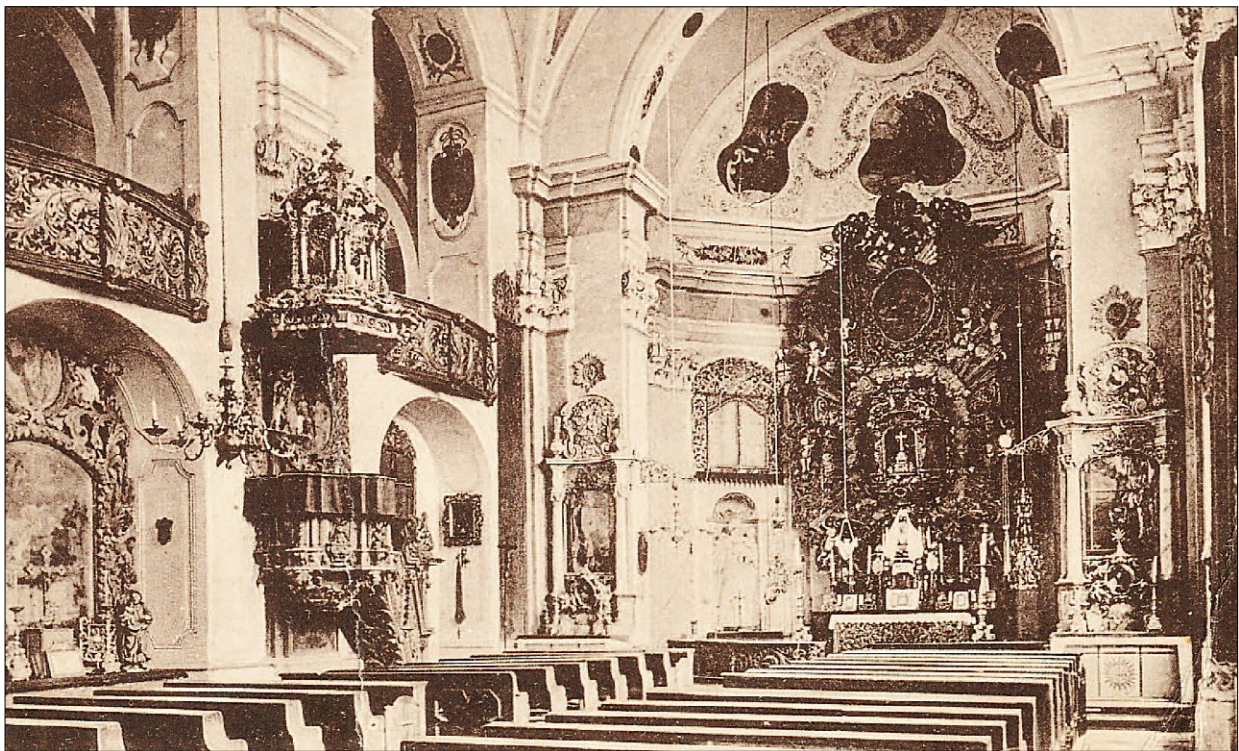
Gotycki przejazd przedłużono w kierunku północnym o 7,9 m. Po wschodniej stronie w trakcie frontowym umieszczono izbę straży, a w tylnym – klatkę schodową. Izbę nakryto sklepieniem kolebkowym z trzema poprzecznymi lunetami z astragalem. Wnętrze doświetlały dwa okna od północy i jedno okno od wschodu. Na osi środkowej lunety ukształtowano wejście z przejazdu. Izbę ogrzewano piecem postawionym w narożniku południowo-zachodnim. Pod nią zlokalizowano piwnicę dostępną zapewne przez otwór w stropie. Jej wnętrzu oświetlały przypuszczalnie wąskie okienka szczelinowe.

Komunikację na piętra umożliwiały dwubiegowa klatka schodowa. Oparto ją na centralnym kwadrato-

The gatehouse was built on a plan close to a rectangle that had dimensions of 7.9 m by 9.6 m. A passage was located on the ground floor. From the courtyard, it was accessed through a nearly semicircular opening, which was placed in a shallow recess (half a brick deep). Above the passage was a room that measured 5.6 m by 7.7 m. The edges of three openings, which were found on the edges of the walls, indicate that this room was likely lit by six windows—two in each of the southern, northern, and eastern walls. The walls of the room were plastered, as indicated by the worn-out joints. It was covered with a ceiling, the beams of which were placed on a wall offset. The lower edge of the offset was constructed of brick laid in a header course pattern (Fig. 4, 5).

It was probably at the end of the sixteenth century that the gatehouse was enlarged to the north and east. The new building had a roughly square plan and measured 17.1 m by 12.8 m. The interior layout was designed as a two-bay, two-lane structure.

The Gothic passage was extended northward by 7.9 m. A guard room was located on the eastern side of the front bay, and a staircase in the rear bay. The room was covered with a barrel vault with three transverse lunettes that had bead-and-reel molding. The interior was lit by two windows to the north and one to the east. The entrance from the passage was formed on the central axis of the lunettes. The chamber was heated by a stove in its southwest corner. Beneath it was a cellar, likely accessible through an opening in the ceiling. Its interior was most probably lit by narrow slit windows.



Ryc. 3. Widok wnętrza kaplicy na początku XX w.; Muzeum Miejskie w Nowej Soli

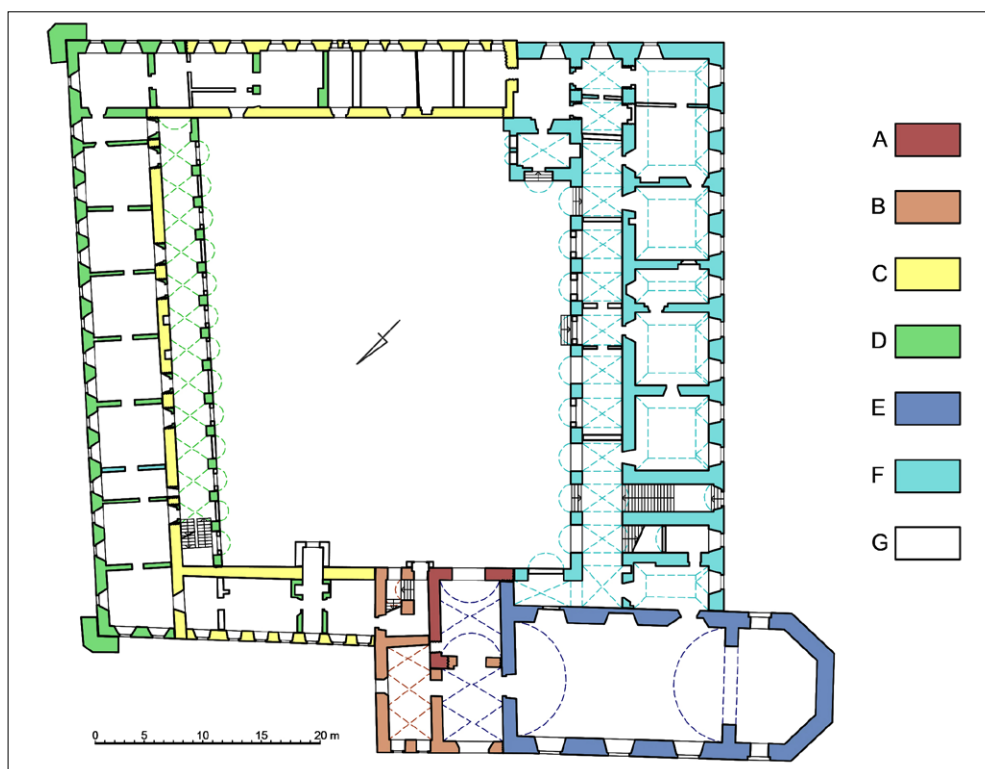
Fig. 3. View of the chapel's interior in the early twentieth century, Municipal Museum in Nowa Sól

wym słupie, a biegi nakryto sklepieniami odcinkowymi o grubości 1/2 cegły. Oświetlały ją okna zlokalizowane nad spocznikami: od południa (na pierwszym półpiętrze i na poziomie pierwszego piętra) oraz od wschodu (na pierwszym piętrze, a także nad spocznikiem między pierwszym a drugim piętrzem). Na pierwszym piętrze rozplanowano trzy pomieszczenia: dwa ze stropami – nad przejazdem, jedno ze sklepieniem – nad izbą straży. Pierwsze dwa oświetlały co najmniej po dwa okna od północy i południa. Trzecią z sal ukształtowano niemal identycznie jak izbę na parterze. Nakryto ją kolebą z trzema lunetami z astragalem. Oświetlenie zapewniały trzy okna: jedno od wschodu, w osi środkowej lunety, oraz dwa od północy. Wejścia do niej i do izby nad południową częścią przejazdu ujmowały kamienne obramienia z płaskimi naczółkami. Reliktem opraw są negatywy pod osadzenie kamiennych elementów oraz fragment belki naczółka w wejściu do sali sklepionej. Należy zauważyć, że obie sale były ogrzewane, na co wskazują pozostałości komina w ścianie między nimi. Budynek bramny był wyższy niż obecnie o co najmniej jedną kondygnację. Tezę potwierdzają zachowane ślady stopni oraz relikty zamurowanego okna w ścianie wschodniej klatki schodowej.

Elewację frontową zakomponowano jako czterosiową, o regularnie rozmieszczonych oknach. Ujmowały je kamienne profilowane ościeża z płaskimi naczółkami. W przyziemiu po stronie zachodniej ukształtowano półkolisty otwór bramny. Jego obramienie zapewne stanowiła oprawa wykonana z narzuty tynkarskiej. Układ elewacji dziedzińcowej był

Access to the upper floors was provided by a two-flight staircase. It rested on a central square pillar, and the flights were covered with segmental vaults (half a brick thick). The staircase was lit by windows located above the landings: from the south (above the first floor on the mezzanine and at the level of the first floor) and from the east (on the first floor and also above the landing between the first and second floors). The first floor contained three rooms: two with ceilings above the passage, and one with a vault above the guard room. The first two were lit by at least two windows in the north and south. The third room was shaped almost analogously to the ground floor room, and was covered with a barrel vault that had three lunettes and bead-and-reel molding. Light was coming from three windows: one in the east, which was located in the central axis of the lunette, and two in the north. The entrances to this room and to the room above the southern part of the passage were enclosed by stone frames with flat pediments. Relics of the framing include recesses for embedding stone elements, and a fragment of a pediment beam in the entrance to the vaulted room. It should be noted that both rooms were heated, as indicated by the remains of a chimney in the wall between them. The gatehouse was at least one storey higher. This hypothesis is supported by the preserved traces of steps and the remains of a bricked-up window in the eastern wall of the staircase.

The front facade was designed to have four axes and regularly spaced windows. They were framed by profiled stone jambs with flat pediments. A semicircular



Ryc. 4. Zespół pałacowo-klasztorny, rzut przyziemia z chronologicznym rozwarstwieniem murów: A) ok. połowy XV w., B) koniec XVI w., C) początek XVII w., D) ok. 1681 i 1694, E) 1703–1705 (kaplica), F) 1703–1721 (skrzydło zachodnie), G) XIX i XX w. oraz mury nierozpoznane; oprac. A. Legendziewicz, D. Dobrasiak

Fig. 4. Palace and monastery complex, ground floor plan with chronological delamination of the walls: A) ca. mid-fifteenth century; B) late sixteenth century; C) early seventeenth century; D) ca. 1681 and 1694; E) 1703–1705 (chapel); F) 1703–1721 (west wing); G) nineteenth and twentieth centuries and unidentified walls; by A. Legendziewicz, D. Dobrasiak



Ryc. 5. Zespół pałacowo-klasztorny, rzut piwnic z chronologicznym rozwarstwieniem murów (oznaczenia jak na ryc. 4); oprac. A. Legendziewicz, D. Dobrasiak

Fig. 5. Palace and monastery complex, basement plan with chronological delamination of the walls (labels as in Fig. 4); by A. Legendziewicz, D. Dobrasiak

zbliżony. Czteroosiową kompozycję zaburza obniżenie okna o 1/2 kondygnacji w skrajnej wschodniej osi i półkolisty otwór bramny w przyziemiu. Układ elewacji wschodniej był nieregularny. Na parterze i na pierwszym piętrze rozmieszczono dwie osie. Trzecią oś dodano na południowym skraju, między pierwszym a drugim piętrem. Na piętrze, między osiami, umieszczono wykusz dostępny z klatki schodowej. Dekorację ścian zewnętrznych tworzyło sgraffito w formie boni pryzmatycznych. Partie gładkich tynków pobielono, a wydrapanym tynkom nadano barwę szarą.

Wkrótce po powiększeniu budynku bramnego, zapewne na początku XVII w., założenie rozbudowano. Na takie datowanie wskazuje technologia budowy i zachowany detal obejmujący gzyms konsolowy oraz obramienia okienne. Rezydencję rozplanowano wokół prostokątnego dziedzińca o wymiarach około $41,4 \times 33,2$ m. Niezachowany obecnie budynek pałacu był zlokalizowany po jego zachodniej stronie. Od południa i północy ramy dziedzińca tworzyły dwie trójkondygnacyjne oficyny, a od wschodu – ściana kurtynowa. Wydaje się prawdopodobne, że przebudowę zrealizował Johann Georg Rechenberg.

Zachowane oficyny wskazują, że budynek pałacu miał zapewne rzut zbliżony do prostokąta o długości około 50 m. Formę rezydencji znamy z opisu F.Ch. Sickla, sporządzonego na podstawie źródeł archiwalnych [Sickel 1820, s. 151–152]. Skrzydło pałacowe miało pięć kondygnacji i mieściły się w nim m.in.: sala taneczna, 22 izby różnej wielkości oraz małe sypialnie i inne komnaty. Żywność przechowywano w 11 pomieszczeniach, a wino – w 9 piwnicach. Komunikację między piętrami zapewniały kamienne kręcone schody o 101 stopniach.

Trójkondygnacyjne skrzydło północne założono na rzucie prostokąta o wymiarach $18,6 \times 7,4$ m. Elewację północną zakomponowano jako siedmioosiową. Prostokątne okna parteru ujęto w kamienne obramienia z naczółkami. Nad nimi umieszczono otwory piętra – mniejsze niż obecnie. Ich świadectwem są rozkute mury w pasie gzymsu, nadmurowane wnęki oraz widoczne od wnętrza łęki odciążające o grubości jednej cegły. Piwnicę doświetlały niewielkie otwory o nieznanej obecnie formie. Ze względu na różnicę poziomów elewacja południowa, dziedzińcowa, miała dwie kondygnacje. Jej kompozycja była zapewne czteroosiowa, co potwierdzają zachowane we wnętrzach ślady łęków i krawędzie wnęk okiennych. W drugiej od zachodu osi, w płytkim ryzalicie, umieszczono półkoliste wejście na parter. Nad otworem zakomponowano płycinę z dekoracją floralną w kolorze czerwonym z datą „16... [?]”. Zwieńczenie elewacji tworzył gzyms wsparty na konsolach. Prawdopodobnie stanowił on podstawę attyki będącej oprawą „dachu włoskiego, który nie pasuje do naszych okolic” [Hoffmann 1931, s. 188] (ryc. 6, 7).

Jednotraktowe wnętrza skrzydła prawdopodobnie nie były podzielone ścianami murowanymi. Salę na parterze nakrywał strop drewniany z górnym pułapem. Oparto go na belkach o profilowanych dolnych krawęd-

gate opening was located on the ground floor on the western side. Its frame was likely made of plaster. The layout of the courtyard facade was similar. The four-axis composition was disrupted by the lowering of the window (by half a story) in the most outer eastern axis, and the presence of the semicircular gate opening on the ground floor. The layout of the eastern facade was irregular. Two axes were arranged on the ground floor and first floor. A third axis was added on the southern edge, between the first and second floors. On the first floor, a bay window was placed between the axes—accessible from the staircase. The exterior walls were decorated with sgraffito in the form of prismatic bossage. The smooth plaster sections were whitewashed, while the scratched sections were painted gray.

Shortly after the gatehouse was enlarged, most probably in the early seventeenth century, the whole complex was expanded. This dating is indicated by the construction technology and the preserved architectural details, including window frames and a corbel cornice. The residence was planned around a rectangular courtyard that measured approximately 41.4 m by 33.2 m. The currently unpreserved palace building was located on its western side. Two three-story outbuildings framed the courtyard to the south and north, and a curtain wall closed the courtyard to the east. It seems likely that the construction works were carried out by Johann Georg Rechenberg.

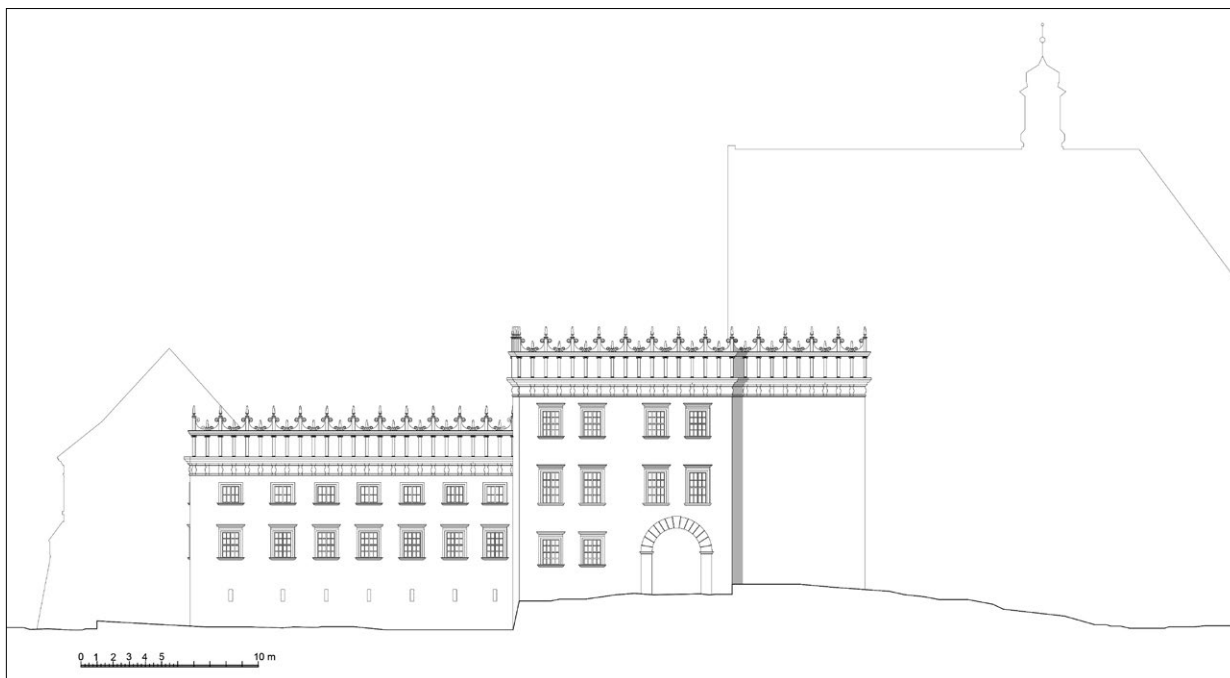
The preserved outbuildings indicate that the palace building probably had a rectangular plan, and a length of approximately 50 m. The form of the residence is known from F.Ch. Sickel's description—based on archival sources [Sickel 1820, pp. 151–152]. The palace wing had five stories and contained, among other things, a dance hall, twenty-two rooms of various sizes, small bedrooms, and other chambers. Food was stored in eleven rooms, and wine in nine cellars. A stone spiral staircase with 101 steps provided communication between the floors.

The three-story northern wing was designed on a rectangular plan with sides measuring 18.6 m and 7.4 m. The northern facade was designed to have seven axes. The rectangular ground-floor windows had stone frames and pediments. Above them, there were first-floor openings—smaller than today's. These are evidenced by the broken walls within the cornice, the overbuilt recesses, and the single-brick-thick supporting arches, which are visible from the interior. The basement was lit by small openings of currently unknown form. Due to the difference in levels, the southern courtyard facade had two stories. Its composition probably had four axes, as can be confirmed by the traces of arches and window recess edges preserved in the interior. In the second axis from the west, in a shallow avant-corps, there was a semicircular entrance to the ground floor. Above the opening, there was a panel with red floral decoration bearing the date "16... [?]." The facade was topped by a cornice supported by consoles. This probably formed the base of the attic



Ryc. 6. Zespół pałacowo-klasztorny: A) budynek bramny, elewacja południowa (otwór bramny z ok. połowy XV w., obramienia z końca XVI w.), B) skrzydło północne (z początku XVII w.), elewacja północna; fot. A. Legendziewicz, D. Dobrasiak

Fig. 6. Palace and monastery complex: A) gatehouse, southern facade (gate opening from around the mid-fifteenth century, frames from the late sixteenth century); B) northern wing from the early seventeenth century, northern facade, photo by A. Legendziewicz, D. Dobrasiak



Ryc. 7. Zespół pałacowo-klasztorny, skrzydło północne, rekonstrukcja elewacji północnej z początku XVII w. (wysokość wieży i forma grzebienia attyki – hipotetyczne); oprac. A. Legendziewicz, D. Dobrasiak na podst.: „Inwentaryzacja zespołu poklasztorowego w Otyniu”, oprac. R. Jaroszek, PKZ Szczecin 1958, archiwum WKZ w Zielonej Górze

Fig. 7. Palace and monastery complex, northern wing, reconstruction of the northern facade from the early seventeenth century (tower height and the form of the attic crest – hypothetical); prepared by A. Legendziewicz, D. Dobrasiak based on "Inwentaryzacja zespołu poklasztorowego w Otyniu", by R. Jaroszek, PKZ Szczecin 1958, archiwum WKZ w Zielonej Górze

dziach i wymiarach około 22×25 cm, ułożonych co 65–70 cm. Belki osadzono w gniazdach uformowanych podczas wznoszenia ścian. Nad piwnicą założono strop oparty na odsadzkach. Przypuszczalnie belki dolnego pasa konstrukcji więźby dachowej tworzyły strop nad pierwszym piętrem. Wejście na parter prowadziło z poziomu dziedzińca. Komunikację pionową zapewniała klatka schodowa w budynku bramnym, do której

that framed “an Italian roof that does not fit our surroundings” [Hoffmann 1931, p. 188] (Fig. 6, 7).

The single-bay interior of the wing most likely lacked masonry internal walls. The ground floor room was covered with a wooden ceiling with an upper soffit. It rested on beams with profiled lower edges that measured approximately 22×25 cm, which were spaced approximately 65 cm to 70 cm apart. The beams

przebito wejścia w miejscu wykusza oraz jednego okna. Zejście do piwnic zlokalizowano przy wejściu do budynku bramnego.

Południowe zamknięcie dziedzińca stanowiło trzykondygnacyjne skrzydło założone na rzucie prostokąta o wymiarach $34,8 \times 7,0$ m. Kompozycja jego elewacji oraz układ wnętrz znane są tylko częściowo, z uwagi na skromną ikonografię i zawalenie się budynku na początku XXI w.

Elewacja południowa jest zachowana tylko na wschodnim skraju, gdzie widoczne są ślady dwóch okien tworzących oś. Ich układ i gabaryt są analogiczne jak w skrzydle północnym. Na elewacji mogły się mieścić dwa ryzality lub wykusze, co dokumentuje widok założenia z około 1800 r., a także mapa Otyń [MMNS]. Zwieńczenie stanowił gzyms oparty na konsolach o układzie analogicznym jak w skrzydle północnym. Od strony dziedzińca wejście na parter, o wykroju odcinkowym, zlokalizowano w odległości około 7,2 m od południowo-wschodniego narożnika dziedzińca. Nad nim umieszczono otwór okienny. Zwieńczenie ściany dekorował wspomniany już gzyms konsolowy.

Układ wnętrz można częściowo odtworzyć na podstawie inwentaryzacji z 1958 r. oraz zachowanych ścian. Skrzydło miało układ jednotraktowy z co najmniej jednym wejściem od strony dziedzińca. Przypuszczalnie wnętrza nie były podzielone ścianami murowanymi. Wszystkie zarejestrowane zostały wykonane wraz z budową barokowego skrzydła wschodniego w latach 1680–1681. Komunikację pionową zapewniała śrubowa klatka schodowa w południowo-zachodnim narożniku skrzydła. Jej pozostałości tworzą charakterystyczny owal przy ścianie szczytowej skrzydła zachodniego.

Pomiędzy oficynami, w linii ich wschodnich elewacji, wzniesiono ścianę kurtynową stanowiącą zamknięcie dziedzińca. Zachowane relikty w zasięgu obecnej budowli powstałej w latach 1680–1681 wskazują, że jej wysokość była taka jak wysokość skrzydeł bocznych (ryc. 8).

Po przejściu rezydencji przez jezuitów w 1649 r. rozpoczęto prace adaptacyjne. Jednym z etapów była ukończona w 1681 r. budowa skrzydła wschodniego w miejscu ściany kurtynowej [Hoffmann 1931, s. 188]. Założono je na rzucie prostokąta o wymiarach $55,8 \times 12,2$ m. Linię elewacji bocznych wyznaczył zewnętrzny obrys rezydencji renesansowej. Trójkondygnacyjny budynek otrzymał regularny układ elewacji. Wschodnią elewację zakomponowano jako szesnastosiową, z oknami ujętymi w uszakowe opaski z rantem i z kamiennym nadprożem. W partii pierwszego piętra umieszczono sześć okien – w I, IV, VII, X, XIII i XVI osi, licząc od południa. Ściany północną i południową ozdobiono otworami w trzech osiach. Między oknami parteru i pierwszego piętra wprowadzono taśmę. Pod okapem wymurowano klasyczny gzyms z fryzem. Inną kompozycję wprowadzono na elewacji zachodniej, od strony dziedzińca (ryc. 9). Parter zdobiło dwanaście arkad ujętych w tokańskie pilastry. Wejście umieszczono

were set in sockets that were formed during the construction of the walls. A ceiling supported on offset beams was installed above the basement. The beams from the lower chord of the roof truss probably formed the ceiling above the first floor. Entrance to the ground floor was from the courtyard level. Vertical access was provided by a staircase in the gatehouse, with entrances in the place where a bay window and single window used to be located. Access to the basement was provided through the entrance to the gatehouse.

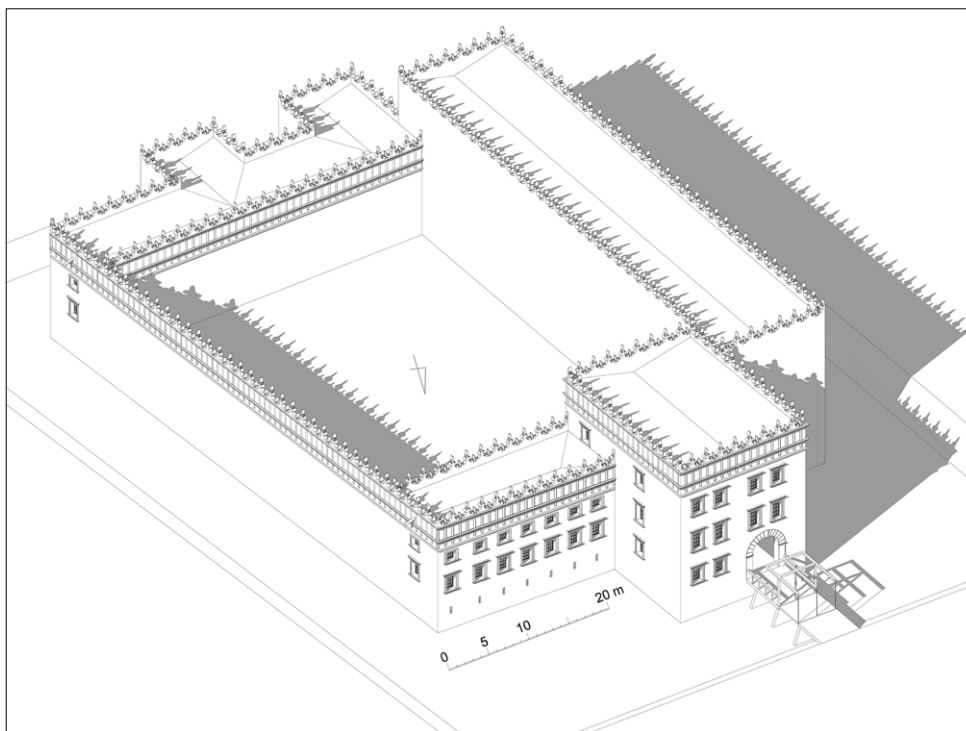
The southern end of the courtyard comprised a three-story wing, which was designed on a rectangular plan measuring 34.8×7.0 m. The composition of its facade and interior layout is only partly known. This is due to its modest iconography and the collapse of the building in the early twenty-first century.

The southern facade is preserved only on the eastern edge, where traces of two windows forming an axis are visible. Their arrangement and dimensions are analogous to those in the northern wing. The facade likely housed two avant-corps or bay windows, as documented by a view of the complex from around 1800 and a map of Otyń [MMNS]. It was crowned with a cornice supported on corbels, and had an arrangement similar to that of the northern wing. From the courtyard side, the segmental ground floor entrance was located approximately 7.2 m from the southeast corner of the courtyard. A window opening was placed above it. The wall was crowned by the aforementioned corbel cornice.

The interior layout can be partially reconstructed based on the 1958 survey and the preserved walls. The wing had a single-bay layout with at least one entrance from the courtyard. Presumably, the interiors were not divided with masonry walls. All of the recorded structures were built during the construction of the Baroque east wing in the years 1680–1681. Vertical communication was provided by a helical staircase in the southwest corner of the wing. Its remains form a distinctive oval next to the gable wall of the west wing.

Between the outbuildings, aligned with their eastern facades, a curtain wall was erected to enclose the courtyard. Preserved relics within the current structure, built in the years 1680–1681, indicate that it was the same height as the side wings (Fig. 8).

After the Jesuits took over the residence in 1649, adaptation work began. One of the stages was the construction of the east wing in the previous location of the curtain wall, which was completed in 1681 [Hoffmann 1931, p. 188]. It was designed on a rectangular plan that measured 55.8 m by 12.2 m. The side facades were defined by the external outline of the Renaissance residence. The three-story building had a regular facade layout. The eastern wing was designed to have sixteen axes and windows framed by eared architraves with a rim and a stone lintel. Six windows were placed on the first floor—on axes I, IV, VII, X, XIII, and XVI (counting from the south). The north and south walls were decorated with openings in three axes. A band



Ryc. 8. Rekonstrukcja bryły pałacu z początku XVII w. (wysokość wieży, wielkość skrzydła głównego i forma grzebienia attyki – hipotetyczne); oprac. A. Legendziewicz, D. Dobrasiak

Fig. 8. Reconstruction of the palace's structure in the early seventeenth century (tower height, size of the main wing, and the form of the attic crest – hypothetical); prepared by A. Legendziewicz, D. Dobrasiak

w osi VI, licząc od południa. Pierwsze piętro doświetlało pięć kwadratowych okien ujętych w uszakowe opaski w I, IV, VI, IX i XII osi, licząc od południa. Zwieńczenie tworzył wydatny gzyms o klasycznym profilu oparty na pilastrach. Bryłę nakryto dachem czterospadowym. Zachowane relikty barw wskazują, że elewacje pobielono, a detal pomalowano na kolor szary.

Wnętrze otrzymało układ półtoratraktowy. W strukturze ściany międzytraktowej zachowany został mur kurtynowy, który obniżono. Poprzez domurowanie ścianek dociskowych oparto na nim sklepienia. Trakt zachodni, dziedzińcowy, tworzył sklepiony krużganek ze schodami na północnym skraju. Trakt wschodni wypełniało sześć cel dla zakonników i apartament przeora. Zlokalizowano go zapewne w północnym narożniku skrzydła, przy schodach. Składał się z dwóch pomieszczeń: dostępnego z krużganka gabinetu (?) z trzema oknami od wschodu oraz pokoju narożnego o trzech oknach (dwóch od północy i jednym od wschodu). Obie izby były ogrzewane, o czym świadczy komin znajdujący się w ścianie międzytraktowej. Cele zakonników były mniejsze niż pokoje przeora. Izby miały wymiary około 6×6 m, dwa okna od wschodu, wejście z krużganka i kominek w ścianie zachodniej. Jedynie skrajna cęła, w południowym narożniku skrzydła, była doświetlona czterema oknami – dwoma od wschodu i dwoma od południa.

Zbliżony układ miały pomieszczenia w piwnicy. Wzdłuż dziedzińca założono sklepiony korytarz, z którego prowadziło siedem wejść do komory w trakcie

was inserted between the ground and first-floor windows. A classical cornice with a frieze was built under the eaves. A different composition was introduced on the western facade (facing the courtyard) (Fig. 9). The ground floor was decorated with twelve arcades framed by Tuscan pilasters. The entrance was located on axis VI (counting from the south). The first floor was illuminated by five square windows framed by eared architraves on axes I, IV, VI, IX, and XII (counting from the south). It was crowned with a prominent cornice with a classical profile supported on pilasters. The building was covered with a hipped roof. Preserved color relics indicate that the facades were whitewashed with architectural details painted in gray.

The interior had a one-and-a-half-bay layout. The curtain wall was retained within the wall between the bays, but it was lowered. The vaults were supported on buttresses that were added to the wall. The western (courtyard) bay formed a vaulted cloister with stairs at its northern end. In turn, the eastern bay contained six cells for monks and the prior's apartment. The apartment was probably located in the northern corner of the wing, near the stairs. It consisted of two rooms: a study (?) with three windows to the east, which was accessible from the cloister, and a corner room with three windows (two to the north and one to the east). Both rooms were heated, as evidenced by the chimney located in the wall between the bays. The monks' cells were smaller. The rooms measured approximately 6 m by 6 m, with two windows to the east, an entrance from the cloister, and



Ryc. 9. Zespół pałacowo-klasztorny: A) fragment elewacji dziedzińcowej z ok. 1681 r. z zablokowanymi arkadami, B) elewacja dziedzińcowa skrzydła zachodniego z ok. 1721 r.; fot. A. Legendziewicz, D. Dobrasiak

Fig. 9. Palace and monastery complex: A) fragment of the courtyard facade from around 1681 with blocked arcades, B) courtyard facade of the west wing from around 1721, photo by A. Legendziewicz, D. Dobrasiak

wschodnim. Jej wnętrze nie było podzielone ściankami murowanymi. Ściany wydzielające cele na parterze oparto na łękach o grubości 1,5 cegły, rozpiętych nad sklepieniami. W celu dodatkowego skotwienia ścian podłużnych, nad czaszami piwnicy, w osi murów rozdzielających cele zakonników, wprowadzono ściągi drewniane z kutymi kotwami. W południowej ścianie korytarza przebito wejście do piwnicy pod skrzydłem z początku XVII w. Wprowadzono w nim dwie komory, większą nakrytą kolebą z lunetami, a mniejszą – kolebą. Jednoprzestrzenne pierwsze piętro nie miało ścian murowanych i przypuszczalnie pełniło funkcję magazynu.

Zapewne wraz ze wzniesieniem skrzydła wschodniego przebudowano dachy budynków renesansowych: budynku bramnego i dwóch oficyn. Rozebrano przy tym grzebienie attyk. Na skrzydłach bocznych założono dachy dwuspadowe, nieco niższe niż na skrzydle wschodnim. Budynek bramny obniżono do obecnie zachowanej wysokości i nakryto dachem czterospadowym. Prawdopodobnie w 1694 r. wzmocniono narożniki skrzydła wschodniego, wprowadzając wieloboczne przypory sięgające stropu nad parterem.

Klasztor zniszczył pożar, który wybuchł 7 kwietnia 1702 r. [Hoffmann 1931, s. 162–164]. Odbudowę zrealizowano według projektu S. Spinettiego w dwóch etapach. W pierwszym, między 1703 a 1705 r., wzniesiono kaplicę, w drugim, między rokiem 1703 a 1721, postawiono skrzydło zachodnie klasztoru [Hoffmann 1931, s. 163, 168].

Kamień węgielny pod budowę kaplicy wmurowano 8 maja 1703 r. [Hoffmann 1931, s. 163]. Budowlę, zlokalizowaną w północno-zachodnim narożniku zespołu, założono na planie zbliżonym do prostokąta o wymiarach około $30,6 \times 13,8$ m. Nadano jej układ jednonawowy, z jednoprzęsłowym, wielobocznie zamkniętym prezbiterium oraz trójprzęsłową nawą.

Elewacje zakomponowano w wielkim porządku, ze zdwojonymi pilastrami korynckimi, w rytmie wyznaczającym układ wnętrza. Fasadę północną ukształ-

a fireplace in the western wall. Only the outermost cell, in the southern corner of the wing, was lit by four windows—two in the east and two in the south.

The basement rooms had a similar layout. A vaulted corridor ran along the courtyard, from which seven entrances led to a chamber in the eastern bay. Its interior was not divided by masonry walls. The walls separating the cells on the ground floor were supported on arches (1.5 brick thick) between the vaults. To further anchor the longitudinal walls, wooden tie rods with wrought-iron anchors were inserted above the basement domes along the axis of the walls separating the monks' cells. The southern wall of the corridor had an entrance to the basement under an early seventeenth-century wing. Two chambers were incorporated into it, the larger one covered with a barrel vault with lunettes, and the smaller one with a barrel vault. The single-space first floor had no brick walls and most likely served as a storage area.

The roofs of the Renaissance buildings—the gatehouse and two outbuildings—were probably rebuilt at the same time as the construction of the east wing. The attic cresting was demolished. The side wings were given slightly lower gable roofs than the eastern wing. The gatehouse was lowered to its current height and covered with a hipped roof. It was probably in 1694 that the corners of the east wing were reinforced by the introduction of polygonal buttresses reaching to the ceiling above the ground floor.

The monastery was destroyed by fire on April 7, 1702 [Hoffmann, 1931, pp. 162–164]. The reconstruction was carried out in two stages according to a design by S. Spinetti. In the first stage, between 1703 and 1705, a chapel was built, and in the second stage, carried out from 1703 to 1721, the western wing of the monastery was built [Hoffmann, 1931, pp. 163, 168].

The cornerstone for the chapel was laid on May 8, 1703 [Hoffmann, 1931, p. 163]. The building, located in the northwest corner of the complex, was designed on an almost rectangular plan that measured approximately

towno jako czteroosiową. Od zachodu wzniesiono wieloboczne zamknięcie prezbiterium, a od południa widoczna była tylko jedna oś w zasięgu prezbiterium. Trzy przeszły wtopiono w zachodnie skrzydło klasztorne. W każdym z nich między pilastrami zakomponowano dwa okna: górne okno półkoliste, dolne – prostokątne z półkolistym zwieńczeniem opartym na wspornikach. W części wielobocznej otwory zastąpiono wnękami. Ujęto je w profilowane opaski. W pasie pod gzymsem naprzemiennie wprowadzono naczółki o wykroju spłaszczono-łuku odcinkowego i oślego. Oparto je na konsolach z twarzami, a w polach umieszczono anioły. Zwieńczenie stanowił gzyms o klasycznym profilu z architrawem i fryzem. Zachowane fragmenty wypraw wskazują, że tło stanowiły tynki o fakturze tzw. baranka, na których rysował się gładki detal. Prostokątne wejście zlokalizowano w środkowym przęśle. W nadprożu, nad profilowanym obramieniem, umieszczono muszlę na ornamencie z gałęzi dębowych. Zamknięcie stanowiły dwuskrzydłowe drzwi obite kratownicą rombowa z rozetami w polach i kwiatami na przecięciu taśm.

Architektura wnętrza stanowiła kontynuację tej znanej z elewacji. Półkolista arkada tęczowa oddzielała prezbiterium od nawy. Ściany partii wielobocznej zdobiły pilastry korynckie, na których oparto gzyms wieńczący oraz czaszę sklepienia. W południowej i północnej ścianie umieszczono okna. Oprawę ołtarza stanowiły w górnej partii gładkie ściany, w dolnej – półkoliste nisze z muszlowymi konchami. W nawie rytm wyznaczyły masywne filary przyściennie z pilastrami korynckimi, na które spływało sklepienie kolebkowe z poprzecznymi lunetami. Między nimi od północy wprowadzono okna, od południa zaś – trzy balkony o płynących liniach podestów, z drewnianymi balustradami ze snycerską ażurową dekoracją w formie liści akantu. Kolorystykę wnętrza tworzyły pomalowane na czerwono trzony pilastrów i kremowobiałe ściany.

Na filarze między pierwszym a drugim przęsłem w 1708 r. zawieszono drewnianą ambonę [Hoffmann 1931, s. 163]. W rok później wykonano ołtarz główny oraz zainstalowano organy [Hoffmann 1931, s. 163]. Ołtarze boczne poświęcone św. Ignacemu i św. Agacie ustawiono po obu stronach arkady tęczowej w 1711 r. [Hoffmann 1931, s. 163]. Pod nawą, przed arkadą tęczową, wprowadzono kryptę z wejściem z nawy zamkniętym płytą.

Bryłę nakryto wysokim dachem wielospadowym z sygnaturką i szczytem od wschodu. Otrzymał on skromny wystrój zakomponowany w dwóch pasach rozdzielonych taśmą. Dolny poziom zdobiły trzy pilastry i proste okonturowanie z niewielkimi wolutami, górny – dwa pilastry podtrzymujące tympanon, ujęte w dwa spływy esownicowe. Prawdopodobnie wraz z budową kaplicy przebudowano budynek bramny, w którym rozebrano ścianę zachodnią. Nad przejazdem założono dwuprzęsłowe sklepienie krzyżowe.

Drugi etap prac objął wzniesienie zachodniego skrzydła klasztornego. Budowę rozpoczęto jednocześnie z budową kaplicy, ukończono zaś w 1721 r. [Hoffmann

30.6 m by 13.8 m. It had a single-nave layout, with a single-bay, polygonal chancel, and a three-bay nave.

The facades were designed in the Grand Order, with doubled Corinthian pilasters located in an arrangement that correlated with the interior's layout. The northern facade was designed to have four axes. A polygonal chancel closure was constructed in the west, with only a facade with one axis being visible in the south. Three bays were integrated into the western monastery wing. In each, two windows were incorporated between the pilasters: the upper one was semicircular, and the lower one was rectangular with a semicircular top supported on corbels. In the polygonal section, the openings were replaced by recesses, which were framed by profiled architraves. In the band beneath the cornice, alternating pediments were introduced (flattened segmental arches and ogee arches). They were supported by consoles with face decorations, and angels were placed in the pediments. The facade was crowned with a classically profiled cornice, which had an architrave and frieze. The preserved fragments of plasterwork indicate that the background had a roughcast texture, and that the details had a smooth texture. The rectangular entrance was located in the central bay. An ornament in the form of a shell on an oak branch was placed in the lintel above the profiled frame. The doorway was completed by a double door covered with rhombus latticework, rosettes, and flowers at the intersection of the bands.

The interior architecture was a continuation of the facade. A semicircular rainbow arcade separated the chancel from the nave. The walls of the polygonal section were decorated with Corinthian pilasters, which supported the crowning cornice and the vault's bowl. Windows were placed in the southern and northern walls. The altar was framed by smooth walls in the upper section, and semicircular niches with conch shells in the lower section. In the nave, the composition was defined by massive wall pillars with Corinthian pilasters, which supported a barrel vault with transverse lunettes. Between the pillars, there were windows in the north, and in the south there were three balconies. The balconies had rolling-shaped platforms and wooden balustrades with carved openwork decoration in the form of acanthus leaves. The interior color scheme was defined by red-painted plaster shafts and cream-white walls.

A wooden pulpit was hung in 1708 on the pillar between the first and second bays [Hoffmann, 1931, p. 163]. A year later, the main altar and organ were built [Hoffmann, 1931, p. 163]. Side altars dedicated to St. Ignatius and St. Agatha were placed on either side of the rainbow arcade in 1711 [Hoffmann, 1931, p. 163]. Under the nave, in front of the rainbow arcade, a crypt was introduced. It had an entrance (from the nave) that was closed by a slab. The building was covered with a high multi-pitched roof with a turret, which had a gable to the east. The interior was modest and consisted of two levels, which were separated by a band. The lower one was decorated with three pilasters and simple contour shapes with small volutes, while the upper

1931, s. 168]. Skrzydło założono na planie zbliżonym do litery „C” o wymiarach $42,6 \times 10,2$ m. Od południa dostawiono je do istniejącego skrzydła renesansowego z początku XVII w., a od północy – do kaplicy. Trzykondygnacyjny podpiwniczony budynek otrzymał układ półtoratraktowy, wielopasmowy.

Dwukondygnacyjną elewację od strony dziedzińca zaprojektowano jako dziewięcioosiową, a od południa i północy – jako jednoosiową. Zakomponowano ją w wielkim porządku z pilastrami korynckimi bez głowic. W parterze umieszczono półkoliste arkady ujęte w profilowane obramienia z impostami. Na pierwszym piętrze, oddzielnym od parteru profilowaną taśmą, wprowadzono prostokątne okna z profilowanymi opaskami, ustawione na lustrach z płycinami. Nad nimi zakomponowano naczółki o wykroju spłaszczonego łęku odcinkowego lub oślego, oparte na konsolach. Zwieńczenie tworzył gzyms z architrawem i fryzem.

Odmienne ukształtowano trzynastoosiową elewację zachodnią. Jej horyzontalny rytm wyznaczyły gzymsy akcentujące kondygnacje: piwnicy, parteru i pierwszego piętra. Płaszczyznę gładkiego przyziemia rozbiły jedynie obramienia okien piwnicznych. Okna parteru ujęto w uszakowe profilowane opaski i ustawiono na parapetach z lustrami oraz płycinami o zróżnicowanym wykroju. Gzyms międzykondygnacyjny z fryzem oparto na pilastrach w porządku jońskim. Okna pierwszego piętra ujęto w opaski. Nad nimi umieszczono płycinę i naczółek o wykroju spłaszczonego łęku oślego lub odcinkowego. Między oknami wprowadzono pary pilastrów korynckich bez głowic. Na nich oparto architrav z fryzem oraz gzyms. Czteroosiowa elewacja południowa była pozbawiona wystroju, poza gzymsem wieńczącym z fryzem. Stwierdzone w załamach resztki tynków dają możliwość częściowej rekonstrukcji kolorystyki z okresu budowy. Opracowany bardzo starannie gładki detal architektoniczny pobielono. Fragmenty tynków w lustrach o nakrapianej fakturze były malowane na kolor grafitowoczarny (ryc. 10).

Wnętrza skrzydła rozplanowano zgodnie z funkcją klasztorną. Na parterze zlokalizowano krużganek nakryty sklepieniami krzyżowymi i otwierający się półkolistymi arkadami na dziedziniec. W trakcie zachodnim przy kościele umieszczono zakrystię. Przylegała ona do reprezentacyjnej dwubiegowej klatki schodowej prowadzącej na piętro i do piwnic. Od niej w kierunku południowym założono ciąg pomieszczeń dostępnych z krużganka. Wszystkie nakryto sklepieniami lustrzanymi. Trzy kwadratowe pomieszczenia doświetlono dwoma oknami od zachodu, a jedno mniejsze – jednym oknem. Największą salę zlokalizowano w południowym narożu skrzydła. Oświetlała ją pięć okien, trzy od zachodu i dwa od południa. Od południa umieszczono niewielką salę z oknem. Układ piętra był bardzo zbliżony do zastosowanego na parterze. Sklepiony korytarz prowadził do dwóch kwadratowych sal i jedno mniejszego pomieszczenia. W narożniku południowo-zachodnim zlokalizowano

one featured two pilasters supporting a tympanum that was framed by two S-shaped volutes. The rebuilding of the gatehouse and the demolition of its western wall probably took place at the time of the construction of the chapel. A two-bay groin vault was installed over the passage of the gatehouse.

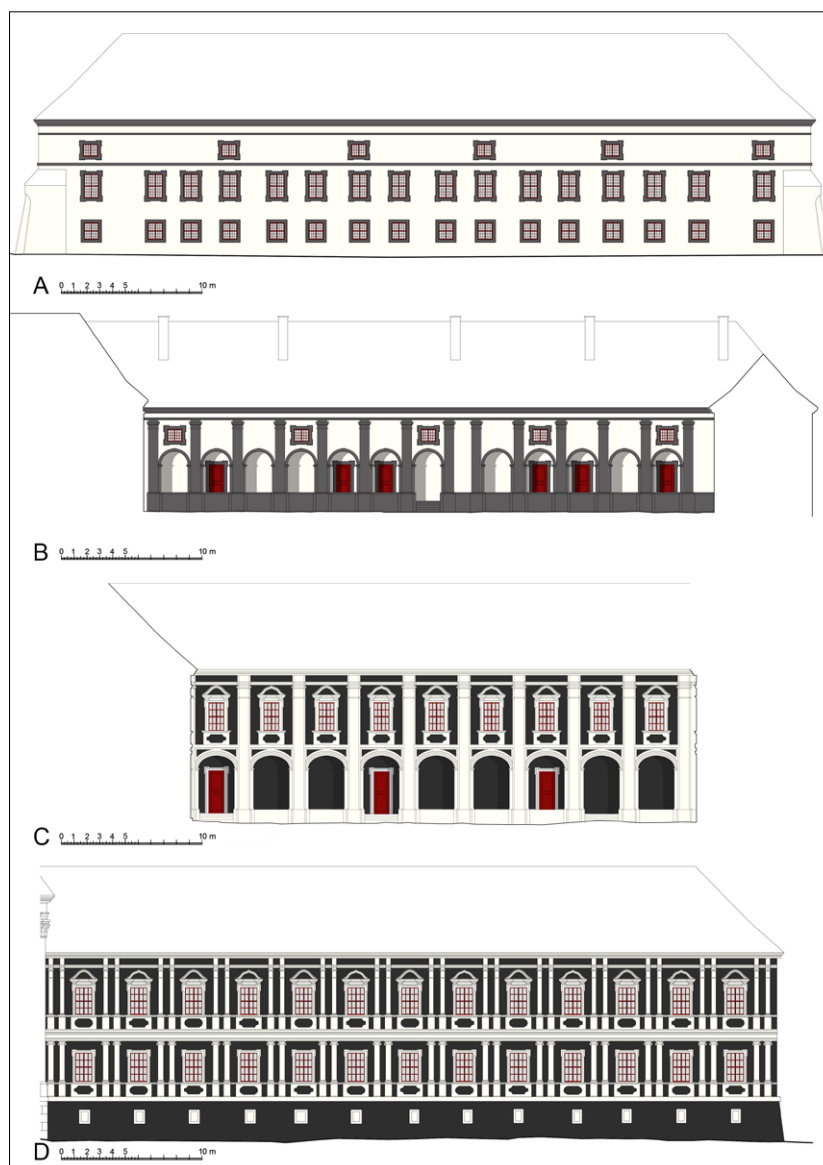
The second stage of work involved the construction of the monastery's western wing. Construction began simultaneously with the building of the chapel, and was completed in 1721 [Hoffmann, 1931, p. 168]. The wing was designed on a C-shaped plan, and measured 42.6 m by 10.2 m. It was attached to an existing Renaissance wing (from the early seventeenth century) in the south, and to the chapel in the north. The three-story building with a basement was designed to have a one-and-a-half-bay and multi-lane layout.

The two-story facade facing the courtyard had nine axes in the west and one axis in the south and north. It was designed in the Grand Order with Corinthian pilasters without capitals. The ground floor featured semicircular arcades enclosed in profiled frames with impost. The first floor, which was separated with a profiled band, had rectangular windows with profiled architraves. The windows were set on mirror decorations with panels. Above them, there were pediments in the shape of flattened segmental or ogee arches placed on consoles. The facade was finished with a cornice that had an architrave and frieze.

The thirteen-axis western facade was shaped differently. Its horizontal composition was defined by cornices that accentuated the stories of the basement, ground floor, and first floor. The smooth ground floor surface was only disturbed by the frames of the basement windows. The ground floor windows were framed by eared profiled architraves, and set on windowsills with mirrors and panels of varying designs. Between the openings, there were pairs of Ionic pilasters that supported an inter-story cornice with a frieze. The first-floor windows were framed by architraves. Above them, there was a panel and a pediment in the shape of a flattened ogee or segmental arch. Between the windows, there were pairs of Corinthian pilasters without capitals. They supported an architrave with a frieze and a cornice. The four-axis southern facade was devoid of decoration, except for a crowning cornice with a frieze.

Remnants of the plaster that was found in recesses allowed for a partial reconstruction of the original color. The carefully crafted smooth architectural detail was whitewashed. Fragments of the plaster in the mirrors were painted graphite black and had a roughcast texture (Fig. 10).

The interior of the wing was planned according to its monastic function. On the ground floor was a cloister covered with groin vaults, which opened onto the courtyard through semicircular arcades. The sacristy was located in the western bay, and was adjacent to the church. It adjoined a representative two-flight staircase that led to the first floor and the basement. From this staircase, a series of rooms was built southward, which



Ryc. 10. Skrzydło wschodnie zespołu – rekonstrukcja wystroju i kolorystyki elewacji wschodniej (A) i zachodniej (B) z ok. 1681 r. Skrzydło zachodnie zespołu – rekonstrukcja wystroju i kolorystyki elewacji wschodniej (C) i zachodniej (D) z ok. 1721 r.; oprac. A. Legendziewicz, D. Dobrański na podst.: „Inwentaryzacja zespołu poklasztorowego w Otyniu”, oprac. R. Jaroszek, PKZ Szczecin 1958, archiwum WKZ w Zielonej Górze

Fig. 10. Palace and monastery complex. East wing. Reconstruction of the décor and colours of the eastern (A) and western (B) facades from around 1681; West wing. Reconstruction of the décor and colours of the eastern (C) and western (D) facades from around 1721; prepared by A. Legendziewicz, D. Dobrański based on: "Inwentaryzacja zespołu poklasztorowego w Otyniu", by R. Jaroszek, PKZ Szczecin 1958, archiwum WKZ w Zielonej Górze

dużą salę. Oświetlono ją pięcioma oknami od zachodu i trzema od południa. Od wschodu przylegała do niej niewielka izba. Po północnej stronie klatki schodowej mieściły się wejścia na balkony w kaplicy. Prowadziły one z krużganka i pomieszczenia nad zakrystią. Rozplanowanie piwnicy powieliło układ parteru. Pod krużgankiem założono korytarz z sklepieniem kolebkowym z lunetami. Prowadził on do siedmiu komór rozmieszczonych pod salami parteru. Oświetlały je wąskie okna od zachodu lub południa.

Bryłę nakryto dachem wielospadowym zamkniętym od wschodu nad skrzydłem południowym niewielkim szczytem. Wzniesiono go częściowo na ścia-

were accessible from the cloister. All of them were covered with cove vaults. Three square rooms were lit by two windows to the west, and a small room by one window to the west. The largest room was located in the southern corner of the wing and was illuminated by five windows: three to the west and two to the south. To the south, there was a single small room with a window. The floor layout was very similar. A vaulted corridor led to two square rooms and one small room. In the southwest corner was a large room, which was lit by five windows to the west and three to the south. Adjacent to it, there was a small room to the east. On the north side of the staircase were entrances to the chap-

nie szczytowej skrzydła z początku XVII w. oraz ściany zamykającej od wschodu krużganek i korytarz. Kompozycja szczytu składała się z czterech poziomów, akcentowanych taśmami i lizenami. Każdy z nich ujęto spływami wolutowymi.

Drobne prace remontowe przeprowadzono w kaplicy w latach 1738–1739 [Hoffmann 1931, s. 163]. Nałożono wtedy stiuki na część elementów architektonicznych. Wykonano je w trzech tonacjach barwnych. Wyprawy w odcieniach czerwieni wprowadzono na trzonach pilastrów, elementach architravu, fryzu oraz gzymsu. Żółte nałożono na trzony pilastrów arkady tęczowej i na ramy we wnękach okiennych w prezbiterium, a szarą podkreślono głowice pilastrów oraz nisze z muszlowymi konchami.

Jezuici opuścili klasztor w 1776 r. Jedenaście lat później kupił go książę żagański Piotr Biron [Sickel 1820, s. 92, 97].

Podsumowanie

Wyniki badań umożliwiły rozpoznanie formy oraz wielkości renesansowej rezydencji w Otyniu. Przekazy źródłowe i relikty wystroju pozwalają na hipotetyczną rekonstrukcję pałacu z początku XVII w. Celowa wydaje się zatem próba ukazania założenia na tle innych tego typu budowli z obszaru Niemiec, Czech i Polski oraz Śląska.

Od około połowy XVI w. włoski renesans zaczął oddziaływać na architekturę krajów na północ od Alp. W Niemczech za jedną z pierwszych rezydencji założonych na regularnym planie należy uznać zamek w Horst zbudowany w latach 1558–1578 [Hitchcock 1981, s. 138–139]. Arndt Johannsen i Laurenz von Brachum wznieśli dla Ruttgera von der Horsta czteroskrzydłowe założenie z dziedzińcem oraz masywnymi wieżami w narożach. Analogiczne rozwiązanie zastosowano w zamku biskupa Moguncji, księcia Johanna Schweickhardta von Kronberga w Aschaffenburgu, wzniesionym między rokiem 1605 a 1614 przez Georga Ridingera.

Na terenie Czech jednym z najstarszych przykładów rezydencji, w której architekturze są widoczne renesansowe idee, jest zamek w Nelahozeves [Vlček 1998, s. 58, 384, 385]. Fundatorem palazzo in fortezza powstałego w latach 1553–1614 był Florian Gryspek z Griesbachu. Zamek założono na planie prostokąta z dziedzińcem z trzech stron otoczonym skrzydłami z podcieniem, a od południa – ścianą kurtynową. Nieco późniejszą realizacją jest rezydencja w Opočnie z lat 1560–1567, wzniesiona przez Viléma Trčka [Ehm, Wagner 1979, s. 141]. Prostokątny dziedziniec otoczono dwukondygnacyjnymi skrzydłami. Niemal jednocześnie, od 1560 do 1581 r., w Litomyšlu powstawał pałac dla wielkiego kanclerza Vratislava II z Pernštejna [Vlček 1998, s. 64]. Królewscy budowniczy, Giovanni Battista i Ulrik Aostalli, wznieśli trójskrzydłowe założenie z dziedzińcem i ścianą kurtynową od południa. Zamek w miejscowości Bučovice

el's balconies. They led from the cloister and the room above the sacristy. The basement's layout mirrored the ground floor. Below the cloister was a corridor with a barrel vault and lunettes. It led to seven chambers arranged beneath the ground-floor rooms. They were lit by narrow windows facing west or south.

The building was covered with a multi-pitched roof, which was closed over the south wing in the east by a small gable. It was partially constructed on the gable wall of the early seventeenth-century wing, and on the wall enclosing the cloister and corridor in the east. The gable consisted of four levels, which were accented with ribbons and pilaster strips. Each of these levels was framed by volutes.

Minor renovations were carried out in the chapel in 1738–1739 [Hoffmann, 1931, p. 163]. Stucco, in three shades of color, was then applied to some of the architectural elements. Red plaster was added to the pilaster shafts, architrave elements, frieze, and cornice. Yellow mortar was applied to the pilaster shafts of the rainbow arcade and to the frames of the window recesses in the chancel, while grey mortar was used to highlight the pilaster capitals and the niches with conch shells. The Jesuits left the monastery in 1776, and eleven years later it was purchased by Peter Biron, the Duke of Žagaň [Sickel 1820, pp. 92, 97].

Conclusions

The research results enabled the form and size of the Renaissance residence in Otyň to be identified. Source documents and relics of the interior decoration allowed for a hypothetical reconstruction of the palace from the early seventeenth century. Therefore, it seems worthwhile to present the complex with regards to other similar buildings in Germany, Bohemia, Poland, and Silesia.

From around the mid-sixteenth century, the Italian Renaissance began to influence the architecture of countries north of the Alps. In Germany, Horst Castle, dating from 1558–1578, is considered to be one of the first residences built on a regular plan [Hitchcock 1981, pp. 138–139]. Arndt Johannsen and Laurenz von Brachum built a four-winged complex with a courtyard and massive corner towers for Ruttger von der Horst. A similar solution was used in the castle of the duke and bishop of Mainz, Johann Schweickhardt von Kronberg, in Aschaffenburg. The castle was built between 1605 and 1614 by Georg Ridinger.

In the Czech Republic, one of the oldest examples of a residence embodying Renaissance architectural ideas is the castle in Nelahozeves [Vlček 1998, pp. 58, 384, 385]. The founder of the palazzo in fortezza, which was built between 1553 and 1614, was Florian Gryspek of Griesbach. The castle was arranged on a rectangular plan with a courtyard surrounded (on three sides) by arcaded wings and a curtain wall in the south. A slightly later construction is the residence in Opočno from 1560–1567, which was built by Vilém Trčka [Ehm, Wagner

ce zbudowano dla Jana Šembery z Boskovic w latach 1575–1585 według planów Włocha Jacopa Strady [Umělecké památky Morav a Slezska 1994, s. 294–299]. Prezentuje on podobny typ pałacu z trzema skrzydłami oraz ścianą kurtynową od północy.

Najwybitniejszym przykładem renesansowej rezydencji na ziemiach polskich jest zamek królewski na Wawelu [Fischinger, Fabiański 2009]. Przebudowę za panowania Zygmunta I Starego, między rokiem 1502 a 1536, nadzorowali Franciszek Florentczyk i Bartolomeo Berrecci. Dziedziniec od zachodu, północy i wschodu otaczają arkadowe krużganki, a od południa zamyka go ściana kurtynowa. Wśród późniejszych założeń wyróżnia się zamek w Krasicy, wzniesiony między 1597 a 1603 r. przez Gelazza Appianiego dla Marcina Krasickiego [Kozakiewicz, Kozakiewicz 1976, s. 203–204]. Skrzydła mieszkalne usytuowano od północy i wschodu. Całość domykają dwie ściany kurtynowe, a narożniki ujmują cztery baszty. Z podobnego okresu pochodzi przypisywany Santi Gucciemu pałac w Baranowie Sandomierskim [Fischinger 1969, s. 75], zbudowany w latach 1591–1606 przez Andrzeja Leszczyńskiego na planie prostokąta. Pałac ma trzy skrzydła równej wysokości. Dziedziniec od południa zamyka zwieńczona attyką ściana kurtynowa z krużgankami obejmującymi również dwa krótsze skrzydła.

Za pierwowzór nowożytnych rezydencji na Śląsku należy uznać zamek w Brzegu przebudowany przez książąt: Franciszka II oraz Jerzego II [Kozakiewicz, Kozakiewicz 1976, s. 146]. Trójskrzydłowe założenie z arkadowym dziedzińcem i ścianą kurtynową od zachodu zrealizował osiadły w Brzegu Włoch Franciszek Parr w latach 1547–1560. Wzorec ten został powielony w pałacu w Płakowicach, wzniesionym dla Rampholda Talkenberga między rokiem 1558 a 1563 [Lutsch 1891, s. 533–535]. Analogiczne rozwiązanie, zapewne z drewnianymi arkadami wokół dziedzińca, zastosowano w pałacu sędziiego biskupiego Andrzeja Jerina w Siestrzechowicach, zbudowanym w latach 1592–1594 [Legendziewicz 2019]. Jednym z ostatnich śląskich przykładów rezydencji renesansowych jest pałac hrabiego Ferdinanda von Gaschina w Żyrowej [Legendziewicz, Marcinów 2020]. Powstałe między rokiem 1631 a 1644 założenie rozplanowano wokół dwóch dziedzińców: reprezentacyjnego i gospodarczego. Pierwszy otaczały: od północy trójkondygnacyjny pałac, od wschodu i zachodu – dwie oficyny z wieżami, a od południa – parterowe skrzydło z podcieniem i bramą zaakcentowaną belwederem. Pałac oraz skrzydła boczne nakrywały dachy płaskie z attykami. Zwłaszcza ostatni z przytoczonych przykładów wykazuje dużą zbieżność z założeniem w Otyńu.

Wyniki badań architektonicznych oraz źródłowych dają niezwykle ciekawy obraz rezydencji ostatniego z rodu Rechenbergów. Jej układ, a także architektura, wpisują się w nurty stylistyczne kształtujące siedziby książęce i magnackie na obszarze Niemiec, Czech i Polski w okresie renesansu. Rozmach i skala zamku z pewnością odzwierciedlały ambicje i zamożność Jo-

1979, p. 141]. The rectangular courtyard is surrounded by two-story wings. At almost the same time, between 1560 and 1581, a palace was built in Litomyšl for High Chancellor Vratislav II of Pernštejn [Vlček 1998, p. 64]. Royal builders Giovanni Battista and Ulrik Aostalli erected a three-winged complex with a courtyard and a curtain wall in the south. The castle in Bučovice for Jan Šembera of Boskovic was built between 1575 and 1585 according to the plans of the Italian Jacopo Strada [Umělecké památky Moravy a Slezska, 1994, pp. 294–299]. It represents a similar type of palace with three wings and a curtain wall in the north.

The most outstanding example of a Renaissance residence in Poland is the royal castle at Wawel [Fischinger, Fabiański 2009]. Its reconstruction during the reign of Sigismund I the Old, between 1502 and 1536, was supervised by Franciszek Florentczyk and Bartolomeo Berrecci. The courtyard is surrounded by arcaded cloisters on the west, north, and east sides, and enclosed by a curtain wall in the south. Among later structures, the castle in Krasice stands out. It was built between 1597 and 1603 by Gelazzo Appiano for Marcin Krasicki [Kozakiewicz, Kozakiewicz 1976, pp. 203–204]. Residential wings are situated on the north and east sides. The entire structure is closed by two curtain walls, and the corners are framed by four towers. The palace in Baranów Sandomierski, which is attributed to Santi Gucci, comes from a similar period [Fischinger 1969, p. 75].

Built between 1591 and 1606 by Andrzej Leszczyński, it was designed on a rectangular plan with three wings of equal height. The courtyard was closed from the south by a curtain wall with cloisters, which were also placed along the two shorter wings.

The prototype for modern residences in Silesia is the reconstruction of the castle in Brzeg by Duke Francis II and Duke George II [Kozakiewicz, Kozakiewicz 1976, p. 146]. The three-winged structure, with an arcaded courtyard and a curtain wall in the west, was built by the Italian architect Francisco Parr between 1547 and 1560. This model was replicated in the palace in Płakowice, which was built for Ramphold Talkenberg between 1558 and 1563 [Lutsch 1891, pp. 533–535]. A similar solution, with wooden arcades around the courtyard, was probably used in the palace of Bishop Andrew Jerin in Siestrzechowice from 1592–1594 [Legendziewicz 2019]. One of the last Silesian examples of Renaissance residences is the palace of Count Ferdinand von Gaschin in Żyrowa [Legendziewicz, Marcinów 2020]. The complex was built between 1631 and 1644 and was planned around two courtyards: a representative one and a utility one. The former was surrounded by a three-story palace to the north, two outbuildings with towers to the east and west, and a single-story wing with an arcade and a gate accentuated by a belvedere to the south. The palace and side wings were covered with flat roofs with attics. This example shows a strong resemblance to the complex in Otyń.

The results of architectural and source research provide an exceptionally interesting picture of the res-

hanna Georga Rechenberga. Konkluzje płynące ze studiów porównawczych potwierdzają, że założenie w Otyniu mogło być stawiane na równi z innymi siedzibami możnych w środkowej Europie, powstałymi w 2. połowie XVI lub na początku XVII w. Jak widać na omówionym przykładzie, zagadnienie kształtowania renesansowej architektury rezydencjonalnej na Śląsku wymaga dalszych szczegółowych badań.

Duża wartość historyczna i architektoniczna założenia winna stanowić impuls do podjęcia prac zabezpieczających oraz konserwatorskich. Opracowana w 1958 r. inwentaryzacja i studium stanowią niezwykle cenny materiał do rewaloryzacji obiektu. Zróżnicowany stan wymaga przyjęcia indywidualnych rozwiązań dla poszczególnych skrzydeł założenia. Słuszność takiego podejścia potwierdzają podobne realizacje z ostatnich lat w Europie, m.in. rewaloryzacja zamku Horst w Westfalii, kościoła pielgrzymkowego w Neratovie czy Auditorium Niccolò Paganini w Parmie. Wskazana wydaje się konserwacja oraz rekonstrukcja wystroju elewacji i wnętrza kaplicy. Możliwe jest również odtworzenie wystroju elewacji, a także trzech sal w skrzydle północnym i budynku bramnym. Konieczne jest założenie dachu nad skrzydłem zachodnim. Zakres prac rewaloryzacyjnych w jego wnętrzu powinien zostać określony po szczegółowej analizie zachowanej ikonografii. Natychmiastowego zabezpieczenia wymagają skrzydło wschodnie i fragmenty skrzydła południowego. O ile odtworzenie wystroju elewacji pierwszego z nich wydaje się uzasadnione i możliwe, o tyle w wypadku drugiego nie jest to tak oczywiste. Zachowane piwnice dają możliwość ich adaptacji i wprowadzenia zróżnicowanej funkcji. Konieczne jest zabezpieczenie murów obwodowych przed działaniem czynników atmosferycznych. Pozostawienie założenia w formie niezadaszonej trwałej ruiny będzie skutkowało jego dalszą degradacją.

Podziękowania za pomoc autorzy chcieliby złożyć na ręce pani dr Barbary Bielinis-Kopeć, Lubuskiego Konserwatora Zabytków, pani Kamili Domagalskiej, zastępcy Lubuskiego Konserwatora Zabytków, dr. Tomasa Andrzejewskiego, dyrektora Muzeum Miejskiego w Nowej Soli, oraz pana Karola Błaszczyka, konserwatora dzieł sztuki.

idence of the last member of the Rechenberg family. Its layout and architecture are consistent with the stylistic trends that shaped princely and aristocratic residences in Germany, Bohemia, and Poland during the Renaissance. The castle's grandeur and scale certainly reflected J.G. Rechenberg's ambitions and wealth. The conclusions drawn from comparative studies confirm that the Otyń complex could have been placed among other noble residences in Central Europe, which were built in the second half of the sixteenth century or early seventeenth century. As the discussed example demonstrates, the development of Renaissance residential architecture in Silesia requires further detailed research.

The high historical and architectural value of the complex should serve as the impetus for protective and conservation work. The inventory and study prepared in 1958 constitute extremely valuable material for the restoration of the building. Its varied condition requires the adoption of individual solutions for each wing of the complex. This approach is confirmed by similar projects in recent years in Europe, including: Horst Castle, the pilgrimage church in Neratov, and the Auditorium Niccolò Paganini in Parma. Conservation and reconstruction of the facades and the chapel's interiors seem advisable. It is also possible to restore the interiors of three rooms in the north wing, its facades, and the gatehouse. In the case of the west wing, it is necessary to protect it. The scope of restoration work in its interior should be determined after a detailed analysis of the preserved iconography. The east wing and parts of the south wing require immediate protection. While restoring the facade's decor seems justified and credible, for the latter, the situation is less clear. The preserved cellars offer the possibility of adaptation, but the walls should be protected from atmospheric influences. Leaving the complex as an unroofed permanent ruin will result in its further degradation.

The authors would like to thank Doctor Barbara Bielinis-Kopeć – Lubusz Voivodeship Conservator of Monuments, Mrs. Kamila Domagalska – Deputy Lubusz Voivodeship Conservator of Monuments, Doctor Tomasz Andrzejewski – Director of the Municipal Museum in Nowa Sól, and Karol Błaszczyk – Conservator of works of art.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

APZG – Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, zespół: Wielka własność ziemska w Otyniu, 1508–1941.
MMNS – Muzeum Miejskie w Nowej Soli.

Teksty źródłowe / Source texts

Codex Diplomaticus Silesiae, t. 24: *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Die Kreise Grünberg und Freystadt*, red. Konrad Wutke, Breslau 1908.

Lehns und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter, t. 1, red. Colmar Grünhagen, Hermann Markgraf, [w:] *Publicationen aus den Königlichen Preussischen Staatsarchiven*, t. 7, Leipzig 1881.

Lucae Friedrich, *Schlesiens curiose Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica Von Ober- und Nieder-Schlesien*, Franckfurt a. Main 1689.

Regesten zur schlesischen Geschichte 1316–1326. Namens des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens,

red. Colmar Grünhagen, Konrad Wutke, Breslau 1898.

Opracowania / Secondary sources

- Andrzejewski Tomasz, *Rechenbergowie w Księstwie Głogowskim w XVI–XVII wieku*, Nowa Sól 2012.
- Ehm Josef, Wagner Jaroslav, *Československé hrady a zámky*, Praha 1979.
- Fischinger Andrzej, *Santi Gucci, architekt i rzeźbiarz królewski XVI wieku*, Kraków 1969.
- Fischinger Andrzej, Fabiański Marcin, *Dzieje budowy renesansowego zamku na Wawelu około 1504–1548*, Kraków 2009.
- Hitchcock Henry-Russell, *German Renaissance architecture*, Princeton 1981.
- Hoffmann Hermann, *Die Jesuiten in Deutsch-Wartenberg*, Schweidnitz 1931.
- Kowalski Stanisław, *Zabytki architektury województwa lubuskiego*, Zielona Góra 2010.
- Kowalski Stanisław, *Zabytki środkowego Nadodrza. Katalog architektury i urbanistyki*, Zielona Góra 1976.
- Kozakiewicz Helena, Kozakiewicz Stefan, *Renesans w Polsce*, Warszawa 1976.
- Legendziewicz Andrzej, *Architectural transformations to the Sietrzechowice palace from the 16th century to the end of the 20th century*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 57.
- Legendziewicz Andrzej, Marcinów Aleksandra, *Architectural transformation of the palace at Żyrowa from the 15th century to the beginning of the 20th century*, „ACEE” 2020, nr 13 (1).
- Lutsch Hans, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz*

Schlesien, t. 3: *Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Liegnitz*, Breslau 1891.

- Nowakowski Dominik, *Siedziby książęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu*, Wrocław 2008.
- Pałace i rezydencje Dolnego Śląska*, Proszówki 2011
- Pilch Jerzy, Kowalski Stanisław, *Leksykon zabytków architektury Pomorza Zachodniego i ziemi lubuskiej*, Warszawa 2012.
- Schlesische Schlösser*, t. 2, red. Robert Weber, Dresden–Breslau 1910.
- Sickel Friedrich Ch., *Geschichte der Herrschaft Deutsch-Wartenberg in Nieder-Schlesien vom Jahr 1443 an*, Deutsch-Wartenberg 1820.
- Umělecké památky Moravy a Slezska*, red. Bohumil Samek, Praha 1994.
- Vlček Pavel, *Ilustrovaná encyklopedie českých zámků*, Praha 1998.

Dokumentacja / Documentation

- „Inwentaryzacja zespołu poklasztorneho w Otyniu”, oprac. R. Jaroszek, PKZ Szczecin 1958, archiwum WKZ w Zielonej Górze.
- Radacki Zbigniew, „Zespół poklasztorny w Otyniu”, PKZ Szczecin 1958, archiwum WKZ w Zielonej Górze.

Źródła elektroniczne / Electronics sources

- Fotopolska, <https://m.fotopolska.eu/Otyln/b33674,-Zamek.html> (dostęp: 25.01.2025).
- Polska-org, https://polska-org.pl/511487,Otyln,Zamek_klasztor_Otyln_ruina.html (dostęp: 25.01.2025).
- Zamki i parki, <http://palaceiparki.pl/zamek-w-otyniu> (dostęp: 25.01.2025).

Streszczenie

Tematem artykułu jest historia powstania oraz przekształceń architektury zespołu pałacowo-klasztornego w Otyniu. Na wstępie omówiono wzmianki źródłowe, literaturę oraz ikonografię archiwalną. Bazując na pionierskich badaniach, wydzielono najstarsze partie założenia z XV w. oraz prześlędzono proces jego przekształceń od XVI do połowy XVIII w. Zaprezentowano szczególnie przemiany w obrębie zespołu – poszczególne etapy realizacji skrzydeł oraz kaplicy. W podsumowaniu przedstawiono kierunki nurtów stylistycznych płynących z Europy i kształtujących architekturę założenia na początku XVII w.

Abstract

The subject of this article is the history of the construction and transformation of the palace and monastery complex in Otyń. In the Introduction, historical sources, literature, and archival iconography are discussed. Based on the authors' pioneering research, the oldest parts of the complex, which date back to the fifteenth century, have been identified. Moreover, the transformation of the monastery from the sixteenth to the mid-eighteenth century has also been determined. A detailed presentation of the changes within the complex, including the construction of the wings and the chapel, is presented. The summary outlines the European stylistic trends that shaped the complex's architecture in the early seventeenth century.

Katarzyna Darecka*

orcid.org/0000-0002-3261-1653

Metalowe drzwi i wrota w Gdańsku od XVI do XX wieku – zachowane dziedzictwo rzemiosła architektonicznego

Metal Doors and Gates in Gdańsk from the Sixteenth to the Twentieth Century: Surviving Examples of Architectural Craftsmanship

Słowa kluczowe: Gdańsk, drzwi żelazne, drzwi stalowe, ślusarka drzewiowa, wrota, rzemiosło architektoniczne

Keywords: Gdańsk, iron doors, steel doors, metalwork, gates, architectural craftsmanship

Wstęp

Tematem niniejszego artykułu są drzwi i wrota w Gdańsku wykonane z blachy żelaznej i stalowej w okresie od XVI do XX w. Badaniom poddano drzwi pełne i półpełne z przeszkleniem, pominięto kraty czy klucze do zamków, uznając to za odrębne zagadnienia. Drzwi drewniane obite blachą (żelazną lub miedzianą) oraz wykonane w całości z metalu nie występowały w Gdańsku zbyt powszechnie, zwłaszcza w porównaniu z innymi miastami, na przykład z terenu Dolnego Śląska. Wykonanych z brązu w ogóle tutaj nie stwierdzono. Forma, podziały i dekoracje gdańskich drzwi metalowych nawiązują do drzwi drewnianych [Darecka 2024]. Nie stwierdzono w nich indywidualnych rozwiązań, które pozwoliłyby na wskazanie najważniejszych, innych cech charakterystycznych dla każdego okresu stylowego. Wpływ na to miała również rzadkość stosowania tutaj ślusarek drzewiowych.

Jedyne publikowane w formie ilustracji gdańskie drzwi z blachy, przechowywane w Muzeum Narodowym w Gdańsku [Kopydłowski 1958, il. 76, 77], pochodzą, jak się okazało, z Królewca [Baranowska-Fietkiewicz 2005, s. 287]. Inne nie znalazły miejsca w dotychczasowej literaturze. Na temat kowalstwa

Introduction

This study looks at doors and gates from Gdańsk made of sheet iron and steel, and dating from the sixteenth to twentieth century. It includes both solid and half-glazed doors, but grilles and lock keys have been omitted, being deemed a separate issue. Neither doors clad with sheet metal (be it iron or copper) nor those made entirely of metal were very common in Gdańsk, particularly in comparison with other cities, such as those of Lower Silesia. No examples at all of bronze doors were noted. The form, layout and decoration of Gdańsk's metal doors echoes that of their wooden counterparts [Darecka 2024]. There were no designs with distinctive features that could help attribute these doors to specific stylistic periods. This difficulty was compounded by the fact that metalwork doors were a rarity in Gdańsk.

The only sheet metal door from Gdańsk ever published (as an illustration) is one held in the collections of the National Museum, Gdańsk [Kopydłowski 1958, ill. 76, 77], which actually proved to be from Königsberg [Baranowska-Fietkiewicz 2005, p. 287]. To date, no other examples have appeared in the literature. Architectural ironwork in other regions, its history and

* dr, Muzeum Gdańska, Pracownia Konserwacji Architektury

* Ph.D., Museum of Gdańsk, Architectural Conservation Studio

Cytowanie / Citation: Darecka K. Metal Doors and Gates in Gdańsk from the Sixteenth to the Twentieth Century: Surviving Examples of Architectural Craftsmanship. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 83:45–62

Otrzymano / Received: 31.03.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 16.06.2025

doi: 10.48234/WK83CRAFTMANSHIP

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

architektonicznego w innych regionach, jego historii i stosowanych technik powstało sporo opracowań publikowanych od końca XIX w., lecz jedynie marginalnie, i to przeważnie tylko w formie ilustracji, wspomniano w nich o przesłonach otworów drzwiowych wykonanych z blachy [zob. Krauth, Meyer 1891–1897; Meyer 1893; Koch 1901; Brüning 1922; Stuttmann 1927–1930; Phleps 1935; Mączyński 1953; Samek 1984, 2000; Legendziewicz, Małachowicz 2001]. Zaledwie w kilku pozycjach poświęcono im więcej uwagi [zob. Kopydłowski 1958; Legendziewicz 2004; Roguska 2014]. We wspomnianych publikacjach z zakresu kowalstwa rozpatrywano przede wszystkim ozdobne kraty z okresu średniowiecza i nowożytności, a także inne okucia drzwiowe: zawiasy, zamki, kołatki. Podobnie było z opracowaniami dotyczącymi gdańskich wyrobów tego rzemiosła, które we wskazanym okresie były na bardzo wysokim poziomie artystycznym oraz technicznym [zob. Guć-Jednaszewska 1976, 1978, 1997; Guć-Jednaszewska, Massowa 1985; Baranowska-Fietkiewicz 2006; Kriegseisen 2009, 2025].

Wiek XVI–XVIII (rozwiązania późnogotyckie i nowożytne)

Wytwarzanie elementów do drzwi wiązało się z rozwojem technicznych możliwości w kolejnych epokach. W średniowieczu i nowożytności ręcznie kuto płaskowniki, gwoździe, zawiasy, zamki. Wykorzystywano też siłę wody do napędzania tłoczni miechów oraz dużych młotów służących m.in. do wytwarzania płyt blachy [Brüning 1902, s. 3]. Blacha miała nieduże formaty, nierówne krawędzie, powierzchnię i grubość. Od XVI w. poszczególne elementy były nitowane [Phleps 1935, s. 16]. Stosowano wówczas zgrzewanie na gorąco [Kochanowski 1994, s. 21], gięcie, a także trawienie i trybowanie. Blachy o grubości do 1,5 mm kuto na zimno, a grubsze – najpierw na zimno, potem na gorąco [Phleps 1935, s. 19].

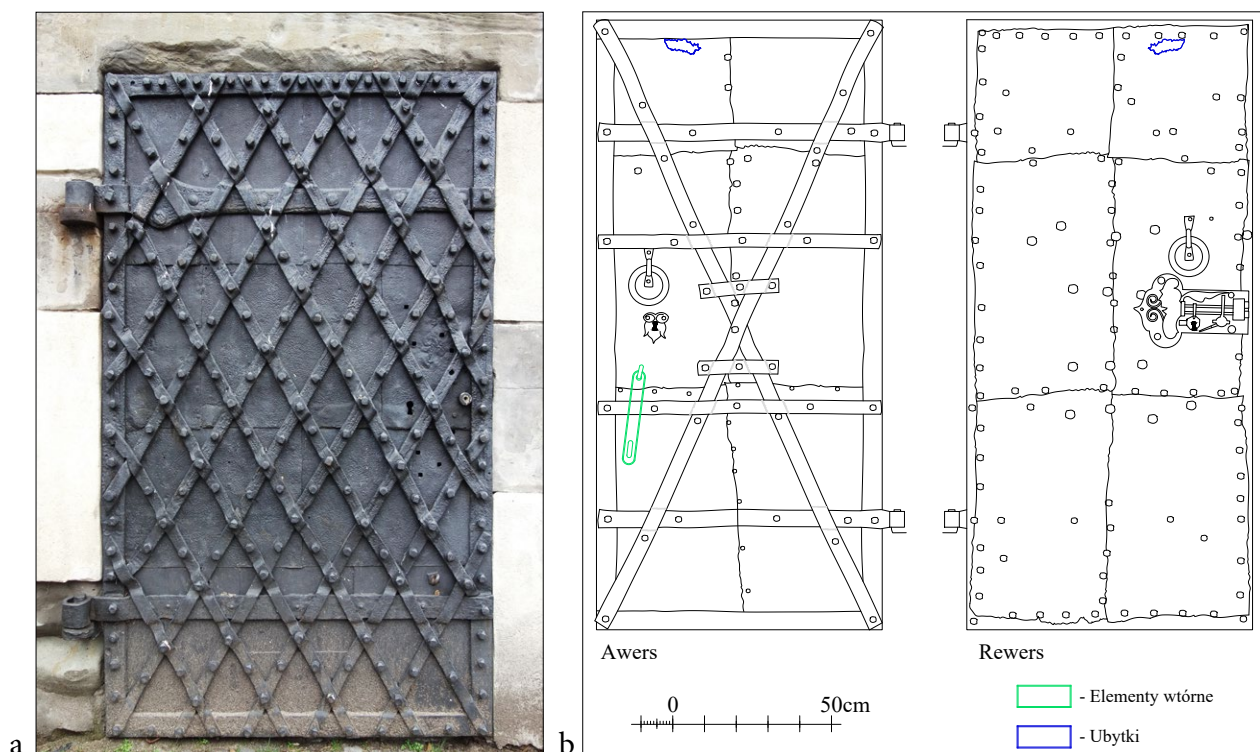
Prawdopodobnie najstarszy (z końca XVI w.) przykład z Gdańska, jaki dotąd zidentyfikowano, znajduje się w wejściu do Baszty Jacek (ryc. 1a). Prostokątne skrzydło drzwi jest zbudowane z nakładających się na siebie nieregularnych prostokątnych płyt blachy (o wymiarach ok. 54 × 64 cm) osadzonych na ramie i opierzonych romboidalną kratownicą z masywnych płaskowników. Przytwierdzono je nitami o dużych łebkach w formie diamentu. Po przeciwnej stronie trzon nitu został zakuty (zamknięty) i utworzył płaską zakuwkę. Opierzenia o takiej formie są charakterystyczne dla gotyku, ale występowały i w późniejszych stuleciach. Zawiasy zastosowano tutaj pasowe z wyodrębnioną tarczą, czyli poszerzeniem w niedużej odległości od tulei. Nie zachował się oryginalny zamek, po którego mocowaniu widoczne są kwadratowe otwory. W tym samym obiekcie, na piętrze, znajdują się jeszcze inne, podobnego typu drzwi (ryc. 1b). Zbudowane są z płyt blachy (ok. 74 × 43 cm) zamocowanych na ramie i wzmocnionych płaskownikami o układzie

the techniques used to produce it, has been the subject of numerous publications since the late nineteenth century, but sheet metal doorway closures feature only in passing in these works, usually in the form of illustrations [Krauth, Meyer 1891, 1897; Meyer 1893; Koch 1901; Brüning 1922; Stuttmann 1927–1930; Phleps 1935; Mączyński 1953; Samek 1984, 2000; Legendziewicz, Małachowicz 2001]. There are only a handful which give greater consideration to doors [Kopydłowski 1958; Legendziewicz 2004; Roguska 2014]. The main focus of these publications are medieval and early modern decorative ironwork grilles, as well as door fittings, such as hinges, locks and knockers. The same is true of studies about ironwork made in Gdańsk, which was of a very high artistic and technical standard at that time [Guć-Jednaszewska 1976, 1978, 1997; Guć-Jednaszewska, Massowa 1985; Baranowska-Fietkiewicz 2006; Kriegseisen 2009, 2025].

Sixteenth–eighteenth century (late Gothic and early modern designs)

The production of door parts was impacted by technical advancements over the years. During the medieval and early modern periods, various elements, such as flat bars, nails, hinges and locks, were forged by hand. Water power was harnessed to drive bellows and large hammers were used for making, among other things, sheet metal [Brüning 1902, p. 3]. These were small-format sheets of uneven thickness with irregular surfaces and edges. By the sixteenth century, certain elements were riveted [Phleps 1935, p. 16]. Techniques used at this time included fire-welding [Kochanowski 1994, p. 21], drawing, etching and hammering. Sheets up to 1.5 mm thick were cold forged, whilst thicker ones were first cold forged and then hot forged [Phleps 1935, p. 19].

The earliest (late sixteenth century) metal door from Gdańsk identified to date is probably the one sealing the entrance to the tower known as Baszta Jacek (Fig. 1a). The rectangular door leaf is built of overlapping, roughly rectangular metal sheets (measuring ca. 54 × 64 cm) mounted on a frame and braced with a diagonal grid made of thick flat bars. This was fixed in place using rivets with diamond-shaped heads. On the reverse, the tips of the rivets were clenched forming a flat surface. This type of lattice was typical of the Gothic period, but was also used in later centuries. The door features strap hinges with a shield-shaped plate near the loop at the hanging edge. The original lock does not survive, though visible square holes show where it had been positioned. There is a similar door on the first floor of the same building (Fig. 1b). It is made of metal sheets (ca. 74 × 43 cm) fixed to a frame and braced with flat bars arranged horizontally and in the form of a saltire cross. In this case, the rivets have plain flat heads. The door has a ring handle on either side. It also has an extant Renaissance double-bolt lock with a spearhead-shaped lock plate and a cover plate, concealing the locking mechanism, cut out



Ryc. 1. Drzwi w Baszcie Jacek: a) zewnętrzne, b) wewnętrzne, 2023–2024; jeśli nie zaznaczono inaczej, autorką zdjęć i rysunków jest K. Darecka

Fig. 1. Doors in Baszta Jacek: a) external, b) internal, 2023–2024; unless stated otherwise, all photos and drawings by K. Darecka

krzyża św. Andrzeja oraz poziomymi. Tutaj nity mają płaskie, nieozdobne łebki. Po obu stronach znajdują się kolucha do pociągania. Zachował się też dwuręglowy renesansowy zamek z tarczą o wykroju liścia ostrego (inaczej – z sercową stopą) i z osłaniającą mechanizm blachą wyciętą w formie ludzkiej maski z profilu. Po przeciwnej stronie otwór na klucz obramiony jest nie-dużym i skromnie rytowanym szyldem.

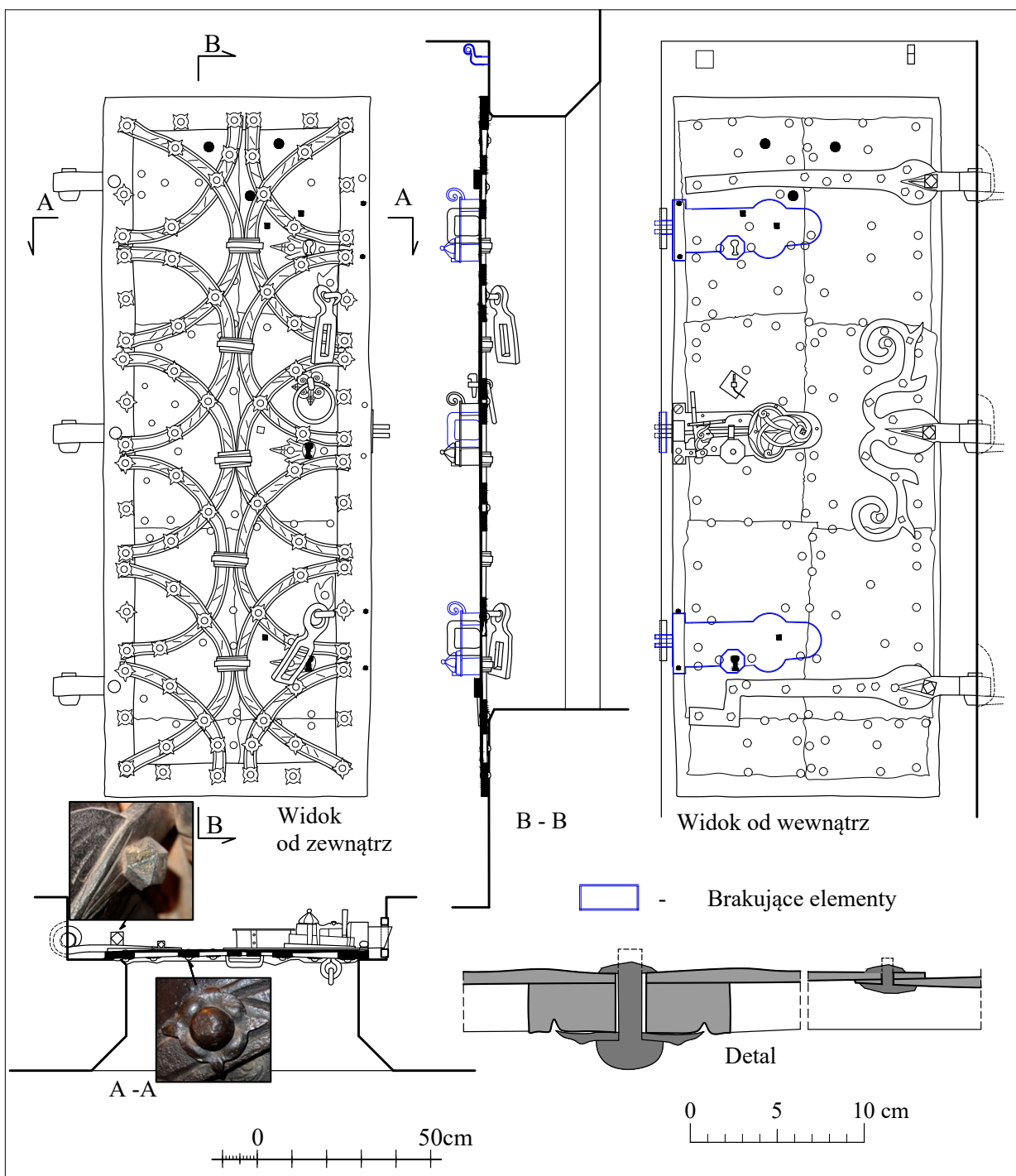
Z lat 1602–1605 pochodziły niezachowane, ale znane z archiwalnej fotografii dwuskrzydłowe wrota głównego portalu od wschodniej strony Wielkiej Zbrojowni [Deurer 1944, il. 5]. Skrzydła również zbudowano z płatów blachy opierzonych romboidalną kratownicą z pasów blachy. W tym wypadku jednak te pasy opierzenia, a także mocujące je gwoździe, były znacznie drobniejsze niż w poprzednio przedstawionym przykładzie. W nadświetlu tego otworu zastosowano kratę z przewlekanych prętów o układzie romboidalnym i renesansowy fryz złożony z wici roślinnej z kwiatkami. Prawdopodobnie blacha stanowiła tutaj tylko obicie drewnianej konstrukcji, a nie samodzielne drzwi, ponieważ tak je zrekonstruowano po II wojnie światowej. Romboidalne opierzenie podobnych drzwi zastosowano również na drzwiach wejściowych z furtką do kamienicy przy ul. Piwnej 59¹.

W Ratuszu Głównego Miasta, w pomieszczeniu Mały Krzysztof, prawdopodobnie pełniącym niegdyś funkcję zakrystii, zachowało się renesansowe skrzydło drzwi wykonane z prostokątnych płatów blachy (ok. 38 × 60 cm, grubość 1–3 mm) ułożonych względem siebie

in the form of a human mask in profile. On the opposite side, the keyhole is provided with a small, modestly engraved escutcheon.

Although the double-leaf gate (dating from 1602–1605) of the main entrance on the east side of the Great Armory does not survive, we do have archival photographs of it [Deurer 1944, ill. 5]. The leaves comprised metal sheets braced with a diamond lattice made from strips of sheet metal. In this instance, however, both the lattice and the nails holding it in place were much finer than those in the previous example. The transom light above the gate features a grille made of intertwined rods forming a diamond lattice and a Renaissance frieze composed of plant tendrils with flowers. The metal sheets were probably attached to a wooden construction rather than forming a structure on their own, as this was how the gate was reconstructed after the Second World War. Diamond lattice bracing featured on a similar door (with wicket) of the entrance to the townhouse at 59 Piwna Street.¹

In the Main Town Hall, in the room known as Mały Krzysztof, which probably used to serve as a sacristy, there is an extant Renaissance door leaf made of rectangular sheets of metal (ca. 38 × 60 cm, 1–3 mm thick), overlapping one another (by ca. 2 cm) and riveted together, set in a rectangular frame (Fig. 2). The door is both reinforced and embellished by a decorative composition of metal strips forming interlaced C-scrolls with central ties. This was affixed to the sheet metal surface using clenched nails with large or-



Ryc. 2. Inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa drzwi wewnętrznych do pomieszczenia Mały Krzysztof w Ratuszu Głównego Miasta
 Fig. 2. Detailed survey drawing of the internal door to the room known as Mały Krzysztof in the Main Town Hall

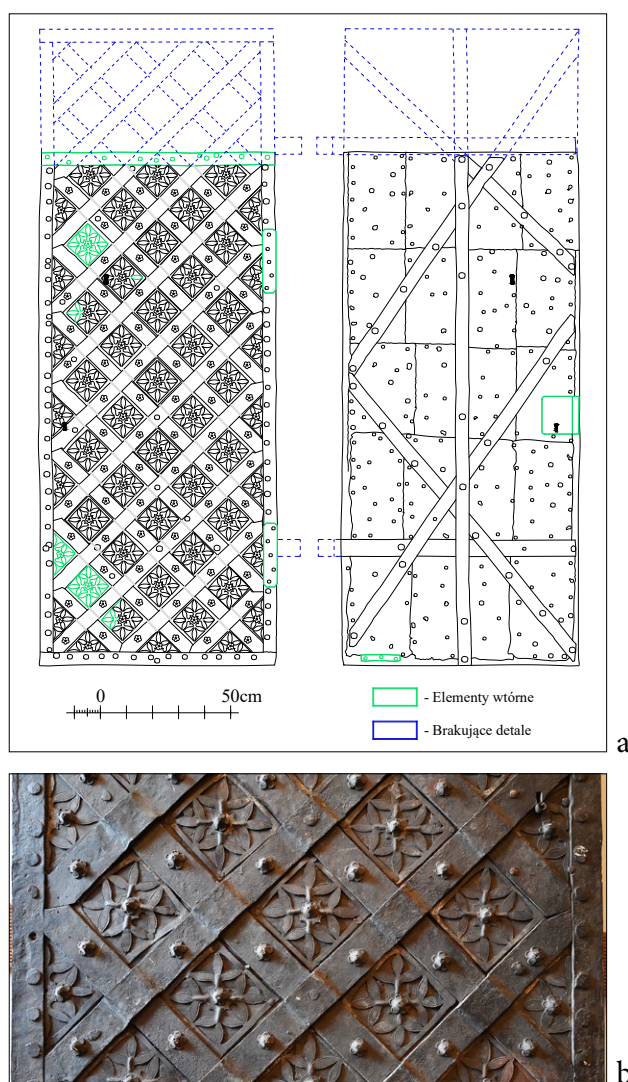
na zakład (ok. 2 cm), znitowanych z sobą i osadzonych w prostokątnej ramie (ryc. 2). Usztywnienie oraz jednocześnie element dekoracyjny stanowiła kompozycja z taśmy w przenikających się układach ceowych z przewiązkami w części centralnej. Przytwierdzona ona została do powierzchni blachy przy użyciu gwoździ z dużymi ozdobnymi łóbkami w formie kwiatowej rozetki na awersie i zaklepanymi końcówkami na rewersie. Pasy taśmy dodatkowo ozdobiono poprzez równoległe kreseczki nacięć. Skrzydło zawieszono na trzech zawiasach:

namental heads in the form of rosettes on the face of the door. The metal strips were additionally decorated with short parallel incised lines. The door was hung on three hinges, the top and bottom of which are of the simple strap variety, whilst the middle one is a vertical variety with scrolled terminals emanating from a shield near the loop. Mounted halfway up the door is a double-bolt lock with a trefoil lock plate decorated with intertwining engraved bands, and a keyhole cover featuring a male mask depicted in profile. Various open-

zawiasy górny i dolny są proste – pasowe, zawias środkowy ma pionową formę wolutowo wygiętych ramion wyrastających z tarczy przy tulei. W połowie wysokości skrzydła jest zamontowany zamek dwuryglowy z tarczą w formie trójlścia i rytowaną dekoracją złożoną z przeplatającej się taśmy. Blaszke osłaniającą otwór na klucz zdobi maska męczyzny z profilu. Jak wskazują ślady (otwory na klucz, otwory montażowe i gniazda w ościeżu), pierwotnie na drzwiach znajdowały się aż trzy takie zamki. Na podstawie dekoracji można określić czas powstania drzwi na początek XVII w. Metalowe skrzydło niegdyś zamykało też korytarzyk wejściowy do pomieszczenia Wielki Krzysztof (czyli dawnego archiwum) w tym ratuszu. Niestety, podczas działań wojennych w 1945 r. uległo zniszczeniu. Znalezione jest jedynie we fragmencie z archiwalnej fotografii [Chomicz, Wołosewicz 1965]. Zachowały się po nim tylko haki do zawiasów i gniazdo od rygla zamka. Na podstawie tych elementów można jedynie przypuszczać, że powstało jednocześnie ze wznoszeniem ścian w XIV w.

W magazynie Muzeum Gdańska przechowywane są drzwi żelazne z późnobarokową dekoracją (XVIII w.). Jest to depozyt Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, a w dokumentach opisano, że drzwi pochodzą z Ratusza Głównego Miasta. Nie udało się jednoznacznie ustalić, w którym dokładnie miejscu pierwotnie się znajdowały. Wymiarami oraz rozstawem zawiasów mogłyby pasować do wejścia od strony Wielkiej Sali Wety do wspomnianego powyżej pomieszczenia dawnego archiwum. Zastąpiłyby one wcześniejsze drzwi z końca XIV w.² Analiza budowy tych drzwi pokazuje, że były naprawiane i przerabiane. Na pewno obcięto je od góry i zakończono nową listwą. Wykonane są z płatów blachy zamocowanych na ramie z płaskowników (ryc. 3a, b). Awers opierzono kratownicą romboidalną, a w każdym polu rombu zamontowano wyciętą z cienkiej blachy rozetką złożoną z trójlści delikatnie podkreślonych rytowaniem. Łebki nitów po tej stronie mają dekoracyjną formę wypukłych kwiatków o pięciu płatkach. Rewers wzmocniono płaskownikami o różnym, nieregularnym przebiegu: ukośnymi i pionowymi (być może dołożonymi później). Istniejący zamek jest wtórny, a po pierwotnym widoczna jest od strony rewersu dziurka od klucza. Zachowany jest tylko jeden zawias – górny, prosty pasowy, ale o obciętej tulei. W miejscu, gdzie zapewne niegdyś znajdował się dolny zawias, skrzydło zostało obcięte. Wstępne oględziny konserwatorskie wykazały, że rozetki mogły być pierwotnie cynowane.

Warto wspomnieć o jeszcze jednych drzwiach z Ratusza Głównego Miasta – różniących się od innych. Jak informują zachowane rachunki Kamlarii, w 1643 r. drewnianą konstrukcję dwuskrzydłowej dużej stolarki frontowej od zewnętrznej strony w całości obito płacami blachami miedzianej [Darecka 2024, s. 99, il. 4.17, 4.18]. Płaty blachy mają tutaj wymiary 97 × 67 cm, grubość 2 mm, i zostały wywinięte aż na krawędzie stolarki. Mocują ją gwoździe o dość regularnych, również miedzianych półkulistych łebkach. Jak dotąd jest to je-

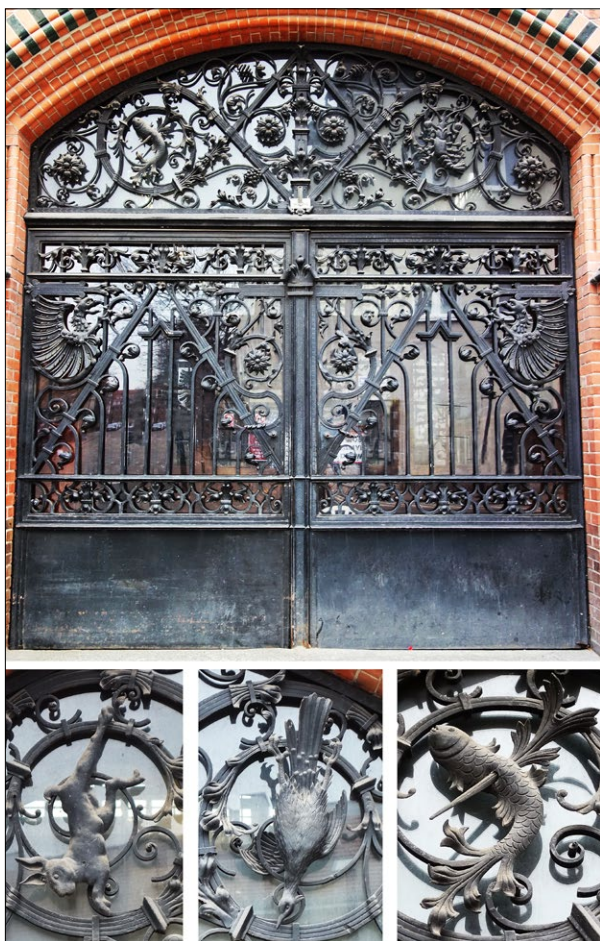


Ryc. 3. Drzwi pochodzące prawdopodobnie z Ratusza Głównego Miasta: a) inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa z rozwarstwieniem, b) detal; fot. A. Grabowska

Fig. 3. Door probably from the Main Town Hall: a) survey drawing with stratigraphic sequences identified, b) detail; photo by A. Grabowska

ings (keyholes, fixing holes and mortises in the jamb) indicate that the door originally had three locks of this type. Its decorative details suggest that it was built in the early seventeenth century. A metal door also once sealed the entrance passage to another room in the Town Hall. This one, known as Wielki Krzysztof, formerly housed the city archives. Unfortunately, the door was destroyed during warfare in 1945, and is only partially recorded in archival photographs [Chomicz, Wołosewicz 1965]. The only physical remnants of its existence are hinge pintles and a hole for the bolt of the lock, which were probably installed at the time when the walls were raised in the fourteenth century.

Items held in storage at the Museum of Gdańsk include an iron door with late Baroque decoration (eighteenth century). This was a deposit made by the Heritage Protection Officer of Pomorskie Voivodeship, and it is described in the relevant paperwork as having



Ryc. 4. Dwuskrzydłowe drzwi do Hali Targowej

Fig. 4. Double door of the Market Hall

dyny znany przykład zastosowania obicia drzwi blachą miedzianą w Gdańsku.

Nie ma dowodów na to, jak wykończona była powierzchnia gdańskich średniowiecznych i nowożytnych drzwi żelaznych. Miejscowe badania konserwatorskie niestety nie wykazały żadnych warstw pod obecną czarną powłoką. Prawdopodobnie wszystkie inne zostały usunięte podczas napraw. Jednak żelazo musiało być zabezpieczane przed korozją. Jak pokazuje kilka przykładów zachowanego gdańskiego kowalstwa architektonicznego, głównie nowożytnych ozdobnych krat, były one polichromowane, złożone i srebrzone, w tym także krata-bramka z Ratusza Głównego Miasta [Kriegseisen 2009, s. 150–152; 2025, s. 125–126]. Proste w formie przesłony w okresie średniowiecza mogły być też zabezpieczone jedynie poprzez smołowanie lub nasączenie tłuszczem, np. gęsim, wołowym lub olejem, co po podgrzaniu dawało czarne zabarwienie [Teofil Prezbiter 1998, s. 162].

Od 2. połowy XIX do 1. połowy XX w. (rozwiązania eklektyczne i secesyjne, militarne i przemysłowe)

W XIX w. wraz z rozwojem produkcji maszynowej zmieniła się i technika wykonania metalowych drzwi.

come from the Main Town Hall. However, it has not been possible to determine exactly where this door was originally located. Its dimensions and the spacing of its hinges make it a fit for the entrance leading from the Great Weta Hall to the aforementioned archive room, where it would have served as a replacement for an earlier door dating from the late fourteenth century.² Structural analysis of this door revealed that it had been repaired and modified. The top of it had been cut off and replaced with a new section. The door was built of metal sheets fixed to a frame made of flat metal bars (Fig. 3a, b). The front was braced with a diamond lattice featuring a rosette composed of trefoils cut from thin sheet metal and embellished with delicate incisions fixed in the middle of each diamond. The rivets on this side of the door have decorative heads in the form of convex, five-petalled flowers. The back of the door was reinforced with variously positioned flat bars: some diagonal and some vertical (possibly added at a later date). The extant lock is a replacement, though the keyhole of the original one is still visible. Only the top hinge (a simple strap) survives, but the hanging loop has been cut off. The section of door where the bottom hinge probably used to be has been cut away. Preliminary conservation analysis suggests that the rosettes may have been tin-plated originally.

Another door from the Town Hall, quite different from the others, is also worth mentioning. Surviving accounts from the city treasury record the fact that the outer face of the large, wooden, double-leaf front door was entirely clad in sheet copper in 1643 [Darecka 2024, p. 99, ill. 4.17, 4.18]. The sheets, measuring 97 × 67 cm and 2 mm thick, were bent over the edges of the door. They were held in place by nails with fairly even, hemispherical, copper heads. To date this is the only known example from Gdańsk of a door clad in sheet copper.

There is no evidence regarding the surface finish of Gdańsk's medieval and early modern iron doors. Unfortunately, conservation analysis has revealed no other layers beneath the present-day black coating on their surfaces, and it is likely that any earlier coatings were removed during repair work. Nevertheless, iron surfaces had to be protected from corrosion. Several extant examples of architectural ironwork from Gdańsk, mostly early modern ornamental grilles, show that they were polychromed, gilded or silvered. These examples include a grille gate from the Main Town Hall [Kriegseisen 2009, pp. 150–152; 2025, pp. 125–126]. In the medieval period, simple screens may have been treated with tar, animal fat (e.g., goose or beef fat) or oil, which when heated would have turned black [Teofil Prezbiter, 1998, p. 162].

1850–1950: eclectic, Art Nouveau, military and industrial designs

In the nineteenth century, the development of mechanized production led to changes in the techniques used to make metal doors. Steel became widely used and

W powszechne użycie weszła stal, a wiele elementów wytwarzano przemysłowo, w tym walcowane kształtowniki i blachę. Ręczne walcowanie na zimno blachy z żelaza kutego datuje się na lata 80. XVIII w. Walcarki poruszane silnikami parowymi i elektrycznymi, stosowane od początku XIX w. i lat 30. tego stulecia, umożliwiły uzyskanie grubszych blach niż dotychczas. W nowoczesnych wówczas prasach sztańcowano i wytłaczano odkuwki. Dzięki temu można było wytwarzać płyty blachy o większych rozmiarach i o równej powierzchni. Pod koniec XIX w. do łączenia elementów zaczęto stosować jednocześnie spawanie gazowe i elektryczne.

W Gdańsku zachowało się kilka sztuk metalowych drzwi z końca XIX i początku XX w. wykonanych w technice ślusarsko-kowalskiej: do Domu Tornwaldta (1892–1893, budowniczy Herman Prochnow), Hali Targowej (1896, architekt Kurt Fehlhaber), Gmachu Głównego Politechniki Gdańskiej (1904, architekt Albert Carsten), dawnej Wyższej Szkoły Realnej św. św. Piotra i Pawła (1904, architekt Karl Kleefeld). W stolarni drzewianej tego czasu duże powierzchnie (ok. 2/3) skrzydeł drzwiowych z reguły były przeszkłone. Dolną część często stanowiła konstrukcja zbudowana z dwóch warstw blachy z wzmacniającym stelażem ukrytym wewnątrz niej. Tworzyło to pakiety grubości ok. 6 cm (0,4/5/0,4). Wskazówki, jak wyglądał przekrój przez taką konstrukcję, dają nieliczne dane z dawnych publikacji [Krauth, Meyer 1897, il. 33, 34]. W górnej części stosowano kraty o różnych dekoracyjnych kompozycjach i detalach, które osłaniały oszklenie. Motywy w każdych drzwiach były inne i czasami nawiązywały do funkcji budynku.

Do Hali Targowej z czterech stron budynku prowadzą duże wejścia o dwuskrzydłowych wrotach z nadświetlem i bogatą eklektyczną dekoracją krat. Ich układ dla każdego wejścia jest podobny (ryc. 4). Zbudowane są z graniastych prętów poskręcanych wolutowo i zakończonych listkami, z motywami winorośli i rozetek oraz rzucającym się w oczy dość dużym orłem ukazanym z profilu, z rozpostartym skrzydłem. W nadświetlach w taki układ z taśm i wici roślinnej wkomponowane zostały różne emblematy handlu (sprzedawane w hali produkty żywnościowe): zając, kuropatwa, ryba przebita strzałą, rak, wół. Z uwagi na duże rozmiary i ciężar skrzydeł wrota u dołu mają zamontowane kółka, a w posadzce (dla jej ochrony) znajdują się metalowe półkoliste prowadnice. W mniejszych prostokątnych otworach drzwiowych w tym budynku zastosowano jednoskrzydłowe drzwi pełne z blachy. Dekorację stanowią przy nich rozbudowane zawiasy i szyld od klamki, nawiązujące do stylistyki neogotyku.

Eklektyczny wyraz mają też drzwi dawnej Wyższej Szkoły Realnej św. św. Piotra i Pawła (ryc. 5). W otworze zamkniętym łukiem odcinkowym zamontowano dwuskrzydłowe wrota z nadświetlem. Forma śłemenia ma tutaj nietypowy przebieg: środkowa część została wyniesiona ku górze, a skrzydła mają wykrój łuku wklęsłego. W kowalskiej dekoracji wykorzystano mo-

numerous elements were mass produced, among them rolled sections and sheet metal. Manual cold-rolling of wrought iron sheets dates back to the 1780s. Rolling machines powered by steam and electric engines, introduced in the early nineteenth century, made it possible to produce thicker sheets of larger formats. Modern presses were able to die-cut and stamp metal, making it possible to produce larger sheets with even surfaces. By the end of the nineteenth century, both gas and electrical welding was being used to join metal parts.

In Gdańsk, there are several surviving examples of late nineteenth- and early twentieth-century doors made using various metalworking techniques for a range of buildings: Tornwaldt's House (1892–1893, built by Herman Prochnow), the Market Hall (1896, designed by Kurt Fehlhaber), the Main Building of Gdańsk University of Technology (1904, designed by Albert Carsten), and the former St. Peter and Paul's Real School (1904, designed by Karl Kleefeld). As was common with wooden doors of this period, a large proportion of the door's surface area (approximately two-thirds) was glazed. The lower section often comprised two layers of sheet metal with a structural frame concealed in between them, forming a unit around 6 cm thick (0.4/5/0.4). There are limited published details which give an idea of what this structure looked like in cross-section [Krauth, Meyer 1897, ill. 33, 34]. The upper portion of these doors often had ornamental grilles covering the glazed panels. The decorative motifs differed on each door and sometimes made reference to the function of the building.

Each of the four sides of the Market Hall features a large entrance with a double gate, a transom light and elaborate decorative grilles of eclectic style. These are of similar composition in each entrance (Fig. 4). They are made up of squared rods shaped into scrolls and ending in leaves, with vine motifs, rosettes and a striking, large eagle depicted in profile with an outspread wing. Meanwhile, the transom lights are fitted with grilles composed of bands and plant tendrils interspersed with various symbols of trade (foodstuffs sold in the hall): a hare, a partridge, a fish pierced by an arrow, a crayfish, and an ox. In view of their considerable size and weight, each gate leaf has wheels attached to its base, which run along a semicircular, metal channel fitted in the floor (to protect it). The building also has smaller, rectangular doorways provided with single-leaf doors made of sheet metal. These are decorated with ornate Gothic-Revival style hinges and handle plates.

The door of the former St. Peter and Paul's Real School is also of eclectic style (Fig. 5). This double-leaf door with transom light was fitted in a doorway capped by a segmental arch. The transom is of an unusual design: its middle section projects upwards and the sides take the form of concave arches. The ornamental wrought ironwork features insect motifs, including bees (crawling up the central mullion), a snail, and a wolf's head in the transom. These details were probably carefully selected for their associations with learning and



Ryc. 5. Drzwi eklektyczne do Wyższej Szkoły Realnej św. św. Piotra i Pawła

Fig. 5. Eclectic door of SS Peter and Paul's Real School



Ryc. 6. Kopia drzwi do Gmachu Głównego Politechniki Gdańskiej

Fig. 6. Replica of a door from the Main Building of Gdańsk University of Technology

tywy owadów, zapewne pszczoł (które wspinają się po listwie przymykowej ku górze), a także ślimaka oraz głowy wilka w śleminiu. Dobór tych detali prawdopodobnie również był przemyślany i związany z nauczaniem, z przysmami, które powinny być wpajane młodym ludziom: pracowitość, posłuszeństwo, cierpliwość, spokój, wierność czy odwaga.

W Domu Tornwalda przy ul. Nowe Ogrody 7 zachowały się trzy sztuki stalowych przesłon. Główny portal ma architektoniczną oprawę złożoną z trzech półkolistych arkad obramionych kamieniem. Środkowa, najszerza, stanowi wejście, a dwie boczne to okna. Dodatkowymi podziałami są kamienne ślemiona tworzące trzy poziomy kompozycji. Drzwi są dwuskrzydłowe o takim układzie, jaki już opisywano: w dolnej części z blachy, a w górnej przeszklone, z kratami. Kraty wyjątkowo wykonano z pręta obłego stanowiącego wieć roślinną poskręcaną w formy wolutowe. Dodatkowymi ozdobnikami tej kompozycji są stalowe rozety zamontowane na skrzyżowaniu elementów kamiennych oraz lampa wisząca nad drzwiami. Przejazd bramny tego budynku z obu stron również jest zamykany stalowymi wrotami w podobnej stylistyce, choć już bez tak dekoracyjnej oprawy architektonicznej.

Z archiwalnej fotografii znane są też drzwi stalowe z bogatą eklektyczną dekoracją prowadzące do budynku mieszkalnego, niestety, o niustalonym adresie [Deurer 1944, il. 17]. Zarówno ich forma, jak i dekoracja są dość wiernym powtórzeniem formy i dekoracji

the qualities worth instilling in young minds: diligence, obedience, patience, calm, loyalty and courage.

Tornwaldt's House at 7 Nowe Ogrody Street features three extant steel closures. The main entrance has an architectural surround comprising three semi-circular, stone-framed arcades, the central and widest of which forms a doorway, whilst the two side ones are windows. The space is further divided by stone transoms creating three levels of composition. The door is double-leafed; the lower part is made of sheet metal and the upper portion has a glazed panel and grille. Unusually, the grille is made of round rods shaped into scrolls and plant tendrils. Other decorative details of this composition include steel rosettes fixed at the junction with the stone elements and a hanging lamp above the door. Steel gates of similar style, though without the decorative architectural surround, seal off both sides of the gateway of this building.

Another steel door to an unidentified residential building is recorded in archival photographs [Deurer 1944, ill. 17]. Its form and elaborate eclectic decoration closely mimic that of the wooden doors of townhouses such as those in Gdańsk-Wrzeszcz.

The principal entrance to the Main Building of Gdańsk University of Technology (Gdańsk Tech) consists of a four-winged gate, the outer narrower wings of which are fixed (Fig. 6). Single wickets also feature on either side. The ironwork of the central section was substituted with a replica. The side wickets were also

znanych z drzwi drewnianych do kamienic czynszowych choćby z terenu Gdańska-Wrzeszcza.

Główne wejście do Gmachu Głównego Politechniki Gdańskiej składa się z czteroskrzydłowych wrót, z czego węższe, skrajne, są wrotami stałymi (ryc. 6). Po bokach znajdują się jeszcze pojedyncze furtki. Ślusarka części środkowej została zastąpiona kopią. W miejsce bocznych furtek wstawiono nowoczesne szklane drzwi, a oryginalne są eksponowane na ścianie wewnątrz przedsionka. Dekoracja tego przykładu nawiązuje i do neorenesansu, i do secesji. Dolne części skrzydeł – pełne – wykonano z dwóch warstw blachy z pustą przestrzenią wewnątrz i zapewne konstrukcją wzmacniającą (blacha o gr. 4 mm, całość – ok. 6 cm). Na powierzchni mają nałożoną dekorację w postaci taśmy zakończonej wolutami, układającej się w formy niby płycin. Inne, szersze taśmy mają powierzchnię wzdłużnie rowkowaną, co jest częstym motywem w secesyjnej stolarce. Kraty mają tutaj spokojną, elegancką formę złożoną z pionowych prętów, u dołu i u góry poskręcanych w woluty lub w wiązki wici. W partii kapitelu listwy przymykowej nałożono kartusz ze zwisającym kluczem dubeltowym (dwustronnym). W tym wypadku można przypisać mu symboliczne odniesienie do wiedzy, poznania i zrozumienia. Nawet szyld od klamki ma tutaj nietypową formę – również kartusza, z dodatkowymi podziałami wewnątrz i rzędem rozetek.

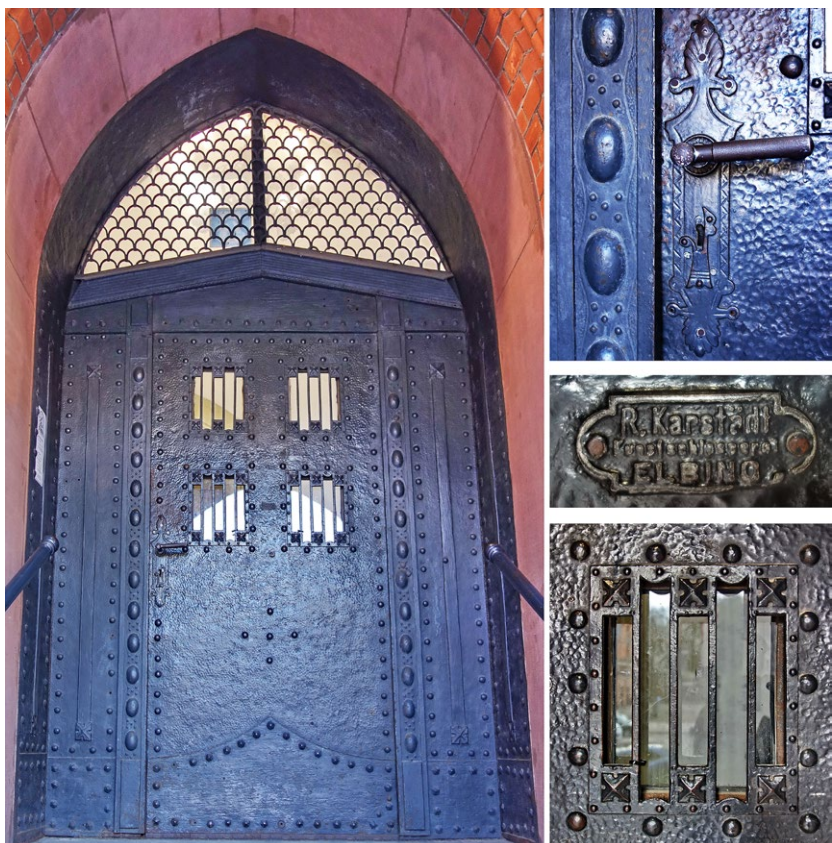
W innym obiekcie projektu tego samego architekta, Alberta Carstena, przy ul. Stefana Batorego 10 (1910 r.), będącym jego prywatnym domem, jednoskrzydłowe drzwi wejściowe w całości obito blachą. Jediną ich dekoracją jest delikatna bordiura w formie plecionki wokół skrzydła oraz nieduży owalny przeszklony otwór z monogramem „AC”.

Całkowicie unikatowy charakter mają drzwi do dawnego neogotyckiego budynku Prowincjonalnego Banku Ziemskiego (1904–1906, architekt Kurt Hempel) przy ul. Wojciecha Bogusławskiego 2 (ryc. 7). Konstrukcję złożoną z metalowych ościeży oraz jednego skrzydła ruchomego i dwóch stałych bocznych osadzono w ceglanym ostrołuczny portalu. Przeszkłone nadświetle (również o wykończeniu ostrego łuku) jest wypełnione kratą o gęstych oczkach w formie rybiej łuski. Od strony wnętrza całość stanowi rodzaj przybudówki. W górnej części skrzydła znajdują się cztery prześwity o formie zbliżonej do kwadratu, przeszklone i zabezpieczone kratą w postaci pionowych prętów. Skrzydła zbudowano z dwóch warstw blachy i prawdopodobnie z usztywniającej konstrukcji z profili ceowych, kątowych, teowych lub korytkowych wewnątrz. Całość zespolono nitami. Pomiędzy przeszklonymi polami zamontowano tabliczkę z danymi wykonawcy: „R. Karstädt, Kunsts Schlosserei, ELBING”. Jest to sytuacja wyjątkowa, rzadko bowiem się zdarza oznaczanie autorstwa wyrobów rzemiosła architektonicznego. Od wnętrza widoczne są specjalne systemy zawiasów biegunowych. Na wyraz estetyczny przedstawianych drzwi składają się proste efekty: opracowanie faktury blachy w części środkowej poprzez groszkowanie

replaced with modern glass doors, and the originals are displayed on a wall in the entrance passage. In this case, the decoration draws on both Renaissance-Revival and Art Nouveau designs. The lower portion of the wings are made from two layers of sheet metal with an empty space between them and probably also some form of structural reinforcement (each sheet is 4 mm thick, and the whole construction is ca. 6 cm thick). Applied decoration on the surface consists of bands terminating in scrolls, arranged to form imitation panels. Other, wider bands are embellished with longitudinal grooves—a popular motif in Art Nouveau woodwork. The grilles used here are of simple, elegant design, comprising vertical rods, shaped into scrolls at top and bottom or formed into clusters of tendrils. The central mullion is surmounted by a cartouche with a double-bit key hanging from it. This can be seen as a symbolic reference to knowledge, learning and understanding. Even the door handle plate is unusual, also taking the form of a cartouche featuring interior divisions and a row of rosettes.

Albert Carsten, the architect behind Gdańsk Tech, also designed the building in which he lived at 10 Stefana Batorego Street (1910). It has a single-leaf entrance door entirely clad in sheet metal. The only decoration on this door is a delicate interlace border around its perimeter and a small oval window bearing the monogram “AC.”

The Gothic-Revival building of the former Provincial Land Bank (1904–06, designed by Kurt Hempel) at 2 Wojciecha Bogusławskiego Street has a highly distinctive door (Fig. 7). It features metal jambs and a single leaf with two fixed side panels set in a brick doorway with a pointed arch. The glazed transom light (also with a pointed arch) has a dense grille in a scalloped pattern. From the inside, the whole unit resembles an extension of sorts. The upper part of the door leaf has four roughly square openings, each of which is glazed and protected by a grille of vertical bars. The door leaf is built from two layers of sheet metal with an internal framework probably made of C-, L-, T-, or U-shaped profiles. The whole structure is held together with rivets. Between the glazed panels is a plaque inscribed with the details of the manufacturer: “R. Karstädt, Kunsts Schlosserei, ELBING.” This is remarkably unusual, as the artisans who produced such architectural features are rarely credited in this manner. Special pivot hinge systems can be seen from the inside. Simple steps were taken to enhance the aesthetics of the door. The sheet metal of the central portion was hammered to produce a stippled texture, whilst the top and bottom sections were embellished with short, irregular, horizontal lines. The fairly large, hemispherical heads of the rivets, arranged in geometric patterns, also break up the surface of the door. Further interest is added by larger, convex, oval bosses arranged in vertical bands, and quatrefoil rosettes in the corners of the small glazed panels. The whole composition represents a unique and innovative design of this period. Although



Ryc. 7. Drzwi do dawnego Prowincjonalnego Banku Ziemskiego
Fig. 7. Door from the former Provincial Land Bank



Ryc. 8. Ślusarka drzwiowa nie dekoracyjna w budynku dawnej Dyrekcji Kolei
Fig. 8. Non-decorative metalwork door from the former Railway Directorate building

uzyskane młotkowaniem, a w górnej i dolnej części poprzez poziome nieregularne kreseczki. Dostatecznie duże półkuliste łebki nitowania występujące w geometrycznych układach również dają efekt rozczłonkowania powierzchni. Dopełniają je większe wypukłe owalne formy w pionowych pasach oraz czterolistne rozetki w narożach niewielkich przeszklonych pól. Całość stanowi niezwykle indywidualne, nowatorskie wówczas rozwiązanie. Poprzez ostrołuczny wykrój odwołuje się, co prawda, do historyzmu, ale estetyka samych drzwi nawiązuje do secesji geometrycznej i jednocześnie jest już zapowiedzią prostoty form epoki modernizmu.

Jeszcze jedne drzwi z okresu międzywojennego, niezachowane, ale udokumentowane fotograficznie, znane są z tylnej zabudowy Domu Opatów Pelplińskich przy ul. Elżbietańskiej 3³. Do modernistycznego portalu wstawiono tam dwa skrzydła wykonane z blachy (bądź obite blachą). Ich dekorację stanowiły rozłożone równomiernie na całej powierzchni aplikacje z pręta powyginanego w formie rozetek z geometrycznymi motywami wici. Na czarno-białej fotografii widoczne są walorowe różnice między poszczególnymi elementami: tło jest najjaśniejsze, rama i aplikacje są ciemne, a główki nitów i kulki przy zakończeniach wici – prawdopodobnie złożone lub srebrzone.

W przejeździe bramnym budynku Dyrekcji Kolei (1911–1914) wrota o zakończeniu w formie łuku wklęsło-wypukłego są do ok. 2/3 wysokości pełne,

the pointed-arch shape gives a nod to historicism, the aesthetics of the door itself draw inspiration from the geometric Art Nouveau style and herald the simplicity of the Modernist era.

Another door, this one dating from the interwar period, which does not survive but is recorded in a photograph, came from the rear of the House of the Abbots of Pelplin at 3 Elżbietańska Street.³ This double-leaf door made of sheet metal (or metal-clad) was installed in a Modernist doorway. The whole surface of each leaf was adorned with evenly spaced applied decoration made from rods shaped into rosettes and geometric plant tendrils. Tonal differences between the individual components of the door are clearly visible in the black-and-white photograph: the background is lightest, whilst the frame and applied motifs are dark, and the rivet heads and spheres at the ends of the plant tendrils were probably gilded or silvered.

The gateway of the Railway Directorate building (1911–1914) is fitted with a gate that has a reverse ogee arch at the top, and its lower two-thirds are of sheet metal construction. The upper part features an openwork grille with no glazing. Both the grille and the applied decoration on the lower portion take the form of strapwork. The gate is constructed from two layers of 0.2 cm thick sheet metal with a space of 4.8 cm between them. The same building also features a double door, each leaf of which is tri-folding. Each of the

z blachy, a powyżej ażurowe, w formie kraty. Zarówno krata, jak i aplikacja na dolnej części mają formy okuciowe. Tutaj konstrukcja także jest dwuwarstwowa, o pakiecie 0,2/4,8/0,2 cm. W tym samym budynku znalazły się również dwuskrzydłowe dwudzielne drzwi łamane na sześć części (po trzy na skrzydło). Każda z części jest dość wąska, wykonana z bardzo grubej blachy – 14 mm, co nie wymagało dodatkowego stelaża wzmacniającego (ryc. 8). Poszczególne części są połączone przy użyciu zawiasów. Za tą ślusarką znajdują się jeszcze drzwi drewniane. Tak samo wykonane okiennice chronią okna w przyziemiu całego obiektu.

Podobne drzwi, ale wewnętrzne, znajdują się na terenie dawnego Banku Raiffeisena (1914–1916) przy Targu Rakowym 7/8 – dwuskrzydłowe o nierównych skrzydłach, z podziałem imitującym trzy wąskie skrzydła. Wykonane zostały w całości z blachy, a jedyną dekoracją są plakietki z wytłoczonymi winogronami.

Odrębną grupę w rozpatrywanych wyrobach stanowią drzwi i wrota o charakterze wyłącznie technicznym, występujące w architekturze obronnej i przemysłowej. Takie przykłady znajdują się w obiektach militarnych z lat 70. XIX w. w Forcie Gradowej Góry i detale po nich w Szańcu Wschodnim Twierdzy Wisłoujście. W halach Stoczni Cesarskiej też zachowały się takie wrota, jak również w Hali Maszyn Wydziału Elektrycznego Politechniki Gdańskiej (z początku XX w.). Tego typu przesłony zwykle były pełne, zbudowane z jednej warstwy grubej blachy (5 mm). Usztywnienie stanowiła konstrukcja z teowników lub płaskowników, najczęściej mocowana od strony rewersu, rzadziej – awersu. Mogła przebiegać po obwodzie oraz w postaci poziomych listew i zastrzałów. Mocowały ją dość gęsto nabijane nity, które dawały także specyficzny efekt plastyczny. Trochę inaczej rozwiązano to przy dużych wrotach Wydziału Elektrycznego PG (ryc. 9). Wzmocnienie blachy wykonano przy użyciu drugiej warstwy blachy, ale wyciętej w formy pływcin o różnych polach, w tym krzywolinijskich. Po obwodzie tych pól nabitą dużą liczbę nitów o małych półkulistych łebkach. W podobnej technice zbudowano w tym budynku dwoje drzwi wewnętrznych, które w górnej części mają przeszklone pola z oszkleniem montowanym w stalowych szczeblinach krzyżowych, a w drugim przykładzie – o przebiegu krzywolinijskim.

Interesujące pod względem konstrukcji są drzwi z 1904 r. z dawnego karceru przy ul. Kurkowej. Zbudowano je z dwóch warstw blachy o grubości 2 mm, a w przestrzeni o grubości 4 cm pomiędzy nimi wstawiono kratownicę z drewnianych kantówek. Warstwy blachy są połączone na śruby z nakrętkami, ale nie przechodzą one przez drewniane kantówki. Drewniana konstrukcja została jedynie ściśnięta.

Analizę i przegląd przesłon w obiektach obronnych można zakończyć na pancernych drzwiach z lat 30. XX w. Taki przykład znajduje się w zbiorach Muzeum II Wojny Światowej. Są to drzwi gazoszczelne ze schronu przeciwlotniczego znajdującego się niegdyś pod dworcem kolejowym. Zbudowano je z blachy o grubości 1 cm, wywiniętej na krawędzie. Od strony

folding sections is narrow and made of very thick (14 mm) sheet metal which required no central framework (Fig. 8). The individual sections are connected to one another with hinges. Behind this metal door is a wooden one. Metal shutters of the same construction as the door are fitted to all of the ground-floor windows.

An internal door of somewhat similar design features in the building of the former Raiffeisen Bank (1914–16) at 7/8 Targ Rakowy. The leaves of this double door are asymmetrically divided to imitate three narrow leaves. Made entirely of sheet metal, the only decoration on this door consists of plaques embossed with grape motifs.

A separate group of metal doors and gates is made up of those that served a purely technical purpose, as seen in military and industrial settings. Examples can be found in the fort built in the 1870s on the hill known as Gradowa Góra and in remnant architectural details from the Eastern Sconce of Wisłoujście Fortress. Gates of this type also survive in the construction halls of the Imperial Shipyard, and in the early twentieth-century Machine Hall of the Faculty of Electrical Engineering of Gdańsk Tech. These were generally solid constructions made from a single layer of 5-mm-thick sheet metal, reinforced with T-shaped or flat bars, usually affixed to the rear rather than the front of the gate. The bars were positioned either around the perimeter or in the form of horizontal battens and braces. They were held in place by closely spaced rivets, which created a distinctive aesthetic. The large gate of Gdańsk Tech's Electrical Engineering Faculty is of slightly different design (Fig. 9). The sheet metal was reinforced using a second layer which was cut into panels of various shapes, including curvilinear ones. The perimeters of these panels were studded with multiple rivets with small, hemispherical heads. Two internal doors in this building were built using a similar technique. The upper part of these doors have glazed panels set in steel glazing bars, which are cruciform in one example and curvilinear in the other.

The door of the former solitary confinement cell on Kurkowa Street, dating from 1904, is interesting in terms of its construction. It comprises two layers of 2 mm thick sheet metal with a grid made of squared timbers filling the 4 cm thick space between them. The sheet metal layers are held together with nuts and bolts which do not pass through any of the timbers. The internal wooden framework is merely clenched between the two metal sheets.

The last example of doors used in defensive works comes in the form of an armored door dating from the 1930s, housed in the Museum of the Second World War. This is a gastight door from an air-raid shelter formerly located beneath Gdańsk's main railway station. It is made of 1 cm thick sheet metal, turned up at the edges. Horizontal boards were fitted to the back of the door. A circular plaque positioned in the middle of the door bears the name of the manufacturer: the Aubert factory, Berlin.



Ryc. 9. Wrota do Hali Maszyn Wydziału Elektrycznego Politechniki Gdańskiej

Fig. 9. Gate of the Machine Hall of the Faculty of Electrical Engineering, Gdańsk University of Technology



Ryc. 10. Powojenna realizacja ślusarki drzwianej przy ul. Mariackiej 39

Fig. 10. Post-war metalwork door from 39 Mariacka Street

rewersu wstawiono deski poziome. W centralnej części znajduje się kolista plakietka z podpisem producenta, którym była fabryka Aubert z Berlina.

Przy drzwiach metalowych z XIX–XX w. stosowano różne zawiasy: tradycyjne kątowe lub pasowe zawieszane na hakach (Wydział Elektryczny PG, Stocznia Cesarska), czopowe (Stocznia Cesarska, dawny Bank Raiffeisena), biegunowe (Dom Tornwaldta, Hala Targowa, dawna Szkoła Realna), czopowe trójczłonowe, połączone z dekoracyjnym pasem sugerującym tradycyjne zawiasy pasowe (Gmach Główny PG) oraz inne – nietypowe (dawny Prowincjonalny Bank Ziemski). Specyficzne są też zawiasy przy wrotach architektury militarnej (Twierdza Wisłoujście, Fort Góry Gradowej). W murze ościeży są zakotwione metalowe elementy w postaci dwóch połączonych tulei, jedna nad drugą. Pomiędzy te tuleje wsuwane jest ucho zawiasu pasowego i unieruchamiane – mocowane przy użyciu masywnej śruby z nakrętką. Dolny zawias jest inny: dla wzmocnienia zamontowany w granitowym bloku tkwiącym w gruncie. W nim, po wsunięciu ucha zawiasu, unieruchamianie następowało przy użyciu śruby.

Z okuć zamykających w budynkach użyteczności publicznej stosowane były (połączone z klamkami) zamki wpuszczane w bok skrzydła lub kasetowe nakładane na powierzchnię. U dołu lub u góry skrzydeł czasami występowały zasuw. We wrotach obiektów militarnych stosowano zasuwnice zewnętrzne urucha-

Metal doors made in the nineteenth–twentieth centuries had various types of hinges: traditional strap or T-hinges hung on hooks (Gdańsk Tech Electrical Engineering Faculty, Imperial Shipyard), pintle hinges (Imperial Shipyard, Raiffeisen Bank), pivot hinges (Tornwaldt's House, Market Hall, Real School), three-part pintle hinges, combined with a decorative strip imitating traditional strap hinges (Gdańsk Tech Main Building) and other atypical examples (Provincial Land Bank). The hinges used on gates in military buildings are also very distinctive (Wisłoujście Fortress, Góra Gradowa Fort). Metal components in the form of two connected sleeves (one above the other) were anchored in the wall of the door frame. The loop of the strap hinge was inserted between these sleeves and secured in place using a large bolt with nut. The bottom hinge is different. It was reinforced by being set in a granite block fixed in the ground. Once the loop of the hinge had been inserted, it was secured in place with a screw.

Ironwork fastenings on doors in public buildings included locks (in combination with handles) which were either mortised into the edge of the door leaf or surface mounted. Door bolts were sometimes fitted at the top or bottom of a leaf. Externally mounted espagnolette bolts operated by a horizontal, steel lever were used on gates in military buildings, occasionally with the addition of padlocks. The thickness of the metal used for the folding door installed in the Railway

miane poziomym stalowym uchwytem dźwigni (rodzajem wajchy). Dodatkowo do zamykania takich wrót mogły służyć klódki. Łamane drzwi w budynku Dyrekcji Kolei, ze względu na grubość zastosowanej blachy, mają charakter pancerny i sposób zamykania również potwierdza taką funkcję. Blokowane są od wnętrza przy użyciu poziomego płaskownika.

Jak pokazują zachowane przykłady, ślusarka drzwio- wa z tego okresu ma obecnie z reguły kolor czarny o różnym nasyceniu (Hala Targowa, Dom Tornwaldta, Gmach Główny PG), niekiedy szary (Wydział Elektryczny PG, Stocznia Cesarska) lub zielony (obiekty militarne na Gradowej Górze). Niektóre z nich zostały poddane badaniom konserwatorskim, które potwierdziły takie barwy. Jedynym przykładem, który pokazuje kilkubarwne malowanie, są niezachowane drzwi z kamienicy przy ul. Elżbietańskiej 3.

Odbudowa po zniszczeniach II wojny światowej

Podczas odbudowy zniszczonej architektury Gdańska rekonstruowano również drzwi metalowe. Wykonane w całości z blachy znajdują się we wnętrzu Ratusza Głównego Miasta – zamykają dostęp do przejścia ukrytego w grubości muru z Wielkiej Sali Wety. W Wielkiej Zbrojowni, w przejeździe bramnym ratusza oraz w kilku kamienicach: przy Długim Targu 16, Mariackiej 12, 30 i 39 oraz Chlebnickiej 14 i 16 blachą obito drewnianą konstrukcję. W ostatnim przykładzie zastosowano płyty blachy mosiężnej, którą wywinęto na krawędzie. Jedyną ozdobą jest tutaj kołatka nawiązująca do rozwiązań renesansowych. Najciekawsze pod względem artystycznym są drzwi z ul. Mariackiej 12 oraz 39. Formaty użytych blach nie są widoczne, ponieważ obito je opierzeniem – kratownicami, odpowiednio: romboidalną i prostokątną. Wypełnienie powstałych pól stanowią motywy rozetkowe nałożone z ażurowo wyciętej i delikatnie wytłoczonej blachy. Mimo że kompozycja tych drzwi nawiązuje do rozwiązań historycznych, ich dekoracja i artystyczne opracowanie są całkowicie nowe i niepowtarzalne (ryc. 10). Co ciekawe, zachowały się nawet projekty architektoniczne tych obiektów z 1956 i 1963 r. opracowane przez Miastoprojekt Gdańsk – Przedsiębiorstwo Projektowania Budownictwa Miejskiego. Ich autorami byli Roman Sznajder i Danuta Brużyk, a zatwierdzeń udzielał Zdzisław Kwaśny, ówczesny Konserwator Zabytków Miasta Gdańska [Brużyk 1956, Sznajder 1963]. Projekty wykonano w skali 1:10 i 1:20, a w przypadku Mariackiej 12 i 30 narysowano nawet detale kowalskie oraz detale drewnianej konstrukcji skrzydła w skali 1:1. Jak wynika z opisu, części żelazne kąpano w gorącym oleju i grafitowano, a drewniane, wykonane z dębiny, bejcowano na ciemny brąz i politurowano (lakierowano).

Odniesienie projektów do ich realizacji

Interesującym zagadnieniem jest kwestia autorstwa poszczególnych rozwiązań prezentowanych drzwi.

Directorate building suggests that it was designed to be impregnable, as is further highlighted by the way in which it was secured from the inside by placing a flat metal bar across it.

Surviving examples show that metal doors of this period are nowadays mostly various shades of black (Market Hall, Tornwaldt's House, Gdańsk Tech Main Building), sometimes gray (TUG Electrical Engineering Faculty, Imperial Shipyard) or green (military buildings on Gradowa Góra). In some instances conservation analysis has confirmed that this was their original color. The only multicolored example is the no longer extant door of the townhouse at 3 Elżbietańska Street.

Rebuilding after the Second World War

When Gdańsk was rebuilt after the devastation of the Second World War, metal doors were also reconstructed. One made entirely of sheet metal can be found inside the Main Town Hall, cutting off access to a concealed passage leading to the Great Weta Hall. Meanwhile, the Great Armory, the Town Hall gateway, and several townhouses: at 16 Długi Targ, 12, 30 and 39 Mariacka Street, and at 14 and 16 Chlebnicka Street, have metal-clad doors with a wooden core. The last of these is clad with sheets of brass that are wrapped around the edges of the door. The only decorative element in this case is a Renaissance style knocker. The most interesting examples from an artistic perspective are the doors from 12 and 39 Mariacka Street. It is impossible to tell what format of metal sheets was used on these doors, as they are covered respectively by a diagonal and a rectangular grid. The grid cells feature applied rosette motifs cut from delicately embossed sheet metal. Although these compositions hark back to historical designs, the decoration and artistic treatment of the doors is entirely novel and unique (Fig. 10). It is worth mentioning that the designs for these doors survive; they were drawn up in 1956 and 1963 by the town planning design company Miastoprojekt Gdańsk. The designs, by Roman Sznajder and Danuta Brużyk, were approved by Zdzisław Kwaśny, who was historic buildings inspector for Gdańsk at that time [Brużyk 1956; Sznajder 1963]. Design drawings were produced to scales of 1:10 and 1:20, and in the case of 12 and 30 Mariacka Street, the details of the ironwork and the door's timber structure were even drawn to a scale of 1:1. The accompanying descriptions reveal that the iron components were soaked in hot oil and treated with graphite, whilst the timber elements, made of oak, were stained dark brown and varnished.

Designs in relation to the finished products

Identifying who designed each of the doors listed above has proved possible in only a few cases. No archival designs have been found of any metal doors from Gdańsk

W niewielu przypadkach udało się to ustalić. Przede wszystkim należy zaznaczyć, że nie znaleziono żadnego archiwalnego projektu gdańskiej ślusarki drzwiowej sprzed 1945 r., ale na niektórych projektach elewacji budynków widoczne są również ogólne zarysy drzwi.

W przypadku obiektów projektowanych przez Alberta Carstena, to właśnie on dawał ogólne wytyczne dotyczące drzwi (a także okien [Darecka 2016, s. 233]). Na rysunkach budynków Politechniki Gdańskiej – Gmachu Głównego i Hali Maszyn Wydziału Elektrycznego – oraz willi przy ul. Stefana Batorego widoczna jest ich ogólna forma: podziały i zarysy dekoracji⁴. Dotyczy to zarówno ślusarki, jak i stolarki zamykającej inne otwory.

Inaczej było z drzwiami do dawnego banku przy ul. Wojciecha Bogusławskiego 2. Tutaj prawdopodobnie nie to architekt – Kurt Hempel – je zaprojektował. Na rysunku elewacji, przechowywanym w Aktach Policji Budowlanej, widnieje zarys innego wypełnienia otworu drzwiowego⁵. Formę ślusarki zaproponował zatem najpewniej wykonawca R. Karstädt z Elbląga albo została określona na podstawie odrębnych rysunków warsztatowych. Z kolei w projekcie z 1892 r. elewacji frontowej Domu Tornwaldta narysowano tylko ogólną formę i rozczłonkowanie partii portalowej, pomijając detale ślusarskiego wypełnienia⁶. Architektoniczne obramienie wrót przejazdu na podwórko zostało już na etapie projektu odrębnie zmienione, a co za tym idzie, w rezultacie dano też inne podziały samej ślusarki.

Drzwi z okresu powojennej odbudowy wykonano dokładnie według projektów.

Porównania

W porównaniu z innymi miastami, np. Wrocławiem, Krakowem, Pragą czy Rygą, gdańskie ślusarki drzwiowe, zwłaszcza z okresu do końca XVII w., prezentują się raczej skromnie i występują nielicznie⁷. Późnogotyckie romboidalne układy z taśm, podobne do tych z Wielkiej Zbrojowni w Gdańsku czy z Baszty Jacek, występowały też we Wrocławiu (w ratuszu i w kamienicy przy ul. Kiełbaśniczej 20), w ratuszu w Lubusku czy w Krakowie (przy ul. Kanoniczej) albo w Świdnicy [Legendziewicz 2004]. Pod względem technicznym były wykonane podobnie jak gdańskie. Wewnętrzne drzwi z Baszty Jacek, z taśmami w układzie krzyża św. Andrzeja, mogą przypominać układy promieniste z terenu Dolnego Śląska. Odnosnie do ich kolorystyki nie ma żadnych wskazówek. Barwne opracowanie powierzchni miały późnośredniowieczne oraz nowożytne drzwi z Lubuska i Trzebnicy⁸, z kamienicy przy Rynku Staromiejskim w Toruniu⁹ czy też z katedry w Tarnowie.

Znajdujące się w zbiorach Muzeum Narodowego rokokowe skrzydło pochodzące z Królewca może posłużyć za przykład drzwi, jakie mogły być stosowane i w Gdańsku. Dekorację stanowią nałożone niemal pełnoplastyczne, wytłoczone z blachy roccaille i winne grona. Co bardzo istotne, te drzwi są po konserwacji.

predating 1945, but the general outline of doors can be seen on some blueprints for building elevations.

Building designs by Albert Carsten included general guidelines for doors (and windows [Darecka 2016, p. 233]). Their overall form, including divisions and a rough outline of their decorative details, are recorded in blueprints for the Gdańsk Tech Main Building and Machine Hall of the Electrical Engineering Faculty, as well as for the villa on Stefana Batorego Street.⁴ The same is true of both metal and wooden closures for other apertures in these buildings.

In contrast, the door of the former bank at 2 Wojciecha Bogusławskiego Street was probably not designed by the architect of this building, Kurt Hempel. An elevation drawing among the records of the municipal building control authorities shows the outline of a different closure for this doorway.⁵ Thus, the metal door which was eventually installed was probably designed by its manufacturer—R. Karstädt of Elbląg—or may have been sketched out in separate workshop drawings. In the 1892 design for the façade of Tornwaldt's House, only the general form and structural divisions of the doorway are delineated, omitting any details of its metal closure.⁶ The drawings for the architectural surround of the gateway leading to the courtyard were altered by hand, resulting in changes also being made to the design of the closure itself.

During the rebuilding of the post-war period, doors were made adhering strictly to their designs.

Comparisons

In comparison with other cities, such as Wrocław, Kraków, Prague and Riga, metal doors in Gdańsk up until the late seventeenth century were fairly modest and few in number.⁷ Late Gothic rectangular grid patterns composed of metal bands, similar to those on the doors of Gdańsk's Great Armory and the tower known as Baszta Jacek, are also noted in Wrocław (at the town hall and in a townhouse at 20 Kiełbaśnicza Street), at the town hall of Lubusk, and in Cracow (on Kanonicza Street) and Świdnica [Legendziewicz 2004]. In terms of how they were made, they are similar to the Gdańsk doors. The internal door from Baszta Jacek features bands arranged in saltire crosses, which somewhat brings to mind the radial patterns noted in Lower Silesia. There is no evidence of any color scheme. However, we do know that colors were applied to the surfaces of late medieval and early modern doors in Lubusk and Trzebnica,⁸ in a townhouse on Toruń's Old Town Square⁹ and in Tarnów Cathedral.

A Rococo door leaf from Königsberg now in the collections of National Museum offers an example of the details that may have featured on metalwork doors in Gdańsk. It has applied decoration in the form of virtually three-dimensional roccaille and bunches of grapes made from embossed sheet metal. Notably, this door has undergone conservation treatment. The sheet

Blachę od strony awersu pomalowano farbą w kolorze szarooliwkowym, a winogrona pozłociono.

Gdański przykład drzwi opierzonych romboidalną kratownicą z rozetkami nieco przypomina kompozycję stosunkowo często spotykaną w Pradze czy w Krakowie w (kościółach św. św. Piotra i Pawła i na Skalce). Dodatkowo drzwi te nawiązują do nich kolorystyką. Często powtarzają się tam dwubarwne rozwiązania w różnych wariantach: tło czerwone, niebieskie, szare lub czarne, a detal posrebrzany i pozłacany. Dotyczy to zarówno drzwi w całości metalowych, jak i metalowej okładziny nabitej na drewnianą konstrukcję.

Bogactwem i subtelnością kowalskiej dekoracji pokrywającej całą powierzchnię awersu zwracają uwagę drzwi z Uniwersytetu Wrocławskiego (ok. 1720 r.). Ich imponujący efekt plastyczny dodatkowo podkreśla kolorystyka: tło intensywnie niebieskie, a nałożone motywy ornamentalne pozłacane. Z kolei drzwi z klasztoru w Żaganiu w całości pomalowano na oliwkowo.

Gdańskie ślusarki z przełomu XIX i XX w. należy określić jako typowe dla tego czasu. Kompozycją i dekoracją przypominają drzwi drewniane [Darecka 2024, s. 229–232], jakie powszechnie występowały w wielu miejscach w Europie. Można je porównać choćby do przykładów z Warszawy [Roguska 2014, 175–185]. Znane są oczywiście także znacznie bogatsze rozwiązania, takie jak te znajdujące w kilku domach przy wrocławskim Rynku.

Dla zaprezentowanych tutaj unikatowych drzwi z dawnego Prowincjonalnego Banku Ziemskiego nie znaleziono odpowiedników. Niejakiego podobieństwa w charakterze geometrycznej dekoracji czy młotkowanym sposobie opracowania powierzchni blachy można się dopatrzeć w odniesieniu do kilku secesyjnych drzwi monumentalnych kamienic przy ul. Alberta w Rydze.

Ślusarki drzwiowej o typowo secesyjnej, roślinno-kwiatowej dekoracji w Gdańsku nie stwierdzono. Dla kontrastu można przytoczyć jeden z najwspanialszych i wyróżniających się spośród innych przykład z tego czasu (często publikowany w internecie) z Pragi (Praga 1, Stare Miasto 1072). Te drzwi są dekorowane pełnoplastycznymi słonecznikami na długich łodygach z listkami, z kolistym nadświetłem z witrażem i z zegarem w centrum¹⁰.

Podsumowanie

Zarówno drzwi w całości metalowe, jak i obite blachą rzadko wykonywano w Gdańsku. Należy jednak pamiętać, że żelazo jest materiałem, którego można używać wtórnie, więc ślusarki drzwiowej mogło być tutaj więcej, niż dotychczas stwierdzono. Zachowane egzemplarze stanowią przykłady wykonane od końca XVI do ok. połowy XX w. Nowożytnie wystąpiły przede wszystkim w obiektach lub pomieszczeniach, które miały być chronione. Powstałe na przełomie XIX i XX w. w budynkach użyteczności publicznej miały charakter raczej dekoracyjny i można je porównać z tego typu obiektami w innych miastach. Natomiast

metal on the reverse side was painted olive-gray and the grapes were gilded.

The door from Gdańsk featuring a rectangular grid with rosettes is reminiscent of the fairly common compositions encountered in Prague and Cracow (in the Church of SS Peter and Paul and the Church on the Rock). The color schemes also follow a similar pattern, often involving various two-tone combinations: a red, blue, gray or black background with gilded or silvered details. This applies both to doors made entirely of metal as well as metal-clad timber ones.

The lavish and intricate wrought iron decoration covering the whole front of a door (ca. 1720) at the University of Wrocław is particularly striking. Its eye-catching appearance is further enhanced by its color scheme: an intensely blue background with gilded applied motifs. In contrast, a metal door at the monastery in Żagań was simply painted entirely in olive green.

The metalwork produced in Gdańsk in the late nineteenth/early twentieth century is typical of its time. Compositions and decorative motifs are similar to those produced in wood [Darecka 2024, pp. 229–232] and widely used in many parts of Europe. Comparisons can be drawn with examples in Warsaw [Roguska 2014, pp. 175–185], though there are also far more ornate designs, such as those found in several houses on Wrocław's Market Square.

There are no comparable doors to the unique example from the former Provincial Land Bank, though certain similarities in the type of geometric decoration and the way in which the surface of the sheet metal was hammered can be detected on several Art Nouveau doors of the imposing townhouses on Albert Street in Riga.

No typical Art Nouveau floral and plant motifs were found among the metalwork decoration of doors in Gdańsk. This is in stark contrast to one of the most exceptional and distinctive doors of this period in Prague (Praha 1, Staré Město 1072). This particular door (often published on websites) is embellished with three-dimensional metalwork sunflowers on long stalks with foliage, and features a circular, stained-glass transom light with a clock in the middle.¹⁰

Conclusions

Doors made entirely of metal as well as those clad with sheet metal were rarely made in Gdańsk. However, it must be remembered that iron can be recycled, hence doors featuring ironwork may have been more common than we realize. Those that do survive represent a range of dates from the late sixteenth up until around the mid-twentieth century. Most early modern examples come from buildings or rooms that had to be secured. Metalwork doors of the late nineteenth/early twentieth century installed in public buildings were generally decorative, and parallels can be found in many other cities. Conversely, those used in

stosowane w budynkach przemysłowych i militarnych zwykle były proste i dość masywne. Poza zmianami w motywach dekoracyjnych, jakie dokonywały się w analizowanym czasie, rozwojowi podlegała również technika wykonania oraz budowa. Początkowo drzwi były wytwarzane z pojedynczej blachy ręcznie odkuwanej (o nierównej grubości ok. 1–3 mm). Od 2. połowy XIX w. stosowano blachę walcowaną (o grubości 2–14 mm), a konstrukcje były pojedyncze i podwójne. Te ostatnie mogły być z blach złożonych na styk lub z przestrzenią o różnej grubości pomiędzy nimi. Wewnątrz niej mogła się znajdować dodatkowa konstrukcja wzmacniająca z profili stalowych (np. ceowników) lub z drewnianych kantówek. Mimo tak skromnego materiału badawczego w omawianym zakresie, warto zadokumentować znane przykłady wytwórczości kowalsko-ślusarskiej drzwi w Gdańsku, tym samym dając świadectwo mistrzostwa tutejszych rzemieślników.

industrial and military buildings were usually plain and very robust. As well the changes in decorative motifs that took place over the analyzed period, there were also developments in production techniques and door construction. Initially, doors were made from a single sheet of hand-forged metal of uneven thickness (ca. 1–3 mm). By the latter half of the nineteenth century, rolled sheet metal (2–14 mm thick) was being used in both single- and double-layer constructions. The latter could be made by placing sheets directly on top of one another or leaving a space of various widths between them. An additional reinforcing framework made of steel sections (e.g., C-profiles) or squared timbers was sometimes fitted inside this space. Although there are only a modest number of metalwork doors in Gdańsk, they are worth recording as they bear witness to the highly skilled craftsmanship of local artisans.

Przypisy

- ¹ Znane jedynie z archiwalnej fotografii: Piwna_59_793589_Fotopolska-Eu (dostęp: 24.02.2025).
- ² Jednak są pewne wątpliwości co do tej hipotezy. Dotyczą one przede wszystkim miejsca usytuowania dekoracji, która byłaby od strony rewersu, a nie od strony Sali Wety. Chyba że drzwi zostały odwrócone, tzn. góra była wówczas dołem. Należy też przyjąć hipotezę, że dekorację dodano później do prostego, już istniejącego skrzydła albo że przeróbek było jeszcze więcej.
- ³ Fotografia w zbiorach Bildarchiv Foto Marburg, <https://www.bildindex.de/ete?action=queryupdate&desc=fm1036476&index=obj-all> (dostęp: 24.02.2025).
- ⁴ Rysunki przechowywane w zbiorach Muzeum Architektury w Berlinie: <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=79&POS=3>; <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=79&POS=171>; <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=79&POS=191>; <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=79&POS=164> (dostęp: 26.02.2025).
- ⁵ Podobnie było z sąsiednimi, drewnianymi, w tej elewacji [Darecka 2024, s. 232, il. 9.30, 9.31]. APG 15/3043.
- ⁶ APG 15/1730.
- ⁷ Analizę porównawczą przeprowadzono, opierając się na literaturze przedmiotu (większość jednak nie była publikowana) oraz na własnych badaniach podczas wyjazdów studialnych.
- ⁸ Niepublikowane materiały Andrzeja Legendziewicza z Politechniki Wrocławskiej.
- ⁹ Obecnie prezentowane w Muzeum Okręgowym w Toruniu.
- ¹⁰ https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=drzwi+ze+s%C5%82onecznikami+praga#vhid=mi4ZvhRV60N9hM&vssid=_bba5Z_qhHrCuWPAPucfU-oAg_41 (dostęp: 24.02.2025).

Footnotes

- ¹ Known only from an archival photograph: <https://fotopolska.eu/793589,foto.html>.
- ² There are, however, some doubts surrounding this hypothesis, primarily concerning the decoration on this door, which appears on its reverse rather than on the side facing the Weta Hall. Unless, of course, the door had been turned upside down. It is also possible that this decoration may have been added later to an already existing plain door leaf, or that it had undergone even more modifications.
- ³ Photograph from the collections of Bildarchiv Foto Marburg: <https://www.bildindex.de/ete?action=queryupdate&desc=fm1036476&index=obj-all> (accessed: 24.02.2025).
- ⁴ These drawings are held in the collections of the TU Berlin Museum of Architecture: <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=79&POS=3>; <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=79&POS=171>; <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=79&POS=191>; <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=79&POS=164> (accessed: 26.02.2025).
- ⁵ The same applies to neighboring wooden doors in this elevation [Darecka 2024, p. 232, ill. 9.30, 9.31]. APG, 15/3043.
- ⁶ APG, 15/1730.
- ⁷ Comparative analysis was conducted based on the relevant literature (though most examples remain unpublished) and on my own observations carried out during research trips.
- ⁸ Unpublished materials by Andrzej Legendziewicz of the Wrocław University of Science and Technology.
- ⁹ Currently on display at the District Museum, Toruń.
- ¹⁰ https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=drzwi+ze+s%C5%82onecznikami+praga#vhid=mi4ZvhRV60N9hM&vssid=_bba5Z_qhHrCuWPAPucfU-oAg_41 (accessed: 24.02.2025).

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Baranowska-Fietkiewicz Anna, cz. VIII: Kowalstwo, hasło nr VIII.2.2, *Drzwi żelazne*, 2. poł. XVIII w., [w:] *Portret ponad wszystko. Jacob Wessel i jego wiek. Sztuka gdańska XVIII wieku. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Gdańsku 15.12.2005 – 26.02.2006*, red. Anna Mosingiewicz, Dariusz Kaczor, Gdańsk 2005.
- Baranowska-Fietkiewicz Anna, cz. IX: Kowalstwo, hasła nr IX.1–IX.21, [w:] *Klejnot w Koronie Rzeczypospolitej. Sztuka Prus Królewskich*, t. 2: Katalog, red. Czesława Betlejewska, Gdańsk 2006, s. 507–532.
- Brüning Adolf, *Die Schmiedekunst bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts* [Monographien des Kunstgewerbes, Bd. 3], Leipzig 1922.
- Brüning Adolf, *Die Schmiedekunst: seit dem Ende der Renaissance*, Leipzig 1902.
- Darecka Katarzyna, *Drzwi i wrota w Gdańsku od średniowiecza do współczesności*, Gdańsk 2024.
- Darecka Katarzyna, *Okna w Gdańsku od średniowiecza do współczesności. Stolarstwo, oszklenie, okucia*, Gdańsk 2016.
- Guć-Jednaszewska Teresa, *Artystyczne okucia gdańskie XVI–XVIII w.*, „Gdańskie Studia Muzealne” 1978, t. 2, s. 65–76.
- Guć-Jednaszewska Teresa, *Kowalstwo artystyczne*, [w:] *Aurea Porta Rzeczypospolitej. Sztuka Gdańska od połowy XV do końca XVII w. Eseje*, red. Teresa Grzybowska, Gdańsk 1997, s. 282–294.
- Guć-Jednaszewska Teresa, *Ślusarstwo w Gdańsku średniowiecznym XIV–XV w.*, „Gdańskie Studia Muzealne” 1976, t. 1, s. 39–55.
- Guć-Jednaszewska Teresa, Massowa Zbigniew, *Kowalstwo artystyczne i odlewnictwo. Katalog*, Malbork 1985.
- Koch Hugo, *Fenster, Thüren und andere bewegliche Wandverschlüsse* (=Handbuch der Architektur, Teil 3: Die Hochbaukonstruktionen, Bd. 3, Heft 1), Stuttgart 1901, s. 212–224.
- Kochanowski Marian, *Dawne kowalstwo*, Gdańsk 1994.
- Kopydłowski Bogusław, *Polskie kowalstwo architektoniczne*, Warszawa 1958.
- Krauth Theodor, Meyer Franz Sales, *Das Schlosserbuch. Die Kunst- und Bauschlosserei in ihrem gewöhnlichen Umfange mit besonderer Berücksichtigung der kunstgewerblichen Form*, t. 1–2, Leipzig 1891–1897.
- Kriegseisen Anna, *Furta schodów z sieni Ratusza Głównego Miasta w Gdańsku*, [w:] *Rzeczy piękne. Studia z dziejów historii sztuki, kultury i architektury dedykowane pamięci Doktora Jacka Kriegseisena*, red. Edmund Kizik, Klaudiusz Grabowski, Gdańsk 2025, s. 118–134.
- Kriegseisen Anna, *Polichromowane kowalstwo architektoniczne w nowożytnym Gdańsku*, [w:] *Rzemiosło artystyczne w Prusach Królewskich*, red. Jacek Kriegseisen, Gdańsk 2009, s. 146–159.
- Legendziewicz Andrzej, *Wrota i drzwi w średniowiecznej architekturze mieszczańskiej na Śląsku*, „Architectus” 2004, nr 1 (15), s. 11–25.
- Legendziewicz Andrzej, Małachowicz Maciej, *Drzwi plakiety na Śląsku*, [w:] *Monumenta conservanda sunt. Księga ofiarowana Profesorowi Edmundowi Małachowiczowi w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, kom. red. Jerzy Jasieńko i in., Wrocław 2001.
- Mączyński Zdzisław, *Poradnik budowlany dla architektów*, Warszawa 1953, s. 634–638.
- Meyer Franz Sales, *Handbuch der Schmiedekunst: zum Gebrauche für Schlosser und Kunstschmiede, gewerbliche und kunstgewerbliche Schulen, Architekten und Musterzeichner*, Leipzig 1893, <https://digital.ub.uni-paderborn.de/ihd/content/structure/7154489> (dostęp: 20.01.2024).
- Phleps Paul, *Schmiedekunst: ein Handwerksbuch*, Berlin–Leipzig 1935.
- Roguska Jadwiga, *Metalowy detal zewnętrzny w architekturze mieszkaniowej Warszawy (1850–1939)*, [w:] *Dziedzictwo na nowo odkrywane. Detal architektoniczny 1850–1939*, red. Jadwiga Roguska, Warszawa 2014, s. 151–210.
- Samek Jan, *Polskie rzemiosło artystyczne. Czasy nowożytne*, Warszawa 1984.
- Samek Jan, *Polskie rzemiosło artystyczne. Średniowiecze*, Warszawa 2000.
- Stuttman Ferdinand, *Deutsche Schmiedeeisenkunst*, Bd I: Mittelalter, Bd. II: Renaissance und Frühbarock, Bd. III/IV: Barock, Rokoko und Klassizismus, Bd. V: Gegenwart, München 1927–1930.
- Teofil Prezbiter, *Diversarum Artium Schemata. Średniowieczny zbiór przepisów o sztukach rozmaitech*, przeł. Stanisław Kobieliński, Kraków 1998.
- Wzornik krat, bram, okuć, balustrad, etc., etc. Dla architektów, kowali, ślusarzy*, wyd. Johann Engelhorn [Musterbuch für Kunstschlosser und Kunstschmiede, Stuttgart 1885], Lublin–Milanówek 2010 (reprint).

Dokumentacja / Documentation

- Archiwum Państwowe w Gdańsku (APG):
- 1629/22, Deurer Jacob, „Danzig Portale I”, t. 22, 1944.
- 1153/2304, Brużyk Danuta, „Gdańsk ul. Mariacka 39. Elewacje – rysunki szczegółowe”, mps, Gdańsk 1956.
- 1153/2278, Nawojka Zofia, „Gdańsk ul. Mariacka 30. Elewacje – rysunki szczegółowe”, mps, Gdańsk 1956.
- 1153/8390, Sznajder Roman, „Gdańsk ul. Mariacka 12. Elewacje – rysunki szczegółowe”, mps, Gdańsk 1963.
- Akta Policji Budowlanej, 15/3043.
- Muzeum Gdańskie (MG), Chomicz Romuald, Wołoszewicz Artur, „Wnętrza Ratusza Głównego Miasta Gdańska. Inwentaryzacja fotograficzna”, mps, Gdańsk 1965.

Streszczenie

Zarówno drzwi i wrota w całości metalowe, jak i obite blachą rzadko wykonywano w Gdańsku. Zachowane egzemplarze stanowią przykłady wykonane od końca XVI do ok. połowy XX w. Te nowożytne montowano przede wszystkim w obiektach lub pomieszczeniach, które miały być chronione. Powstałe na przełomie XIX i XX w. w budynkach użyteczności publicznej miały już charakter raczej dekoracyjny i można je porównać z innymi tego typu obiektami w innych miastach. Specyficzne cechy miały wrota w architekturze militarnej oraz przemysłowej. Wraz z rozwojem technik kowalskich konstrukcja ślusarek drzwiowych ulegała zmianom. Początkowo były one zbudowane z połączonych nitami niedużych płatów blachy (przeważnie po dwa płyty na szerokość skrzydła), a od 2. połowy XIX w. z dużych blach obejmujących całe skrzydło. Czasami blachy były wówczas dublowane i tworzyły konstrukcję zdwojoną z przerwą pomiędzy nimi lub były zespalane razem. Dekoracje występujące przy tych drzwiach są zgodne ze stylami panującymi w sztuce i architekturze.

Abstract

Doors and gates made entirely of metal or clad with sheet metal were seldom produced in Gdańsk. Those that have survived represent a range of dates from the late sixteenth up until the mid-twentieth century. Most early modern examples come from buildings or rooms that needed to be secured, whilst metalwork doors of the late nineteenth/early twentieth century installed in public buildings were largely decorative, and are similar to ones seen in many other cities. Gates used in military and industrial buildings had very specific characteristics. New developments in ironworking techniques led to changes in the construction of metal doors. Initially, they were made from small sheets of metal (usually two per door leaf width) riveted together, then by the latter half of the nineteenth century, from large sheets of the same format as the entire door leaf. Sometimes double layers of sheet metal were used, either placing one sheet directly on top of the other or leaving a space between them. The decoration of these doors was consistent with the prevailing trends in art and architecture.

Magdalena Przysiężna-Pizarska*

orcid.org/0000-0001-5253-6227

Dariusz Bajno**

orcid.org/0000-0001-7664-8653

Metodyka badań archeologicznych w kontekście badań technicznych w kościele pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Opolu (katedra opolska)

Archaeological Research Methodology in the Context of Technical Investigations at the Church of the Exaltation of the Holy Cross in Opole (Opole Cathedral)

Słowa kluczowe: archeologia, architektura, kolegiata, katedra opolska, średniowiecze, bezpieczeństwo konstrukcyjne i mikrobiologiczne

Keywords: archaeology, architecture, collegiate church, Opole Cathedral, Middle Ages, structural and microbiological safety

Wstęp

Badania archeologiczne w kościele pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Opolu (katedrze opolskiej), prowadzone w 2022 i 2023 r., rozpoczęto po tym, jak diecezja opolska, która jest właścicielem obiektu, podjęła decyzję o wymianie posadzki i wprowadzeniu w katedrze ogrzewania podłogowego. Kilka lat wcześniej, również na zlecenie właściciela obiektu, wykonano badania georadarowe, na których wprawne oko interpretatora mogło dostrzec relikty dawnego kościoła. Archeologów nie zaskoczyło zatem odkrycie samych reliktyw – niespodzianką był ogrom i stan zachowania pozostałości budynku kościoła kolegiackiego. Trwające w sumie sześć miesięcy badania archeologiczno-architektoniczne pozwoliły odkryć kolegiatę opolską w pełnej krasie zachowania reliktyw najcenniejszych dla poznania historii Opola. Katedra opolska jest najważniejszym kościołem na Opolszczyźnie, a prowadzone w niej badania i odkrycie kolegiaty datowanej na początek wieku XIII pokazały, że jest to również jeden z najstarszych kościołów na Opolszczyźnie. Ingerencja archeologicz-

Introduction

Archaeological research at the Church of the Exaltation of the Holy Cross in Opole (Opole Cathedral), conducted in 2022 and 2023, began after the Diocese of Opole, which owns the building, decided to replace the flooring and install underfloor heating in the cathedral. Several years earlier, also commissioned by the building owner, ground-penetrating radar (GPR) surveys were conducted, which, to a trained observer's eye, revealed relics of the former church. Therefore, the archaeologists were not surprised by the discovery of the relics themselves—what was surprising was the sheer size and state of preservation of the remains of the collegiate church building. The six-month archaeological and architectural research revealed the Opole Collegiate Church in its full glory, preserving its most valuable relics for understanding the history of Opole. Opole Cathedral is the most important church in the Opole region, and the research conducted there, along with the discovery of the collegiate church dating back to the early thirteenth century, has shown that it is also

* dr, Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego

** dr hab. inż., prof. Politechniki Wrocławskiej, Wydział Budownictwa Lądowego i Wodnego Politechniki Wrocławskiej

* *Ph.D., Institute of History, University of Opole*

** *D.Sc. Ph.D. Eng., University Professor, Faculty of Civil Engineering, Wrocław University of Science and Technology*

Cytowanie / Citation: Przysiężna-Pizarska M., Bajno D. Archaeological Research Methodology in the Context of Technical Investigations at the Church of the Exaltation of the Holy Cross in Opole (Opole Cathedral). *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 83:63–76

Otrzymano / Received: 7.05.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 28.07.2025

doi: 10.48234/WK83OPOLE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

na nie naruszyła struktury obiektu istniejącego, to jest katedry opolskiej.

Badania archeologiczno-architektoniczne. Historia badań w katedrze opolskiej

Informacje o katedrze w Opolu umieszczali w swoich raportach konserwatorzy, którzy sprawowali pieczę nad pracami budowlanymi. „Na przykład niemiecki konserwator państwowy von Quast zanotował w swym dzienniku” [Legendziewicz 2023, s. 1–30], że na murach świątyni zaznaczone są fragmenty dawnych murów, będące zapewne śladami wcześniejszego założenia sakralnego. Badania archeologiczne prowadzone przez zespół z Uniwersytetu Opolskiego są pierwszymi badaniami prowadzonymi w tym miejscu. W latach 60. ubiegłego wieku podjęto prace związane z próbą renowacji posadzki [Frankiewicz 1968, s. 203–237] oraz renowacji katedry – w katedrze zbito tynki i przeprowadzono wstępne badania architektoniczne, nie przewidziano jednak badań archeologicznych. W wyniku kwerendy archiwalnej i badań architektonicznych prowadzonych przed rokiem 2022 ustalono, że kościół został wzniesiony z cegieł w wątku gotyckim. W części zachodniej pozostawiono nieotynkowane fragmenty ścian o wątku gotyckim i miejscami wendyjskim, pochodzące z kościoła XIII-wiecznego.

„Wnętrze kościoła jest pięcioprzęsłowe, trójnawowe o układzie halowym, bez wyodrębnionego prezbiterium. Nawy kończą się wielobokiem, a arkady międzynawowe spoczywają na filarach ośmiobocznych z pilastrami na osi dłuższych boków. Od południa do nawy przylegają przybudówki mieszczące kaplicę, zakrystię i kruchtę. Pierwsza od wschodu jest kaplica św. Trójcy, zwana Piastowską, datowana na 1518 r., ze sklepieniem krzyżowo-żebrowym o dwóch przęsłach różnej wielkości. Po stronie zachodniej do kaplicy przylega duża zakrystia. Nawa zewnętrzna została dobudowana w latach 1897–1902. W wejściu do kościoła znajduje się odnowiony portal z XIII w. Pod koniec XV lub na początku XVI w. po stronie północnej wbudowano między przyporami kaplicę św. Jadwigi oraz kaplicę św. Anny. Najstarszym źródłem informacji o dziejach kościoła jest opracowanie Johanna Ehrenfrieda Böhme’a” [1770, s. 203–237; zob. też Legendziewicz 2023, s. 1–30]. Opis kościoła przekazał Hans Lutsch [1894, s. 230–233; zob. też Legendziewicz 2023, s. 1–30], który czas jego powstania określił na 2. połowę XV w., a sklepienia – na połowę XVI w., oraz „zauważył podobieństwa do kościołów w Dzierżoniowie i Świdnicy. Następnie Rolf Hartmann i Hide Eberle [1939, s. 244–350] opisali istniejący kościół, nawiązując do kościołów w Namysławie i we Wrocławiu (NMP na Piasku). Opis kolegiaty wraz z planem zamieścił Hans Tintelnot [1951, s. 130], który wykazał, że budowano ją etapami w ciągu XV w., aż do połowy wieku XVI. Szczegółowy opis dziejów kościoła oraz inwentarz wyposażenia wnętrza przedstawiła Urszula Popłonyk [1970, s. 98]. Kościół bazylikowy

one of the oldest churches in the Opole region. The archaeological intervention did not damage the existing structure, namely the Opole Cathedral.

Archaeological and architectural research. history of research at Opole Cathedral

Information about the Opole Cathedral was included in the reports of conservators who supervised the construction work. "For example, the German state conservator von Quast noted in his diary" [Legendziewicz 2023, pp. 1–30] that fragments of former walls were marked on the church walls, likely traces of an earlier religious structure. The archaeological research conducted by a team from the University of Opole is the first to be conducted at this site. In the 1960s, work was undertaken to renovate the floor [Frankiewicz 1968, pp. 203–237] and the cathedral—plastering was carried out and preliminary architectural studies were conducted, but archaeological research was not planned. As a result of archival research and architectural research conducted before 2022, it was determined that the church was built of brick in a Gothic bond. In the western part, unplastered wall fragments with Gothic and, in some places, Wendish bonds, dating from the thirteenth-century church, were left.

"The church's interior is a five-bay, three-nave hall-style structure, without a separate chancel. The naves terminate in a polygon, and the arcades between the naves rest on octagonal pillars with pilasters along the axis of the longer sides. Adjacent to the nave on the south are annexes housing a chapel, sacristy, and porch. The first from the east is the Holy Trinity Chapel, known as the Piast Chapel, dating from 1518, with a cross-ribbed vault with two bays of unequal size. On the western side, a large sacristy adjoins the chapel. The outer nave was added between 1897 and 1902. The church entrance features a restored thirteenth-century portal. At the end of the fifteenth or beginning of the sixteenth century, the Chapel of St. Hedwig and the Chapel of St. Anne were built between the buttresses on the north side. The oldest source of information on the history of the church is a study by Johann Ehrenfried Böhme" [1770, pp. 203–237; Legendziewicz 2023, pp. 1–30]. A description of the church was provided by Hans Lutsch [1894, pp. 230–233; see also Legendziewicz 2023, pp. 1–30], who dated its construction to the second half of the fifteenth century, and the vaults to the mid-sixteenth century, and "noted similarities to the churches in Dzierżoniów and Świdnica. Subsequently, Rolf Hartmann and Hide Eberle [1939, pp. 244–350] described the existing church, referring to the churches in Namysłów and Wrocław (St. Mary on the Sand). A description of the collegiate church, along with a plan, was published by Hans Tintelnot [1951, p. 130], who showed that it was built in stages throughout the fifteenth century, until the mid-sixteenth century. A detailed description of the church's history and

z końca XIII w. został przebudowany na halę po pożarze w 1415 r. Marian Kornecki [1975, s. 38] uważał, że kościół powstał na wzór kościoła w Namysławie, a ukończenie korpusu nastąpiło w 1470 r. W swoim opracowaniu stwierdził, że w partii zachodniej wież i korpusu nawowego zachowały się elementy murów kościoła z końca XIII w.". Autorzy publikacji *Architektura gotycka w Polsce* [1995] datowali kościół na 1. połowę XV w. Odnotowali też, że z wykorzystaniem murów z końca XIII w. po stronie zachodniej, na przełomie XV i XVI w. powstały kruchty i kaplice. Przeprowadzone badania archeologiczne potwierdziły, że pod posadzką kościoła pochodzącego z XV w. znajdują się pozostałości kościoła kolegiackiego, o którym wzmianki pojawiają się w dokumencie z 1223 r. [Pobóg-Lenartowicz 2023, nr 260], a odkrywano fundamenty (prezbiterium, schody, ołtarz) są częścią świątyni wybudowanej w latach 20.–30. XIII wieku. W nawarstwieniach archeologicznych po usunięciu warstwy zasypiskowej (m.in. gruzu, zaprawy, tynku, fragmentów cegieł), która załęgała do głębokości 50–60 cm, została odsłonięta warstwa związana najprawdopodobniej z pożarem kościoła w 1415 r., wzmiankowanym przez źródła [Böhme 1770, s. 34], oraz z późniejszą budową kościoła halowego. Ostatnia przebudowa łączy się z kolejnym pożarem, który w 1615 r. zniszczył dach, sklepienie i wieże.

„Obecnie odkrywana świątynia została zbudowana przez Kazimierza I, księcia opolskiego i raciborskiego. Kazimierz był jedynym znanym nam synem Mieszka Laskonogiego (do niedawna zwanego Płatonogim) oraz Ludmiły, księżniczki morawskiej (czeskiej) [Pobóg-Lenartowicz 2023, s. 12–13]. W trakcie piątej wyprawy krzyżowej dotarł do Ziemi Świętej. Z tej wyprawy przywiózł relikwie Krzyża Świętego. W 1224 r. w źródłach pojawia się imię pierwszego plebana (proboszcza) opolskiej świątyni – Reginalda, który jest w ogóle pierwszym znanym plebanem górnośląskim. Rok później pojawia się herb Opola – przedstawiający pół (piastowskiego) orła i pół krzyża. Może to oznaczać, że książę ofiarował nowo budowanemu kościołowi przywiezione z Ziemi Świętej relikwie. Tym samym darował je też miastu, kościół bowiem stał się kościołem parafialnym – jedynym przez następne kilkaset lat. Kazimierz zmarł w 1229 lub 1230 r.” [Pobóg-Lenartowicz 2023, s. 12–13]. Wiele wskazuje na to, że mógł zostać pochowany przed głównym ołtarzem budowanej przez siebie świątyni. Przed odkrytym podczas badań archeologicznych w latach 2022–2023 ołtarzem znajdowała się tylko oprawa grobowa. Przed pożarem w 1415 r., najprawdopodobniej w trakcie przebudowy przestrzeni prezbiterium, tumba grobowa została usunięta i być może przeniesiona. „W tamtych czasach było oczywiste, że dla fundatora, dobrodzieja kościoła, przeznacza się w nim najlepsze miejsce. Po śmierci Kazimierza władzę nad księstwem opolskim przejął jego stryjeczny brat, książę wrocławski Henryk Brodaty, a w 1238 r. rządy objął starszy syn Kazimierza I – Mieszko II Otyły. Z tego mniej więcej czasu pochodzi pierwsza informacja o funkcjonowaniu w Opolu kole-

a survey of the interior furnishings were presented by Urszula Popłonyk [1970, p. 98]. The basilica church from the end of the thirteenth century was rebuilt into a hall after a fire in 1415. Marian Kornecki [1975, p. 38] believed that the church had been modelled on the church in Namysłów, and the nave was completed in 1470. In his study, he stated that in the western part of the towers and the nave, elements of the church walls from the end of the thirteenth century had been preserved." The authors of the publication *Architektura gotycka w Polsce* [1995] dated the church to the first half of the fifteenth century. They also noted that, using the walls from the end of the thirteenth century, porches and chapels were built on the western side at the turn of the fifteenth and sixteenth centuries. Archaeological research has confirmed that beneath the floor of the fifteenth-century church lie the remains of a collegiate church, mentioned in a document from 1223 [Pobóg-Lenartowicz 2023, no. 260], and the discovered foundations (chancel, stairs, altar) are part of a church built in the 1220s–1230s. After removing the backfill layer (including rubble, mortar, plaster, and brick fragments), which lay to a depth of 50–60 cm, archaeological deposits revealed a layer most likely associated with the church fire of 1415, mentioned in sources [Böhme 1770, p. 34], and with the subsequent construction of a hall church. The most recent reconstruction is associated with another fire in 1615, which destroyed the roof, vault, and towers.

"The church currently being discovered was built by Casimir I, Duke of Opole and Racibórz. Casimir was the only known son of Mieszko Spindleshanks (until recently known as Tanglefoot) and Ludmila, a Moravian (Czech) princess [Pobóg-Lenartowicz 2023, pp. 12–13]. During the Fifth Crusade, he reached the Holy Land. From this expedition, he brought back relics of the True Cross. In 1224, the name of the first parish priest of the Opole church, Reginald, appears in sources, and he is the first known Upper Silesian parish priest. A year later, the coat of arms of Opole appears, depicting half a (Piast) eagle and half a cross. This may mean that the prince donated the relics brought from the Holy Land to the newly built church. By the same token, he also donated them to the city, as the church became a parish church—the only one for the next several hundred years. Casimir died in 1229 or 1230" [Pobóg-Lenartowicz 2023, pp. 12–13]. Much suggests that he may have been buried before the main altar of the church he was building. In front of the altar, discovered during archaeological excavations in 2022–2023, was only a tombstone. Before the fire in 1415, most likely during the reconstruction of the chancel, the tomb was removed and perhaps moved. "At that time, it was obvious that the best place within the church was reserved for the founder and benefactor. After Casimir's death, his cousin, Henry the Bearded, Duke of Wrocław, took over control of the Duchy of Opole, and in 1238, the elder son of Casimir I, Mieszko II the Fat, took over. The first information about the



Ryc. 1. Katedra opolska, plan zbiorczy odkryć archeologicznych, skala 1:100; fot. A. Golembnik

Fig. 1. Opole Cathedral, collective plan of archaeological discoveries, 1:100; photo by A. Golembnik

giaty. Za rządów synów Kazimierza I budowa kościoła Świętego Krzyża została zakończona” [Pobóg-Lenartowicz 2023, s. 12–13].

Przeobrażeniom architektonicznym, jakie wprowadzano od połowy XIV w., towarzyszyły działania przygotowawcze i budowlane. Kościół został posadowiony na osadniczym układzie nawarstwień z początku XIII w. Rozpoczęto od budowy prezbiterium, gdzie w wykopach archeologicznych zanotowano nawarstwienia budowlane zawierające nieliczny materiał ceramiczny, kości zwierzęce, paciorki, a w nawarstwieńiach z XIII w. – ceramikę, szkło, paciorki i złoty pierścień. Zachowane nawarstwienia, sięgające do głębokości zalegania ław fundamentowych, zanotowano jedynie w wykopach I, II, V, w pozostałych nawarstwieńiach są już późniejsze i związane z funkcjonowaniem cmentarza wewnątrz kościoła w XIV i XV w. oraz później.

Metodyka badań archeologicznych

Archeologia jest nauką zgłębiającą przeszłość człowieka na podstawie prowadzonych badań wykopaliskowych. Polegają one na usuwaniu układów nawarstwień, ręcznie, w obrębie zalegających warstw kulturowych. Warstwy kulturowe zawierają pozostałości działalności ludzkiej, czyli dziedzictwa kulturowego. Archeolodzy poszukują materialnych i niematerialnych śladów działalności ludzkiej, aby odtworzyć życie codzienne ludzi

existence of a collegiate church in Opole dates from around this time. During the reign of Casimir I's sons, the construction of the Church of the Holy Cross was completed" [Pobóg-Lenartowicz 2023, pp. 12–13].

The architectural transformations introduced from the mid-fourteenth century onward were accompanied by preparatory and construction activities. The church was founded on a settlement pattern dating back to the early thirteenth century. Construction began with the chancel, where archaeological excavations revealed building layers containing sparse ceramics, animal bones, and beads, while thirteenth-century layers revealed ceramics, glass, beads, and a gold ring. Preserved layers, extending down to the foundation, were found only in excavations I, II, and V; in the remaining layers, the layers are later and related to the use of the cemetery within the church in the fourteenth and fifteenth centuries and beyond.

Archaeological research methodology

Archaeology is a science that explores the human past through excavations. These involve manually removing layers of layers within underlying cultural layers. Cultural layers contain remnants of human activity, i.e., cultural heritage. Archaeologists search for tangible and intangible traces of human activity to reconstruct the daily lives of people in different periods. Within the



Ryc. 2. Katedra opolska, nr inw. 2113, relikwiarz / pojemnik na hostię; fot. M. Przysiężna-Pizarska
 Fig. 2. Opole Cathedral, survey no. 2113, reliquary / host container; photo by M. Przysiężna-Pizarska



Ryc. 3. Katedra opolska, nr inw. 2224, medalion krzyżowy św. Benedykta; fot. M. Przysiężna-Pizarska
 Fig. 3. Opole Cathedral, survey no. 2224, cross medallion of St. Benedict; photo by M. Przysiężna-Pizarska

w różnych okresach. W obrębie badanego stanowiska (w tym wypadku w katedrze opolskiej) zostały wyznaczone miejsca (wykopy), które eksplorowano, aby pokazać dziedzictwo kulturowe najważniejszego miejsca kultu chrześcijańskiego w Opolu.

Decyzją właściciela obiektu usunięto wszystkie elementy starej posadzki, pod którymi, zaraz pod podsypką, pokazały się zachowane mury.

W wyniku analizy źródłowego materiału historycznego i obrazów badań georadarowych odkryto pozostałości kościoła kolegiackiego, które stanowiły rzeczywisty ślad tradycji tego miejsca. W badaniach archeologicznych brał udział 150-osobowy zespół złożony z archeologów, antropologów, historyków, architektów, konserwatorów, gleboznawców, inżynierów statyków i geotechników, studentów z uniwersytetów we Wrocławiu, w Poznaniu, Krakowie i Opolu oraz wolontariuszy.

Eksploatacja była prowadzona zgodnie z układem nawarstwień. W obrębie wykopów architektonicznych wyznaczonych w pierwszym etapie badań, w drugim etapie założono 14 wykopów archeologicznych (ryc. 1). Każdorazowo odnotowywano głębokość każdej kolejnej warstwy kulturowej oraz przesiewano nawarstwienia na sitach budowlanych o średnicy oczek 4 mm, pozyskując w ten sposób materiał zabytkowy ruchomy, masowy i wydzielony (ryc. 2, 3). Dokumentację rysunkową sporządzono obiektywnie, w sposób wyczerpujący i jednolity. Jednocześnie ze sporządzaniem standardowej dokumentacji rysunkowej wykonywano fotogrametrię i skanowanie 3D. Wtedy gdy było to nie-

research site (in this case, the Opole Cathedral), designated areas (excavations) were explored to reveal the cultural heritage of the most important Christian place of worship in Opole.

According to the owner's decision, all elements of the old floor were removed, revealing preserved walls beneath the gravel.

As a result of analysis of historical source material and ground-penetrating radar images, the remains of a collegiate church were discovered, providing a true trace of the traditions of this site. A 150-person team comprised of archaeologists, anthropologists, historians, architects, conservators, soil scientists, structural and geotechnical engineers, students from universities in Wrocław, Poznań, Cracow, and Opole, and volunteers participated in the archaeological research. Exploration was conducted according to the stratification system. Within the architectural excavations designated in the first stage of the research, 14 archaeological excavations were established in the second stage (Fig. 1). The depth of each subsequent cultural layer was recorded, and the strata were sieved using 4 mm construction sieves, thus obtaining movable, bulk, and isolated historical material (Fig. 2, 3). The drawing documentation was prepared objectively, comprehensively, and uniformly. Photogrammetry and 3D scanning were performed simultaneously with the preparation of standard drawing documentation. When necessary, the tests were carried out under the substantive and technical supervision of a construction expert and an expert from the Ministry of Culture and National Heritage list.



Ryc. 4. Katedra opolska, rzut prezbiterium, wykopy archeologiczne, skala 1:50; fot. A. Golembnik

Fig. 4. Opole Cathedral, presbytery plan, archaeological excavations, 1:50; photo by A. Golembnik

zbędne, badania prowadzono przy nadzorze merytorycznym i technicznym rzeczoznawcy budowlanego i rzeczoznawcy z listy MKiDN.

W czasie badań pochówków regularnych w obrębie prowadzonych prac badawczych wykonano skanowanie 3D i fotogrametrię (ryc. 4), a także dokumentację zwykłą fotograficzną i rysunkową w skali 1:10 i 1:20. Dokonano również wstępnej ceny antropologicznej. Podczas prac prowadzono szczegółowe inwentarze zabytków ruchomych, nieruchomych, detali architektonicznych, wykonano dokumentację fotograficzną, pobrano próbki gleb, materiału osteologicznego oraz zaprawy do dalszych analiz, założono także dziennik badań zawierający m.in. wpisy dotyczące zaleceń BHP (np. ze strony statyka), zapisy na temat inspekcji konserwatorskich itd. Podstawową formą dokumentacji graficznej są czarno-białe rysunki z użyciem oznaczeń i opisu. Eksploracja była prowadzona tak, aby znaleziska mogły otrzymać odpowiednią dokumentację trójwymiarową, co odnosi się również do zabytków i konstrukcji towarzyszących szczątkom. Z uwagi na delikatność samych materiałów organicznych eksploracja i doczyszczanie były wykonane tak, aby uzyskać jak najlepszą dokumentację graficzną i fotograficzną (również fotogrametryczną). Pochówków odkryto niewiele, znajdowały się w obrębie przestrzeni grzebalnej w nawach bocznych. W wypadku pochówku zalegającego w krypcie zamkniętej, datowanej w 1755 r. (inskrpcja widoczna

During the survey of regular burials within the research area, 3D scanning and photogrammetry were performed (Fig. 4), as well as standard photographic documentation and drawings to scales of 1:10 and 1:20. A preliminary anthropological assessment was also conducted. During the work, detailed inventories of movable and immovable artefacts, as well as architectural details, were made, photographic documentation was taken, samples of soil, osteological material, and mortar were collected for further analysis, and a research journal was established, containing, among other things, entries regarding health and safety recommendations (e.g., from the structural engineer), records of conservation inspections, etc. The basic form of graphic documentation consists of black-and-white drawings with markings and descriptions. The exploration was conducted so that the finds could be properly documented in three dimensions, which also applies to the artefacts and structures accompanying the remains. Due to the delicate nature of the organic materials themselves, the exploration and cleaning were conducted to obtain the best possible graphic and photographic documentation (including photogrammetry). Few burials were discovered, located within the burial space in the side aisles. In the case of the burial located in the closed crypt, dated 1755 (the inscription is visible on the gable end of the

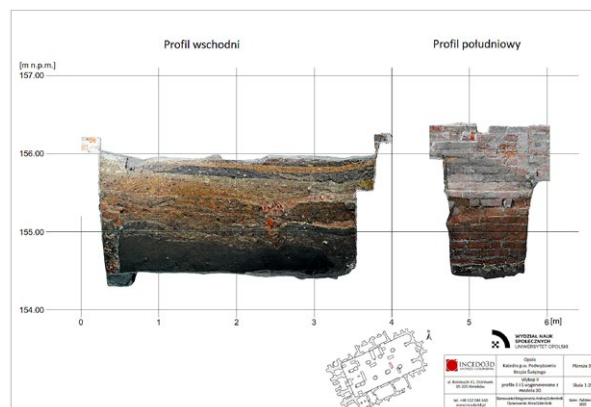
na szczytowej ścianie wschodniej krypty), z informacją o imieniu, zachowano szczególną ostrożność i zadbano o bezpieczeństwo – użyto odzieży ochronnej, rękawic, masek, ozonatora i płynu dezynfekcyjnego. Szczegółowy opis badań szczątków organicznych i osteologicznych będzie tematem odrębnego artykułu.

Podczas odsłaniania elementów architektury brano pod uwagę niezbędne zabezpieczenie odkrytych konstrukcji (ryc. 5), z uwzględnieniem niebezpieczeństwa wietrzenia cegieł i zapraw oraz rozsychania się i gnicia elementów drewnianych. Ani spoiny, ani powierzchnia cegieł nie były świadomie niszczone (m.in. nie były używane szczotki o sztywnym włosiu, a tym bardziej metalowe), stosowano zabezpieczenia zgodnie z zaleceniami konstruktora dr hab. inż. Dariusza Bajny, profesora PWiR, i mgr. Rafała Rzeźniczka, uprawnionego konserwatora, którzy dbali o relikty podczas badań archeologicznych. Pobrano próbki do badań dendrochronologicznych, co pozwoliło na ustalenie dat wzniesienia i reperacji konstrukcji drewnianych. Do badań została włączona próba cegieł dla poszczególnych murów jako egzemplifikacja materiału budowlanego (szczególnie w wypadku cegieł kształtek). Elementy kamieniarki, gzymsów, filarów itp. zostały szczegółowo zadokumentowane graficznie i będą włączone do inwentarza detali architektonicznych (ryc. 6).

Ze względu na unikatowość zabytków należało już w obrębie wykopu stosować specjalistyczne działania konserwacyjne, prowadzone przez osoby wykwalifikowane, a sposób ich prowadzenia był na bieżąco konsultowany z właściwymi specjalistami. Konserwacja zabytków dotyczyła również przedmiotów dobrze zachowanych, ponieważ jej celem było zabezpieczenie ich przed działaniem obecnych i przyszłych czynników negatywnych. Konserwacji powinno towarzyszyć sporządzenie odpowiedniej dokumentacji (fotografie przed konserwacją i po niej, opis kolejnych działań dostosowanych do monet, metali, detali szklanych itd.). Zabytki zostały oznaczone jako część zachowana na stanowisku archeologicznym nr 3 interpretowanym jako nawarstwienia kulturowe miasta. Obok obiektów architektonicznych zanotowano przylegające nawarstwienia kulturowe, które łączyły się z murami kolegiaty (ryc. 7). Nawarstwienia zawierały materiał zabytkowy, pochodzący z różnych faz przebudowy kościoła oraz z warstwy zasypiskowej, zawierającej cegły, zaprawę, tynki, kości ludzkie, monety, paciorki czy szpilki. Jest to element uzupełniający do danych pochodzących z badań architektonicznych, analiz nawarstwień kulturowych i wyników badań dendrochronologicznych czy C14. Badania związane ze szczegółowym opracowaniem końcowym odsłoniętych relikwów oraz materiału archeologicznego wciąż trwają, ze względu na ilość odkrytych artefaktów (ryc. 8).

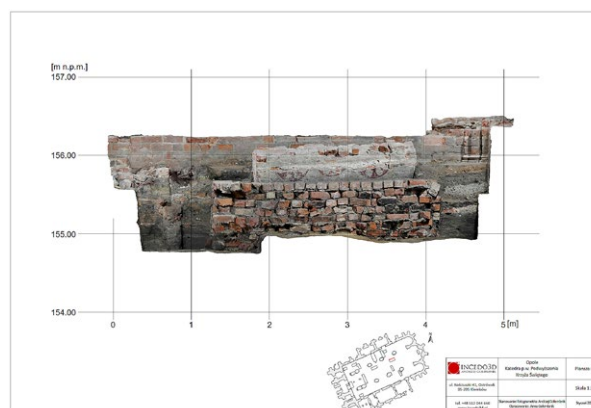
Podsumowanie wyników badań

Zrealizowane w dwóch etapach (od sierpnia do grudnia 2022 i od lipca do października 2023 r.) badania



Ryc. 5. Katedra opolska, rzut pionowy (profil) części muru wschodniego prezbiterium kolegiaty oraz profil nawarstwień stratygraficznych, wykop II, skala 1:20; fot. A. Golembnik

Fig. 5. Opole Cathedral, vertical plan (profile) of part of the eastern wall of the collegiate church presbytery and profile of stratigraphic layers, excavation II, 1:20; photo by A. Golembnik



Ryc. 6. Katedra opolska, rzut na relikw architektoniczny z zachowaną malaturą, skala 1:20; fot. A. Golembnik

Fig. 6. Opole Cathedral, view of the architectural relic with preserved paintings, 1:20; photo by A. Golembnik

eastern wall of the crypt), with information about the name, special care was taken and safety was ensured—protective clothing, gloves, masks, an ozonator, and disinfectant were used. A detailed description of the examination of the organic and osteological remains will be the subject of a separate article.

Due to the unique nature of the monuments, specialized conservation procedures, conducted by qualified personnel, were required within the excavation area, and the procedures were consulted on an ongoing basis with the appropriate specialists. Conservation also applied to well-preserved objects, as its goal was to protect them from the effects of current and future negative factors. Conservation should be accompanied by the preparation of appropriate documentation (photographs before and after conservation, descriptions of subsequent activities tailored to coins, metals, glass details, etc.). The monuments were designated as part of the preserved part of archaeological site no. 3, interpreted as the city's cultural strata. Alongside the architectural features, adjacent cultural strata were noted, which were connected to the walls of the collegiate

archeologiczno-architektoniczne wykazały, że pod posadzką obecnego kościoła katedralnego znajdują się relikty starszej świątyni kolegiackiej. Odsłonięte w wykopach archeologicznych elementy detali ceramicznych oraz kamiennych możemy wiązać analogicznie z kościołami w Legnicy, Namysławie czy Trzebnicy. Wzmianka źródłowa pochodząca z 1223 r. i informująca o plebanie Reginaldzie skłania do wysunięcia hipotezy, że budowę pierwszego kościoła parafialnego w prawobrzeżnym Opolu zrealizowano zapewne w latach 20. XIII w. Zgodnie z opracowaniem Andrzej Legendziewicza [2023, s. 1–30] można uznać, że również kwadratowe prezbiterium wraz z aneksami po stronie północnej i południowej powstało w latach 20. XIII w., a transept trójnawowy, trójrzędowy korpus oraz masyw wieżowy zrealizowano zapewne w 3. ćwierci XIII w. Późnoromański kościół kolegiacki pełnił funkcję kościoła parafialnego dla miasta lokacyjnego Opoła od 1295 r. Przebudowa kościoła nastąpiła po pożarze w 1415 r. W wyniku pierwszego etapu prac budowlanych powstało halowe, trójnawowe prezbiterium, dostawione do późnoromańskiego korpusu z transeptem. Taka świątynia parafialna funkcjonowała zapewne do połowy XVI w., gdy ukończono przebudowę jej części zachodniej. Późnogotycki korpus nawowy otrzymał układ halowy, trójnawowy, trójrzędowy.

Część konstrukcyjna

W latach 2022–2023 w opolskiej kolegiacie (katedrze) pochodzącej z końca XIII w., odbudowanej i rozbudowanej po pożarze w drugiej dekadzie XV w., były prowadzone badania archeologiczne. Jako doświadczony inżynier budownictwa zajmujący się oceną i naprawą konstrukcji obiektów zabytkowych oraz skutkami wywoływanymi przez zachodzące w nich procesy fizyczne, miałem okazję i przyjemność uczestniczyć w pracach, które toczyły się we wnętrzu tego obiektu, jako osoba odpowiedzialna za jego bezpieczeństwo [Bajno 2023; Geowiert 2023a]. W pierwotnych założeniach właściciela obiektu celem zamierzenia inwestycyjnego miała być jedynie wymiana posadzki połączona z wykonaniem instalacji ogrzewania podłogowego, lecz po demontażu płyt kamiennych i odkryciu cennych artefaktów historycznych rozpoczęto prace archeologiczne, których tempo i zakres wzbudziły obawy o naruszenie stabilności konstrukcji obiektu wskutek odsłaniania fundamentów ścian i filarów. Początkowe przewidywania, sugerujące prawdopodobieństwo posadowienia budynku katedry za pośrednictwem drewnianych pali (analogicznie do sąsiadującego z nią średniowiecznego muru obronnego), nie potwierdziły się [Geowiert 2023a]. Obiekt ten zafundowany został bezpośrednio na gruntach ilastych, dlatego niekontrolowane odkrytki fundamentów mogły stanowić poważne zagrożenie dla jego konstrukcji, wynikające ze zmian wilgotności zarówno w podłożu, jak i w samej ceramice budowlanej powiązanej zaprawą wapienną. Problemem byłyby tu zmiany związane z wysychaniem i ponownym zawilgacaniem gruntu i konstrukcji murowych.

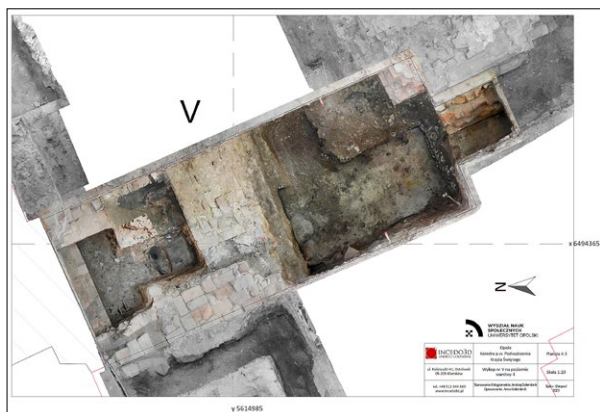
church (Fig. 7). The strata contained historical material from various phases of the church's reconstruction and from the backfill layer, containing bricks, mortar, plaster, human bones, coins, beads, and pins. This is a complementary element to data from architectural studies, analyses of cultural layers, and the results of dendrochronological or C14 studies. Research related to the detailed final processing of the uncovered relics and archaeological material is still ongoing due to the number of discovered artifacts (Fig. 8).

Summary of research results

Archaeological and architectural research, conducted in two stages (from August to December 2022 and from July to October 2023), revealed relics of an older collegiate church beneath the floor of the current cathedral church. The ceramic and stone details uncovered during the excavations can be linked to churches in Legnica, Namysłów, and Trzebnica. A source mention from 1223 and informing about the parish priest Reginald leads to the hypothesis that the construction of the first parish church in right-bank Opole was probably carried out in the 1220s. According to the study by Andrzej Legendziewicz [2023, pp. 1–30], it can be assumed that the square chancel with annexes on the north and south sides was also built in the 1220s, and the three-nave transept, three-bay nave, and the tower massif were probably built in the 3rd quarter of the thirteenth century. The late Romanesque collegiate church served as the parish church for the chartered town of Opole from 1295. The church was rebuilt after the fire in 1415. As a result of the first stage of construction works, a hall, three-nave chancel was built, added to the late Romanesque nave with a transept. This parish church likely functioned until the mid-sixteenth century, when the reconstruction of its western section was completed. The late Gothic nave was given a hall-like, three-aisle, three-bay layout.

Construction

In 2022–2023, archaeological research was conducted at the Opole collegiate church (cathedral), dating from the late thirteenth century and rebuilt as well as expanded after a fire in the second decade of the fifteenth century. As an experienced civil engineer specializing in the assessment and repair of historic structures and the effects of physical processes occurring within them, I had the opportunity and pleasure of participating in the work carried out inside this building, as the person responsible for its safety [Bajno 2023; Geowiert 2023a]. The owner's initial intention was to replace the flooring and install an underfloor heating system. However, after the removal of stone slabs and the discovery of valuable historical artifacts, archaeological work began. The pace and scope of the work raised concerns about the structural stability of the building due to the exposure of foundations, walls, and pillars. Initial predictions sug-



Ryc. 7. Katedra opolska, rzut poziomy na relikty zachowanego transeptu północnego, skala 1:20; fot. A. Golembnik

Fig. 7. Opole Cathedral, horizontal view of the relics of the preserved northern transept, 1:20; photo by A. Golembnik

Badania, a następnie monitorowanie konstrukcji rozpoczęto wówczas, gdy kamienne płyty posadzki były już usunięte wraz z podbudową do głębokości ok. 70 cm (ryc. 9a). Choć budynek katedry nie był obiektem przeznaczonym do gromadzenia ciężkich materiałów, to jego posadzka bywała okresowo silnie obciążana tłumem ludzi lub urządzeniami w układzie powierzchniowym, blokowym, a nawet punktowo.

Monitorowanie konstrukcji obiektu prowadzone podczas eksploracji warstw podposadzkowych, w tym przyściennych i przysłupowych, nie wykazało niekorzystnego ich wpływu na stanu techniczny i bezpieczeństwo konstrukcji budynku. Zalecone w opracowaniu [Bajno 2023] zabezpieczenie odsłoniętych konstrukcji murowych i ich odcinków w poziomie posadowienia obiektu do wysokości posadzki za pomocą geowłókniny nasączonej wodą oraz dodatkowe okrycie ich folią nie dopuściło do nagłego i niekontrolowanego wysychania ceramiki budowlanej oraz ilów stanowiących podłoże nośne budynku katedry.

Przeprowadzone badania archeologiczne oraz inżynierskie geologiczno-konstrukcyjne wykazały [Bajno 2023; Geowiert 2023a, 2023b], że odsłonięta podbudowa posadzki składa się z drobnego piasku przemieszanego z artefaktami historycznymi oraz licznie występującymi tu szczątkami ludzkimi, co w świetle aktualnych wymagań stawianych posadzkom zdyskwalifikowałoby tę warstwę jako podkład nośny [Geowiert 2023a]. Powodem tej sytuacji była rozbudowa kolegiaty w XV w., obejmująca swoim zasięgiem otaczający ją cmentarz, z którego „urobek” wykorzystano m.in. do wykonania podłoża pod płytami kamiennymi. Tak więc problemem technicznym stało się ułożenie nowej posadzki na powierzchni ok. 800 m² (mającej zawierać instalację ogrzewania podpodłogowego), gdzie nowe nasypowe warstwy podbudowy pozbawione możliwości mechanicznego dogęszczenia stykałyby się bezpośrednio z pozostałościami szczątków organicznych (ryc. 9 b, c), starszych murów (ryc. 11a), komór grobowych (ryc. 11b), tumb oraz dawnych przejść. Wszelkiego rodzaju niewielkie wyko-



Ryc. 8. Katedra opolska, rzut poziomy wykopu 4, klatka schodowa, skala 1:20; fot. A. Golembnik

Fig. 8. Opole Cathedral, horizontal view of excavation 4, staircase, 1:20; photo by A. Golembnik

gesting the cathedral building might have been founded on wooden piles (similar to the adjacent medieval defensive wall) were not confirmed [Geowiert 2023a]. The structure was founded directly on clayey soil, so uncontrolled foundation excavations could have posed a serious threat to its structure, resulting from changes in moisture content both in the subsoil and in the building ceramics themselves, bound with lime mortar. The problem here would be changes related to the drying and re-moistening of the soil and masonry structures.

The examination and subsequent monitoring of the structure began when the stone floor slabs had already been removed, along with the substructure, to a depth of approximately 70 cm (Fig. 9a). Although the cathedral building was not designed for the storage of heavy materials, its floor was periodically subjected to heavy loads from crowds of people or equipment in a surface, block, or even point-by-point configuration.

Monitoring of the structure, conducted during the exploration of the subfloor layers, including those adjacent to the walls and the pillars, did not reveal any adverse impact on the technical condition or safety of the building's structure. The recommended approach in [Bajno 2023] was to protect the exposed masonry structures and their sections at the foundation level up to the floor level with water-soaked geotextile and additionally cover them with foil, which prevented the sudden and uncontrolled drying of the building ceramics and clays constituting the load-bearing subfloor of the cathedral building.

Archaeological and geological-construction engineering studies have shown [Bajno 2023; Geowiert 2023a, 2023b] that the exposed floor substructure consists of fine sand mixed with historical artifacts and numerous human remains, which, in light of current requirements for floors, would disqualify this layer as a load-bearing substructure [Geowiert 2023a]. The reason for this situation was the expansion of the collegiate church in the fifteenth century, which encompassed the surrounding cemetery, the “excavated



Ryc. 9. Prace budowlano-archeologiczne wewnątrz katedry: a) usuwanie płyt posadzkowych; fot. Sebastian Ruszała, b), c) odsłonięte i wybrane szczątki ludzkie z warstw podbudowy posadzki; fot. M. Przysiężna-Pizarska, D. Bajno

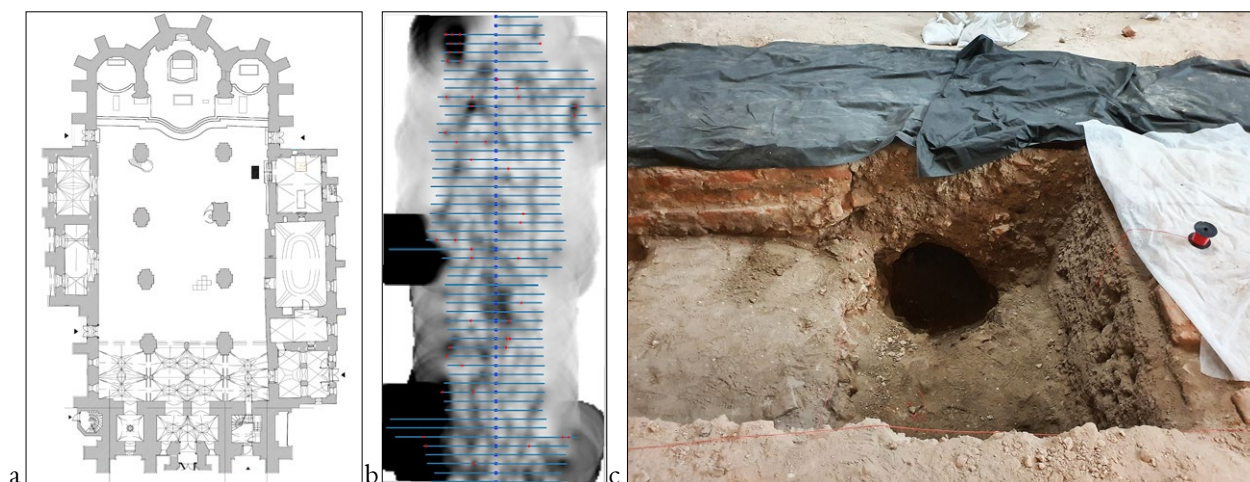
Fig. 9. Construction and archaeological works inside the cathedral: a) removal of floor slabs; Photo by Sebastian Ruszała, b), c) exposed and selected human remains from the floor substructure; Photo by M. Przysiężna-Pizarska, D. Bajno

py, w tym zagłębienia po pochówkach, były na bieżąco zasypywane piaskiem średnim i dogęszczane ręcznie ubijakiem o wadze 10 kg, warstwami nie grubszymi niż 10 cm [Geowiert 2023a]. Wojewódzki Konserwator Zabytków nie wyraził zgody na wdrożenie nowoczesnych rozwiązań, takich jakie są aktualnie stosowane do posadzek przemysłowych, ze względu na zachowanie autentyczności pierwotnych, historycznych warstw spodnich. Kolejnym problem były nieregularnie występujące na całej powierzchni budynku „tunele kawerny” o średnicy dochodzącej do 56–60 cm i głębokości ok. 70–90 cm, licząc od powierzchni posadzki (ryc. 10c). Występowały one również w warstwach jeszcze nieodkrytych i nieprzewidzianych do eksploracji. Są to kawerny, które po wyschnięciu wierzchnich warstw nasypów częściowo się zapadły, co doprowadziło do deformacji górnej podbudowy. Kawerny (tunele) były tu najprawdopodobniej skutkiem niewłaściwego przygotowania nasypów podkładowych lub konsekwencją powodzi nawiedzających Opole w minionych wiekach (od XII wieku w dorzeczu Odry udokumentowano 120 dużych powodzi).

Na ryc. 10a i 10b przedstawiono rzut przyziemia budynku katedry wraz z georadarową „mapą kawern tuneli”, z których część już się zapadła. Pozostała jeszcze ich spora nieregularnie rozmieszczona sieć (ryc. 10b), która może w sposób bezpośredni i silny wpływać na okształcenia przyszłej posadzki, bez względu na to, czy będzie ona wyposażona w instalację grzewczą, czy też będzie miała wyłącznie kamienną warstwę użytkową. W celu zmniejszenia zakresu prac ingerujących w istniejące podkłady piaszczyste zaproponowano nawiercanie korytarzy tuneli sondami penetrującymi o średnicy 50 mm w odstępach 50–60 cm i ręczne dogęszczanie tych odcinków, co powinno spowodować ich zapadanie się i komprymację [Bajno 2024]. Kolejną czynnością byłoby uzupełnianie powstałych zagłębień

material” from which was used, among other things, to construct the subgrade under the stone slabs. Thus, a technical challenge arose in laying a new floor covering an area of approximately 800 m² (intended to include an underfloor heating system), where the new, embankment-like subfloor layers, deprived of mechanical compaction, would have been in direct contact with the remains of organic remains (Fig. 9 b, c), older walls (Fig. 11a), burial chambers (Fig. 11b), tombs, and former passages. All types of small excavations, including burial pits, were continuously back-filled with medium-grade sand and compacted manually with a 10 kg tamper, in layers no thicker than 10 cm [Geowiert 2023a]. The Voivodeship Conservator of Monuments did not approve the implementation of modern solutions, such as those currently used for industrial floors, to preserve the authenticity of the original, historical underlayments. Another problem was the irregular occurrence of “cavern tunnels” across the entire building, with diameters reaching 56–60 cm and depths of approximately 70–90 cm, measured from the floor surface (Fig. 10c). They also occurred in layers not yet discovered and not intended for exploration. These caverns partially collapsed after the top layers of the embankments dried, leading to deformation of the upper substructure. The caverns (tunnels) were most likely the result of improper preparation of the sub-embankments or a consequence of floods that had hit Opole in previous centuries (since the twelfth century, 120 major floods have been documented in the Oder River basin).

Fig. 10a and 10b show the ground floor plan of the cathedral building, along with a GPR “map of tunnel caverns,” some of which have already collapsed. A large, irregularly distributed network of caverns remains (Fig. 10b), which could directly and significantly



Ryc. 10. Lokalizacja tuneli: a) rzut nawy głównej budynku katedry; źródło: Kuria Opolska, b) odpowiadająca rzutowi mapa georadarowa tuneli; fot. J. Majewski, c) przekrój tunelu; fot. M. Przysiężna-Pizarska, D. Bajno

Fig. 10. Location of the tunnels: a) view of the main nave of the cathedral building; Source: Opole Curia, b) GPR map of the tunnels corresponding to the projection; photo by J. Majewski, c) tunnel cross-section; photo by M. Przysiężna-Pizarska, D. Bajno



Ryc. 11. Przyszłe warstwy podbudowy posadzki: a) pozostałości wcześniejszej zabudowy, b) sklepienie krypty grobowej; fot. M. Przysiężna-Pizarska, D. Bajno

Fig. 11. Future floor substructure layers: a) remains of earlier buildings, b) vault of the burial crypt; photo by M. Przysiężna-Pizarska, D. Bajno

pospółką, warstwami o grubości ≤ 10 cm i ich dogęszczanie ręcznym ubijakiem o masie ok. 10 kg. Należało się tu liczyć z tym, że nie wszystkie tunele zostaną zasypane i dogęszczone. Wobec powyższego zaproponowano wprowadzenie w wyższe warstwy podbudowy konstrukcji wzmacniającej opartej na geosyntetykach, a dokładnie, na „georusztach”, pozwalających na znaczne ograniczenie jej nierównomiernych osiadań.

W omawianym przypadku najwłaściwszą metodą byłoby usunięcie wszystkich istniejących nasypów niebudowlanych do spodu ich pustych przestrzeni (kawern tunelowych) i wypełnienie wnętrza obiektu nowym sytkim gruntem, zagęszczonym do stopnia $I_D \geq 0,7$, co ze względu na bezpieczeństwo konstrukcji obiektu, koszty i konieczność usunięcia nasypów zawierających szczątki ludzkie nie było możliwe.

Uzupełniana fragmentami podbudowa była niejednorodna zarówno pod względem „morfologicznym”, jak i nośnym. Stopień zagęszczenia warstw pierwotnych wynosił $I_D = 0,35$, a wtórnych warstw zasypowych $I_D = 0,40$ (przy zalecanym $I_D = 0,70$) [Geowiert 2023b, 2024]. Tak więc grunty te były i nadal są niejednorodne, o zbyt

wpływem na deformację przyszłej podłogi, niezależnie od tego, czy jest wyposażona w system grzewczy, czy ma jedynie warstwę kamienia. Aby ograniczyć zakres prac ingerujących w istniejącą piaseczną podłogę, zaproponowano wprowadzenie w wyższe warstwy podbudowy konstrukcji wzmacniającej opartej na geosyntetykach, a dokładnie, na „georusztach”, pozwalających na znaczne ograniczenie jej nierównomiernych osiadań. Wobec powyższego zaproponowano wprowadzenie w wyższe warstwy podbudowy konstrukcji wzmacniającej opartej na geosyntetykach, a dokładnie, na „georusztach”, pozwalających na znaczne ograniczenie jej nierównomiernych osiadań. Wobec powyższego zaproponowano wprowadzenie w wyższe warstwy podbudowy konstrukcji wzmacniającej opartej na geosyntetykach, a dokładnie, na „georusztach”, pozwalających na znaczne ograniczenie jej nierównomiernych osiadań.

W przypadku w sprawie, najodpowiedniejszą metodą byłoby usunięcie wszystkich istniejących nasypów niebudowlanych do spodu ich pustych przestrzeni (tunnels) i wypełnienie wnętrza obiektu nowym sytkim gruntem, zagęszczonym do stopnia $I_D \geq 0,7$, co ze względu na bezpieczeństwo konstrukcji obiektu, koszty i konieczność usunięcia nasypów zawierających szczątki ludzkie nie było możliwe.

niskich parametrach w stosunku do wymaganych dla podkładów nośnych posadzek. Te nasypy jako niezależne istnieją obok siebie i dodatkowo zawierają zalegające poniżej kawerny tunelowe (które opisano wyżej). Ponadto w różnych miejscach i pomiędzy nasypem pierwotnym a wtórnym występują licznie pozostałości konstrukcji murowych (ryc. 11a), w tym krypt grobowych (ryc. 11b), czyli elementów charakteryzujących się znacznie większą sztywnością w porównaniu z sąsiadującymi z nimi nasypami. Można tu przyjąć, że dla nich „stopień zagęszczenia wynosi $I_D = 1,0$ ”. Tak więc mamy do czynienia z bardzo zróżnicowanym podłożem pod posadzkę, która w przyszłości będzie podatna na deformacje.

Budynek katedry nadal pozostaje zamknięty dla wiernych z uwagi na niezakończone w nim jeszcze prace budowlane – brak opisywanej wyżej posadzki oraz instalacji ogrzewania. W celu utrzymania właściwych warunków eksploatacyjnych we wnętrzu budynku zaproponowano wykonanie nieinwazyjnego inteligentnego systemu zarządzania wewnętrznym mikroklimatem ze stałym dostosowywaniem się do liczby zgromadzonych w nim osób oraz do wymagań samego budynku. Instalacja ta miałaby być zasilana ze źródeł energii odnawialnej i jej magazynowanych zasobów. Sama struktura budynku wymaga innych warunków klimatycznych niż przebywający w nim wierni.

Po okresie zimowym 2023/2024 pojawił się kolejny problem związany z podwyższonym zawilgoceniem ścian i filarów katedry oraz dużą zawartością wilgoci w powietrzu. Nadal pozostawał też problem związany z silnym i stale narastającym zawilgoceniem północnowschodniego narożnika budynku – przyczyna tego zawilgocenia została zlekceważona i dotąd nieusunięta [Bajno 2023, 2024]. Dodatkową porcję wilgoci do obiektu dostarczono pod postacią sporych ilości nowego, wilgotnego gruntu nasypowego wprowadzonego do jego wnętrza w ilości ok. 700 ton. Od grudnia 2023 do kwietnia 2024 r. katedra była całkowicie zamknięta. Brak wymiany powietrza (przewiewu) sprzyjał przyrostowi wilgoci, a następnie pojawieniu się i szybkiemu rozwojowi grzybów, praktycznie na każdej powierzchni wnętrza, jak również na meblach stanowiących wyposażenie budynku. Przeprowadzone przez pracowników Uniwersytetu Warszawskiego badania mykologiczne (*in situ* i laboratoryjne) wykazały wysoki stopień zawilgocenia i zasolenia przegród oraz filarów wewnątrz budynku, znacznie przekraczający wielkości dopuszczalne dla azotanów i siarczanów, a także przekroczenie dopuszczalnych wielkości szkodliwych dla człowieka pyłów zawieszonych w powietrzu, frakcji PM_{2,5} i PM₁₀ [Frackowiak, Rodek 2024; Pietrowicz, Dyda, Rodek 2024]. Wysoka wilgotność względna powietrza sprzyjała rozwojowi roztoczy i kolonii grzybów pleśniowych. Według mykologów, źródłem infekcji powietrza, ścian oraz mebli w katedrze było zanieczyszczenie mikrobiologiczne i wzrost wilgotności, do jakiego tu doszło w czasie prowadzenia intensywnych prac archeologicznych (tutaj należy dodać, że chodziło o wwiezienie wspomnianych wyżej sporych mas wilgotnego piasku i pospółki),

not possible due to the safety of the facility structure, costs and the need to remove embankments containing human remains.

The subgrade, supplemented with fragments, was heterogeneous both in terms of morphology and load-bearing capacity. The primary layers had a compaction degree of $ID = 0.35$, and the secondary backfill layers had a compaction degree of $ID = 0.40$ (with the recommended $ID = 0.70$) [Geowiert 2023b, 2024]. Therefore, these soils were and still are heterogeneous, with parameters too low for the required load-bearing subgrades of floors. These embankments exist side by side as independent structures and additionally contain tunnel caverns beneath them (described above). Furthermore, in various places and between the primary and secondary embankments, numerous remains of masonry structures (Fig. 11a), including burial crypts (Fig. 11b), occur—elements characterized by significantly greater stiffness compared to the adjacent embankments. It can be assumed that for them, the “compaction degree is $ID = 1.0$.” Therefore, we are dealing with a very diverse subfloor, which will be susceptible to deformation in the future.

The cathedral building remains closed to the faithful due to unfinished construction work—the aforementioned flooring and heating system are missing. To maintain proper operating conditions inside the building, a non-invasive, intelligent climate management system has been proposed, continuously adapting to the number of people gathered inside and the requirements of the building itself. This system would be powered by renewable energy sources and its stored resources. The building's structure itself requires different climatic conditions than the worshippers inside.

After the 2023/2024 winter, another problem arose, related to increased moisture in the cathedral's walls and pillars and high air humidity. A persistent problem was the severe and steadily increasing dampness in the northeastern corner of the building—the cause of this dampness was ignored and has not yet been addressed [Bajno 2023, 2024]. Additional moisture was added to the building in the form of substantial amounts of new, damp fill soil, approximately 700 t. From December 2023 to April 2024, the cathedral was completely closed. The lack of air exchange (ventilation) favored moisture growth, followed by the appearance and rapid growth of fungi, practically on every interior surface, as well as on the building's furniture. Mycological studies conducted by the University of Warsaw (*in situ* and laboratory) revealed high levels of moisture and salinity in the building's partitions and pillars, significantly exceeding the allowable levels for nitrates and sulfates, as well as exceeding the allowable levels of harmful airborne particulate matter, PM_{2.5} and PM₁₀ [Frackowiak, Rodek 2024; Pietrowicz, Dyda, Rodek 2024]. High relative humidity favored the growth of mites and mold colonies. According to mycologists, the source of the infection in the air, walls, and furniture in the cathedral was

w mniejszym zaś stopniu przyczyniło się do tego otwarcie krypt. Przewietrzanie obiektu w okresie wiosny i lata 2024 r. przyspieszyło wysychanie przegród budynku i jego odkrytych konstrukcji, a tym samym sukcesywnie zmniejszało poziom zagrzybienia.

Podsumowanie

W celu zmniejszenia skutków nierównomiernego osiadania przyszłych warstw posadzkowych i ograniczenia uszkodzeń warstwy użytkowej posadzki opracowano projekt [Bajno 2024] uwzględniający poszanowanie wartości historycznej XIII-wiecznego zabytku, proponujący utworzenie „platformy” o parajednorodnych właściwościach geotechnicznych, bez konieczności wymiany całej podbudowy, której ze względu na bezpieczeństwo zabytku nie można było dogęszczać tradycyjnymi metodami mechanicznymi, jak również nie można było tu zastosować sztywnych i trwałych materiałów z użyciem cementu.

Wobec powyższego zaproponowano rozwiązanie nienaruszające struktury obiektu ani też jego wartości historycznej, poprzez:

- zniwelowanie istniejących warstw nasypów niebudowlanych do głębokości min. 50 cm poniżej docelowej rzędnej posadzki,
- ułożenie w dwóch warstwach podłoży o miąższości 20 cm z łamanego granitu C90/3 o uziarnieniu 0/31,5 stabilizowanego georusztem wielokształtnym, np. typu N/N1,
- ułożenie wierzchniej podsypki piaskowo-żwirowej zagęszczonej do stopnia $I_D = 0,70$ warstwami o grubości do 10 cm, przy jednoczesnym założeniu i monitorowaniu wskazań wielkości drgań odczytywanych ze stacji pomiarowych zamocowanych głównie na filarach katedry.

Do zagęszczania wymienionych wyżej warstw nasypowych zaproponowano wykorzystanie jednokierunkowej zagęszczarki o małej mocy, tj. o ciężarze ≤ 80 kG, sile uderzenia ≤ 10 kN i częstotliwości $\sim 75\text{--}80$ Hz.

W celu konstrukcyjnego wzmocnienia podbudowy zaproponowano wprowadzenie georusztu Tensar®TriAx®(TX) o strukturze heksagonalnej z trójkątnymi oczkami i węzłami gwarantującymi optymalne zazębienie oraz skrupowanie boczne zasypowych ziaren kruszywa, co umożliwi bezpieczne i równomierne przenoszenie obciążeń rozciągających oraz ścinających.

Z uwagi na to, że część odsłoniętych podczas prac archeologicznych konstrukcji murowych przewidziana została do ekspozycji, pozostał problem „przystosowania ich do nowych warunków eksploatacji”, czyli do zmieniającego się klimatu wewnętrznego wskutek otwierania i zamykania świątyni w różnych porach doby oraz roku. Ten problem powinno rozwiązać wprowadzenie opisanej wyżej przyszłej instalacji grzewczej z opcją inteligentnego utrzymywania wymaganego mikroklimatu wewnątrz budynku katedry. Prace budowlane nadal trwają. Otwarcie świątyni dla wiernych przewiduje się na koniec 2025 r.

microbiological contamination and increased humidity that occurred during intensive archaeological work (it should be added that this involved the removal of the large masses of damp sand and gravel mentioned above), while the opening of the crypts contributed to this to a lesser extent. Ventilation of the facility in the spring and summer of 2024 accelerated the drying of the building envelope and its exposed structures, thus gradually reducing the level of mold.

Conclusions

To reduce the effects of uneven settlement of the future flooring layers and limit damage to the floor's wear layer, a project [Bajno 2024] was developed that respected the historical value of the thirteenth-century monument. It proposed the creation of a “platform” with uniform geotechnical properties, without the need to replace the entire substructure, which, for safety reasons, could not be compacted using traditional mechanical methods, nor could rigid and durable materials be used with cement. Therefore, a solution was proposed that would not damage the structure of the building or its historical value by:

- leveling the existing non-construction embankment layers to a minimum depth of 1000 m, 50 cm below the target floor elevation;
- laying two layers of 20 cm thick subgrades of crushed C90/3 granite with a grain size of 0/31.5, stabilized with a multi-shaped geogrid, e.g., type N/N1;
- laying a top layer of sand and gravel compacted to an ID of 0.70 in layers up to 10 cm thick, while simultaneously recording and monitoring vibration readings from measurement stations mounted primarily on the cathedral's pillars.

For compacting the above-mentioned fill layers, it was proposed to use a low-power single-directional compactor, i.e., with a weight of ≤ 80 kg, an impact force of ≤ 10 kN, and a frequency of $\sim 75\text{--}80$ Hz. To structurally reinforce the substructure, the introduction of Tensar®TriAx®(TX) geogrid was proposed, featuring a hexagonal structure with triangular meshes and nodes, ensuring optimal interlocking and lateral confinement of the backfill aggregate grains, enabling safe and uniform transfer of tensile and shear loads.

Since some of the masonry structures uncovered during archaeological excavations were intended for exposure, the problem of adapting them to new operating conditions remained, meaning the changing internal climate resulting from the opening and closing of the cathedral at different times of the day and year. This problem should be solved by the introduction of the future heating system described above, with the option of intelligently maintaining the required microclimate inside the cathedral building. Construction work is still ongoing. The church is expected to open to the public at the end of 2025.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Architektura gotycka w Polsce*, t. 2, cz. 2: *Katalog zabytków*, red. Teresa Mroczko, Marian Arsyński, Warszawa 1995.
- Böhme Johann Ehrenfried, *Diplomatische Beyträge zur Untersuchung der schlesische Rechte und Geschichte*, t. 2, Berlin 1770.
- Frankiewicz Edward, *Odkrycia w prokatedrze opolskiej*, „Rocznik Teologiczny Śląska Opolskiego” 1968, s. 203–237.
- Hartmann Rolf, Eberle Hilde, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Stadtkreises Oppeln*, Breslau 1939.
- Kornecki Marian, *Sztuka*, [w:] *Opole. Monografia miasta*, red. Władysław Dziewulski, Franciszek Hawranek, Opole 1975.
- Lutsch Hans, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, t. 4, Breslau 1894.
- Pobóg-Lenartowicz Anna, „Opracowanie wstępne historyczne”, mps, wstępne sprawozdanie złożone do Opolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Opolu, 2023.
- Popłonyk Urszula, *Opole*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.
- Tintelnot Hans, *Die mittelalterliche Baukunst Schlesiens*, Kitzingen 1951.

Dokumentacja / Documentation

- Bajno Dariusz, Ocena stanu technicznego ścian i filarów w budynku Katedry Podwyższenia Krzyża Świętego w Opolu znajdującej się w Opolu przy ul. Katedralnej 2 oraz ich posadowienia, kwiecień 2023.
- Bajno Dariusz, Projekt techniczny dot. przygotowania podłoża pod wykonanie posadzki w budynku Kate-

- dry Podwyższenia Krzyża Świętego w Opolu, grudzień 2023 r., uzupełnienie październik 2024.
- Geowiert Rzepka Invest Sp. z o.o. Sp.K., Opinia geotechniczna dla potrzeb oceny warunków gruntowo-wodnych wewnątrz Katedry Podwyższenia Krzyża Świętego w Opolu, kwiecień 2023a.
- Geowiert Rzepka Invest Sp. z o.o. Sp.K., Opinia geotechniczna dot. oceny stopnia zagęszczenia istniejących pierwotnie i współcześnie wykonanych nasypów uzupełniających podbudowy katedry, kwiecień 2023b.
- Geowiert Rzepka Invest Sp. z o.o. Sp.K., Opinia geotechniczna dla potrzeb wykonania podbudowy posadzki wewnątrz Katedry Podwyższenia Krzyża Świętego w Opolu, lipiec 2024.
- Frąckowiak Wojciech, Rodek Łukasz, Ekspertyza mykologiczna – część I. Analiza zawilgocenia i korozji biologicznej Katedry Podwyższenia Krzyża Świętego w Opolu, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, czerwiec 2024.
- Legendziewicz Andrzej, Wyniki badań architektonicznych reliktyw wcześniejszego kościoła parafialnego (kolegiackiego) w katedrze pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Opolu (raport), Wrocław–Opole 2023.
- Krąpiec Marek, Wyniki badań dendrologicznych materiału pobranego podczas badań archeologicznych w kościele pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Opolu (Katedra Opolska), maj 2025.
- Pietrowicz Wiktoria, Dyda Magdalena, Rodek Łukasz, Ekspertyza mykologiczna – część II. Analiza mykologiczna powietrza i powierzchni Katedry Podwyższenia Krzyża Świętego w Opolu, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, czerwiec 2024.

Streszczenie

Badania archeologiczne w kościele pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Opolu (katedrze opolskiej) prowadzone w latach 2022–2023 zainicjowane zostały planami inwestycyjnymi diecezji opolskiej związanymi z wymianą historycznej posadzki na nową i zamiarem wprowadzenia do obiektu ogrzewania podłogowego. Podczas usuwania wierzchnich warstw posadzki odsłonięto relikty kościoła kolegiackiego datowanego na początek XIII w. Prace archeologiczne i architektoniczne prowadzone były pod nadzorem konstruktorskim i konserwatorskim w obawie o bezpieczeństwo obiektu związane z odsłanianiem fundamentów oraz okresowymi zmianami mikroklimatu we wnętrzu obiektu. Według opinii eksperckich w wyniku usuwania podbudowy istniejącej posadzki w czasie prowadzonych badań nie ucierpiała konstrukcja istniejącego kościoła (katedry opolskiej). Trwające w sumie sześć miesięcy badania archeologiczno-architektoniczne pozwoliły odkryć kolegiatę opolską w pełnej krasie zachowania reliktyw najcenniejszych dla poznania historii Opola. Katedra opolska jest najważniejszym kościołem na Opolszczyźnie.

Abstract

Archaeological research at the Church of the Exaltation of the Holy Cross in Opole (Opole Cathedral), conducted in 2022–2023, was initiated by the investment plans of the Opole Diocese related to the replacement of the historic floor with a new one and the intention to introduce underfloor heating. During the removal of the upper layers of the floor, relics of a collegiate church dating back to the early thirteenth century were uncovered. Archaeological and architectural work was conducted under the supervision of a construction and conservation officer due to concerns about the safety of the building related to the exposure of foundations and periodic changes in the microclimate within the building. According to expert opinions, the structure of the existing church (Opole Cathedral) was not damaged by the removal of the existing floor substructure during the research. The archaeological and architectural research, lasting a total of six months, revealed the Opole Collegiate Church in its full glory, preserving relics most valuable to understanding the history of Opole. Opole Cathedral is the most important church in the Opole region.

Marta Ostrowska-Bies*

orcid.org/0000-0002-4648-0463

Od średniowiecznego kwartału lokacyjnego do placu miejskiego. Przemiany przestrzenne wokół kościoła św. Elżbiety na wrocławskim Starym Mieście. Część 1. Od początku XIX wieku do I wojny światowej

From Medieval Block to City Square: Spatial Transformations Around St. Elizabeth's Church in Wrocław's Old Town, Part 1: From the Early Nineteenth Century to First World War

Słowa kluczowe: XIX wiek, urbanistyka, sanacja miast, Wrocław, plac

Keywords: nineteenth century, urban planning, sanation of cities, Wrocław, square

Wprowadzenie

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie planowanych i realizowanych zmian architektoniczno-przestrzennych średniowiecznego kwartału w XIX i w pierwszych dziesięcioleciach XX w. na przykładzie jednego z przyrynkowych kwartałów wrocławskiego Starego Miasta w kontekście dominujących w tamtym czasie doktryn urbanistycznych, rodzącej się instytucjonalnej ochrony zabytków oraz toczących się procesów dostosowywania staromiejskiego centrum do potrzeb rozwijającego się w duchu wielkomiejskim Wrocławia. Na przedmiot badań wybrano kwartał sąsiadujący z północno-zachodnim narożnikiem Rynku, ujęty ul. św. Mikołaja (Nikolai Strasse) od południa, ul. Rzeźniczą (Herrenstrasse) od zachodu, ul. Odrzańską (Oderstrasse) od wschodu i ul. Malarską (Maler Gasse) od północy, w którego centrum stoi kościół św. Elżbiety. Wyzwania związane z sanacją i modernizacją tego obszaru były symptomatyczne dla staromiejskich centrów miast w obliczu gwałtownej urbanizacji w XIX i na początku XX w., a rozciągnięty

Introduction

The purpose of this is to present the planned and implemented architectural and spatial transformations of a medieval block during the nineteenth century and the early decades of the twentieth century, using one of the market-adjacent blocks of Wrocław's Old Town as a case study. These transitions are analyzed in the context of the prevailing urban planning doctrines of the period, the emerging institutional protection of monuments, and the ongoing processes of adapting the historic city center to meet the needs of a growing, modernizing metropolis.

The selected case study is the block adjacent to the northwestern corner of the Market Square, bounded by Św. Mikołaja Street (Nikolaistraße) to the south, Rzeźnicza Street (Herrenstraße) to the west, Odrzańska Street (Oderstraße) to the east, and Malarska Street (Malergasse) to the north. At its center stands St. Elizabeth's Church. The challenges of sanitation and modernization faced by this area were typical of those encountered by many historic urban centers amid the rapid

* dr, Instytut Nauk o Sztuce, Uniwersytet Śląski

* Ph.D., Institute of Fine Arts, Faculty of Arts and Educational Sciences, University of Silesia

Cytowanie / Citation: Ostrowska-Bies M. From Medieval Block to City Square: Spatial Transformations Around St. Elizabeth's Church in Wrocław's Old Town, Part 1: From the Early Nineteenth Century to First World War. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 83:77–95

Otrzymano / Received: 16.01.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 12.03.2025

doi: 10.48234/WK83ELIZABETH

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

w czasie, wielokrotnie rewidowany proces planowania odzwierciedla zmiany doktrynalne, jakie zaszły pomiędzy nowoczesnością a przedwojennym modernizmem.

Kwartał, w którym znajduje się kościół św. Elżbiety, powstał w trakcie pierwszej lokacji miasta, przeprowadzonej podczas panowania Henryka Brodatego (1201–1238). To wówczas powstały zręby współczesnego Starego Miasta z położonym centralnie placem głównym na rzucie prostokąta (ob. Rynek), przylegającym do jego południowo-zachodniego naroża placem pomocniczym (ob. pl. Solny) i niemal regularną, szachownicową siatką ulic [Chorowska, Goliński 2017, s. 16–18]. Na podstawie źródeł archeologicznych najstarsze relikty kościoła św. Elżbiety (wówczas prawdopodobnie kościoła pw. św. Wawrzyńca) datowane są na ok. 1220–1240 [Hackemer 2023, s. 153, 161], a osadnictwo przy Rynku na lata 20.–30. XIII w. [Chorowska, Goliński 2017 s. 17]. W związku z tym można przyjąć, że farę wznoszono jednocześnie z zabudową miasta lokacyjnego, a jej położenie w centrum kwartału, sąsiadującego z północno-zachodnim narożnikiem Rynku, będącego lustrzanym odbiciem pl. Solnego, stanowi przykład świadomego zastosowania kompozycji urbanistycznej, w której do naroża głównego placu przylegał mniejszy plac, z kościołem w centrum, najczęściej stosowanej w 2. połowie XIII w. na Śląsku [Lutsch 1886, s. 2; Eysymontt 2019, s. 25, 31]¹.

Stan badań

Przemiany przestrzenne omawianego kwartału w XIX i na początku XX w. nie były dotychczas przedmiotem badań. Zawarte w niniejszym artykule ustalenia dotyczące chronologii i zakresu planowanych i w niewielkim stopniu zrealizowanych przekształceń zostały oparte na zachowanych niemal kompletnie w Archiwum Państwowym we Wrocławiu aktach wrocławskiej parafii św. Elżbiety i Aktach Miasta Wrocławia odnoszących się do zagospodarowania terenu wokół świątyni oraz Aktach Miasta Wrocławia dotyczących pertraktacji w sprawie zakupu i wyburzenia poszczególnych kamienic przy ul. św. Mikołaja i ul. Odrzańskiej. Istotnym źródłem informacji były artykuły publikowane jednocześnie z opisywanymi wydarzeniami w prasie lokalnej i fachowej, zwłaszcza w odniesieniu do wzbudzającego wiele emocji konkursu koncepcyjnego na zagospodarowanie placu po południowej stronie kościoła św. Elżbiety, który to konkurs odbył się w 1926 r. We współczesnej literaturze przedmiotu temat przekształceń terenu wokół kościoła św. Elżbiety pojawił w publikacji Beate Störckuhl [1995, s. 53] w kontekście udziału Radinga w konkursie koncepcyjnym na zagospodarowanie przykościelnego terenu. Temat domów altarystów podjął Jakub Kostowski [1999].

Omawiane przekształcenia ukazano w szerszym kontekście zmian przestrzennych, modernizacji i sanacji Starego Miasta we Wrocławiu, które miały miejsce w XIX

urbanization of the nineteenth and early twentieth centuries. The prolonged and repeatedly revised planning process reflects the shifting doctrines that emerged between Modern Era and the interwar Modernism.

The block in which St. Elizabeth's Church stands was established during the first urban location of the city, carried out under the reign of Henry the Bearded (1201–1238). It was during this period that the foundations of what is now Wrocław's Old Town were laid out, featuring a centrally positioned main square with a rectangular plan (today's Market Square), an auxiliary square adjoining its southwestern corner (today's Salt Square), and a nearly regular orthogonal street grid [Chorowska, Goliński 2009, pp. 16–18].

According to archaeological evidence, the earliest remains of St. Elizabeth's Church—then probably dedicated to St. Lawrence—date from around 1220–1240 [Hackemer 2023, pp. 153, 161], while settlement activity around the Market Square is dated to the 1320s–1330s [Chorowska, Goliński 2009, p. 17]. This suggests that the parish was established alongside the development of the newly located town. The church, situated at the center of the block adjacent to the northwestern corner of the Market Square and mirroring the Salt Square in the southwest, represents a deliberate element of urban composition. Its layout, in which a smaller square adjoins a corner of the main square with a centrally placed church, exemplifies a common urban planning model in Silesia in the second half of the thirteenth century [Lutsch 1886, p. 2; Eysymontt 2019, pp. 25, 31].¹

State of research

Spatial transformations of the block under study in the nineteenth and early twentieth centuries have not yet been systematically researched. The findings presented in this study regarding the chronology and scope of the planned—and to a limited extent, executed—transformations are based on the nearly complete archival records preserved at the State Archives, including the documents of St. Elizabeth Parish in Wrocław and the City of Wrocław Records related to the development of the area surrounding the church, as well as City of Wrocław Records detailing negotiations on the purchase and demolition of individual tenements on Św. Mikołaja Street and Odrzańska Street. An important source of information was provided by contemporaneous articles published in the local and professional press, particularly regarding the emotionally charged conceptual competition for the development of the square on the southern side of St. Elizabeth's Church, which took place in 1926. In the contemporary literature on the subject, the topic of transformations of the area around St. Elizabeth's Church appears in Beate Störckuhl's publication [1995, p. 53], in the context of Rading's participation in the aforementioned competition. Jakub Kostowski addressed the subject of altar chaplains' houses in his 1999 study.

i w 1. połowie XX w. Temat ten poruszali m.in. Kononowicz [1995], Zabłocka-Kos [2006], Sielicki [2016].

Kwartal kościoła św. Elżbiety w świetle sanacji wrocławskiego Starego Miasta w 1. połowie XIX w.

Pierwsze dziesięciolecia XIX w. były czasem intensywnych przemian przestrzennych i funkcjonalnych na wrocławskim Starym Mieście. W wyniku rozebrania murów miejskich, co trwało z przerwami od 1807 do 1858 r., miasto powiększyło swój obszar o dawne przedmieścia i jednocześnie zyskało do zagospodarowania uwolnione spod fortyfikacji grunty. W tym czasie rozpoczęto również prace sanacyjne i modernizacyjne na obszarze staromiejskim. W latach 1824–1825 przeprowadzono zmianę nazewnictwa i numeracji ulic, od 1826 wymieniano oświetlenie uliczne [Zabłocka-Kos 2006, s. 284–285], a od lat 20. XIX w. realizowano prace porządkowe na Rynku – m.in. wyburzono sukiennice w bloku śródmiejowym i wytyczono na ich miejscu nową ulicę – Elisabethstrasse (ob. ul. Sukiennice), rozebrano budynek Wielkiej Wagi (1846), Odwach (1861) i zlikwidowano sąsiadujący z nim targ rybny. Wyzwaniem było zwiększenie przepustowości staromiejskich ulic. W tym celu wprowadzono nowe linie zabudowy, obowiązujące dla nowo wznoszonych budynków. Aby przyspieszyć proces udrażniania najbardziej uczęszczanych ciągów komunikacyjnych na Starym Mieście, w latach 20. XIX w. magistrat rozpoczął wykupywanie kamienic w celu ich wyburzenia, co jednak było procesem kosztownym i mało efektywnym. O ostatecznym jego niepowodzeniu i niewielkiej liczbie domów zakupionych przez miasto świadczą widoczne do dziś uskoki w zachowanych pierzejach ul. św. Mikołaja czy ul. Szewskiej [Zabłocka-Kos 2006, s. 285].

Gdy wrocławskie Stare Miasto wkraczało w XIX-wieczne procesy modernizacyjne, fara św. Elżbiety była zaniedbana, podobnie jak jej najbliższe otoczenie, a kwartał dawno stracił swój pierwotny quasi-placowy charakter. Północną jego część zajmowały Stare Jatki oraz przylegające do nich od południa domy duchownych i zabudowania Gimnazjum św. Elżbiety z fasadami skierowanymi na niewielkie zamknięte podwórze przed północną elewacją kościoła (ryc. 1). Wzdłuż południowej i wschodniej granicy kwartału, frontem do ulicy św. Mikołaja, stały dawne domy altarystów², wzniesione ok. 1500 r. [Atlas historyczny miast polskich 2017, k. 8a], a likwidacja po 1773 r. leżącego po południowej stronie świątyni cmentarza parafialnego [Markgraf 1896, s. 10] sprawiła, że utworzył się w tym miejscu obszerny wewnętrzny dziedziniec (ryc. 2). Najbardziej chaotycznie przedstawiała się zabudowa wzdłuż ul. Kiełbaśniczej. Składały się na nią od północy: fragment muru cmentarnego z bramą, dostawione do elewacji kościoła, zróżnicowane bryłowo i wysokościowo przybudówki i dobudowana do wieży kościelnej gotycka kaplica Krappów (ryc. 3).

The transformations examined in this study are contextualized within the broader framework of spatial changes, modernization, and sanitation efforts in Wrocław's Old Town during the nineteenth and the first half of the twentieth centuries—a topic explored by scholars such as Kononowicz [1995], Zabłocka-Kos [2006], and Sielicki [2016].

The block of St Elizabeth's Church in light of the urban redevelopment of Wrocław's Old Town in the first half of the nineteenth century

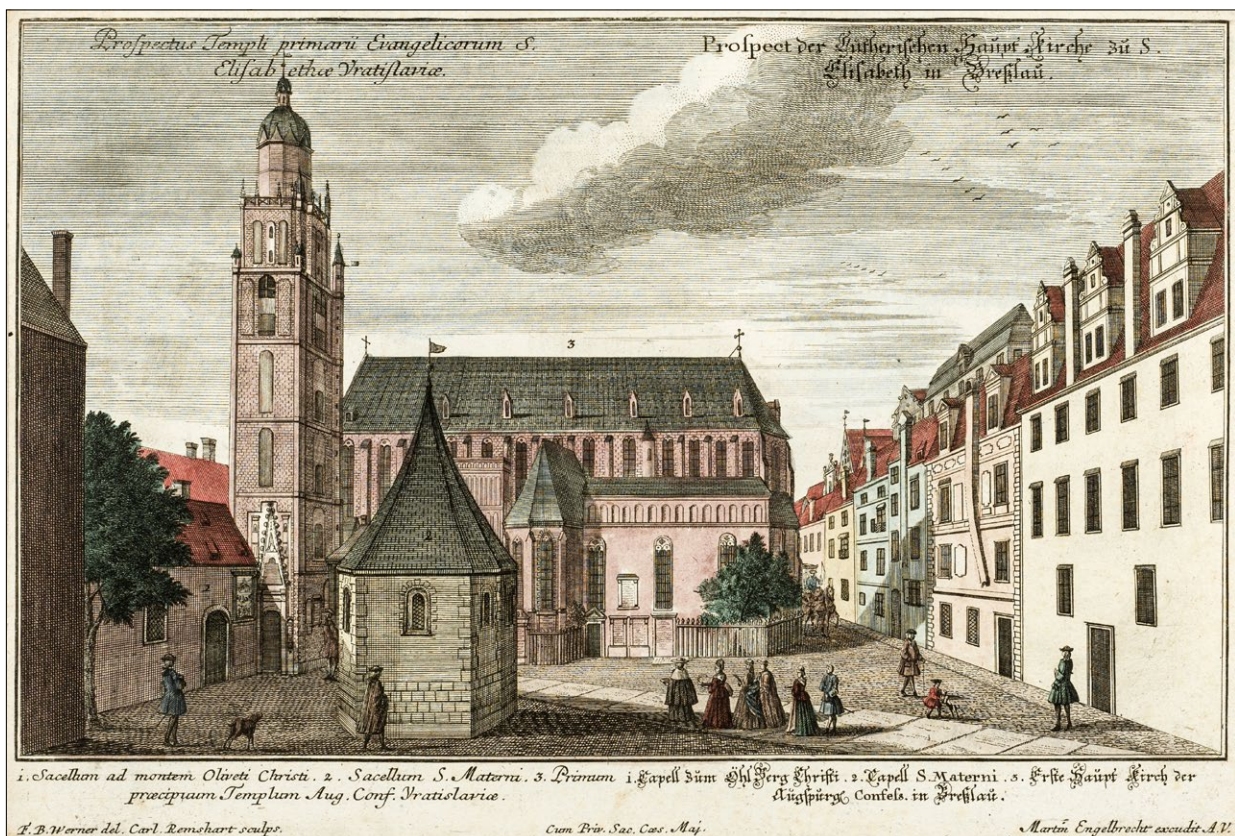
The first decades of the nineteenth century were a period of intensive spatial and functional transformation within Wrocław's Old Town. Once the city walls were demolished—a process carried out intermittently between 1807 and 1858—the city expanded to incorporate former suburban areas and gained access to land released from fortification use. It was during this period that efforts were initiated to sanitize and modernize the historic core. In the years 1824–1825, a comprehensive reorganization of street names and numbering was undertaken, and from 1826 the replacement of public street lighting commenced [Zabłocka-Kos 2006, pp. 284–285]. From the 1820s onwards, a number of urban improvements were implemented in the Market Square (Rynek). These included the demolition of the medieval cloth hall in the central block of the Square and the laying out of a new street—Elisabethstrasse (now ul. Sukiennice)—in its place. The building housing the Great Scales (Wielka Waga) was dismantled in 1846, followed by the Guardhouse (Odwach) in 1861, along with the removal of the adjacent fish market. A major challenge involved increasing the traffic capacity of streets in the Old Town. To this end, new building lines were introduced for all newly constructed buildings. In order to expedite the clearance of the most frequently used thoroughfares, from the 1820s the City Council began purchasing tenement houses for demolition. However, this proved to be a costly and largely ineffective endeavor. The ultimate failure of the scheme, and the limited number of houses acquired by the city, are still visible today in the irregular alignments of preserved street frontages along Św. Mikołaja Street and Szewska Street [Zabłocka-Kos 2006, p. 285].

As Wrocław's Old Town entered the modernization processes of the nineteenth century, both the parish church of St Elizabeth and its immediate surroundings were in a state of neglect, and the block had long since lost its original, quasi-square character. The northern part of the block was occupied by the Old Butchers' Stalls (Stare Jatki), as well as by the clergy houses and buildings of the St Elizabeth Gymnasium, located to their south, with facades facing a small enclosed courtyard situated before the church's northern elevation (Fig. 1). Along the southern and eastern edges of the block, a row of former altar chaplains' houses² stood in



Ryc. 1. Gymnasium Elisabethanum, widoczny północny dziedziniec kościoła św. Elżbiety; 1736, Johann Mathias Steudlin, BUWr Oddział Starych Druków, Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa

Fig. 1. Gymnasium Elisabethanum, view of the northern courtyard of the St. Elizabeth Church, Johann Mathias Steudlin, BUWr Oddział Starych Druków, Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa



Ryc. 2. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu, widok od południa; ok. 1735, Carl Remshart, Śląska Biblioteka Cyfrowa

Fig. 2. Church of St. Elizabeth in Wrocław, view from the south; ca. 1735, Carl Remshart, Śląska Biblioteka Cyfrowa



Ryc. 3. Kościół św. Elżbiety, widok od zachodu; ok. 1755, Grundriss der Königlich-Preussisch- und Herzoglichen Schlesischen Haupt-Stadt Breslau, fragment, Polona

Fig. 3. Church of St. Elizabeth, view from the west; ca. 1755, Grundriss der Königlich-Preussisch- und Herzoglichen Schlesischen Haupt-Stadt Breslau, fragment, Polona

Sanację kwartału rozpoczęto od jego północnej części, wyburzając zabudowania Gimnazjum św. Elżbiety i wznosząc w latach 1832–1835 nowy gmach wraz z sąsiadującym z nim od zachodu domem dla nauczycieli. W latach 1865–1867, po likwidacji gotyckich kamieniczek szczytowych, pierzeję od zachodu domknęła nowa plebania, zlicowana z sąsiednią zabudową, dzięki czemu zlikwidowano uskoki istniejące we wcześniejszej linii zabudowy. Jednocześnie ze zmianami architektonicznymi tej części kwartału prowadzono prace przekształcające podwórze kościelne (*Kirchhof*) [Stein 1884, s. 114] po północnej stronie elżbietańskiej fary w publiczny ciąg komunikacyjny łączący ul. Odrzańską i Kiełbaśniczą³. W tym celu wyburzono dawny mur cmentarny (1839) oraz leżące naprzeciw niego kamienice przy ul. Odrzańskiej pod numerem 33 (ok. połowy l. 60. XIX w.) i numerem 34 (początek l. 40. XIX w.), a wzdłuż północnej elewacji kościoła poprowadzono szeroką prostolinijną jezdnię z brukowanymi chodnikami, z czasem obsadzoną szpalerem drzew po dwóch stronach (ryc. 4). Tę nowoczesną w formie ulicę nazwano *an der Elisabethkirche* (ob. ul. św. Elżbiety), co odnosiło się do wcześniej używanego określenia położenia gmachu Gimnazjum św. Elżbiety [Markgraf 1896, s. 10].

Jednocześnie z pracami modernizacyjnymi po północnej stronie kościoła prowadzono prace porządkujące po jego południowej i zachodniej stronie. W 1839 r. oczyszczono zachodnią elewację świątyni ze szpecących ją przybudówek, poszerzając zwężoną na tym odcinku ul. Kiełbaśniczą, oraz wyburzono przylegającą do wieży kościelnej od południa gotycką kaplicę Krappów [Stein 1884, s. 114]. W 1848 r. rozebrano gotycką kaplicę cmentarną św. Materna, znajdującą się

dense, street-facing development. These buildings had been erected around the year 1500 [Wrocław. *Architektura mieszczańska* 2017, fol. 8a]. Following the deconsecration and removal of the parish cemetery on the southern side of the church after 1773 [Markgraf 1896, p. 10], an expansive inner courtyard was created in its place (Fig. 2). The most disorderly and irregular development was found along Kiełbaśnicza Street. From the north, this included a remnant of the former cemetery wall with a gate; a series of annexes of varied massing and height, abutting the church's elevation, including former houses of altar chaplains; and the Gothic Krapp family chapel, which had been constructed adjoining the church tower (Fig. 3).

The redevelopment of the block began in its northern section, with the demolition of the buildings of the St Elizabeth Gymnasium and the construction, between 1832 and 1835, of a new school building, accompanied to the west by a neighboring teachers' residence. Between 1865 and 1867, following the removal of the Gothic gabled townhouses, the western frontage was completed with the construction of a new parsonage. This new building was aligned with the adjoining structures, thereby eliminating the recess that had previously disrupted the building line. In parallel with these architectural transformations, the churchyard (*Kirchhof* [Stein 1884, p. 114]) located to the north of St Elizabeth's Church was being reconfigured into a public thoroughfare connecting Odrzańska and Kiełbaśnicza Streets.³ To this end, the former cemetery wall was demolished in 1839, along with the townhouses at 33 Odrzańska Street (around the mid-1860s) and 34 Odrzańska Street (in the early 1840s). A broad, straight carriageway with cobbled pavements was laid out along the church's northern elevation and was eventually flanked by double rows of trees on either side (Fig. 4). This modern, formally conceived street was named *An der Elisabethkirche* (now ul. św. Elżbiety), a reference to the earlier designation used to describe the location of the St Elizabeth Gymnasium building [Markgraf 1896, p. 10].

Concurrently with the modernization works taking place on the northern side of the church, efforts were also undertaken to reorganize its southern surroundings. In 1839, the western elevation of the church was cleared of the former altar chaplains' houses, which had been covered with mono-pitched roofs. Their removal allowed for the widening of the previously constricted section of Kiełbaśnicza Street. In the same year, the Gothic Krapp family chapel, which adjoined the church tower from the south, was also demolished [Stein 1884, p. 114]. In 1848, the Gothic cemetery chapel of St Maternus, located within the area of the former parish cemetery deconsecrated in the eighteenth century, was likewise dismantled. These interventions were not solely aimed at improving traffic flow along the medieval street network; more importantly, they reflected a broader urban and aesthetic agenda focused



Ryc. 4. Kościół św. Elżbiety i ul. św. Elżbiety, widok od północnego wschodu; 1910, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/1868/0/7/768

Fig. 4. Church of St. Elizabeth and Św. Elżbiety Street, view from the northeast; 1910, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sign. 82/1868/0/7/768



Ryc. 5. Kościół św. Elżbiety, widok od południowego zachodu; 1827 (odbitka graficzna 1910), Carl Daniel David Friedrich Bach, Muzeum Narodowe we Wrocławiu

Fig. 5. Church of St. Elizabeth, view from the southwest; 1827 (graphical copy 1910), Carl Daniel David Friedrich Bach, Muzeum Narodowe we Wrocławiu

on exposing and highlighting the architectural form of the church itself. Around the mid-nineteenth century, similar clearance campaigns were carried out at other “antiquarian” churches in Wrocław. These included the removal of later accretions and unsightly annexes from buildings such as the Cathedral of St John and the Church of St Mary Magdalene [Stein 1884, p. 98].

The developments of the block described thus far progressed smoothly, with both parties involved—the parish of St Elizabeth’s Church (as the landowner) and the Municipal Council (as the initiator and executor of the works)—cooperating harmoniously. This dynamic changed, however, when the issue of regulation⁴ the area to the south of St Elizabeth’s Church was raised—an area eventually named St. Elisabeth-Kirchplatz and/or Kirchplatz.

The transformation of the enclosed churchyard situated to the south of St Elizabeth’s Church into an open square began with the demolition of its western frontage in the second quarter of the nineteenth century. In the following phase, during the early 1850s, the Municipal Council initiated the acquisition and subsequent demolition of the former altar chaplains’ houses⁵ erected along the southern boundary of the block—namely, Św. Mikołaja Street numbers 1 through 6 (Fig. 5). This undertaking was motivated both by the intention to reveal the church’s architecture and by the practical necessity of increasing the capacity of this busy thoroughfare.⁶ The importance of the latter objective is evidenced in a letter sent in 1832 by the merchant Roth to the Municipal Council, in which he described Św. Mikołaja Street as a route where not a day—or even an hour—passes without traffic in both directions being obstructed by vehicles waiting to pass through its narrowest section: the crossing over the inner moat.⁷ Although this critical bottleneck was eliminated by the infilling of the moat in 1866, the city simultaneously undertook broader efforts to widen the entire length of the street.

The first of the former altar chaplains’ houses on Św. Mikołaja Street to be acquired by the city was building no. 3, purchased in 1853 and subsequently demolished. The purchase of two further properties—nos. 5⁸ and 6⁹—did not take place until a decade later. After the demolition of these two buildings, and in light of the limited prospects for acquiring the remaining three in the row, the city commissioned a plan for the regulation of the area surrounding St Elizabeth’s Church within its then-existing boundaries. The plan, dated 10 July 1878¹⁰ and drawn up by surveyor August Hoffmann,¹¹ covered both the southern and northern parts of the block. Hoffmann focused primarily on the layout of pedestrian and vehicular circulation routes. Thanks to the demolition of houses along the western section of the frontage, the carriageway could be significantly widened to match the street’s width at the adjacent corner development of Św. Mikołaja Street. The site of the former cemetery was traversed by paved paths meandering along the church’s southern and eastern

na terenie zlikwidowanego w XVIII w. przykościelnego cmentarza. Prace te miały na celu nie tylko udrożnienie staromiejskich traktów, ale wiązały się przede wszystkim z chęcią wyekspozowania samej świątyni, co było częścią szerszej zakrojonej akcji. Około połowy XIX w. oczyszczono z nawarstwionych w czasie, uznanych za szpetne przybudówek bryły innych „starożytniczych” świątyń Wrocławia, m.in. katedrę św. Jana i kościół św. Marii Magdaleny [Stein 1884, s. 98].

Wszystkie te przekształcenia kwartału przebiegały sprawnie, a obie zaangażowane strony – gmina kościoła św. Elżbiety (właściciel terenu) i magistrat (inicjator i wykonawca) – zgodnie współdziałały. Zmieniło się to, gdy podjęto temat regulacji⁴ terenu po południowej stronie elżbietańskiej fary, z czasem nazwanego st. Elisabeth-Kirchplatz lub Kirchplatz. Rozbieżność zdań pojawiała się w niemal wszystkich aspektach planowanej inwestycji: od sposobu zagospodarowania i użytkowania placu do źródeł finansowania inwestycji i utrzymania terenu.

Przemianę zamkniętego przykościelnego dziedzińca po południowej stronie kościoła św. Elżbiety w otwarty plac zapoczątkowały przeprowadzone w 2. ćwierci XIX w. wyburzenia zachodniej pierzei. W dalszej kolejności, na początku lat 50. XIX w., magistrat zainicjował wykup w celu wyburzenia dawnych domów altarystów⁵, wzniesionych wzdłuż południowej granicy kwartału – ul. św. Mikołaja 1, 2, 3, 4, 5 i 6 (ryc. 5). Działanie to było motywowane zarówno chęcią odsłonięcia kościoła św. Elżbiety, jak i koniecznością zwiększenia przepustowości traktu⁶. O tym, jak istotny był drugi z czynników, świadczy list z 1832 r. kupca Rotha do magistratu, opisujący ul. św. Mikołaja jako trakt, na którym nie ma dnia, a nawet godziny, aby ruch w obu kierunkach nie był wstrzymywany przez pojazdy oczekujące na minięcie się w jej najwęższym odcinku – przeprawie przez wewnętrzną fosę⁷. Choć to wąskie gardło zlikwidowano, zasypując w 1866 r. koryto fosy, miasto podejmowało starania o poszerzenie ulicy na całą jej długości.

Jako pierwszy z szeregu dawnych domów altarystów przy ul. św. Mikołaja miasto w 1853 r. kupiło budynek pod numerem 3, po czym kamienicę rozebrało. Do zakupu kolejnych dwóch domów – pod numerem 5⁸ i numerem 6⁹ – doszło dopiero dekadę później. Po wyburzeniu obu kamienic, z braku perspektywy na zakup pozostałych trzech z pierzei, miasto zleciło wykonanie projektu regulacji terenu wokół kościoła św. Elżbiety w jego ówczesnych granicach. Datowany 10 lipca 1878 r. plan obejmuje zarówno południową, jak i północną część kwartału¹⁰. Jego autor¹¹ skupił się przede wszystkim na organizacji ciągów komunikacyjnych – pieszych i kołowych. Dzięki wyburzeniom kamienic w zachodnim odcinku pierzei możliwe było znaczne poszerzenie jezdni, równające do jej szerokości na wysokości zabudowy narożnika sąsiedniego bloku ul. św. Mikołaja. Teren zlikwidowanego cmentarza przecinały wybrukowane alejki, meandrujące wzdłuż południowej i wschodniej elewacji kościoła,

facades, branching toward the main entrance and the gate located at the south-eastern corner. Along these paths and the southern boundary of the plot, rows of trees were marked out, with designated spaces between them for vehicles serving church ceremonies, as well as an entrance for such vehicles from the south western corner of the block. Although the church authorities did not object to the proposed regulation plan, in January 1879 the City Council decided to postpone the project until the completion of the sewer installation works on Św. Mikołaja Street, which was scheduled for that year.¹²

While awaiting the completion of the infrastructural works, on July 6, 1879, a new land regulation plan was prepared for the area south of St. Elizabeth's Church. Unlike the previous proposal, this plan encompassed the entire area up to the boundary of the newly defined building line and assumed the demolition of the remaining tenement houses on Św. Mikołaja Street.¹³ Although the new plan largely retained the traffic solutions proposed by the surveyor, significantly greater emphasis was placed on the aesthetic design of the square's space. The meandering paths from Hoffmann's plan were replaced by straight-lined walkways, better suited to the pedestrian traffic to and from the church—running along the southern facade of the church from Kielbaśnicza Street to Odrzańska Street, with a branch leading to the gate located in the southeastern corner. The southwestern corner of the block was designated for vehicular traffic, with access to the square from Św. Mikołaja Street and an exit onto Kielbaśnicza Street. Adjacent to this area on the east side was a small, rectangular plaza with a curved end, intended for vehicle turnaround and short-term parking for carriages serving church ceremonies. This newly designed traffic framework was complemented by planted flowerbeds, giving the area the character of an elegant urban square.

When the Magistrate returned to the issue of the square's regulation in the spring of 1880, it became clear that it would not be possible to implement the plan according to the previous year's design. The church parish refused to grant permission for public vehicular traffic through the churchyard square—something the Magistrate had requested and which likely contributed to the city's decision to abandon the investment.¹⁴ The planned greening also failed to materialize, as the Promenade Administration, which had agreed to carry out the task and approved its cost estimate a year earlier, now cited a lack of funds.¹⁵ As a result, the project was limited to paving pedestrian routes with granite slabs—serving both churchgoers and those using the popular shortcut connecting Św. Mikołaja Street and Odrzańska Street.¹⁶ The layout of these paths closely resembled that presented in the 1879 project.

A significant milestone that marked the beginning of a modern, legal-spatial approach to the regulation of the churchyard area was the signing of the so-called *Patronatsablösungsrecess*¹⁷ on March 1, 1886, by

rozgałęziające się do wejścia głównego i w kierunku bramy znajdującej się w południowo-wschodnim narożniku. Wzdłuż ścieżek i południowej granicy działki zaznaczono nasadzenia szpalerów drzew, pomiędzy którymi wyznaczono postój dla pojazdów obsługujących uroczystości kościelne oraz wjazd dla nich z południowo-zachodniego narożnika kwartału. Mimo że strona kościelna nie zakwestionowała planów regulacji, w styczniu 1879 r. radni miejscy zdecydowali o wstrzymaniu inwestycji do czasu ukończenia planowanego na ten rok kanalizowania ul. św. Mikołaja¹².

W oczekiwaniu na ukończenie prac infrastrukturalnych, 6 lipca 1879 r. przygotowano kolejny projekt regulacji terenu po południowej stronie kościoła św. Elżbiety, obejmujący, w odróżnieniu od poprzedniego, teren do granicy nowej linii zabudowy i zakładający wyburzenia pozostałych kamienic przy ul. św. Mikołaja¹³. Choć powtórzono w nim większość rozwiązań komunikacyjnych zaprojektowanych przez miejskiego geometrę, to dużo większą wagę przywiązano do estetycznego ukształtowania przestrzeni placu. Meandrujące ścieżki z planu Hoffmanna zostały zastąpione przez prostolinijnie poprowadzone chodniki, odpowiadające potrzebom ruchu do i z kościoła: wzdłuż południowej elewacji kościoła od ul. Kielbaśniczej do ul. Odrzańskiej, z odbiciem do znajdującej się w południowo-wschodnim narożniku bramy. Południowo-zachodni róg kwartału został przeznaczony na ruch kołowy – z wjazdem na plac od ul. św. Mikołaja i wyjazdem na ul. Kielbaśniczą. Ze strefą tą sąsiadował od wschodu niewielki plac na rzucie prostokąta, zakończony łukiem przeznaczony do zawracania i postoju pojazdów obsługujących uroczystości kościelne. W tak nakreślony szkielet komunikacyjny wpisano rabaty, dzięki czemu teren ten zyskał charakter eleganckiego skweru miejskiego.

Gdy wiosną 1880 r. magistrat powrócił do tematu regulacji placu, okazało się, że nie jest możliwe przeprowadzenie jej zgodnie z projektem z poprzedniego roku. Gmina kościoła nie chciała wyrazić zgody na dopuszczenie publicznego ruchu kołowego na przykościelny plac, o co wnioskował magistrat, i to przypuszczalnie zaważyło na decyzji o odstąpieniu przez miasto od realizacji inwestycji¹⁴. Nie doszło też do planowanego zazielenienia, gdyż Zarząd Promenad, który miał się podjąć tego zadania i rok wcześniej zaakceptował jego kosztorys, wymówił się brakiem środków¹⁵. Ograniczono się więc do wybrukowania granitowymi płytami ciągów komunikacji pieszej służących wiernym idącym do kościoła oraz chętnie używanego skrótu, łączącego ul. św. Mikołaja i ul. Odrzańską¹⁶. Ich przebieg zbliżony był do tego, jaki przedstawiono w projekcie z 1879 r.

Istotnym wydarzeniem, które zapoczątkowało nowoczesne, prawno-przestrzenne podejście do kwestii regulacji przykościelnego terenu, było podpisanie 1 marca 1886 r. przez władze miejskie i władze parafii kościoła św. Elżbiety tzw. *Patronatsablösungsrezess*¹⁷. Dokument ten m.in. uregulował sytuację własnościową

the municipal authorities and the parish of St. Elizabeth's Church. This document, among other provisions, regulated the ownership status of the area in question and the manner of its use. According to §10, the parish council was obliged not to exclude the square from public use, insofar as it had previously functioned as a public space. A similar agreement was signed by the Magistrate in 1886 with the parish of St. Mary Magdalene. The provisions contained therein formed the legal basis for a land regulation agreement concluded in 1899 concerning the area surrounding St. Mary Magdalene's Church. In addition to spatial solutions, the agreement defined the financial framework for the investment and the future use of the space. The regulation project was implemented the following year based on that agreement. In March 1900, the Magistrate expressed its intention to conclude a similar agreement with the parish authorities of St. Elizabeth's, with the aim of regulating the area around the church. However, it was noted that the project was impeded by the presence of the last two remaining altar chaplains' houses—1 Św. Mikołaja Street and 40 Odrzańska Street—whose purchase and demolition were rendered impossible due to the excessive financial demands of their owners.¹⁸ However the spatial situation of the southern churchyard at the beginning of the twentieth century was more favorable than in 1879, when the previous regulation plan had been prepared (notably, the buildings at 2 and 4 Św. Mikołaja Street were demolished in the early 1880s and in 1893, respectively¹⁹), the tenement at number 1 continued to obstruct the planned widening of the thoroughfare. At that point, the street was only 6.1 meters wide [Sielicki 2017, p. 49], which significantly hindered traffic along this important east-west axis. The situation on Św. Mikołaja Street was further complicated by the introduction of a horse-drawn tram in 1877, which was later replaced by an electric one. Initially, a single track was used for bidirectional traffic, but due to increased service frequency, a second track was laid in the roadway prior to 1897 [Sielicki 2017, p. 105].

Despite the unresolved issue of the tenement houses located at the southeastern corner of the church square, the Magistrate resumed efforts in 1903 to develop a new regulation plan for the area. Over the course of several months, multiple design variants were prepared, incorporating feedback and requests submitted by the parish of St. Elizabeth's.

Although the first version of the 1903 regulation plan has not been preserved, some insight into its contents is provided by a letter addressed to the Magistrate, in which representatives of the St. Elizabeth's parish expressed objections to the proposed vehicular circulation solutions. These included an exit route passing through a narrow Baroque gate situated between buildings in the southeastern corner, a designated parking space located directly in front of the church's main entrance, and too expensive to implement, covering

wą omawianego kwartału i sposób jego użytkowania. W myśl par. 10 rada parafialna była zobowiązana do niewyłączania tego placu z ruchu publicznego w zakresie, w jakim był on wcześniej wykorzystywany jako plac publiczny. Analogiczny dokument magistrat podpisał w 1886 r. z parafią św. Marii Magdaleny. Zawarte w nim zapisy stały się podstawą sporządzenia w 1899 r. umowy regulacji terenu wokół kościoła św. Marii Magdaleny. W umowie, oprócz rozwiązań przestrzennych, ustalono zasady finansowania inwestycji oraz przyszłego sposobu użytkowania tej przestrzeni. Na jej podstawie w kolejnym roku zrealizowano projekt regulacji. W marcu 1900 r. magistrat wyraził chęć podpisania analogicznej umowy z władzami parafii św. Elżbiety, aby opierając się na niej, przeprowadzić regulację terenu wokół świątyni, z zastrzeżeniem, że na przeszkodzie tej inwestycji stoją dwa ostatnie zachowane domy altarystów, przy ul. św. Mikołaja 1 i ul. Odrzańskiej 40, których zakup i wyburzenie było niemożliwe ze względu na zbyt wygórowane żądania finansowe ich właścicieli¹⁸. Choć sytuacja przestrzenna przykościelnego placu na początku XX w. była korzystniejsza niż w 1879 r., gdy powstał poprzedni projekt regulacji (na początku l. 80. XIX w. rozebrano kamienicę przy ul. św. Mikołaja pod nr 2, a w 1893 – pod nr 4¹⁹), to nadal na przeszkodzie poszerzenia traktu stała kamienica pod numerem 1. Szerokość ulicy na jej wysokości wynosiła zaledwie 6,1 m [Sielicki 2017, s. 49], co utrudniało ruch drogowy na ważnej osi wschód–zachód, którą ta ulica współtworzyła. Sytuacja na ul. św. Mikołaja była tym trudniejsza, że w 1877 r. zaczął po niej kursować tramwaj konny, zastąpiony z czasem przez elektryczny. Początkowo poruszał się on w obu kierunkach po jednym torowisku, ale w związku ze zwiększeniem częstotliwości kursów na tej trasie, przed 1897 r. w jezdni umieszczono drugie torowisko [Sielicki 2017, s. 105].

Choć kwestia kamienic na południowo-wschodnim narożu przykościelnego placu nie została rozwiązana, w 1903 magistrat ponownie przystąpił do prac nad przygotowaniem projektu jego regulacji. W ciągu kilku miesięcy sporządzono kilka wersji projektowych, uwzględniając pojawiające się z czasem uwagi i postulaty gminy elżbietańskiej fary. Pierwszy projekt regulacji z 1903 r. nie jest znany, ale pewne wyobrażenie o nim daje skierowane do magistratu pismo, w którym przedstawiciele gminy kościoła św. Elżbiety zakwestionowali zaproponowane w tym projekcie rozwiązania komunikacji kołowej: wyjazd poprowadzony przez wąską barokową bramę rozpiętą między budynkami w południowo-wschodnim narożniku, miejsce postojowe usytuowane bezpośrednio przed głównym wejściem do kościoła i zbyt kosztowne w realizacji wyłożenie drogi kołowej drewnem²⁰. Miasto przychyliło się do prośby o zmianę projektu z uwzględnieniem tych uwag, ale spowodowało to dalsze przesunięcie w czasie realizacji inwestycji²¹.

Do prac koncepcyjnych miejska deputacja budowlana powróciła dopiero we wrześniu 1904 r. i do końca roku przygotowała cztery wariantywnie rysunki, różniące się pod względem rozwiązania komunikacji

the carriageway with wood pavement.²⁰ The city agreed to redesign the plan in accordance with these remarks, but this resulted in a further delay in the investment's implementation.²¹

The municipal delegation for building matters did not resume conceptual work until September 1904. By the end of that year, it had prepared four alternative design drawings, differing primarily in the proposed solutions for vehicular access intended to serve church ceremonies. These variations also affected the layout of paved pedestrian paths and the accompanying green space design. The earliest plan, dated September 1904,²² featured a looped carriage road—entering from Kielbaśnicza Street, exiting onto Św. Mikołaja Street at the location of the demolished houses no. 2 and 3, and including a connecting section along Św. Mikołaja Street that widened the roadway to the new building line. A subsequent design, dated October 29, 1904,²³ proposed a straight two-way road running along the southern facade of the church, with entry and exit from Kielbaśnicza Street and terminating in an oval turnaround space for vehicles. This same layout was adopted in the final approved plan of December 30, 1904,²⁴ with the addition of an alternative access point from Św. Mikołaja Street near the church's main entrance and a small parking area where this connection met the main road. However, this solution had the drawback of placing the parking area across the pedestrian path running parallel to the vehicular route. In the meantime, on November 1, 1904,²⁵ yet another plan was created, which superimposed elements of previous designs and proposed relatively intensive vehicular use of the square. It featured a wide, paved road running along the southern facade of the church, with entry from Kielbaśnicza Street and exit onto Odrzańska Street near the presbytery.²⁶ This main route was complemented by two narrower roads: one leading to the southeastern corner gate, and another aligned with the main church entrance, connecting to Św. Mikołaja Street. Given the parish's earlier objections to routing vehicular traffic through the former cemetery gate and its general reluctance to allow increased vehicular presence within the square, it is likely that this proposal also failed to gain their approval.

In each of the above-described designs, the organization of vehicular traffic served as the primary point of departure—its layout constituted the fundamental difference between the individual plans. The pedestrian routes, subordinated in all cases to the vehicular infrastructure, largely replicated the layout of the paved walkways established in 1880. These had supported basic circulation: to and from the two entrances in the church's southern facade, including the path known from iconographic sources as early as the first half of the eighteenth century, which led from the Market Square through the former cemetery gate located in the southeastern corner of the block, as well as a diagonal shortcut crossing the square and connecting Św.

kołowej dla pojazdów obsługujących uroczystości kościelne, co przełożyło się na różnice w przebiegu brukowanych ciągów pieszych i dopełniającej całości aranżacji zieleni. Najwcześniejszy plan, z września 1904 r.²², przedstawia drogę kołową w formie pętli – z wjazdem od ul. Kielbaśniczej, wyjazdem od ul. św. Mikołaja, na wysokości wyburzonych domów pod numerem 2 i numerem 3, i odcinkiem domykającym pętlę, biegnącym wzdłuż ul. św. Mikołaja, co poszerzało jezdnię na tym odcinku do nowej linii zabudowy. Kolejny projekt, z 29 października 1904 r.²³, proponował drogę o prostoliniowym przebiegu wzdłuż południowej elewacji kościoła, użytkowaną dwukierunkowo, z wjazdem/wyjazdem od ul. Kielbaśniczej i z owalnym, umożliwiającym zawracanie pojazdów placem na jej końcu. Tak samo nakreślono strefę ruchu kołowego w ostatecznie zaakceptowanym projekcie z 30 grudnia 1904 r.²⁴, dodając alternatywny wjazd/wyjazd od ul. św. Mikołaja, na wysokości głównego wejścia do świątyni, i niewielki plac postojowy dla pojazdów w miejscu jego połączenia z główną drogą. Wadą tego rozwiązania było jednak to, że miejsce postojowe przecinało ciąg pieszy poprowadzony wzdłuż drogi kołowej. Wcześniej, bo 1 listopada 1904 r.²⁵, ukończono jeszcze jeden plan, w którym naniesiono na siebie wcześniejsze projekty i zaproponowano dość intensywne wykorzystanie placu na cele ruchu kołowego – szeroką brukowaną drogę biegnącą wzdłuż południowej elewacji kościoła, z wjazdem od ul. Kielbaśniczej i wyjazdem na ul. Odrzańską na wysokości prezbiterium²⁶ oraz z dwoma łączącymi się z nią węższymi drogami, prowadzącymi do umieszczonej w południowo-wschodnim narożniku bramy, znajdującej się na osi wejścia głównego, wychodzącej na ul. św. Mikołaja. Zważywszy na wcześniejsze obiekcje gminy kościoła co do poprowadzenia drogi kołowej przez dawną bramę cmentarną oraz co do wzmożonego ruchu kołowego w obrębie placu, zapewne i ta propozycja nie spotkała się z jej aprobatą.

W każdym opisanym powyżej projekcie punktem wyjścia była organizacja ruchu kołowego – to jego rozwiązania stanowiły konstytutywną różnicę między poszczególnymi rysunkami. Podporządkowane we wszystkich tych przypadkach ciągom kołowym ciągi piesze powielały zasadniczo przebieg dotychczas istniejących na placu brukowanych chodników z 1880 r., służących do podstawowej komunikacji: do i z dwóch wejść kościelnych w elewacji południowej, w tym znanego jeszcze z przekazów ikonograficznych z 1. połowy XVIII w. przejścia prowadzącego z Rynku przez umieszczoną w południowo-wschodnim narożu kwartału dawną bramę cmentarną oraz przecinającej ukośnie plac ścieżki – skrótu łączącego ul. św. Mikołaja z ul. Odrzańską. Od czasu sporządzenia poprzednich planów regulacji terenu przykościelnego (1879 i 1880), dzięki wyburzeniom kamienic z południowej pierzei kwartału, plac otworzył się na sąsiednią ulicę. Tak więc powstające na początku XX w. projekty musiały uwzględnić również dodatkowe ciągi piesze prowadzące z placu na ul. św. Mikołaja, zwłaszcza że to tam,

Mikołaja Street with Odrzańska Street. Since the earlier regulation plans of 1879 and 1880, the demolition of tenement houses along the southern edge of the block had opened the square to the adjacent street. As a result, the early twentieth-century designs had to incorporate additional pedestrian connections from the square to Św. Mikołaja Street—particularly important given the proximity of a tram stop near the church tower of St. Elizabeth's. In all of the analyzed plans, green spaces filled nearly the entire area of the square excluding vehicular use. A clear distinction emerged between two types of greenery, depending on their placement. The carriage road served as a dividing line between these two zones, splitting the site into two unequal parts—this is particularly evident in the plans from October and December. The area directly adjacent to the church facade was intended to contain shallow flowerbeds inserted between the buttresses. The larger portion of the square was designed as a green space traversed by pedestrian paths, with tree plantings also planned—most notably, a row of trees along Św. Mikołaja Street. As a result, the area took on the character of an urban green square, and even a place of leisure, as evidenced by the benches included in the December 1904 plan.

To complete the formalities the Magistrate prepared in 1905 a draft regulation agreement for the square, analogous to the one concluded several years earlier with the parish of St. Mary Magdalene. According to the draft, the land within the block's boundaries was to remain the property of the St. Elizabeth's parish, though the parish would transfer, free of charge, nearly 300 square meters of land to the city—specifically, the portion extending beyond the newly established building lines along Odrzańska Street. The Magistrate committed to carrying out the regulation and landscaping of the square at its own expense, while requesting partial financial participation from the parish. The provisions of §10 of the *Patronatsablösungsrezess* regarding the public use of the square²⁷ were reiterated, and responsibility for maintenance and cleaning of the parish-owned area was assigned to the church community.²⁸ This latter issue became the main point of contention that led the St. Elizabeth's parish to reject the proposed version of the agreement. In October 1905, the Magistrate submitted a revised draft, under which it assumed responsibility for maintaining and cleaning the green areas, leaving the parish responsible only for cleaning and snow removal along the paved carriageways.²⁹ Nevertheless, the parish once again objected to its share of the obligations and opposed the installation of benches on the square. Apparently discouraged by the lack of agreement, the Magistrate decided to abandon further negotiations. In January 1906, it informed the church authorities of its decision to suspend further work on the square's regulation plan, explaining that it first needed to examine the feasibility of relocating the buildings at 1 Św. Mikołaja Street and 40

na wysokości wieży kościoła św. Elżbiety, był zlokalizowany najbliższy przystanek tramwajowy. We wszystkich omawianych projektach tereny zielone wypełniały niemal całą wyłączoną z ruchu przestrzeń przykościelnego placu, przy czym wyraźnie zarysował się podział na dwa różne typy, w zależności od ich usytuowania. Linie rozgraniczenia między obiema strefami zieleni tworzyła droga kołowa, dzieląca teren na dwie nierówne części, co najwyraźniej jest widoczne w projektach z października i grudnia. W strefie położonej bezpośrednio przy elewacji kościoła miały się znajdować płytkie rabaty wpisane między szkarpy. Większą część placu tworzył poprzecinany pieszymi ciągami komunikacyjnymi zieleniec, w którego obrębie zaplanowano również nasadzenia drzew, w tym szpaleru wzdłuż ulicy św. Mikołaja. Dzięki temu przestrzeń ta nabierała charakteru zielonego skweru miejskiego, a nawet miejsca wypoczynku, co miały zapewnić obecne w projekcie z grudnia 1904 r. ławki.

Aby dopełnić formalności, w 1905 r. magistrat przygotował projekt umowy regulacji placu, analogicznej do tej, jaką kilka lat wcześniej podpisał z gminą kościoła św. Marii Magdaleny. Zgodnie z nią teren w granicach kwartału miał należeć do gminy kościoła św. Elżbiety, przy czym miała ona zrzec się nieodpłatnie na korzyść miasta niespełna 300 m² gruntu, który wychodził poza nowo wytyczone linie zabudowy ul. Odrzańskiej. Magistrat zobowiązywał się przeprowadzić regulację placu i jego zazielenienie na swój koszt, prosząc jednocześnie o udział finansowy gminy kościelnej w tym przedsięwzięciu. Powtórzono ustalenia zapisane w par. 10 *Patronatsablösungsrecess* co do publicznego zakresu użytkowania placu²⁷ i przypisano gminie kościoła obowiązek utrzymania i sprzątania terenu będącego w jej posiadaniu²⁸. Na to ostatnie nie zgodziły się władze kościoła św. Elżbiety i umowa nie została podpisana. W październiku 1905 r. magistrat przedstawił poprawiony projekt umowy, zgodnie z którym brał na siebie obowiązek utrzymania i sprzątania terenów zielonych, pozostawiając gminie kościoła jedynie konieczność sprzątania i odśnieżania brukowanych ciągów komunikacji kołowej²⁹. Jednak i tym razem gmina kościoła św. Elżbiety zakwestionowała przypadający na nią zakres obowiązków, nie zgodziła się także na ustawienie na placu ławek. Najwyraźniej zniechęciło to magistrata do dalszych pertraktacji, ponieważ w styczniu 1906 r. poinformował władze kościoła o odstąpieniu od dalszych prac nad projektem regulacji placu, tłumacząc, że musi wpierv przeanalizować inwestycję pod kątem możliwości przeniesienia w głąb działki kamieniczek przy ul. św. Mikołaja 1 i ul. Odrzańskiej 40 wraz z rozpiętym pomiędzy nimi łukiem³⁰.

Regulacja przykościelnego placu i początki prawnej ochrony zabytków w prowincji śląskiej

Jak już wspomniano, wykup przez miasto nieruchomości przy ul. św. Mikołaja był procesem rozciągniętym w czasie, głównie ze względu na opór właścicieli.

Odrzańska Street further into their plots, including the arch connecting them.³⁰

The Regulation of the Churchyard Square and the Origins of Legal Monument Protection in the Province of Silesia.

As previously mentioned, the acquisition of properties along Św. Mikołaja Street by the city was a protracted process, mainly due to resistance from property owners. Among the most reluctant were the owners of the last surviving altar chaplains' houses, located at the south-eastern corner of the block in question. Their reluctance was heightened by the buildings' highly attractive location—directly adjacent to the Market Square—making their ground-floor commercial premises particularly valuable. In the final quarter of the nineteenth century, an additional obstacle emerged to hinder the planned demolitions within the historic Old Town: the nascent legal protection of monuments in the Province of Silesia. The first steps towards identifying the number and condition of heritage structures in Silesia were taken in the early 1870s, initiated by state authorities in Berlin. However, these efforts yielded limited results. Consequently, in 1884, under the directive of the state conservator of monuments, Heinrich von Dehn-Rotfelser, the authorities of the Wrocław Regency appointed Hans Lutsch—then residing in Wrocław—to the newly established position of Heritage Inventory Officer for the Province of Silesia. Lutsch began his work with the inventory of St. Elizabeth's Church in Wrocław [Ochędowska-Grzelak 2013, pp. 111–113; Marcinów 2018, p. 39]. His activities in the city culminated in the publication of the 1886 volume *Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, in which, among other Renaissance burgher houses, he listed the townhouse at 40 Odrzańska Street [Lutsch 1886, p. 149], effectively placing it under conservation protection. This designation clashed with the municipal authorities' plans to widen Odrzańska Street from the west. In light of the legal impossibility of demolishing the tenement house, Wrocław's municipal delegation for building matters proposed in 1905 to relocate it, along with the adjacent building at 1 Św. Mikołaja Street and the archway connecting them, deeper into the block [Burgermeister 1907, pp. 15–16] (Fig. 6–9). Due to financial constraints, the proposal was not realized [Behrend 1906, p. 40], and in 1907 it was entirely abandoned when the city council opted to purchase and demolish the building at 1 Św. Mikołaja Street [Burgermeister 1908, p. 26]. This decision was met with opposition from Ludwig Burgermeister, then Provincial Conservator of Monuments for the Province of Silesia. He argued that the townhouse, together with the property at 40 Odrzańska Street and the archway between them, formed an architecturally cohesive composition. In his view, the ensemble's preservation was further justified by its role in shaping the scenic view of St. Elizabeth's Church as seen from the Market Square [Burgermeister 1908,

Niechętni do sprzedaży swoich nieruchomości byli również właściciele ostatnich zachowanych domów altarystów, znajdujących się w południowo-wschodnim narożniku omawianego kwartału, zwłaszcza że ich lokalizacja – w bezpośrednim sąsiedztwie Rynku – była wyjątkowo atrakcyjna dla znajdujących się na parterach lokali usługowo-handlowych. W ostatniej ćwierci XIX w. pojawiła się dodatkowa okoliczność, która stanęła na przeszkodzie planowanemu wyburzeniu na obszarze Starego Miasta – rodząca się prawną ochrona zabytków w prowincji śląskiej. Pierwsze kroki ku rozpoznaniu ilości zabytków na Śląsku i stanu ich zachowania zostały poczynione na początku lat 70. XIX w. z inicjatywy władz państwowych w Berlinie. Działania te nie przyniosły spodziewanych efektów, dlatego w 1884 r. z polecenia państwowego konserwatora zabytków Heinricha von Dehn-Rotfelsa władze rejencji wrocławskiej powołały mieszkającego wówczas na Pomorzu Hansa Lutscha na nowo utworzone stanowisko inwentaryzatora zabytków prowincji śląskiej. Swoją pracę rozpoczął on od inwentaryzacji wrocławskiego kościoła św. Elżbiety [Ochędowska-Grzelak 2013, s. 111–113; Marcinów 2018, s. 39]. Efektem jego działań na terenie Wrocławia była wydana w 1886 r. książka *Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, w której wśród renesansowych domów mieszczańskich wymienił kamienicę przy ul. Odrzańskiej 40 [Lutsch 1886, s. 149], co było tożsame z objęciem jej ochroną konserwatorską. Owa decyzja kolidowała z planami magistratu poszerzenia ul. Odrzańskiej od zachodu. Skoro budynku nie można było zburzyć, wrocławski urząd budowlany w 1905 r. zaproponował przesunięcie go wraz z sąsiednim budynkiem przy ul. św. Mikołaja 1 i łączącą je bramą w głąb kwartału [Burgermeister 1907, s. 15–16]. Ze względów ekonomicznych nie doszło do realizacji tego pomysłu [Behrend 1906, s. 40], a w 1907 r. całkowicie z niego zrezygnowano, ponieważ rada miasta zdecydowała o zakupie domu przy ul. św. Mikołaja 1 i jego wyburzeniu [Burgermeister 1908, s. 26]. Sprzeciw wobec tej decyzji zgłosił ówczesny Prowincjonalny Konserwator Zabytków prowincji śląskiej Ludwig Burgermeister, argumentując, że kamienica ta, wraz z kamienicą przy ul. Odrzańskiej 40 i rozpiętą pomiędzy nimi bramą, współtworzy integralną kompozycję architektoniczną. Jego zdaniem za zachowaniem tego układu w całości przemawiał również fakt, że współtworzył on kulisy widok na kościół św. Elżbiety oglądany z Rynku [Burgermeister 1908, s. 26] (ryc. 6–9). W staraniach o przekonanie magistratu do zachowania dawnego domu altarystów wsparło konserwatora wrocławskie stowarzyszenie *Alt- und Neu-Breslau*, organ opiniotwórczy w zakresie architektury, urbanistyki i ochrony zabytków.

Gdy los zabudowy południowo-wschodniego narożnika kwartału zdawał się przesądzony, magistrat powrócił w 1907 r. do rozmów z gminą kościoła św. Elżbiety o planach regulacji przykościelnego placu. Przedstawiciele parafii nadal podtrzymywali jednak swój sprzeciw z 1905 r. wobec ustawienia ławek i finansowania utrzymywania porządku na drodze dojazdowej

p. 26]. Supporting the conservator's efforts to persuade the municipal authorities to preserve the former altar chaplains' house was a society *Alt- und Neu-Breslau*—a prominent opinion-forming body in matters of architecture, urban planning, and monument protection.

Just as the fate of the southeastern corner of the block seemed sealed, the city magistrate resumed negotiations in 1907 with the parish of St. Elizabeth's Church concerning the planned regulation of the churchyard. However, parish representatives maintained their earlier opposition from 1905, particularly regarding the installation of benches and the financing of road maintenance leading to the church.³¹ As a compromise, the magistrate proposed placing the benches as far from the church as possible, aligning them along the southern edge of the block facing Św. Mikołaja Street. Nonetheless, the city refused to assume responsibility for cleaning and snow removal on the access road, arguing that it served exclusively for vehicles supporting ecclesiastical ceremonies.³² In response to the city's uncompromising position on the disputed issues, the parish council ultimately withdrew from further discussions concerning the regulation of the churchyard.³³

In 1911, the Royal University of Breslau (*Königliche Universität zu Breslau*) celebrated its centenary, and a number of the planned ecclesiastical ceremonies were scheduled to take place at the Church of St. Elizabeth.³⁴ Among them was a formal inaugural Mass, attended by, among others, the imperial envoy—Crown Prince Frederick William [Ziekursch 1911, p. 28]. In anticipation of these events, the parish council decided during its June 1910 meeting to adopt a more conciliatory approach in its negotiations with the municipal authorities, aiming to finalize the regulation of the churchyard grounds by 1911.³⁵ While the scenic, picturesque view of the church from the Market Square continued to inspire admiration, the vista that unfolded immediately after passing through the former cemetery gate was markedly less impressive: a monotonously flat, undeveloped open space, visually unappealing and neglected. The dreariness of the square was further exacerbated by the presence of large-scale commercial murals—advertising signs that covered the entirety of the rear and gable walls of the remaining tenement houses along the frontage lines. In 1911, when *Schlesische Zeitung* addressed the issue of advertising aesthetics in Breslau, the former altar chaplains' houses were cited as one of the most egregious examples of visual pollution in the historic cityscape [*An der Elisabethkirche* 1935].

Correspondence between the parish of St. Elizabeth's Church and the municipal authorities from 1910 and 1911 indicates that, following 1904, another design for the regulation of the churchyard had been prepared, though it is no longer preserved in the documentation. The parish council referred to this version when requesting a return to the previous solution, which had included southern access to the church—arguing that the newly proposed north-

wej³¹. W geście kompromisu magistrat zaproponował odsunięcie ławek możliwie daleko od fary i ustawienie ich przy południowej krawędzi kwartału, przodem do ul. św. Mikołaja, ale nie zgodził się wziąć na siebie kosztów sprzątnięcia i odśnieżania drogi kołowej, gdyż miała ona służyć wyłącznie pojazdom obsługującym uroczystości kościelne³². W odpowiedzi na niezłomne stanowisko władz miejskich w spornych kwestiach, rada gminy kościoła wycofała się z dalszych prac nad regulacją placu³³.

W 1911 r. Królewski Uniwersytet we Wrocławiu (Königliche Universität zu Breslau) świętował 100-lecie istnienia, a część zaplanowanych w ramach obchodów jubileuszowych uroczystości kościelnych miała się odbyć w elżbietańskiej farze³⁴, w tym uroczysta msza inauguracyjna, w której miał uczestniczyć m.in. przedstawiciel cesarza – książę koronny Fryderyk Wilhelm [Ziekursch 1912, s. 28]. W związku z tym w czerwcu 1910 r. na posiedzeniu rady parafialnej zdecydowano się przyjąć bardziej koncyliacyjną postawę w negocjacjach z magistratem, aby do 1911 r. sfinalizować regulację przykościelnego terenu³⁵. O ile kulisowa malownicza perspektywa na kościół od strony Rynku budziła zachwyt, o tyle widok monotennie płaskiej, niezagospodarowanej przestrzeni placu, jaki ukazywał się po przekroczeniu dawnej bramy cmentarnej, był przygnębiający. Szpetotę tej przestrzeni pogłębiały mury reklamowe zapelniające całe powierzchnie tylnych i szczytowych ścian kamienic, które się ostały w pierzejach. Gdy w 1911 r. na łamach „Schlesische Zeitung” podjęto temat estetyki szyldów reklamowych we Wrocławiu, przykład reklam na dawnych domach altarystów był przytaczany jako jeden z najbardziej rażących [An der Elisabethkirche 1935].

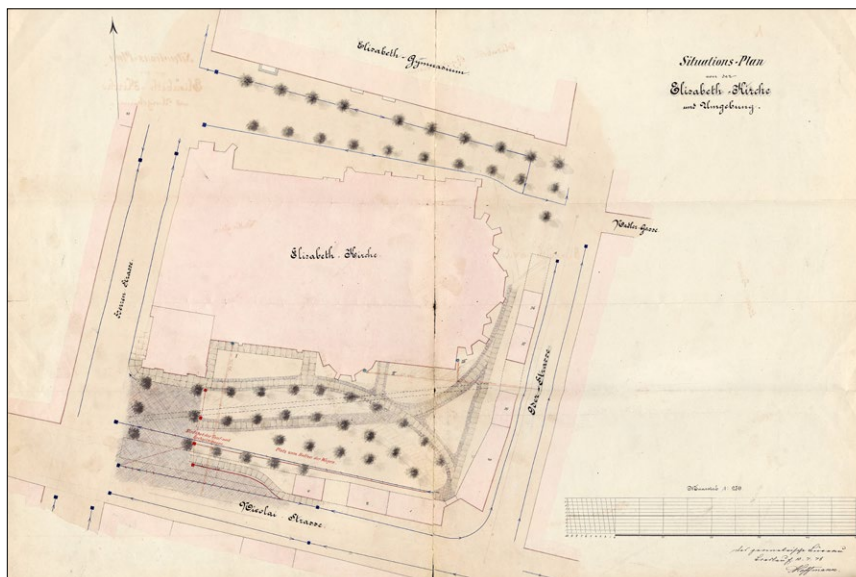
Z korespondencji między gminą kościoła św. Elżbiety a magistratem z 1910 i 1911 r. wynika, że po roku 1904 przygotowano kolejny, niezachowany w dokumentacji projekt regulacji placu. To do niego odnosiła się rada kościelna, prosząc, aby wrócić do poprzednich rozwiązań z drogą dojazdową do świątyni od południa, gdyż propozycja podjazdu od północy jest niekorzystna. Jednocześnie zgodzono się na ustawienie ławek na skwerze po południowej stronie fary z zastrzeżeniem, że w razie gdyby przesiadujący na nich sprawiali kłopoty, zostaną one usunięte³⁶. W sierpniu 1910 r. przyszła odpowiedź od magistratu, że policja budowlana nie akceptuje korekty projektu i konieczne jest przygotowanie nowego³⁷. Tym samym ukończenie inwestycji przed obchodami 100-lecia uniwersytetu stało się niemożliwe. Ze swoich zobowiązań miasto wywiązało się na początku 1912 r., przysyłając gminie kościoła św. Elżbiety nowy projekt (w dwóch wariantach) autorstwa miejskiego radcy budowlanego Maxa Berga (ryc. 10). Obie wersje różniły się od siebie jedynie procentem powierzchni przeznaczonych na drogę kołową. W jednym³⁸ i drugim³⁹ przypadku miała ona charakter pętli przebiegającej przez całą szerokość kwartału, z wjazdem/wyjazdem od strony ul. Kiełbaśniczkiej i miejscem do zawracania na wschodnim krańcu placu. Na projektach tych nie naniesiono



Ryc. 6. Kościół św. Elżbiety i dawne domy altarystów widoczne z Rynku; 1844, Römler & Jonas, BUWr Kolekcja Śląsko-Łużycka, Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa

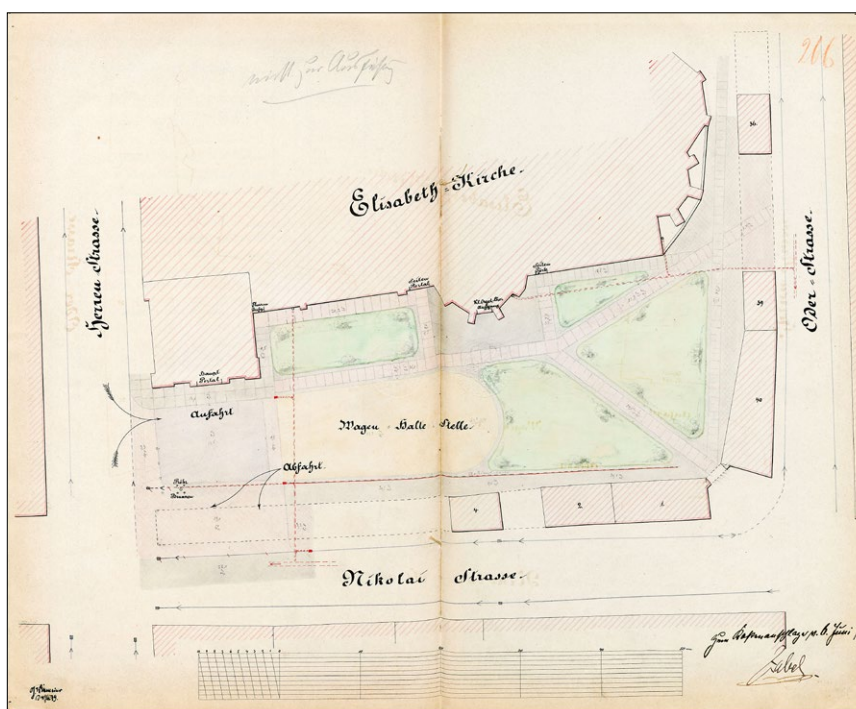
Fig. 6. Church of St. Elizabeth and the old altarist houses visible from the Market Square; 1844, Römler & Jonas, BUWr Kolekcja Śląsko-Łużycka, Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa

ern route was less practical. At the same time, the parish agreed to the placement of benches on the southern side of the church, with the condition that they would be removed if they became a source of disorder or complaints.³⁶ In August 1910, the city responded that the Building Authority (*Baupolizei*) had rejected the revised plan, and that a completely new design would need to be developed.³⁷ As a result, completing the project in time for the university's centennial celebrations became impossible. The municipality fulfilled its obligations in early 1912 by submitting a new design—presented in two variants—prepared by the City Building Councilor, Max Berg (Fig. 10). The only difference between the two versions lay in the proportion of the surface allocated to vehicular traffic. In both cases,^{38,39} the plan involved a loop road traversing the full width of the block, with entry and exit points on Kiełbaśnicza Street and a turnaround area at the eastern end of the square. The design did not indicate pedestrian paths; such routes were presumably envisaged, as suggested by the division of the green belt planned along Św. Mikołaja Street into two parts with a wide passage between them, allowing access to the churchyard. The green area itself was reduced to modest flower-



Ryc. 7. Projekt regulacji placu po południowej stronie kościoła św. Elżbiety, August (?) Hoffmann, 10 lipca 1878, Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Fig. 7. Design of the regulation of the square to the south of St. Elizabeth's Church, August (?) Hoffmann, July 10, 1878, Archiwum Państwowe we Wrocławiu

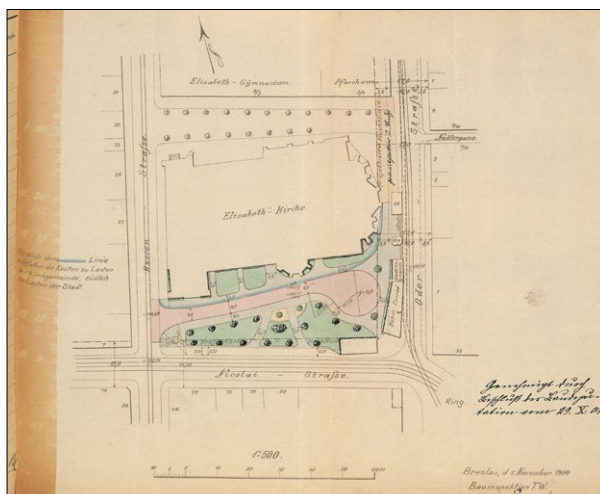
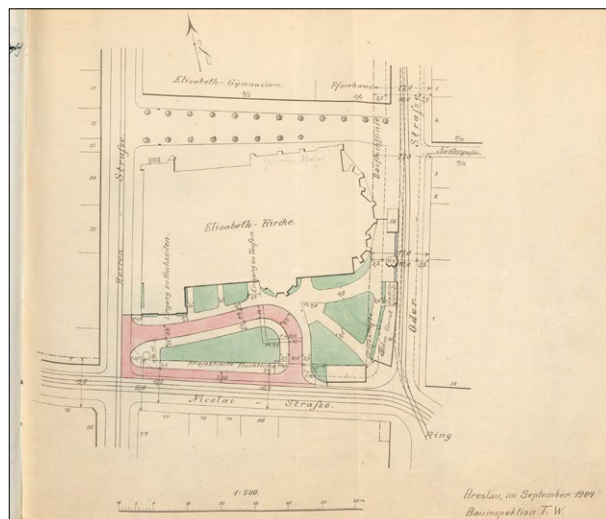
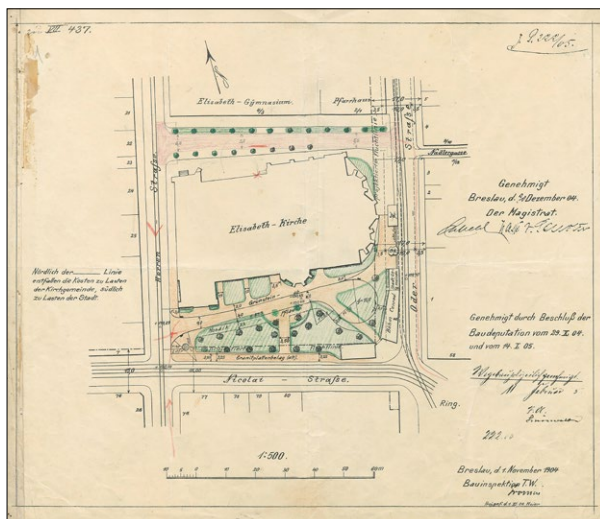


Ryc. 8. Projekt regulacji placu po południowej stronie kościoła św. Elżbiety, 06 lipca 1879, Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Fig. 8. Design of the regulation of the square to the south of St. Elizabeth's Church, July 6, 1879, Archiwum Państwowe we Wrocławiu

przebiegu wydzielonych ciągów pieszych, ale zapewne takie przewidziano, o czym świadczy podzielenie zieleńca zaprojektowanego wzdłuż ul. św. Mikołaja na dwie części, z szeroką przerwą pomiędzy nimi, umożliwiającą wejście na teren przykościelny. Obszar zazieleniony został zredukowany do niewielkich rabat bezpośrednio przy elewacji kościoła, w formie znanej z poprzednich planów, dwóch rabat o szerokości 4,5 m ze szpalerem drzew wzdłuż południowej granicy kwar-

beds directly abutting the church facade—following the form seen in earlier plans: two beds, each 4.5 m wide, with a row of trees lining the southern edge of the block, as well as narrow strips of greenery along the rear facades of the buildings at the southeastern corner. Berg's design highlights the changes that occurred in the Municipal Council's plans concerning the scope of investment in the embellishment of the square. Allocating such a large portion of the site to

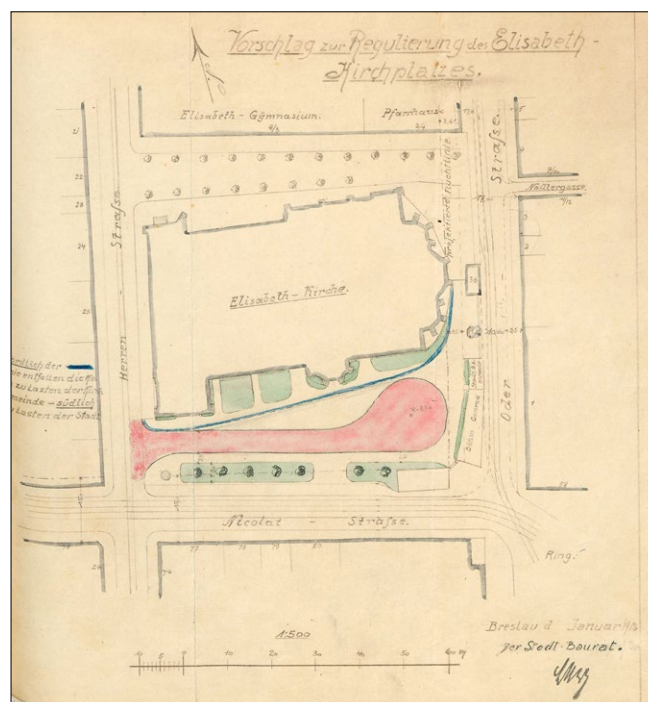


Ryc. 9. Warianty projektu regulacji placu po południowej stronie kościoła św. Elżbiety, 1904, Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Fig. 9. Alternative versions of the design of the regulation of the square to the south of St. Elizabeth's Church, 1904, Archiwum Państwowe we Wrocławiu

tału oraz wąskich pasów zieleni przy tylnych ścianach kamienic w południowo-wschodnim narożu kwartału. Projekt Berga uwidacznia zmiany, jakie zaszły w planach magistratu wobec zakresu inwestycji w upiększenie placu. Oddanie tak dużej części terenu do dyspozycji pojazdom było tożsame z odstąpieniem od utworzenia tam skweru miejskiego. Nie zrezygnowano całkowicie z aranżacji zielonych, ale zaplanowano je tak, że choć miały się znajdować na terenie należącym do kościoła, to zacięniały również chodnik na ul. św. Mikołaja, poszerzony w tym miejscu dzięki regulacji kwartału. Rada kościoła św. Elżbiety, działająca teraz, po zakończeniu uroczystości jubileuszu uniwersytetu, bez presji czasu, pod pretekstem możliwego podmywania murów kościelnych odrzuciła projekt Berga⁴⁰, w odpowiedzi na co miasto wycofało się z inwestycji, wymawiając się brakiem możliwości przeprowadzenia jej na całym obszarze docelowej linii zabudowy⁴¹. Do zmiany zdania nie przekonał go nawet bardzo zły stan chodników w obrębie placu ani pisma od policji budowlanej przypominające, że jako właściciel terenu miasto jest zobowiązane do ich naprawy, jeśli nie zostanie to uczynione w ramach planowanej regulacji⁴².

vehicular traffic effectively meant abandoning the establishment of an urban square at this location. Although landscape arrangements were not eliminated entirely, they were conceived so that, although located on church property, it also provided shade to the pavement of Św. Mikołaja Street, which had been widened at this point as a result of the block's reconfiguration. Freed from the time pressures associated with the university jubilee, the parish council of St. Elizabeth's Church ultimately rejected Berg's design, ostensibly on the grounds that the redesign could cause water infiltration and erosion of the church's foundations.⁴⁰ In response, the city withdrew from the investment, citing the impossibility of carrying out the plan across the entire area up to the projected building line.⁴¹ Neither the very poor condition of the sidewalks within the square nor letters from the building authorities reminding the parish of its legal responsibility as landowner to carry out necessary repairs succeeded in altering its position—despite the fact that such work would otherwise have been carried out within the framework of the proposed urban regulation.⁴²



Ryc. 10. Projekt regulacji placu po południowej stronie kościoła św. Elżbiety, Max Berg, 1912, Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Fig. 10. Design of the regulation of the square to the south of St. Elizabeth's Church, Max Berg, 1912, Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Podsumowanie

Nieugięta postawa władz kościoła św. Elżbiety wobec koncyliacyjnej polityki magistratu doprowadziła do tego, że w ostatnich latach przed I wojną światową ten położony w centrum Wrocławia teren, ukryty za kulisami malowniczej zabudowy swojego południowo-wschodniego narożnika, nie przeszedł transformacji w skwer miejski. Wizja czekającej go wkrótce poważnej transformacji spowodowała, że wszelkie niezbędne prace były wykonywane najmniejszym możliwym kosztem, bez aspiracji estetycznych, gdyż uznawano je za doraźne, co doprowadziło do przestrzennego, architektonicznego i wizerunkowego zaniedbania tej przestrzeni.

Conclusions

The uncompromising stance of the parish authorities of St. Elizabeth's Church toward the conciliatory policies of the municipal administration ultimately prevented the transformation of this centrally located site in Wrocław—tucked behind the picturesque facades of the southeastern corner of the block—into a municipal square in the final years preceding the outbreak of the First World War. Meanwhile, the anticipation of a large-scale redevelopment created a situation in which all necessary maintenance works were executed at minimal cost and without aesthetic consideration, being treated as merely temporary measures. This, in turn, contributed to the spatial, architectural, and visual neglect of the area.

Przypisy

- ¹ Eyssmontt twierdzi, że kościół, na którego miejscu stoi obecny kościół św. Elżbiety, zaczęto budować jeszcze przed lokacją miasta i że jego położenie wpisało się w popularny wówczas schemat kompozycyjny z placem głównym i położonym na jego narożu placem pomocniczym z kościołem.
- ² Kostowski podaje w wątpliwość słuszność używania określenia „domy altarystów”, gdyż nie ma źródłowego potwierdzenia, że ci w istocie zamieszkiwali te budynki w średniowieczu [Kostowski 1999, s. 129].
- ³ Wcześniej istniało przejście między ul. Kielbaśniczą i ul. Odrzańską, prowadzące przez dziedziniec kościelny, ale miało ograniczoną przepustowość – od strony ul. Kielbaśniczej prowadziło przez furtkę w murze, a od

Footnotes

- ¹ Eysymontt argues that the church, on the site of which the present Church of St. Elizabeth now stands, began to be built even before the town was granted its charter, and that its location followed the compositional scheme popular at the time, with a main square and an auxiliary square with a church situated at its corner.
- ² Kostowski questions the validity of applying the term “altar priests' houses,” as there is no documentary evidence that such clergy in fact resided in these buildings during the Middle Ages [Kostowski 1999, p. 129].
- ³ Previously, there was a passage between Kielbaśnicza Street and Odrzańska Street that led through the church courtyard, but it had limited capacity—on the Kielbaśnicza side it passed through a gate in the wall, while on the Odrzańska side it ran

- strony ul. Odrzańskiej przez wąski przesmyk między kamienicami i prezbiterium kościoła.
- ⁴ Pojawiające się w tekście określenie „regulacja” w odniesieniu do prac planowanych w obrębie placu jest tłumaczeniem używanego w źródłach *Regulierung*, które odnosi się zarówno do kwestii związanych z wytyczeniem placu z uwzględnieniem nowych linii regulacyjnych (zabudowy), jak i aranżacji jego przestrzeni.
 - ⁵ W 1837 r. wszystkie dawne domów altarystów przy ul. św. Mikołaja (poza nr 6), niegdyś stanowiące własność kościoła św. Elżbiety, należały do osób prywatnych.
 - ⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej APW), Akta Miasta Wrocławia (dalej AMW), sygn. 24817, s. 10, list kupca Rotha do magistratu z 13.12.1832.
 - ⁷ APW, AMW, sygn. 24817, s. 11, notatka z posiedzenia rady gminy kościoła św. Elżbiety z 10.02.1853.
 - ⁸ APW, AMW, sygn. 24867, s. 12–13, umowa sprzedaży domu przy ul. św. Mikołaja 3 z 1.10.1863; s. 130, ogłoszenie prasowe o planowanym wyburzeniu z 24.05.1865.
 - ⁹ APW, AMW, sygn. 24871, s. 5.
 - ¹⁰ APW, AMW, sygn. 18606, s. 280, projekt regulacji terenu wokół kościoła św. Elżbiety z 10.07.1878.
 - ¹¹ Prawdopodobnie autorem projektu przygotowanego w miejskim biurze geometrii, sygnowanego nazwiskiem Hoffmann, był miejski geometra August Hoffmann, autor mapy Wrocławia z 1865 r. oraz (wspólnie z miejskim radcą budowlanym Alexandrem Kaumannem) licznych układów urbanistycznych we Wrocławiu.
 - ¹² APW, AMW, sygn. 18606, s. 257, wypis z protokołu posiedzenia Rady Miasta Wrocławia z 25.01.1879.
 - ¹³ APW, AMW, sygn. 18606, s. 266, projekt regulacji placu po południowej stronie kościoła św. Elżbiety z 6.06.1879.
 - ¹⁴ APW, AMW, sygn. 18606, s. 288, list rady gminy kościoła św. Elżbiety do magistratu z 13.05.1880.
 - ¹⁵ APW, AMW, sygn. 18606, s. 288, list przewodniczącego stowarzyszenia dzielnicowego północno-zachodniej części Starego Miasta z 31.05.1880.
 - ¹⁶ APW, AMW, sygn. 18606, s. 286, projekt przebiegu brukowanych chodników na placu przed południową stroną kościoła św. Elżbiety z 2.05.1880.
 - ¹⁷ *Patronatsablösungsrezess* było podpisanym przez gminę kościoła św. Elżbiety z władzami Wrocławia dokumentem, na mocy którego miasto zrzekało się patronatu nad kościołem, sprawowanego od 1. ćw. XVI w.
 - ¹⁸ APW, Parafia św. Elżbiety we Wrocławiu (dalej PEW), sygn. 157, s. 24, pismo magistratu do rady gminy kościoła św. Elżbiety z 27.03.1900.
 - ¹⁹ Kamienicę przy ul. św. Mikołaja 4 miasto kupiło w 1893 r. od spadkobierców właściciela budynku – mistrza tokarskiego Roberta Daehmela, który odrzucał propozycje sprzedaży nieruchomości. APW, AMW, sygn. 24970, s. 1, informacja prasowa o śmierci Roberta Daehmela z 4.11.1892; s. 3–4, list spadkobierców Daehmela do wrocławskiego magistratu z 30.01.1893; s. 32, ogłoszenie prasowe o wyburzeniu kamienicy przy ul. św. Mikołaja 4 z 6.04.1893.
 - ²⁰ APW, PEW, sygn. 157, s. 39–40, list architekta Felixa Henry’ego do gminy kościoła św. Elżbiety z 29.09.1903.
 - ²¹ APW, PEW, sygn. 157, s. 48, pismo magistratu do rady gminy kościoła św. Elżbiety z 29.02.1904.
 - ²² APW, PEW, sygn. 157, b.p., projekt regulacji placu przed kościołem św. Elżbiety z września 1904.
 - ²³ APW, PEW, sygn. 157, s. 58, projekt regulacji placu przed kościołem św. Elżbiety z 29.10.1904.
- through a narrow passage between the tenement houses and the church’s presbytery.
 - ⁴ The term “regulation,” as it appears in the text in reference to the works planned within the square, is a translation of the term *Regulierung* used in the sources, which refers both to matters connected with the delineation of the square in accordance with new regulatory/building lines and to the arrangement of its space.
 - ⁵ In 1837, of the former altar priests’ houses on Św. Mikołaja Street, which had once belonged to the Church of St. Elizabeth, all except No. 6 were in private ownership by the mid-nineteenth century.
 - ⁶ State Archives in Wrocław (hereafter APW), Records of the City of Wrocław (hereafter AMW), file no. 24817, p. 10: letter from the merchant Roth to the Magistrate, 13.12.1832.
 - ⁷ APW, AMW, file no. 24817, p. 11: report on a meeting of the council of the Church of St. Elizabeth, 10.02.1853.
 - ⁸ APW, AMW, file no. 24867, pp. 12–13: sales contract for the house at 3 Św. Mikołaja Street, 1.10.1863; p. 130: newspaper announcement regarding the planned demolition, 24.05.1865.
 - ⁹ APW, AMW, file no. 24871, p. 5.
 - ¹⁰ APW, AMW, file no. 18606, p. 280: plan for the regulation of the area around the Church of St. Elizabeth, 10.07.1878.
 - ¹¹ The author of the project prepared in the municipal geometry office, signed with the name Hoffmann, was most likely the city surveyor August Hoffmann, author of the 1865 map of Wrocław and co-author (together with the city building counselor Alexander Kaumann) of numerous urban layouts in Wrocław.
 - ¹² APW, AMW, file no. 18606, p. 257: extract from the minutes of the Wrocław City Council meeting of 25.01.1879.
 - ¹³ APW, AMW, file no. 18606, p. 266: plan for the regulation of the square on the south side of the Church of St. Elizabeth, 6.06.1879.
 - ¹⁴ APW, AMW, file no. 18606, p. 288: letter from the council of the Church of St. Elizabeth to the Magistrate, 13.05.1880.
 - ¹⁵ APW, AMW, file no. 18606, p. 288: letter from the chairman of the District Association of the north-western part of the Old Town, 31.05.1880.
 - ¹⁶ APW, AMW, file no. 18606, p. 286: plan showing the layout of paved sidewalks on the square in front of the south side of the Church of St. Elizabeth, 2.05.1880.
 - ¹⁷ The *Patronatsablösungsrezess* was a document signed by the council of the Church of St. Elizabeth with the authorities of Wrocław, by which the city renounced its patronage over the church, a right it had exercised since the first quarter of the sixteenth century.
 - ¹⁸ APW, PEW, file no. 157, p. 24: letter from the Magistrate to the council of the Church of St. Elizabeth, 27.03.1900.
 - ¹⁹ The city purchased the house at 4 Św. Mikołaja Street in 1893 from the heirs of the previous owner, master turner Robert Daehmel, who had resisted offers to sell the property. APW, AMW, file no. 24970, p. 1: newspaper report on the death of Robert Daehmel, 4.11.1892; pp. 3–4: letter from Daehmel’s heirs to the Wrocław Magistrate, 30.01.1893; p. 32: newspaper announcement regarding the demolition of the house at 4 Św. Mikołaja Street, 6.04.1893.
 - ²⁰ APW, PEW, file no. 157, pp. 39–40: letter from architect Felix Henry to the council of the Church of St. Elizabeth, 29.09.1903.
 - ²¹ APW, PEW, file no. 157, p. 48: letter from the Magistrate to the council of the Church of St. Elizabeth, 29.02.1904.
 - ²² APW, PEW, file no. 157, n.p.: plan for the regulation of the square in front of the Church of St. Elizabeth, September 1904.
 - ²³ APW, PEW, file no. 157, p. 58: plan for the regulation of the square in front of the Church of St. Elizabeth, 29.10.1904.

- ²⁴ APW, PEW, sygn. 157, s. 64, projekt regulacji placu przed kościołem św. Elżbiety z 30.12.1904.
- ²⁵ APW, PEW, sygn. 157, b.p., projekt regulacji placu przed kościołem św. Elżbiety z 1.11.1904.
- ²⁶ Wyjazd był zaplanowany w miejscu rozebranej w 1865 r. kamienicy przy ul. Odrzańskiej 38 i rozebranej na przełomie lat 70. i 80. XIX w. kamienicy przy ul. Odrzańskiej 39.
- ²⁷ Ruch kołowy w obrębie placu dotyczy tylko pojazdów obsługujących uroczystości kościelne, dla ruchu pieszego plac jest w pełni otwarty.
- ²⁸ APW, PEW, sygn. 157, s. 66–67, szkic umowy pomiędzy magistratem a gminą kościoła św. Elżbiety z 1905 r.
- ²⁹ APW, PEW, sygn. 157, s. 70, pismo magistratu do rady gminy kościoła św. Elżbiety z 27.10.1905.
- ³⁰ APW, PEW, sygn. 157, s. 76, pismo magistratu do rady gminy kościoła św. Elżbiety z 20.01.1906.
- ³¹ APW, PEW, sygn. 157, s. 95, pismo magistratu do rady gminy kościoła św. Elżbiety z 10.05.1906.
- ³² APW, PEW, sygn. 157, s. 98, pismo magistratu do rady gminy kościoła św. Elżbiety z 20.02.1907.
- ³³ APW, PEW, sygn. 157, s. 99, pismo rady gminy kościoła św. Elżbiety do magistratu z 20.08.1907.
- ³⁴ APW, PEW, sygn. 157, s. 121, pismo rady gminy kościoła św. Elżbiety do magistratu z 22.08.1910.
- ³⁵ APW, PEW, sygn. 157, s. 115, wypis z protokołu posiedzenia rady gminy kościoła św. Elżbiety z 15.06.1910.
- ³⁶ APW, PEW, sygn. 157, s. 115, wypis z protokołu posiedzenia rady gminy kościoła św. Elżbiety z 15.06.1910.
- ³⁷ APW, PEW, sygn. 157, s. 123, pismo magistratu do rady gminy kościoła św. Elżbiety z 11.03.1911.
- ³⁸ APW, PEW, sygn. 157, s. 134, Vorschlag zur Regulierung des Elisabeth-Kirchplatzes, z lutego 1912.
- ³⁹ APW, PEW, sygn. 157, s. 135, Vorschlag zur Regulierung des Elisabeth-Kirchplatzes, z lutego 1912.
- ⁴⁰ APW, PEW, sygn. 157, s. 136, pismo rady gminy kościoła św. Elżbiety do magistratu z 28.02.1912.
- ⁴¹ APW, PEW, sygn. 157, s. 137, pismo magistratu do rady gminy kościoła św. Elżbiety z 16.04.1912.
- ⁴² APW, PEW, sygn. 157, s. 143, pismo policji budowlanej do rady gminy kościoła św. Elżbiety z 16.10.1912.
- ²⁴ APW, PEW, file no. 157, p. 64: plan for the regulation of the square in front of the Church of St. Elizabeth, 30.12.1904.
- ²⁵ APW, PEW, file no. 157, n.p.: plan for the regulation of the square in front of the Church of St. Elizabeth, 1.11.1904.
- ²⁶ The exit was planned on the site of the house at 38 Odrzańska Street, demolished in 1865, and the house at 39 Odrzańska Street, demolished at the turn of the 1870s and 1880s.
- ²⁷ Vehicular traffic within the square is restricted to vehicles serving church ceremonies, while the square remains fully open to pedestrians.
- ²⁸ APW, PEW, file no. 157, pp. 66–67: draft agreement between the Magistrate and the council of the Church of St. Elizabeth, 1905.
- ²⁹ APW, PEW, file no. 157, p. 70: letter from the Magistrate to the council of the Church of St. Elizabeth, 27.10.1905.
- ³⁰ APW, PEW, file no. 157, p. 76: letter from the Magistrate to the council of the Church of St. Elizabeth, 20.01.1906.
- ³¹ APW, PEW, file no. 157, p. 95: letter from the Magistrate to the council of the Church of St. Elizabeth, 10.05.1906.
- ³² APW, PEW, file no. 157, p. 98: letter from the Magistrate to the council of the Church of St. Elizabeth, 20.02.1907.
- ³³ APW, PEW, file no. 157, p. 99: letter from the council of the Church of St. Elizabeth to the Magistrate, 20.08.1907.
- ³⁴ APW, PEW, file no. 157, p. 121: letter from the council of the Church of St. Elizabeth to the Magistrate, 22.08.1910.
- ³⁵ APW, PEW, file no. 157, p. 115: extract from the minutes of the council of the Church of St. Elizabeth meeting, 15.06.1910.
- ³⁶ APW, PEW, file no. 157, p. 115: extract from the minutes of the council of the Church of St. Elizabeth meeting, 15.06.1910.
- ³⁷ APW, PEW, file no. 157, p. 123: letter from the Wrocław Magistrate to the council of the Church of St. Elizabeth, 11.03.1911.
- ³⁸ APW, PEW, file no. 157, p. 134, Vorschlag zur Regulierung des Elisabeth-Kirchplatzes from February 1912.
- ³⁹ APW, PEW, file no. 157, p. 135, Vorschlag zur Regulierung des Elisabeth-Kirchplatzes, from February 1912.
- ⁴⁰ APW, PEW, file no. 157, p. 136: letter from the council of the Church of St. Elizabeth to the Magistrate, 28.02.1912.
- ⁴¹ APW, PEW, file no. 157, p. 137: letter from the Magistrate to the council of the Church of St. Elizabeth, 16.04.1912.
- ⁴² APW, PEW, file no. 157, p. 143, letter of the Building Police to the council of the Church of St. Elizabeth, 16.10.1912.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

Archiwum Państwowe we Wrocławiu;
Akta Miasta Wrocławia, sygn. 18606, 24817, 24867, 24871, 24970;
Parafia św. Elżbiety we Wrocławiu, sygn. 157.

Teksty źródłowe / Source texts

Bürgermeister Ludwig, *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1905 bis 31. Dezember 1906*, Breslau 1907.
Bürgermeister Ludwig, *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1906 bis 31. Dezember 1907*, Breslau 1908.
Lutsch Hans, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, t. 1: *Die Stadt Breslau*, Breslau 1886.

Markgraf Hermann, *Die starßen Breslaus nach ihrer Geschichte und ihren Namen*, Breslau 1896.
Stein Julius, *Geschichte der Stadt Breslau im neunzehnten Jahrhundert*, Breslau 1884.
Ziekursch Johannes, *Bericht über die Jahrhundertfeier der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau vom 1.–3. August 1911*, Breslau 1912.

Opracowania / Secondary sources

An der Elisabethkirche, „Schlesische Zeitung”, 24.09.1911, b.p.
Atlas historyczny miast polskich, t. 4: *Śląsk*, z. 13, cz. 2, red. Tomasz Czaja, Wrocław 2017.
Behrend Fritz, *Die Gestaltung des Elisabethkirchplatzes in Breslau*, „Schlesische Monatshefte” 1906, nr 1, s. 38–45.
Chorowska Małgorzata, Goliński Mateusz, *Rozwój społeczny i przestrzenny miasta lokacyjnego*, [w:] *Atlas*

- historyczny miast polskich*, t. 4, Śląsk, z. 13, cz. 1, red. Tomasz Czaja, Wrocław 2017, s. 16–21.
- Eysymontt Rafał, „Extra et infra muros”. Świątynia farna a układ funkcjonalno-przestrzenny średniowiecznego miasta śląskiego, [w:] *Fara w mieście od średniowiecza do współczesności. Społeczność – duchowość – architektura – wystrój. Studia z historii sztuki*, red. Rafał Eysymontt, Dariusz Golewski, Wrocław 2019, s. 21–36.
- Eysymontt Rafał, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009.
- Hackemer Franciszek, *Badania architektoniczne krypty w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2023, nr 76, s. 153–171.
- Kononowicz Wanda, *Pierwszy plan generalny Wrocławia (1924) i początki kompleksowego projektowania urbanistycznego*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 2: *Urbanistyka do roku 1945*, red. Jerzy Rozpędowski, Wrocław 1995, s. 301–338.
- Kostowski Jakub, *Domy altarzystów przy wrocławskim Rynku*, [w:] *Wrocławski Rynek. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne we Wrocławiu w dniach 22–24 października 1998 r.*, red. Marzena Smolak, Wrocław 1999, s. 129–143.
- Marcinów Aleksandra, *Organizacja i struktura ochrony zabytków na pruskim Śląsku*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 54, s. 36–45.
- Ochędowska-Grzelak Barbara, *Hans Lutsch (1854–1922). Architekt – konserwator zabytków – badacz architektury*, Szczecin 2013.
- Sielicki Tomasz, *Wrocławskie tramwaje konne*, Łódź 2017.
- Störtkuhl Beate, *Adolf Rading – kariera architekta w Republice Weimarskiej*, [w:] *Adolf Rading. Nieznane oblicze wrocławskiej awangardy*, red. Jerzy Ilkosz, Beate Störtkuhl, Wrocław 2019, s. 31–85.
- Zabłocka-Kos Agnieszka, *Zrozumieć miasto. Centrum Wrocławia na drodze ku nowoczesnemu „city” 1807–1858*, Wrocław 2006.

Streszczenie

Pierwsza część artykułu poświęconego przemianom architektoniczno-urbanistycznym średniowiecznego kwartału kościoła św. Elżbiety na wrocławskim Starym Mieście przedstawia proces sanacji tej przestrzeni i próbę przekształcenia zamkniętych dziedzińców kościelnych w nowoczesną ulicę (udana) i nowoczesny plac miejski (bez sukcesu) od lat 30. XIX w. do I wojny światowej. Dzieje te ukazano w szerszym kontekście dostosowywania centrum Wrocławia do wyzwań nowoczesności.

Abstract

This article's first section, devoted to the architectural and urban transformations of the medieval block surrounding the Church of St. Elizabeth in Wrocław's Old Town, presents the spatial reconfiguration between the 1830s and the First World War. It traces the efforts to modernize the church's enclosed courtyards—achieved through the creation of a new street—and the attempt to establish a city square. These developments are examined within the broader context of Wrocław's adaptation to the challenges of modern urbanism in the nineteenth and early twentieth centuries.

Miron Urbaniak*

ORCID ID: 0000-0002-1834-6742

Problem ochrony nastawni i urządzeń sterowania ruchem kolejowym w Polsce

Preserving Signal Boxes and Rail Traffic Control Machinery in Poland

Słowa kluczowe: kolej, nastawnia, sygnalizacja kształtowa, urządzenia sterowania ruchem kolejowym, zabytek techniki

Keywords: railway, signal box, manual signaling, railway traffic safety devices, industrial heritage

Problem ochrony dawnych nastawni oraz urządzeń sterowania ruchem kolejowym (srk) istnieje w wielu państwach, ale w zagranicznym czasopiśmiennictwie specjalistycznym i obcojęzycznej literaturze związanej z ochroną dziedzictwa kulturowego pojawia się incydentalnie [zob. np. Burman, Stratton 2013; Mclean 2009, s. 311–320; Reeves, Dalton, Pesce 2020, s. 232–257; Suhrweier, Nancy 2013, s. 15–17], w polskich zaś publikacjach praktycznie nie występuje. Można dodać, że w Polsce nie stosuje się też szczegółowej typologii nastawni, używanej – za Niemcami – jedynie przez specjalistów od historii kolejnictwa [np. Jerczyński 2024, s. 98–100]. Oprócz deficytu prac z zakresu ochrony oraz historii rozwoju i architektury nastawni, wskazać trzeba na efemeryczny charakter wypowiedzi traktujących o potrzebie ochrony zabytkowych urządzeń srk, w tym sygnalizatorów kształtowych [Jerczyński, Fedorowicz 2022, s. 32–33; Jerczyński 2024, s. 87–92; Urbaniak 2010a, s. 133–148; Urbaniak 2017, s. 177–191]. Niniejszy artykuł ma za zadanie choć częściowo zniwelować wskazane deficyty, tym bardziej że polskie służby konserwatorskie od lat borykają się z brakiem rozpoznania oraz skutecznej ochrony nastawni i specyficznych urządzeń sygnalizacyjnych.

The problem of preserving historic signal boxes and railroad traffic control (RTC) machinery exists in many countries, but it appears only incidentally in foreign specialist journals and foreign-language literature related to cultural heritage preservation [Burman, Stratton 2013; Mclean 2009, pp. 311–320; Reeves, Dalton, Pesce 2020, pp. 232–257; Suhrweier, Nancy 2013, pp. 15–17], while it is practically absent in Polish publications. It can be added that a detailed typology of signal boxes is not used in Poland, and when it is—taken from the Germans—it is only used by specialists in railroad history [Jerczyński 2024, pp. 98–100]. In addition to the scarcity of works in the field of preservation and the history of the development and architecture of signal boxes, it is necessary to point out the ephemeral nature of statements treating the need to protect historic signaling devices, including mechanical signals [Jerczyński, Fedorowicz 2022, pp. 32–33; Jerczyński 2024, pp. 87–92; Urbaniak 2010a, pp. 133–148; Urbaniak 2017, pp. 177–191]. This article is intended to at least partially address these deficits, especially since Polish conservation services have been struggling for years with the lack of identification and effective protection of signal boxes and specific signaling devices.

* dr hab., prof. nadzw., Instytut Historyczny, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Uniwersytet Wrocławski

* D.Sc. Ph.D., University Professor, Institute of History, Faculty of Historical and Pedagogical Sciences, University of Wrocław

Cytowanie / Citation: Urbaniak M. Preserving Signal Boxes and Rail Traffic Control Machinery in Poland. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 83:96–111

Otrzymano / Received: 31.03.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 17.04.2025

doi: 10.48234/WK83TRAFFIC

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ostatnie ćwierćwiecze to wzmożone inwestycje na kolei w Polsce. Obejmują one nie tylko dworce, lecz także kompleksowe modernizacje i przebudowy dróg żelaznych. Poprawia się standard podróży i wzrasta prędkość pociągów, ale postępuje też nieodwracalna zmiana historycznego krajobrazu kolejowego. Swoje znaczenie tracą lokomotywownie, noclegownie, wieże ciśnieniowe czy nastawnie. Część z tych ostatnich ulega fizycznej likwidacji, a inne stoją nieużytkowane. Jedynie wybrane mają więcej szczęścia i przechodzą prace konserwatorskie. Tymczasem te niewielkie i rzadko dostrzegane przez służby konserwatorskie obiekty to ostatnie już żywe ślady historycznej techniki kolejowej. Decydują o tym obsługiwane przez nie systemy zabezpieczenia i sterowania ruchem kolejowym (srk), których symbolem pozostają ginące na naszych oczach semafony kształtowe [Jerczyński, Fedorowicz 2022, s. 32–33].

Budynki nastawni, mieszczące urządzenia mechaniczne, później elektromechaniczne, a dziś zazwyczaj przekąźnikowe, służą do scentralizowanej i zdalnej obsługi systemu sterowania ruchem kolejowym (m.in. rozjazdów i sygnalizatorów). Na stacjach i szlakach kolejowych w Europie nastawnie zaczęły się pojawiać i upowszechniać w drugiej połowie XIX w. Na terenie obecnych ziem polskich proces ten przybrał na sile dopiero od przełomu XIX i XX w., czyli m.in. po upaństwowieniu kolei w Prusach w latach 80. XIX w. Nasilenie ruchu pociągów i chęć poprawy bezpieczeństwa spowodowały wtedy masową budowę nastawni i posterunków odstępowych. W obrębie stacji nad pracą zwrotnic oraz podawaniem sygnałów przez sygnalizatory kształtowe (dziś świetlne) zaczęły czuwać nastawnie dysponujące i podległe im nastawnie wykonawcze. Te pierwsze odpowiadały za sterowanie ruchem na stacji i na wpadających do niej liniach, drugie zabezpieczały ruch w konkretnych okręgach nastawczych (obszar stacji, którego rozjazdy i sygnalizatory są obsługiwane przez daną nastawnię). Tym samym na mniejszych stacjach funkcjonowały często tylko dwie nastawnie (na przeciwnych krańcach), a w dużych węzłach kolejowych mogło ich być nawet kilkanaście. Odrębną grupę tworzyły nastawnie rozrządowe/manewrowe, budowane przy górkach rozrządowych lub na stacjach przetokowych/rozrządowych (np. na stacjach Inowrocław, Łódź-Olechów, Poznań-Franowo, Tarnowskie Góry, Węglińiec, Wrocław-Brochów), gdzie prowadziły i zabezpieczały rozrząd wagonów [Balińska, Baliński, Balińska 2011, s. 183–185; Jerczyński 2018, s. 191–207; Jerczyński 2024, s. 87–88; Urbaniak 2010b, s. 222–235; Zięba 1993, s. 356–399].

Abstrahując od uwarunkowań funkcjonalnych, nastawnie dzieliły się też pod względem budowlanym, a typologię tę stosowano przynajmniej na terenach będących pod administracją niemiecką. Sprzyjała temu zresztą specyfika obiektów, gdyż w celu zapewnienia właściwego oglądu dozorowanego okręgu nastawczego wyrastały one niekiedy w gęszczu torowisk bądź w różnych trudno dostępnych zakątkach stacyjnej

The last quarter century has seen increased investment in Poland's railroads. This investment includes not only stations, but also comprehensive modernizations and remodels of railways. The standard of travel is improving and train speed is increasing, but the irreversible change of the historic railroad landscape is also progressing. Locomotive depots, dormitories, water towers or signal boxes are losing their significance. Some of the latter are being dismantled, while others stand unused. Only a select few are more lucky and are undergoing conservation work. Meanwhile, these small structures, which are rarely noticed by conservation services, are some of the last living traces of historic railway engineering. This is determined by the rail security and traffic control (RTC) systems these structures operate, the symbol of which remains the manual semaphores that are disappearing before our eyes [Jerczyński, Fedorowicz 2022, pp. 32–33].

Signal boxes, which house mechanical, and later electromechanical and today usually relay equipment, are used for centralized and remote operation of the railroad's traffic control system (including switches and signals). On stations and railroad routes in Europe, signal boxes began to appear and spread in the second half of the nineteenth century. On the territory of the present-day Polish lands, this process gained momentum only in the turn of the nineteenth and twentieth centuries, that is, among other things, after the nationalization of the railroad in Prussia in the 1880s. Increased train traffic and the desire to improve safety led then to the mass construction of signal boxes and block posts. Within the station, the operation of the switches and the feeding of signals by manual signals (today this is done via light signals) began to be supervised by command signal boxes and their subordinate local signal boxes. The former were responsible for controlling traffic at the station and on the lines running into it, while the latter secured traffic in specific signal districts (the area of the station whose switches and signals are operated by a particular signal box). Thus, smaller stations often had only two signal boxes (at opposite ends), while large railroad junctions may have had as many as a dozen. A separate group consisted of marshalling/shunting yards signal boxes, built at marshalling humps or shunting stations (e.g., at Inowrocław, Łódź-Olechów, Poznań-Franowo, Tarnowskie Góry, Węglińiec, Wrocław-Brochów stations), where they conducted and secured the shunting of wagons [Balińska, Baliński, Balińska 2011, pp. 183–185; Jerczyński 2018, pp. 191–207; Jerczyński 2024, pp. 87–88; Urbaniak 2010b, pp. 222–235; Zięba 1993, pp. 356–399].

Functional considerations aside, signal boxes were also divided in terms of their structure, and this typology was applied at least in areas under German administration. The specificity of the buildings aided this, in fact, as to provide a proper view of the signal district under its supervision, they often rose above the tangle of rail routes or in various difficult-to-access areas of station space. This forced designers to look for very in-



Ryc. 1. Nieczynna nastawnia „wieżowa” w Nowych Skalmierzycach; 2015, fot. M. Urbaniak

Fig. 1. Inactive “tower” signal box in Nowe Skalmierzyce; 2015, photo by M. Urbaniak



Ryc. 2. Nastawnia wykonawcza „WG2” na stacji Wałbrzych Główny; 2024, fot. M. Urbaniak

Fig. 2. “WG2” executive signal box at Wałbrzych Główny station; 2024, photo by M. Urbaniak

przestrzeni. A to zmuszało projektantów do szukania bardzo finezyjnych, czasem i nietypowych rozwiązań konstrukcyjno-budowlanych [Hundert Jahre deutsche Eisenbahnen 1938, s. 130].

Jako jedne z częściej spotykanych wyróżnić można nastawnie „dworcowe” – hala nastawnicowni (pomieszczenie z nastawnicą i innymi urządzeniami srk) mieści się wtedy w dostawionych do dworca od strony torów parterowych pawilonach (np. Góra, Papiernia, Rawicz, Stare Bielice). *Notabene* ciekawą wariacją jest nastawnia dworcowa w Grodzisku Wielkopolskim, będąca wysoką basztą. O wiele rzadziej pojawiały się nastawnie bramowe, znane na terenach polskich od drugiej dekady XX w. Wyróżniają je podłużne hale nastawnicowni założone poprzecznie do torów i wsparte na trzonie z komunikacją oraz na stalowej stopie lub ramie (np. nieczynna nastawnia stacji Gdańsk-Wrzeszcz, nastawnia dysponująca „RA” w Raciborzu). Istnieją też wariacje nastawni o tzw. formie trzonowej lub grzybkowej, w których halę nastawnicową nadwieszano prostopadle do podłużnego korpusu budowli. Takie rozwiązania znane są m.in. z Gniezna czy Strzelca Opolskich (nastawnie dysponujące „GnA” i „SOc”). Nadto stawiano nastawnie „wieżowe”, cechujące się wyraźnie kilkukondygnacyjną bryłą. Sytuowanie wysoko hal na-

tricate, sometimes outright unusual structural and construction solutions [Hundert Jahre deutsche Eisenbahnen 1938, p. 130].

One of the most common is the “station” signal box—the control room (the space with the lever frame and other RTC machinery) is then located in single-story pavilions added to a station from the track side (e.g., Góra, Papiernia, Rawicz, Stare Bielice). Here we can mention the interesting variation that is the station signal box in Grodzisk Wielkopolski, which is a tall tower. Much less common were the gantry signal boxes, known in the Polish territories since the 1910s. They are distinguished by elongated control rooms set up transversely to the tracks and supported on a core with circulation and on a steel foot or frame (e.g., the defunct signal box of the Gdańsk-Wrzeszcz station, the “RA” control signal box in Racibórz). There are also variations of the signal box with the so-called core or mushroom form, in which the signal box control room formed an overhang perpendicular to the elongated body of the building. Such solutions are known, among others, from Gniezno or Strzelce Opolskie (“GnA” and “SOc” command signal boxes). In addition, “tower” signal boxes were erected, characterized by a distinctly multi-story body. Situating the control rooms high mo-

stawnicowni wynikało z chęci zapewnienia skutecznej obserwacji danego okręgu nastawczego, co widać m.in. w nastawni „In12” w Inowrocławiu oraz nastawni dysponującej „Ch” w Chojnicach. Niemniej jednak zdecydowana większość nastawni to niewielkie budynki lokowane dłuższą osią równolegle do torów, przynajmniej w wypadku nastawni mechanicznych [Czygan 1925, s. 516; Jerczyński 2024, s. 98–100; Preuss 2012b, s. 12–21] (ryc. 1).

Stosowanie urządzeń mechanicznych wymagało z reguły dwóch kondygnacji: na piętrze znajdowała się hala nastawnicowni, a niekiedy też WC i komora schronu przeciwdławkowego dla obsługi, parter/przyziemie zajmowała komora naprężaczy – naprężownia, lampownia, magazynek węgla (w nowszych nastawniach z kotłownią CO) etc. [Jerczyński 2024, s. 98–99; Hoogen 1921, s. 174–178]. W wypadku urządzeń elektromechanicznych lub suwakowych program użytkowy był bardziej rozbudowany. Oprócz kondygnacji nastawnicowni (oraz ewentualnie WC i komory schronowej), poniżej – na półpiętrze – lokowano kablownię, czyli pomieszczenie z kablami. W zależności od możliwości przestrzennych, na kondygnacji tej umieszczano też niekiedy mały warsztat bądź magazynek. Z kolei w przyziemiu znajdowały się: akumulatornia (z baterią akumulatorów na prąd stały), elektrownia rezerwowa wraz z rozdzielnią (z agregatem prądotwórczym, przetwornicą prądu i szafą lub tablicą rozdzielczą), a także magazyn węgla (czasem z kotłownią CO), lampownia etc. Niekiedy awaryjną elektrownię z rozdzielnią i akumulatornią sytuowano w odrębnym budynku [Urbanik 2010a, s. 141–148].

Ważną cechą architektoniczną nastawni była i jest silnie przeszklona hala nastawnicowni. Znajduje się w niej nastawnica, kiedyś mechaniczna i elektromechaniczna, a dziś najczęściej przekątnikowa (tzw. pulpit nastawczy), aparat blokowy oraz stanowisko pracy dyżurnego ruchu lub nastawniczego. W celu poprawy widoczności duże partie ścian hali zamykano stolarką bez szprosów. Ponadto w nastawniach budowanych od ok. 1905 r. (a powszechnie w międzywojniu) stosowano wydane okapy dachowe zapobiegające oślepianiu obsługi (np. na stacjach Świdnica-Miasto, Gubin, Nowa Sól, Szczecin-Port Centralny). Nierzadko wykonywano też wykusze, pomosty czy balkony, znane m.in. z nieczynnych nastawni w Grodkowie i Toruniu Wschodnim, wałbrzyskiej nastawni „WG2” czy nastawni dysponującej „ŚM” stacji Świdnica-Miasto [Jerczyński 2024, s. 99; Wegele 1931, s. 91; Hoogen 1921, s. 175–176; Janetzky 1912, s. 109] (ryc. 2).

Interesująca jest ewolucja architektoniczna nastawni, zwłaszcza że początkowo nie traktowano ich jako dzieł architektury. Były to niewielkie budowle wznieszone do obsługi konkretnych okręgów nastawczych. A tymczasem natura stacji była i jest taka, że z upływem lat podlegają one rozwojowi i modernizacjom, w tym ich układy torowe. A zatem w XIX w. nastawnie traktowano jako obiekty quasi-tymczasowe. Do tego dochodziła legendarna pruska oszczędność, a w po-

tivated by the need for effective observation of a particular signal district, as can be seen in the “In12” signal box in Inowrocław and the “Ch” signal box in Chojnice, among others. Nevertheless, the vast majority of signal boxes are small buildings located with their longer axis parallel to the tracks, at least in the case of mechanical signal boxes [Czygan 1925, p. 516; Jerczyński 2024, pp. 98–100; Preuss 2012b, pp. 12–21] (Fig. 1).

As a rule, the use of mechanical equipment required two floors: on the second floor there was the control room, and sometimes a restroom and a debris shelter chamber for the staff, the was occupied by the tauting chamber—a tauting room, lamp room, coal store (in newer signal boxes with a central heating boiler room), etc. [Jerczyński 2024, pp. 98–99; Hoogen 1921, pp. 174–178]. In the case of electromechanical or slider apparatuses, the use program was more extensive. In addition to the control room floor (and possibly a toilet and shelter chamber), a cable room was located below on a mezzanine floor. Depending on the space available, this floor sometimes housed a small workshop or storage space. On the other hand, the first floor housed a battery room (with a DC battery bank), an emergency power generator with a switchboard (with a generator, power inverter and a distribution cabinet or board), as well as a coal store (sometimes with a central heating boiler room), a lamp room, etc. Sometimes the emergency power generator with the switchboard and battery room was located in a separate building [Urbanik 2010a, pp. 141–148].

The heavily glazed control room was a major architectural feature of each signal box. It contains the lever frame, once mechanical and electromechanical, today mostly based on transmitters (a so-called signaling control system), a block apparatus and a traffic control or signaling officer’s desk. To improve visibility, large portions of the control room’s walls were enclosed with muntinless windows. In addition, prominent roof eaves were used in signal boxes built from around 1905 onwards (and commonly in the interwar period) to prevent the staff from suffering from glare (e.g., at Świdnica-Miasto, Gubin, Nowa Sól, Szczecin-Port Centralny stations). It was also not uncommon to make bay windows, bridges or balconies, known, among others, from the defunct train stations in Grodków and East Toruń, the Wałbrzych train station “WG2” or the “ŚM” command signal station of the Świdnica-Miasto station [Jerczyński 2024, p. 99; Wegele 1931, p. 91; Hoogen 1921, pp. 175–176; Janetzky 1912, p. 109] (Fig. 2).

The architectural evolution of the signal boxes is interesting, especially since they were not initially treated as works of architecture. These were small structures erected to serve specific signaling districts. Meanwhile, the nature of the stations was and is, that, as the years go by, they evolve and are modernized, as are their railway systems. So, in the nineteenth century, signal boxes were treated as quasi-temporary structures. Added to this was Prussia’s legendary frugality, and the less technically advanced development of railroads in the other parti-

zostałych zaborach mniej zaawansowany technicznie rozwój kolei. Stąd do początku XX w. nastawnie cechowały się jednomodułowymi bryłami o uproszczonych i bezstylowych elewacjach, niekiedy przyobleczone w skromny repertuar dekoracji *architectura industrialis* (np. nastawnie w Prudniku, Międzychodzie, Międzyrzeczu, Bydgoszczy – nastawnia „BGB”). Licowano je różnobarwną cegłą, próbowano wzbogacać skromnymi aplikacjami z tynkowanych płycin, a niekiedy wznoszono w konstrukcji szkieletowej – drewnianej bądź stalowej [Janetzky 1912, s. 109].

Takie proste budowle można znaleźć jeszcze dziś na stacji Kłodzko Główne (nastawnia „KG2”), Żary (nastawnia „Ża2”) czy w Tuplicach (nastawnia „Tp1”). Z kolei na terenie węzła Wałbrzych Główny uwagę zwraca nastawnia „WG2” z 1903 r. o ceglano-tynkowanej elewacji z dekoracją w konwencji uproszczonej architektury przemysłowej [Dominas 2010, s. 48]. Podobnie wyglądają nieczynne nastawnie z połowy pierwszej dekady XX w. na stacjach w Strzelinie czy Zarach („Za3”), a także w Wąbrzeźnie, gdzie nastawnia „Wb” epatuje eleganckim wystrojem o industrialnej patynie.

Zwrot w podejściu do wyglądu nastawni nadszedł przed wybuchem I wojny światowej. Wtedy kolejowi fachowcy zaczęli śmiało eksperymentować nie tylko z kostiumem zewnętrznym, ale również z budulcem, w tym i nowatorskim żelbetem. W konsekwencji nastawnie z roli trzecio- czy drugoplanowej stały się niekiedy pierwszoplanowymi bohaterami stacji. Wiadać to choćby w Inowrocławiu, gdzie nastawnia dysponująca „InB” swoją wielką bryłą całkowicie przesłoniła dworzec od wschodu. Z kolei na stacji Toruń Główny monumentalnym budynkiem nastawni wieżowej mistrzowsko zamknęto oś widokową wyjazdu spod dworca. Majstersztykiem jest nastawnia wieżowa w Nowych Skalmierzycach (dawna dysponująca „Sk”) z ok. 1912 r., stanowiąca unikatową, a do tego jedną z najwyższych takich zabytkowych konstrukcji na terenie Polski [Jerczyński 1998, s. 23–24] (ryc. 3).

Abstrahując od monumentalnego charakteru wspomnianych budowli, czytelna jest też reorientacja artystyczna. Ma ona zróżnicowany wymiar i trudno o jednoznaczny charakterystykę, ale niewątpliwie widoczne są wpływy tzw. stylu rodzimego (*Heimatstil*), szczególnie na Śląsku. Ich przejawem są spływające plastycznie połączenia dachów, wykusze, elewacyjne wtręty z fachuwerku czy kamiennej okładziny, drewniany szalunek górnej partii ścian etc. Dobrym przykładem są nastawnie „ŚŚ1” oraz „ŚŚ” w Ścinawce Średniej z ok. 1914 r. i nastawnia dysponująca „KG” w Kłodzku z 1906 r. W podobnym duchu wzniesiono też jedną z najcenniejszych takich realizacji w Polsce, a mianowicie bogato rozrzeźbioną nastawnię „KZ” w Kamieńcu Ząbkowickim [Dominas 2010, s. 74; Dominas, Przerwa 2015, s. 135–138] (ryc. 4).

Jednocześnie w dalszym ciągu powstawały bardziej uproszczone estetycznie i coraz silniej stypizowane obiekty, przynajmniej w obrębie konkretnych linii. Obok nich pojawiały się realizacje o bardziej nowator-

stions. Thus, until the beginning of the twentieth century, signal boxes were characterized by single-module masses with simplified and styleless facades, sometimes clothed in a modest repertoire of decorations *architectura industrialis* (for example, the train stations in Prudnik, Międzychód, Międzyrzecz, Bydgoszcz—the “BGB” train station). They were faced with variously colored bricks, and attempts were made to enhance them with modest applications of plastered panels, and sometimes they were erected in a frame structure—either wooden or steel [Janetzky 1912, p. 109].

Such simple structures can still be found today at Kłodzko Główne station (“KG2” signal box), Żary (“Ża2” signal box) or in Tuplice (“Tp1” signal box). On the other hand, at the Wałbrzych Główny junction, attention is drawn to the “WG2” signal box of 1903, with a brick and plaster facade with decoration in the convention of simplified industrial architecture [Dominas 2010, p. 48]. The out-of-service signal boxes from the middle of the first decade of the twentieth century at stations in Strzelin or Żary (“Za3”) look similar, as well as in Wąbrzeźno, where the “Wb” signal box exudes elegant decor with an industrial patina.

A turnaround in the approach to the appearance of signal boxes came before the outbreak of the First World War. At the time, railroad professionals began bolder experiments not only with the external costume, but also the material, including reinforced concrete, then an innovation. As a result, from a third- or second-rate role, signal boxes became first-rate attractions of stations. This can be seen, for example, in Inowrocław, where command signal box “InB” completely obscures the station building from the east with its massive body. In turn, at Toruń Główny station, the monumental building of the tower signal box masterfully closed the visual axis of the exit from under the station. The tower signal box in Nowe Skalmierzyce (the former command signal box “Sk”), from around 1912, is a masterpiece, and a unique specimen of this type of structure in Poland, and one of the tallest [Jerczyński 1998, pp. 23–24] (Fig. 3).

Setting aside the monumental nature of these buildings, the artistic reorientation is also clear. It has a varied dimension and it is difficult to make a clear characterization of it, but undoubtedly the influence of the so-called native style (*Heimatstil*) is evident, especially in Silesia. The signs of this influence are the visually flowing roof surfaces, bay windows, additions to facades made out of fachuwerk or stone cladding, wooden siding in the upper wall parts, etc. Good examples are the “ŚŚ1” and “ŚŚ” signal boxes in Ścinawka Średnia from around 1914, and the “KG” command signal box in Kłodzko from 1906. One of the most valuable of such projects in Poland, namely the richly articulated “KZ” signal box in Kamieniec Ząbkowicki, was also built in a similar spirit [Dominas 2010, p. 74; Dominas, Przerwa 2015, pp. 135–138] (Fig. 4).

At the same time, more aesthetically simplified and increasingly stylized structures continued to be



Ryc. 3. Dawna nastawnia wieżowa stacji Toruń Główny; 2018, fot. M. Urbaniak

Fig. 3. The former tower signal box of Toruń Główny station; 2018, photo by M. Urbaniak



Ryc. 4. Nastawnia „KZ” w stylu rodzimym w Kamieńcu Żąbkowickim; 2023, fot. M. Urbaniak

Fig. 4. The “KZ” signal box in a native style in Kamieniec Żąbkowicki; 2023, photo by M. Urbaniak

skiej formie architektonicznej, wynikającej z możliwości konstrukcyjnych. Tak postrzegać należy wyjątkową nastawnię „Gn-A” z ok. 1910 r. w Gnieźnie. Dzięki zastosowaniu nastawnicy suwakowej, nastawnicownię umieszczono prostopadłe do osi korpusu, tak jak w Pile czy w Inowrocławiu (nastawnie dysponujące „Pl-A” oraz „In-B”). Niemniej jednak użycie w Gnieźnie żelbetu, który posłużył do wykonania szkieletowej konstrukcji nośnej, pozwoliło na wdrożenie konceptu z nadwieszoną obustronnie halą nastawnicy. Drugą taką realizację, bliższą pierwowzorowi, można oglądać na stacji w Gorzowie Wielkopolskim – nastawnia „Go3” [Janetzky 1912, s. 109; Urbaniak 2010a, s. 139–140].

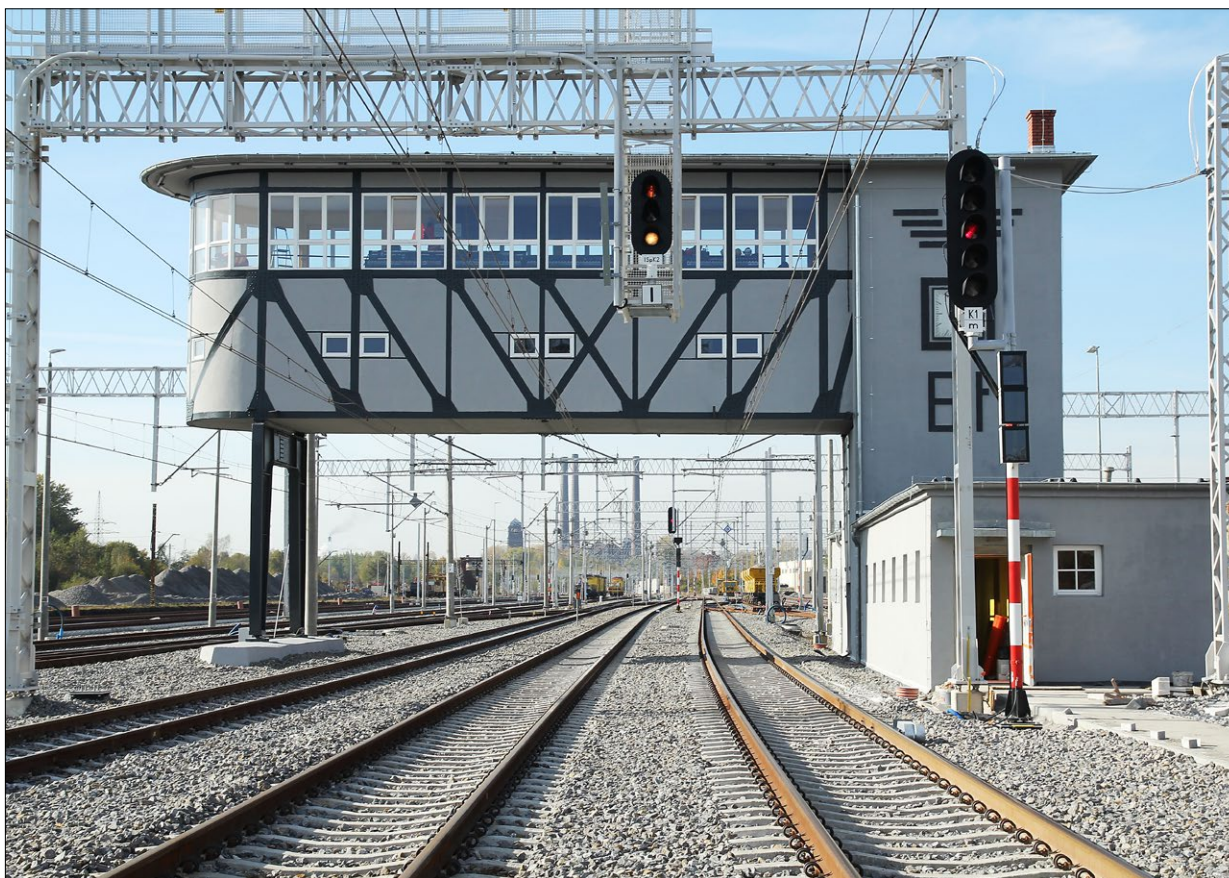
Zastosowanie żelbetu pozwoliło na bardziej kreatywne aranżowanie brył, czego unikatowym przykładem jest nieczynna nastawnia bramowa na stacji Gdańsk-Wrzeszcz. Budowla z 1915 r. cechuje się szatą zredagowaną w zmodernizowanej konwencji neobaroku [Gliński 2012, s. 251]. Niezależnie od kostiumu zewnętrznego, który stoi na bardzo wysokim poziomie, istotny jest wyjątkowy ustrój bramowy. To jedyna nastawnia bramowa w Polsce poza Górnym Śląskiem, będącym matczynikiem tej charakterystycznej konstrukcji. Oprócz niej w Polsce uchowało się jedynie siedem takich budowli, a są to: nastawnia „RA” w Raciborzu, nastawnie „GIB”, „GLC” oraz „GI2” w Gliwicach, nastawnie „KKA” i „KK5” w Kędzierzynie-Koźlu, a także poddana ostatnio drobiazgowym pracom konserwatorskim nieczynna nastawnia „Bt” z 1936 r. w Bytomiu. Wszystkie są obiektami bardzo cennymi, przesądzającymi o specyfice kolejowego krajobrazu Górnego Śląska. Przy czym ta bytomska to również architektoniczny rarytas, gdyż należy do międzywojennego nurtu *streamline style*/stylu okrętowego [Schaper 1937, s. 71–72] (ryc. 5).

Styl okrętowy jest ledwie dostrzegalny w nastawniach. Jako unikatowe i tym samym bezcenne przykłady wymienić można nastawnie m.in. w Bytomiu i Ostródzie. Tamtejsza nastawnia „Or1” to prawdziwy majstersztyk stylu okrętowego na współczesnej sieci PKP, podobnie jak rozpościerająca się niczym wielki

built, at least within specific lines. Alongside them appeared projects with a more innovative architectural form, resulting from structural potential. This is how the unique “Gn-A” signal box from around 1910 in Gniezno should be viewed. Due to the use of a slide lever frame, the control room was placed perpendicular to the body’s axis, as in Pila or Inowrocław (command signal boxes “Pl-A” and “In-B”). However, the use of reinforced concrete in Gniezno, which enabled the erection of a frame load-bearing structure, allowed for a proposal with a control room that produced overhangs on two sides. Another such project, closer to the original model, can be seen at the Gorzów Wielkopolski station—the “Go3” [Janetzky 1912, p. 109; Urbaniak 2010a, pp. 139–140].

The use of reinforced concrete allowed for more creative arrangements of masses, a unique example of which is the disused gate-type signal box at the Gdańsk-Wrzeszcz station. The 1915 building is characterized by a layout edited in a modernized, Baroque Revival convention [Gliński 2012, p. 251]. Regardless of the exterior costume, is very high class, it is the gate-type system that is exceptional. This is the only gate-type signal box in Poland outside of Upper Silesia, which is the place of origin of this distinctive structure. Apart from it, only seven such structures have survived in Poland, and they are: the “RA” signal box in Racibórz, the “GIB,” “GLC” and “GI2” signal boxes in Gliwice, the “KKA” and “KK5” signal boxes in Kędzierzyn-Koźle, and the defunct 1936 “Bt” signal box in Bytom, which has recently undergone meticulous restoration work. All of them are very valuable buildings that define the specificity of the railway landscape of Upper Silesia. At the same time, the Bytom signal box is also an architectural rarity, as it belongs to the interwar streamline/marine style trend [Schaper 1937, pp. 71–72] (Fig. 5).

The marine style is barely noticeable in signal boxes. We can also mention the signal boxes in Bytom and Ostróda, among others, as unique and thus priceless specimens. The local “Or1” signal box is a true mas-



Ryc. 5. Nastawnia bramowa w Bytomiu; 2024, fot. M. Urbaniak

Fig. 5. A gate-type signal box in Bytom; 2024, photo by M. Urbaniak

samolot nieczynna nastawnia „AK2” w Aleksandrowie Kujawskim. Dziś ta monumentalna budowla to niewątpliwie jedna z najciekawszych nastawni II RP, być może zaprojektowana przez związanego z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych Edgara Norwertha [Bakalarczyk 2021, s. 131–133; Przeglądka 2008, s. 21] (ryc. 6).

Międzywojnie przyniosło po obu stronach granicy rosnącą tendencję do typizacji, odczuwalną zresztą już wcześniej. Przy czym, o ile po stronie niemieckiej następuje „modernizowanie” formy zewnętrznej, a następnie śmiało realizacje funkcjonalistyczne, o tyle w Polsce lata 20. i początek lat 30. XX w. upływały na odreagowywaniu zaborów w prostych formach stylu narodowego, bez głębszej refleksji artystycznej. Widać to po nastawniach na Magistrali Węglowej czy też silnie przekształconych po 1945 r. nastawniach na odcinku kolejowym z Warszawy do Radomia [Kotlarz, Dąbrowski, Wieczorek 2008, s. 147].

Tymczasem po stronie niemieckiej, oprócz „zmodernizowanego” *Heimatstil* zauważalnego m.in. w Jaworzynie Śląskiej (nastawnie „JS”, „JS1” czy „JS2”) i Wałbrzychu Głównym (nastawnia „WG”), do głosu doszedł też funkcjonalizm i ekspresjonizm, o wyrazistym ceglanym rysunku. Przejawy najlepszych takich realizacji spotkać można na obszarze współczesnego województwa lubuskiego i zachodniopomorskiego, na które kiedyś silnie oddziaływała dyrekcja kolejowa

terpiece of the streamline/ship style on a contemporary PKP railway, similarly as the shut-down “AK2” signal box in Aleksandrów Kujawski, which stretches out as though it were a gigantic airplane. Today, this monumental building is undoubtedly one of the most interesting signal boxes of the Second Polish Republic, possibly designed by Edgar Norwerth, who was associated with the Interior Ministry [Bakalarczyk 2021, pp. 131–133; Przeglądka 2008, p. 21] (Fig. 6).

The interwar period brought a growing trend toward standardization on both sides of the border, which had already been felt before. At the same time, while on the German side there was a “modernization” of the external form, followed by bold Functionalist projects, in Poland the 1920s and early 30s were spent on rebounding from the partitions with simple forms of a national style, without a deeper artistic reflection. This can be seen in the signal boxes along the Coal Trunk-Line or the signal boxes on the railroad section from Warsaw to Radom that had been heavily modified after 1945 [Kotlarz, Dąbrowski, Wieczorek 2008, p. 147].

Meanwhile, on the German side, apart from a “modernized” *Heimatstil* notable in, among others, Jaworzyna Śląska (signal boxes “JS,” “JS1,” and “JS2”) and in Wałbrzych Główny (“WG”), Functionalism and Expressionism, with an expressive brick pattern, also came to the fore. We can find some of the best of such projects in what are now the Lubusz and West Pomer-

w Berlinie. Tam pracował radca budowlany Richard Brademann, znany m.in. z nowatorskich i niepowtarzalnych artystycznie nastawni. Były one później inspiracją dla budowli projektowanych we frankfurckiej dyrekcji kolejowej, głównie lubuskich. Wśród nich są nastawnie „Bo” i „Bo1” w Bytomiu Odrzańskim, jak również nieczynne dziś obiekty w Czerwieńsku. Są też prostopadłościenne bloki nastawni „Gu1” w Gubinie, „NS” w Nowej Soli oraz kilku innych w Rzepinie. Unikatowa pozostaje też nieczynna nastawnia „grzybkowa” na peronie w dolnośląskim Głogowie. Wraz z wyżej wspomnianymi tworzy wartościową kolekcję ceglanych i funkcjonalistycznych nastawni, których artystyczny awans stał się możliwy dzięki Brademannowi [Brademann 1928, s. 512–518; Dost 2002, s. 182–190; Preuss 1996, s. 111–114].

Spoglądając na obiekty w Rzepinie czy Bytomiu Odrzańskim, można zobaczyć, że reprezentują one modelowe nastawnie, i jakkolwiek nurt ten uwidocznił się już w przededniu I wojny światowej, to w czasach hitlerowskich stał się niemal kanoniczny. Różnorakie wariacje w formach nastawni, tak charakterystyczne dla Brademanna, w drugiej połowie lat 30. XX w. zanikają. Nowoczesne płaskie dachy w chwili wybuchu II wojny światowej ustąpiły miejsca stromym dachom czterospadowym. Przy okazji doszło znów do częściowego odrodzenia *Heimatstil*, aczkolwiek w uproszczonej redakcji [Preuss 1996, s. 114–115]. Jako jeden z ciekawszych przykładów wspomnianego stylu odnotować można nastawnie na stacji Biały Kościół, Henryków i Ziębice, powstałe ok. 1938 r., w trakcie przebudowy na dwutorowy odcinka kolejowego ze Strzelina do Kamieńca Żąbkowickiego. Cechują je prostopadłościenne bryły z wykuszami obserwacyjnymi, strome dachy, a także mury z ciosów piaskowca w przyziemiu i w drewnianym szalunku powyżej¹.

Z kolei z II wojny światowej pochodzą m.in. nastawnia „grzybkowa” „TrW1” (nieczynna) czy „TrW2” na stacji Toruń Wschodni, nastawnie „II1” oraz „II2” na stacji Iława Główna, jak również „Kt11” w Kutnie czy też większość nastawni w Gnieźnie. Oryginalnie prezentuje się też nastawnia kaliska z umieszczonym w rogu budynku wykuszem obserwacyjnym. Niemniej wszystkie one cechują się statycznymi jedno- albo dwumodułowymi (nastawnia wraz z parterowym skrzydłem elektrowni i akumulatorni) bryłami (niekiedy z wykuszami), nakrytymi programowo spadzistymi dachami ceramicznymi. Wspomniane wyżej nastawnie, jak i wiele innych w całej Polsce, to niemi świadkowie programu „Otto”. Dziś nie sposób policzyć, ile ich wybudował niemiecki okupant podczas II wojny światowej w kraju nad Wisłą. O skali przedsięwzięcia może jednak świadczyć fakt, że tylko w Dyrekcji Kolei Rzeszy Poznań powstało od 230 do 250 nastawni². Przy okazji warto zauważyć, że w innych dyrekcjach kolejowych ówczesnych wschodnich Niemiec nastawnie projektowano w ograniczonym zakresie. Niemniej znane są choćby ze stacji Stare Drzewce czy Niegosławice [Scharf 1981, s. 403–404] (ryc. 7).



Ryc. 6. Nastawnia w stylu okrętowym na stacji Aleksandrów Kujawski; 2016, fot. M. Urbaniak

Fig. 6. Marine-style signal box at Aleksandrów Kujawski station; 2016, photo by M. Urbaniak

anian voivodeships, which had been under a strong influence of the Berlin railway directorate. Building councilor Richard Brademann, known for his innovative and artistically unique signal boxes, worked there, among others. They later became an inspiration for the structures designed in the Frankfurt railway directorate district, mainly those in the Lubusz region. Among them are the “Bo” and “Bo1” signal boxes in Bytom Odrzański, as well as the now defunct facilities in Czerwieńsk. There are also the cuboid blocks of the “Gu1” signal box in Gubin and “NS” in Nowa Sól, as well as a couple of other ones in Rzepin. The defunct “mushroom” signal box at the station in Głogów, Lower Silesia, is also unique. Along with the above, it forms a valuable collection of brick and Functionalist signal boxes, whose artistic advancement was made possible by Brademann [Brademann 1928, pp. 512–518; Dost 2002, pp. 182–190; Preuss 1996, pp. 111–114].

When we look at the boxes in Rzepin or Bytom Odrzański, we can see that they represent model signal boxes, and although this current manifested already in the period directly preceding the First World War, it became almost canonical in Hitler’s time. The various variations in the forms of signal boxes, so characteristic of Brademann, faded in the second half of the 1930s. Modern flat roofs gave way to steep hipped roofs at the outbreak of the Second World War. On this occasion, there was again a partial revival of the *Heimatstil*, albeit in a simplified edition [Preuss 1996, pp. 114–115]. One of the most interesting examples of the aforementioned style are the signal boxes at the Biały Kościół, Henryków and Ziębice stations, which were built around 1938, during the conversion to double-track of the railroad section from Strzelin to Kamieniec Żąbkowicki. They are characterized by cuboidal masses with observation bays, steep roofs, and walls of sandstone blocks in the first floor and in wooden formwork above.¹

The “mushroom” signal box “TrW1” (defunct) or “TrW2” at Toruń Wschodni station, the signal boxes “II1” and “II2” at Iława Główna station, as well as “Kt11” in Kutno, and most signal boxes in Gniezno



Ryc. 7. Nastawnia z elektrownią na stacji Gniezno – program „Otto”; 2009, fot. M. Urbaniak

Fig. 7. Signal box with a power plant at Gniezno station – “Otto” program; 2009, photo by M. Urbaniak

Wewnątrz budynków mogą występować zabytkowe urządzenia techniczne: mechaniczne albo elektromechaniczne, sterujące pracą rozjazdów oraz sygnalizatorów. A zatem poniżej jeszcze kilka słów o ruchomych zabytkach techniki, łączących się bezpośrednio z nastawniami.

Wśród sygnalizatorów kształtowych wyróżniamy przede wszystkim semaforów jedno- i dwuramienne, zezwalające na wjazd (wjazdowe) na stację oraz wyjazd (wyjazdowe) ze stacji; ponadto istnieją semaforów drogowskazowe (na większych stacjach). Cechują je maszty nitowane bądź spawane o wysokości do 12 m, co zapewnia odpowiednią widoczność. Unikatywne są kształtowe semaforów karzełkowe o wysokości od 3,0 do 5,5 m; tego typu rarytasy jeszcze niedawno pracowały przynajmniej na kilku stacjach, ale w ostatnich latach zniknęły z Torunia Wschodniego, Chełmży (bodaj najsłynniejszy „karzełek” w Polsce) czy Gniezna (tam funkcjonował jedyny w Polsce elektromechaniczny semafor karzełkowy). Jak podaje Michał Jerczyński, w chwili obecnej ostatni „karzełek” na sieci PKP funkcjonuje na stacji w Starogardzie, co czyni go bezcennym zabytkiem techniki [Jerczyński 2024, s. 88]³. Podobnie jest też w odniesieniu do specyficznych konstrukcji semaforów kształtowych na stalowych pomostach nad torami. Ostatni taki w Polsce, choć nieczynny, znaleźć można w Międzychodzie, gdzie na ramie stoją trzy sygnalizatory. Jeszcze niedawno pomost sygnalowy z dwoma semaforami był w Skwierzynie, ale w 2019 r. został zdemontowany; innym technicznym rarytasem jest tarcza ostrzegawcza na pomoście (na wjeździe z Poznania do Wolsztyna). To również ostatni taki obiekt techniki na liniach PKP (ryc. 8).

Semaforów wyjazdowych znajdują się w obrębie stacji, wjazdowe zaś stawiane są w odpowiedniej odległości od pierwszego rozjazdu stacji i poprzedzane w określonym przepisami odstępem (nawet do 1000 m na liniach głównych) tarczami ostrzegawczymi. Te ostatnie ostrzegają maszynistę o zbliżaniu się do stacji i sygnale podanym na semaforze wjazdowym, aby mógł bezpiecznie rozpocząć hamowanie pociągu. Specyficzna i bardzo rzadka



Ryc. 8. Pomost sygnalowy w Międzychodzie; 2015, fot. M. Urbaniak

Fig. 8. Signal gantry in Międzychód; 2015, photo by M. Urbaniak

are from the Second World War. The Kalisz signal box, with a corner observation bay, also presents itself originally. Nonetheless, they are all characterized by static one- or two-module (the control room along with the one-story wing of the generator and battery room) masses (sometimes with bay windows), covered with as-programmed pitched ceramic roofs. The aforementioned signal boxes, as well as many others across the country, are silent witnesses to the “Otto” program. Today it is impossible to count how many of them were built by the German occupiers during the Second World War in the country on the Vistula River. However, the scale of the project can be evidenced by the fact that, only in the Reich Railway Directorate Posen, as many as 230 to 250 signal boxes were built.² Here it is also worth noting that other railway directorates of the period’s east Germany signal boxes were designed to a limited extent. However, we do know of some, for instance those from Stare Drzewce station or Niegosławice [Scharf 1981, pp. 403–404] (Fig. 7).

The buildings’ interiors may feature historic engineering devices: mechanical or electromechanical, which controlled the operation of switches and signals. Below we will briefly discuss movable industrial heritage assets, which are directly tied to signal boxes.

Manual signals are divided primarily into one- and two-arm mechanical semaphore signals that allow entry (entrance semaphores) and exit (exit semaphores) from a station; there are also directional semaphores (on larger stations). They feature either riveted or welded masts up to 12 m high, providing adequate visibility. Dwarf semaphore signals measuring 3.0 to 5.5 m tall can be considered unique; such rarities had worked on at least a couple of stations not so long ago, but in recent years have disappeared from Toruń Wschodni, Chełmża (the most famous “dwarf” in Poland) or Gniezno (which featured Poland’s only electromechanical dwarf semaphore signal). According to Michał Jerczyński, at the moment the last “dwarf” on the PKP network operates at the station in Starogard, making it a priceless technical monument [Jerczyński 2024,



Ryc. 9. Jedyna w Polsce tarcza ostrzegawcza trzystawna o napędzie elektrycznym w Żarach; 2018, fot. M. Urbaniak

Fig. 9. Poland's sole electrically powered, tri-interlock warning signal in Żary; 2018, photo by M. Urbaniak

jest tarcza ostrzegawcza trzystawna (z pionową strzałą i komorą lustrzaną), a jej ostatnie egzemplarze można znaleźć m.in. na terenach Lubuskiego. Unikatowy status wynika z faktu, że wprowadzano je na Niemieckich Kolejach Rzeszy dopiero od 1935 r. (ryc. 9).

Oprócz semaforów i tarczy ostrzegawczych w obrębie stacji występują jeszcze inne sygnalizatory, a mianowicie tarcze manewrowe oraz zaporowe. Te pierwsze mają formę pionowych rombów, niebieskich w białej obwódce, drugie to czarne komory latarniowe z białym kołem i umieszczoną w jego polu czarną kresą. Niezależnie od sygnalizatorów, uzupełnianych jeszcze o latarnie wskaźnikowe/zwrotnicowe, które przy ochronie stacji kolejowych są kompletnie pomijane (a np. stare latarnie systemu Cauera są już rzadkie), krajobraz stacji obsługiwanej przez urządzenia mechaniczne kształtują też stalowe linki, pędnie, naprężacze, krążki załomowe etc. [Preuss 2012a, s. 33; Jerczyński 2024, s. 88; Urbaniak 2017, s. 177–180; Karaś 1980, s. 15, Mikulski 1955, s. 65–107].

Omówione urządzenia sygnalizacji kolejowej oraz zwrotnice obsługiwane są przez nastawnice mechaniczne albo elektromechaniczne. W chwili obecnej zdecydowana większość stacji, na których można jeszcze oglądać zabytkowe sygnalizatory kształtowe, posiada nastawnice mechaniczne. Sygnalizacja kształtowa o napędzie elektrycznym, choć bardziej zaawansowana technicznie, ostała się szczątkowo jedynie w Gnieźnie i Żarach. Tam działają ostatnie semafony i tarcze zaporowe słynnych Zjednoczonych Zakładów Sygnalizacji

p. 88].³ The same is also true for the specific design of manual semaphores on gantries. The last one of its kind in Poland, although out of service, can be found in Międzychód, where three traffic signals stand on a gantry. Until recently, there was a signal gantry with two semaphore signals in Skwierzyna, but in 2019 it was dismantled; another technical rarity is the warning sign on a gantry (at the entrance to Wolsztyn from the direction of Poznań). It is also the last such piece of technology on PKP lines (Fig. 8).

Exit semaphore signals are located within stations, while entry semaphores are erected at a suitable distance from a station's first switch and preceded by warning signs at a prescribed distance (up to 1,000 m on main lines). The latter warn the engine driver of the approach to the station and the signal given on the entry semaphore so that he can safely start braking the train. Three-position warning signs (with a vertical arrow and mirror chamber) are very specific and rare, and their last specimens can be found in, among other places, the Lubusz Voivodeship. Their unique status is due to the fact that they were introduced on the German Reichsbahn only starting in 1935 (Fig. 9).

In addition to semaphore signals and signs, a station may also feature other types of signals, namely shunting signals barrier signals. The former are in the form of vertical rhombuses, blue with a white border, while the latter are black lantern chambers with a white circle and a black dash placed in its field. Regardless of signaling devices, still supplemented by indicator/switch signal lanterns, which are completely ignored when protecting railroad stations (and, for example, the old Cauer system lanterns are now rare), the landscape of a station served by mechanical devices is also shaped by steel cables, line shafts, tension mechanisms, pulleys, etc. [Preuss 2012a, p. 33; Jerczyński 2024, p. 88; Urbaniak 2017, pp. 177–180; Karaś 1980, p. 15, Mikulski 1955, pp. 65–107].

The railroad signaling devices and switches discussed are operated by either mechanical or electro-mechanical signal boxes. At present, the vast majority of stations where historic manual signals can still be seen have mechanical signal boxes. Electrically powered manual signaling, although more technically advanced, has survived residually only in Gniezno and Żary. There, the last semaphore signals and barrier signals of the famous United Railway Signaling Works (Vereinigte Eisenbahn-Signalwerke – VES) by Siemens of Berlin are in operation. At the same time, it should be noted that this company's electromechanical devices and sirens were built only up to 1943, when the factory in Berlin-Siemensstadt was bombed and the era of electromechanical VES device production in Germany ended [Pottgieser 1988, p. 165] (Fig. 10).

The equipment in the control room responsible for electromechanical control consists of many single- or multi-row slide lever frames. At the same time, two- and four-row signal boxes were the crowning achievement of VES technical solutions and can be found in Gniezno or, until recently, Kutno, among other places.



Ryc. 10. Nastawnica elektryczna suwakowa jednorzędowa nastawni „GnA” w Gnieźnie; 2010, fot. M. Urbaniak

Fig. 10. Electrically powered single-row lever frame of the “GnA” signal box in Gniezno; 2010, photo by M. Urbaniak

Kolejowej (Vereinigte Eisenbahn-Signalwerke – VES) Siemens z Berlina. Przy czym trzeba podkreślić, że urządzenia elektromechaniczne oraz sygnalizatory tej firmy budowane były tylko do 1943 r., kiedy to fabryka w Berlinie-Siemensstadt została zbombardowana i zakończyła się era produkcji elektromechanicznych urządzeń VES w Niemczech [Pottgieser 1988, s. 165] (ryc. 10).

Wyposażenie nastawni odpowiedzialne za sterowanie elektromechaniczne to przede wszystkim nastawnice suwakowe jedno- lub kilkurzędowe. Przy czym nastawnice dwu- i czterzędowe stanowiły ukoronowanie rozwiązań technicznych VES i można je znaleźć m.in. w Gnieźnie czy jeszcze do niedawna w Kutnie. Nastawnice jednorzędowe to starszy typ, nierzadko jeszcze sprzed I wojny światowej (np. nastawnia „GnA” w Gnieźnie czy „PiA” w Pile) – zewnętrznie wyróżniają się jednym rzędem gałek manipulacyjnych. Oprócz nastawnic suwakowych, w nastawniach obsługujących urządzenia elektromechaniczne znajdują się też rezerwy elektrownie z rozdzielniami. To dlatego w Gnieźnie czy Nowych Skalmierzycach w nastawniach z czasów II wojny światowej znajdujemy też agregaty prądotwórcze z napędami Diesla, przetwornice oraz szafy rozdzielcze VES, pochodzące z lat 40. XX w. Dziś te artefakty są nieczynne, ale jeszcze w 2015 r. w Nowych Skalmierzycach można było oglądać pracujący spalinowy agregat prądotwórczy z czasów wojny.

Paradoksalnie, choć ewolucyjnie starsze, to jednak urządzenia mechaniczne są znacznie częściej spotykane, a ich głównym elementem konstrukcyjnym są ławy nastawcze z dźwigniami mechanicznymi. Wielkość i długość ław jest uzależniona od liczby obsługiwanych rozjazdów, rygli i sygnalizatorów, co powoduje, że nie-

Single-row signal boxes are an older type, often dating back to before the First World War (e.g., the “GnA” signal box in Gniezno or the “PiA” in Pila)—externally they are distinguished by a single row of manipulator knobs. In addition to the slide lever frames, there are standby power generators with switchboards in the control rooms that operate electromechanical equipment. That is why in Gniezno and Nowe Skalmierzyce the Second-World-War-era signal boxes feature Diesel-powered generators, converters and VES switchboards from the 1940s. Today, these artifacts are out of use, but in 2015 one could find a working wartime diesel generator in Nowe Skalmierzyce.

Paradoxically, although evolutionarily older, mechanical devices are much more common, with mechanical lever frames being the main design element. The size and length of the frames depend on the number of switches, bolts and signals to be operated, which sometimes makes them sizable. They are complemented by block apparatuses, key boards and dependency boxes (including those with runner levers). They rule out misalignment of switches and signals to prevent trains from colliding on a single track [Karaś 1980, p. 35, Mikulski 1955, p. 170] (Fig. 11).

To conclude, some thoughts related to the protection of signal boxes and RTC devices and manual signaling equipment in Poland. The first, and not very optimistic, is that to date, neither Polskie Linie Kolejowe SA (PLK) nor the conservation service has managed to develop any policy in this regard. It may be comforting to know that both organizations are becoming increasingly aware of the need to preserve historic buildings and the machinery inside them for future generations, although sometimes it is public pressure that is

kiedy mają pokaźne rozmiary. Ich uzupełnieniem są aparaty blokowe, tablice kluczowe i skrzynie zależności (w tym te z drążkami przebiegowymi). Wykluczają one błędne nastawienie zwrotnic i sygnalizatorów, by nie doszło do zderzenia pociągów na jednym torze [Karaś 1980, s. 35; Mikulski 1955, s. 170] (ryc. 11).

Na zakończenie kilka refleksji związanych z ochroną nastawni oraz urządzeń srk i sygnalizacji kształtowej w Polsce. Pierwsza i mało optymistyczna jest taka, że do tej pory Polskim Liniom Kolejowym SA (PLK) ani służbom konserwatorskim nie udało się wypracować żadnej polityki w tym zakresie. Pocieszający może być fakt, że i jedni, i drudzy coraz wyraźniej dostrzegają potrzebę zachowania dla przyszłych pokoleń zabytkowych obiektów kubaturowych oraz wypełniających je urządzeń, choć niekiedy decyduje o tym presja opinii publicznej. Tak było ostatnio w wypadku głośnego wpisu do rejestru zabytków nastawni bytomskiej. Dzięki temu udało się ocalić jedną z kilku takich budowli w Polsce, a po pracach konserwatorskich stała się ona niekwestionowaną ozdobą stacji. Coraz częściej mówi się także o remoncie nastawni bramowej w Gdańsku-Wrzeszczu.

W ostatnich latach tendencja do rozbiórek nastawni nie słabnie, a przyczynia się do tego tworzenie Lokalnych Centrów Sterowania (LCS), które skutkują jednorazowym wyłączeniem z ruchu wielu nastawni. Jednocześnie wykonywane są też prace konserwatorskie w wybranych obiektach, które stają się niekiedy prawdziwymi perełkami architektury oraz skuteczną promocją PLK. Odrestaurowane z pietyzmem nastawnie na stacji Wrocław-Leśnica, Wałbrzych Główny czy Wąbrzeźno są dziś rarytasami w stacyjnych zespołach. Nie zmienia to jednak faktu, że rzesza innych jest unieruchamiana i pozostawiana samym sobie, a takie działania widmo rozbiórki odsuwają jedynie w czasie. Tymczasem wiele budowli można przecież wykorzystać do nowych funkcji, czego dobrym przykładem jest choćby poznańska nastawnia „PoC”, w której przez lata znajdowała się kawiarnia z letnim barem. Niektóre nastawnie, wyłączone jeszcze w PRL, dawno przekształcono w niewielkie warsztaty czy podręczne magazyny, a chyba nic też nie stoi na przeszkodzie, by usytuowaną na peronie nastawnię głogowską zaadaptować na kiosk, obiekt socjalny dla pracowników kolei, otwartą poczekalnię, a może na siedzibę głogowskich militarystów? Podobną rolę mogłyby odgrywać opuszczone nastawnie w Czerwieńsku. Można ulokować w nich schroniska dla kolejowego personelu technicznego albo skryć elementy technicznej infrastruktury stacyjnej, na przykład rozdzielnie elektryczne. Faktem jest, że niektóre budowle – z racji położenia w międzytorzu – trudno przystosować do funkcji niezwiązanych z koleją, ale obiekty położone po zewnętrznej stronie układu torowego nie powinny stanowić wyzwania.

Problem adaptacji i wykorzystania nastawni do nowych funkcji to jedna sprawa, druga, i to bardziej istotna, to praktycznie nieznany zasób tych obiektów. Rozeznania w nich nie mają ani władze kolejowe, ani



Ryc. 11. Nastawnica mechaniczna z aparatem blokowym w Gnieźnie; 2009, fot. M. Urbaniak

Fig. 11. Mechanical lever frame with a track circuit in Gniezno; 2009, photo by M. Urbaniak

a deciding factor. Such was the case recently with the high-profile listing of the Bytom signal box. This has made it possible to save one of the few such structures in Poland, and after conservation work it has become an undisputed hallmark of the station. There is also increasing talk of renovating the gantry signal box in Gdańsk-Wrzeszcz.

In recent years, the trend toward the demolition of signal boxes has not waned, and the creation of Local Control Centers (LCC), which result in the one-time shutdown of many signal boxes, contributes to this. At the same time, restoration work is also carried out in selected buildings, which sometimes become real architectural gems and effectively promote PLK. The reverently restored signal boxes at the Wrocław-Leśnica, Wałbrzych Główny or Wąbrzeźno stations are now rarities in station complexes. However, this does not change the fact that a multitude of others are shutdown and left unmaintained, and such actions merely postpone demolition. Meanwhile, after all, many buildings can be adaptively reused, a good example being Poznań's "PoC" signal box, which for years housed a café with a summer bar. Some signal boxes, which were shut down during the communist era, have long since been converted into small workshops or easily accessible storage, and there is probably nothing to prevent the Głogów signal box, located on a station platform, from being converted into a kiosk, a social facility for railroad employees, an open waiting room, or perhaps the headquarters of Głogów militarists? A similar role could be played by the abandoned signal boxes in Czerwieńsk. They can house shelters for railroad technical personnel or hide station infrastructure, such as switchboards. The fact is that some structures—due to their location in the space between the tracks—are difficult to adapt to non-rail uses, but structures located on the outside of the track system should not pose a challenge.

The problem of the adaptive reuse of signal boxes is one thing, while the practically unknown stock of these

służby konserwatorskie, a cierpią na tym jedne i drugie. Kolej dowiaduje się niekiedy w ostatniej chwili o dużych wartościach zabytkowych konkretnej nastawni, konserwatorzy, działając pod presją czasu czy opinii publicznej, podejmują niekiedy karkołomne wręcz decyzje o wpisie do rejestru zabytków (np. dotyczące nastawni w Bytomiu). Myślę, że pierwszym i podstawowym działaniem, które pozwoliłoby łatwo rozpoznać zasób i wypracować *modus vivendi* między władzami kolejowymi i służbami konserwatorskimi, jest wykonanie prostych kart ewidencyjnych (kart adresowych) nastawni. Taka podwójna karta (jeden egzemplarz dla PLK i jeden dla odpowiedniego wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków) powinna zawierać: 1) oznaczenie nastawni, 2) nazwę stacji z jej adresem, 3) datę budowy (choć przybliżoną), 4) dane właściciela i użytkownika, 5) ogólną fotografię obiektu. Do tego krótka informacja, czy obiekt posiada wyposażenie o zabytkowych walorach (TAK/NIE), oraz adnotacja o losach obiektu w ciągu najbliższych lat (np. przewidywana do wyłączenia z ruchu/do rozbioru/do dalszej eksploatacji).

Myślę, że sporządzenie takich prostych kart adresowych (w ramach poszczególnych Zakładów Linii Kolejowych) nie stanowi żadnego problemu dla służb technicznych PLK, a ich udostępnienie konserwatorom zabytków dałoby wreszcie możliwość rozpoznania zasobu. To pozwoliłoby wytypować najciekawsze i najcenniejsze budowle w poszczególnych województwach lub w Polsce. Ustalenie konserwatorskich priorytetów w sferze zachowania i ochrony byłoby też z pożytkiem dla PLK. Zaoszczędziłoby nie tylko administracyjnej mitręgi i przepychanek, ale też pojawiających się niespodziewanie problemów w trakcie planowania bądź już prowadzenia inwestycji. To chyba na tyle istotna przesłanka, że dywagacje co do proponowanego rozwiązania są bezprzedmiotowe. Oczywiście można dalej działać od przypadku do przypadku, ale to nie służy ani PKP, ani urzędowi ochrony zabytków. W praktyce oznacza to bowiem, że na jednej stacji pozostanie mało wartościowy obiekt, a na innej stracimy o wiele cenniejszy. Dlatego tak ważne jest kompleksowe rozpoznanie zasobu i wytypowanie jego najcenniejszych elementów, aby ewentualna ochrona była nie tylko skuteczna, ale też logiczna dla władz PKP.

Drugą równie ważną sprawą jest ratowanie ginącej sygnalizacji kształtowej. Trudno opisać ilościowo to zjawisko, ale ostatnie lata są dramatyczne. Dość powiedzieć, że jeszcze w lecie 2004 r. na sieci PKP funkcjonowało ok. 300 różnych posterunków (w 2022 r. miało ich być, chyba nazbyt optymistycznie licząc, ok. 200) obsługujących różnorakie sygnalizatory kształtowe [Jezierski 2004, s. 16; Jerczyński, Fedorowicz 2022, s. 32–33]. Wtedy czynne pomosty sygnałowe istniały jeszcze m.in. we Wschowie, w Skwierzynie czy Międzychodzie, a dziś są tylko w tym ostatnim. Wspomniane wcześniej semafore karzełkowe nie stanowiły takich unikatów jak dziś. I choć „karzełki” na stacji Toruń Wschodni czy w Gnieźnie nie były może aż tak powszechnie znane, to chełmiżyński był prawdziwą

buildings is another and more pressing matter. Neither railroad authorities nor conservation services have a complete picture of it, and both suffer for it. Railroads sometimes learn at the last moment about the high heritage values of a particular signal box, while conservators, acting under pressure of time or public opinion, sometimes make sometimes even breakneck decisions on listing them in the register of monuments (for example, concerning the signal box in Bytom). I think the first and essential action that would allow for the easy identification of the stock and develop a *modus vivendi* between railroad authorities and conservation services, is to produce simple record sheets (address sheets) for signal boxes. Such a double sheet (one copy for the PLK and one for the relevant voivodeship conservation office) should include: 1) the designation of the signal box, 2) the name of the station with its address, 3) the date of construction (could be approximate), 4) the owner and user, 5) a general photograph of the structure. In addition to this, brief information on whether the building has equipment of historic value (YES/NO), and a note on the planned fate of the building in the next few years (e.g., slated for shutdown/demolition/further use).

I think that the compilation of such simple address sheets (within individual Railway Works) poses no problem for the PLK technical services, and making them available to conservators would finally give the opportunity to identify the stock. This would make it possible to select the most interesting and valuable buildings in each voivodeship or in Poland. Setting conservation priorities in the sphere of conservation and protection would also benefit the PLK. It would save not only administrative mishaps and conflicts, but also unforeseen problems during planning or executing projects. I think this is a compelling enough argument that any discussion on the proposed solution would be pointless. Of course, one can continue to work on a case-by-case basis, but this serves neither PKP nor the monument conservation services. This is because, in practice, it means that one station will be left with a low-value structure and another will lose a much more valuable one. That is why it is so important to comprehensively identify the stock and select its most valuable elements, so that any statutory conservation is not only effective, but also logical for the PKP authorities.

The second equally important issue is saving the disappearing manual signaling machinery. It is difficult to quantify this phenomenon, but recent years have been dramatic. Suffice it to say that as late as the summer of 2004, there were about 300 different stations on the PKP network (in 2022 there were to be, perhaps over-optimistically counting, about 200) operating various manual signals [Jezierski 2004, p. 16; Jerczyński, Fedorowicz 2022, pp. 32–33]. At that time, active signal gantries still existed in Wschowa, Skwierzyna and Międzychód, among others, and today they are only active in the latter. The dwarf semaphores mentioned earlier were not as unique as they are today. And while the “dwarfs” at the

maskotką sygnalizacji kształtowej PKP, doczekał się nawet filmów na YouTube. Likwidacja tak wyjątkowych i od lat uważanych za cenne zabytki urządzeń budzi tym większy niesmak i kontrowersje, że doszło do tego w ciągu ostatnich lat. Faktem jest, że jednocześnie PLK stara się nie złomować zabytkowych urządzeń sygnalizacyjnych, lecz przekazywać je bezpłatnie stowarzyszeniom miłośników kolejnictwa, instytucjom i osobom prywatnym. Ale nie trzeba chyba nikogo przekonywać, także kolejowych decydentów, że nie ma porównania między czynnym i pracującym zabytkiem techniki (np. semaforem) a mającym charakter pomnika stałym eksponatem.

Utrzymanie mechanicznych urządzeń sygnalizacji kształtowej na dużych i obciążonych przewozami stacjach oczywiście jest kosztowne, a być może problematyczne także ze względów bezpieczeństwa. Niemniej trzeba zauważyć, że polskie przepisy kolejowe traktują sygnalizację kształtową równorzędnie ze świetlną. Nie ma zatem prawnych przesłanek do jej kasowania i zastępowania sygnalizacją świetlną (jeszcze w 2022 r. dosłownie dziesiątki sygnalizatorów kształtowych odpowiadały za ruch i bezpieczeństwo na stacji Białystok). Za usuwaniem urządzeń mechanicznych przemawiają *de facto* względy praktyczne i ekonomiczne (urządzenia mechaniczne wymagają liczego personelu, co przyczynia się do popularyzacji wspomnianych LCS), nie powinny być one jednak powodem likwidacji szczególnie cennych obiektów.

Mam pełną świadomość, że nie sposób wszędzie zachować zabytkową sygnalizację i urządzenia srk, zwłaszcza na mocno obciążonych przewozami szlakach czy też na unieruchomionych już dawno stacjach (urządzenia są tam niekiedy rozkradzione i niesprawne). Niemniej jednak władze PKP pozostają głuche na podnoszony od lat postulat, by wytypować choć kilka tras kolejowych w Polsce, na których konsekwentnie byłyby chronione i utrzymywane w ruchu urządzenia sygnalizacji kształtowej. Nie chodzi tu o linie główne, ale o szlaki boczne o niewielkim ruchu, liczące najwyżej kilkadziesiąt kilometrów. Takie trasy kolejowe mogłyby stanowić swego rodzaju rezerwy zabytkowych urządzeń technicznych – można by do nich przenosić i montować w nich najciekawsze zabytki, jak choćby wspomniane semafony karzełkowe czy ostatnie urządzenia elektromechaniczne. Pewne takie doświadczenia poczyniono na linii z Lubonia (Poznań) do Wolsztyna w Wielkopolsce, gdzie na stacjach pracują zregenerowane semafony, brakuje jednak na przykład tarcz zaporowych czy manewrowych, co czyni tę kolekcję niepełną. Ostatnio PLK dokonały też świetnej rewitalizacji i regeneracji urządzeń sygnalizacji kształtowej choćby na stacji w Niegosławicach. Szkoda, że podobnej logiki nie przyjęto w kontekście zrewitalizowanej kosztem ok. 130 mln zł trasy ze Świdnicy do Jedliny-Zdroju. Z jednej strony wykonano tam masę porządných prac konserwatorskich, zachowując oryginalne wiadukty, przepusty i mosty, lecz jednocześnie na stacji Świdnica-Przedmieście wycięto sygnalizatory kształtowe. Tym-

Toruń Wschód or Gniezno stations may not have been as widely known, the Chełmża one was a real mascot of PKP manual signaling, and even lived to see videos on YouTube. The decommissioning of such unique equipment, which has been considered a valuable monument for years, arouses all the more distaste and controversy because it has occurred in recent years. The fact is that, at the same time, PLK is trying not to scrap historic signaling equipment, but to donate it free of charge to associations of railroad enthusiasts, institutions and private individuals. But no one needs any convincing, including railway decision-makers, that there can be no comparison between an active and operational industrial monument (e.g., a semaphore signal) and a monument-like permanent exhibit.

Maintaining mechanical manual signaling equipment at large and freight-laden stations is obviously costly, and perhaps problematic for safety reasons as well. Nonetheless, it should be noted that Polish railroad regulations treat manual signaling equally to traffic lights. Therefore, there is no legal rationale for dismantling it and replacing it with traffic lights (as recently as 2022, literally dozens of manual signals were responsible for traffic and safety at Białystok station). There are *de facto* practical and economic reasons in favor of removing mechanical devices (mechanical devices require sizable personnel, which contributes to the popularization of the aforementioned LCC), but they should not be the reason for the elimination of particularly valuable structures.

I am fully aware that it is impossible to preserve historic signaling and RTC equipment everywhere, especially on very busy routes or at stations that have long been shutdown (the equipment there is sometimes stolen and inoperative). Nonetheless, the PKP authorities remain deaf to the demand, which has been raised for years, that at least a few rail routes in Poland be singled out for conservation and maintenance of manual signaling devices on a consistent basis. These are not main lines, but low-traffic side routes of a few dozen kilometers at most. Such railroad routes could be a kind of reserve of historic technical equipment—the most interesting relics, such as the aforementioned dwarf semaphores or recent electromechanical equipment, could be transferred to them and installed. Some experimentation to this end has been made on the line from Luboń (Poznań) to Wolsztyn in Greater Poland, where regenerated semaphores are in operation at stations, but barrier or shunting signals, for example, are missing, making this collection incomplete. Recently, PLK has also carried out an excellent revitalization and regeneration of manual signaling equipment at the Niegosławice station, for example. It is a pity that similar logic has not been adopted in the context of the route from Świdnica to Jedlina-Zdrój, which has been revitalized at a cost of about PLN 130 million. On the one hand, a great deal of solid conservation work has been done there, preserving original viaducts, overpasses and bridges, but at the same time manual signaling equipment was removed

czasem trasa ta jest jedną z najciekawszych technicznie i najpiękniejszych krajobrazowo w Polsce, a Świdnica to jednak ogólnopolska mekka turystyczna. Aż prosiło się zatem o pozostawienie zabytkowych urządzeń, które by zwiększyły walory krajobrazowe, zabytkowe i edukacyjne tego szlaku.

U zachodnich sąsiadów zabytkowe urządzenia sygnalizacji kształtowej utrzymywane są jako czynne na kolejach wąskotorowych czy parkowych, takich jak Miejska Kolejka Parkowa w Chociebużu. Może warto wdrożyć podobne rozwiązanie na przykład na poznańskiej Maltance. Nie ulega natomiast żadnej wątpliwości, że dalszy brak refleksji w sferze ochrony zabytkowych urządzeń będzie prowadził do niepowetowanych strat. A trzeba powiedzieć wprost, że transferowanie czynnych i wycinanych ze szlaków i stacji sygnalizatorów do klubów i towarzystw miłośników kolejnictwa to półśrodek, dzięki któremu wszystkim się wydaje, że mają czyste sumienie. Tymczasem wartość wielu urządzeń kolejowych leży przede wszystkim w ich działaniu, co powinno dopuszczać też odpowiedni stopień ingerencji przez służby konserwatorskie, służący utrzymaniu ich pierwotnej funkcji. Obecnie bardzo ważne jest wypracowanie strategii ochrony ostatnich urządzeń elektromechanicznych z sygnalizacją kształtową nastawianą elektrycznie, będących w ruchu w Gnieźnie i Żarach.

from Świdnica-Przedmieście station. Meanwhile, this route is one of the most technically interesting and scenically beautiful in Poland, and Świdnica is, after all, a nationwide tourist destination. Therefore, this situation outright begs for the preservation of historic machinery, which would enhance the landscape, heritage and educational value of this route.

Our western neighbors keep their manual signaling machinery active along narrow-gauge or park rail lines, such as the Municipal Park Railway in Cottbus. Maybe it would be worth implementing a similar solution on, for example, Poznań's Maltanka. On the other hand, there is no doubt whatsoever that the further lack of reflection in the sphere of protecting historic equipment will lead to irreparable losses. And it has to be explicitly stated that transferring active and signals that are removed from routes and stations to railway enthusiast clubs and societies is a half-measure, by which everyone can think they have a clear conscience. Meanwhile, the value of many pieces of railroad machinery lies primarily in their operation, which should also allow an appropriate degree of interference by conservation services to maintain their original use. At present, it is very important to develop a strategy to protect the last electromechanical devices with electrically adjustable manual signaling in operation in Gniezno and Żary.

Przypisy

- ¹ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. I/9122, pismo Dyrekcji Kolei Rzeszy Wrocław do prezydenta rejencji wrocławskiej z 15.04.1938.
- ² Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde, R5 (Reichsverkehrsministerium) Anh. I (Sammlung Sarter), sygn. 78, pismo dra K. Facklera do W. Kleina z Dyrekcji Kolei Kolonia z 3.09.1932.
- ³ Omyłkowo w raporcie podano Pruszcz Gdański; błąd ten Michał Jerczyński dostrzegł już po publikacji.

Footnotes

- ¹ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. I/9122, pismo Dyrekcji Kolei Rzeszy Wrocław do prezydenta rejencji wrocławskiej z 15.04.1938.
- ² Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde, R5 (Reichsverkehrsministerium) Anh. I (Sammlung Sarter), sign. 78, letter by Doctor K. Fackler to W. Klein of Rail Directorate Köln 3.09.1932.
- ³ Pruszcz Gdański was mistakenly listed in the report; Michał Jerczyński noticed the error after publication.

Bibliografia/References

Archiwalia/Archive materials

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. I/9122.
Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde, R5 Anh. I (Reichsverkehrsministerium Sammlung Sarter), sygn. 78.

Opracowania/Secondary sources

Bakalarczyk Szymon, *Proces modernizacji infrastruktury kolejowej PKP a dziedzictwo kulturowe. Przykład zespołu dworca kolejowego w Ostródzie*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski” 2021, t. 13, s. 117–135.
Balińska Grażyna Maria, Baliński Jerzy Andrzej, Balińska Dorota, *Krajobraz z koleją. Drogi żelazne Wielkopolski*, Wrocław 2011.
Brademann Richard, *Neuere Stellwerkgebäude der Reichsbahndirektion Berlin*, „Zentralblatt der Bauverwaltung” 1928, nr 32, s. 513–519.

Burman Peter, Stratton Michael, *Conserving the railway heritage*, London–New York 2013.
Czygan Franz, *Die Eisenbahn in Wort und Bild. Grundzüge des praktischen Eisenbahnwesens nach neuestem Stand der eisenbahntechnischen Wissenschaft in leicht fasslicher Darstellung*, t. 1, Nordhausen am Harz 1925.
Dominas Przemysław, *Kolej Wałbrzych – Kłodzko*, Łódź 2010.
Dominas Przemysław, Przerwa Tomasz, *Koleje ziemi żąbkowickiej*, Łódź 2015.
Dost Susanne, *Richard Brademann (1884–1965). Architekt der Berliner S-Bahn*, Berlin 2002.
Gliński Mirosław, *Dworzec we Wrzeszczu*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. Błażej Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 251.
Hoogen Alphons, *Stellwerkshaus*, [w:] *Enzyklopädie des Eisenbahnwesens*, t. 9, Berlin–Wien 1921, s. 174–178.

Hundert Jahre deutsche Eisenbahnen. Jubiläumsschrift zum hundertjährigen Bestehen der deutschen Eisenbahnen, Leipzig 1938.

Janetzky E., *Eisenbahn-Stellwerke in Ostdeutschland*, „Ostdeutsche Bauzeitung” 1912, nr 28, s. 109–110.

Jerczyński Michał, *Koleją przez Łódź. Łódzkie stacje kolejowe*, Łódź 2018.

Jerczyński Michał, *Stacja Nowe Skalmierzyce*, „Świat Kolei” 1998, nr 6, s. 23–27.

Jerczyński Tomasz, Fedorowicz Sławomir, *Sygnalizacja kształtowa w Polsce*, „Świat Kolei” 2022, nr 6, s. 32–33.

Jezierski Andrzej, *Sygnalizacja kształtowa w Polsce*, „Koleje Dawniej i Dziś” 2004, nr 8, s. 16–17.

Karaś Stanisław, *Urządzenia zabezpieczenia ruchu kolejowego*, Warszawa 1980.

Kotlarz Grzegorz, Dąbrowski Henryk, Wieczorek Edward, *Magistrala węglowa. Najciekawsze linie kolejowe Polski*, Rybnik 2008.

McLean Simon, *Conservation of culturally significant mechanical signal boxes. Should they be considered as being historic buildings or a part of wider railway heritage?*, „Journal of Building Appraisal” 2009, nr 4, s. 311–320.

Mikulski Antoni, *Elektromechaniczne urządzenia bezpieczeństwa ruchu pociągów*, Warszawa 1955.

Pottgiesser Hans, *Sicher auf den Schienen. Fragen zur Sicherheitsstrategie der Eisenbahn von 1825 bis heute*, Basel 1988.

Preuss Erich, *Signale deutscher Eisenbahnen seit 1920*, Stuttgart 2012a.

Preuss Erich, *Stellwerke deutscher Eisenbahnen seit 1870*, Stuttgart 2012b.

Preuss Erich, *Stellwerke deutscher Eisenbahnen. Technik und Bauwerk*, Berlin 1996.

Przeiętka Marcin, Aleksandrów Kujawski, „Świat Kolei” 2008, nr 1, s. 21–22.

Reeves Christopher D., Dalton Ruth C., Pesce Giovanni, *Context and knowledge for functional buildings from the industrial revolution using heritage railway signal boxes as an exemplar*, „The Historic Environment. Policy & Practice” 2020, nr 2–3, s. 232–257.

Schaper Georg, *Der Brückenbau und der Ingenieurhochbau der Deutschen Reichsbahn im Jahre 1936*, „Die Bau-technik” 1937, z. 6, s. 69–72.

Scharf Hans-Wolfgang, *Eisenbahnen zwischen Oder und Weichsel. Die Reichsbahn im Osten bis 1945*, Freiburg 1981.

Suhrweier Danilo, Günther Nancy, *Das Stellwerk – ein aussterbender Gebäudetyp*, „Industriekultur” 2013, nr 1, s. 15–17.

Urbanik Miron, *Unikatowe elektromechaniczne sygnalizatory kształtowe z II wojny światowej na stacji kolejowej Gniezno i Nowe Skalmierzyce*, „Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski” 2017, t. 7, s. 177–191.

Urbanik Miron, *Unikatowy zespół nastawni kolejowych na stacji Gniezno. Walory zabytkowe zespołu*, „Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski” 2010a, t. 4, s. 133–148.

Urbanik Miron, *Zabytkowa stacja kolejowa Gniezno. Od Kolei Górnośląskiej do programu „Otto”*, Łódź 2010b.

Wegele Heinrich, *Bahnhofsanlagen. Hoch- und Tiefbauten der Bahnhöfe*, Berlin–Leipzig 1931.

Zięba Henryk, *Monografia Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych w Poznaniu. Okres 1945–1992*, Poznań 1993.

Dokumentacje/Documentation

Jerczyński Michał, Raport: „Zabytki architektury i techniki kolejowej. Typologia, zasoby, stan zachowania, rekomendacje”, Łódź 2024.

Streszczenie

Ostatnie modernizacje kolei skutkują masowym usuwaniem zabytkowych urządzeń sterowania ruchem kolejowym (srk), w tym sygnalizacji kształtowej. Znikają tak wyjątkowe zabytki techniki, jak semafore karzełkowe (Toruń Wschodni, Chełmża) czy sygnalizatory na pomostach (Skwierzyna), które w krajobrazie kolejowym były już unikatami. Wiele urządzeń przekazuje się miłośnikom kolejnictwa, ale ochrona o charakterze muzealnym nie może zastąpić ochrony *in situ* oraz *in modu*. Jednocześnie widać proces rozbiórki, a w najlepszym razie porzucania nastawni, które jako nieczynne, ulegają destrukcji. Te negatywne zjawiska wynikają głównie z uwarunkowań ekonomicznych oraz braku rozpoznania zasobu, i to zarówno po stronie PKP, jak i służb konserwatorskich. Intencją artykułu jest zatem, prócz charakterystyki architektoniczno-budowlano-technicznej nastawni oraz urządzeń srk, wskazanie podstawowych i najpilniejszych działań skutkujących ochroną najcenniejszych zabytków.

Abstract

The latest railway modernizations have resulted in the widespread removal of historic railway traffic control (RTC, interlocking) machinery, including manual signaling. Exceptional industrial heritage assets like dwarf signals (Toruń Wschodni, Chełmża) or signals on gantries (Skwierzyna), which became unique in the railway landscape. Many pieces of equipment are donated to railroad enthusiasts, but museum-like protection cannot replace *in situ* and *in modu* preservation. At the same time, one can see the process of demolition or, at best, abandonment of the signal boxes, which, being out of service, deteriorate. These negative phenomena stem mainly from economic conditions and poor resource identification, both on part of the Polish State Railways and conservation services. This paper therefore, apart from presenting an architectural, structural and technical overview of signal boxes and RTC machinery, also indicates essential and the most urgent action that can result in preserving the most valuable monuments.

Anna Helena Przybyła*

orcid. org/0000-0002-0358-668X

Krajobraz miejski jako dziedzictwo. Trasa W-Z i nowa kompozycja krajobrazowa Starej Warszawy

Urban Landscape as Heritage: The East–West Route and the New Landscape Composition of Old Warsaw

Słowa kluczowe: odbudowa Warszawy, odbudowa Starego Miasta, plac Zamkowy, Trasa W-Z, panorama miasta, nowa panorama Starej Warszawy

Keywords: reconstruction of Warsaw, reconstruction of the Old Town, Zamkowy Square, East–West Route (Trasa W–Z), city panorama, new panorama of Old Warsaw

Wprowadzenie

W lipcu 1949 r. odbyło się uroczyste otwarcie Trasy Wschód-Zachód – jednej z najważniejszych realizacji pierwszych lat odbudowy Warszawy. Uczestnikom uroczystego przemarszu ukazała się zupełnie nowa kompozycja krajobrazowa (ryc. 1), składająca się ze znanych i ważnych obiektów z przedwojennego miasta¹. Obok leżącej w ruinach Starówki, czekającego na odbudowę Krakowskiego Przedmieścia i pustego terenu po Zamku Królewskim jaśniał widok zdumiewający i nieobecny we wspomnieniach. Poprowadzenie Trasy W-Z tunelem pod Krakowskim Przedmieściem spowodowało wyłączenie placu Zamkowego z głównego ruchu kołowego i wydobyć z niego wartości kompozycyjnych i plastycznych otaczających „warszawski Akropol”. Powstał jeden z najbardziej znanych widoków Warszawy – widziany od Wisły w kierunku zachodnim szeroki kadr na fragment historycznej części miasta wokół wlotu do tunelu pod placem Zamkowym, z Mariensztatem, kościołem św. Anny i dzwonnica, kamienicami przy Krakowskim Przedmieściu, kolumną Zygmunta i pałacem Pod Blachą, oraz górującym nad nimi, nieistniejącym do lat 70. XX w., ale intuicyjnie wkomponowywanym Zamkiem Królewskim.

Introduction

In July 1949, the East–West Route (Polish: Trasa W–Z)—one of the most significant undertakings of the early postwar reconstruction of Warsaw—was officially opened. The participants of the opening parade were presented with a completely new landscape composition (Fig. 1), consisting of well-known and important landmarks from the prewar city.¹ Next to the Old Town lying in ruins, Krakowskie Przedmieście waiting to be rebuilt, and the empty area left by the Royal Castle, there appeared a sight that was astonishing and a view that had no precedent in living memory. The routing of the East–West Route through a tunnel under Krakowskie Przedmieście effectively removed vehicular traffic from Zamkowy Square and brought out the compositional and artistic values surrounding the “Warsaw Acropolis.” The result is one of the most famous views of Warsaw—a wide perspective from the Vistula River looking west, capturing a fragment of the historic part of the city around the entrance to the tunnel under Zamkowy Square, with Mariensztat, St. Anne’s Church and bell tower, tenement houses on Krakowskie Przedmieście Street, Sigismund’s Column and Copper-Roof Palace, and the towering Royal Cas-

* mgr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

* *M.Sc. Eng. Arch., Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology*

Cytowanie / Citation: Przybyła A.H. Urban Landscape as Heritage: The East–West Route and the New Landscape Composition of Old Warsaw. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 83:112–131

Otrzymano / Received: 21.03.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 31.05.2025

doi: 10.48234/WK83URBAN

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews



Ryc. 1. Otwarcie Trasy W-Z w Warszawie; 1949, Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 3/39/0/-/3441

Fig. 1. Opening of the East–West Route in Warsaw; 1949, National Digital Archive, ref. 3/39/0/-/3441

Piotr Biegański, główny konserwator zabytków Warszawy, pisał o nowym widoku: „znany nam jedynie ze starych sztychów wielki zespół architektoniczny Zamku i kościoła Św. Anny dzięki racjonalnie poprowadzonej Trasie W-Z otworzył panoramę dzielnicy przyskarpowej przy placu Zamkowym” [Biegański 1949, s. 5]. Zygmunt Kamiński zachwycił się nowo powstałym wjazdem do miasta: „Trasa [...] wydzwignęła majestatycznie w górę akcenty jedyne w swym wyrazie plastycznym: Zamek i kościół św. Anny. W ten sposób powstał [...] wjazd od wschodniej praskiej strony do serca stolicy, o zupełnie wyjątkowym wyrazie architektonicznym” [Kamiński 1949, s. 302]. Wskazywał na ogromne znaczenie realizacji: „zostało uświetnione i uporządkowane skupisko elementów architektonicznych, które po kilku latach wraz z odbudowanym Zamkiem i Starym Miastem z wyniosłą bryłą katedry stworzą z tej części Warszawy jedno z najpiękniejszych miast świata” [Kamiński 1949, s. 302]².

Zdumiewała nowoczesność rozwiązań i jednocześnie troska o historię. Odbudowa, ochrona i odpowiednia prezentacja zabytków były najważniejsze, ale wykorzystano szansę, żeby zabytki „naprawić” i odbudować w wybranej historycznej formie lub idealnej, nigdy nieistniejącej i wyobrażonej. Zatem panorama, choć w znacznym stopniu nowa i podporządkowana aktualnie zdefiniowanym potrzebom użytkowym stolicy, była świadectwem potraktowania widoku miasta jako dziedzictwa historycznego i urbanistycznego. Powojenna kompozycja budziła zachwyt profesjonalistów i amatorów i przez dekady odgrywała ważną rolę w wizualnej opowieści o Warszawie, funkcjonowała jako wizytówka miasta, symbol jego przeszłości, a zarazem dynamicznej teraźniejszości.

tle, which did not exist until the 1970s, but intuitively incorporated into urban composition.

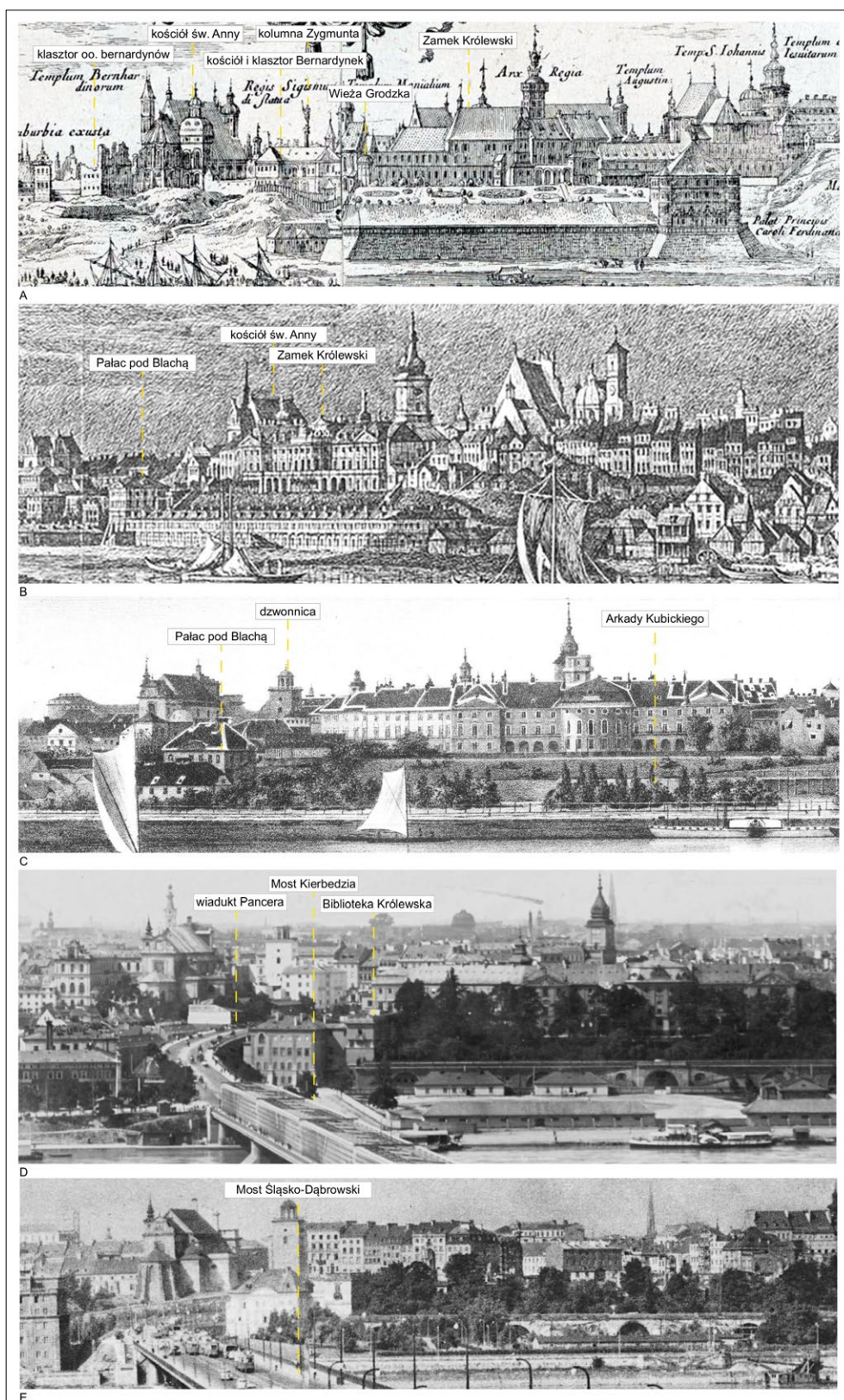
Piotr Biegański, Warsaw’s chief conservation officer, wrote about the new view: “known to us only from old engravings, the great architectural ensemble of the Castle and St. Anne’s Church, thanks to the rationally routed East–West Route, opened up the panorama of the escarpment district near Zamkowy Square” [Biegański 1949, p. 5]. Zygmunt Kamiński marveled at the newly created entrance to the city: “The route [...] brought out majestically upward accents unique in their artistic expression: Castle and St. Anne’s Church. This created [...] an entrance from the eastern Praga side into the heart of the capital, with a completely unique architectural expression” [Kamiński 1949, p. 302]. He emphasized the great significance of the project: “a cluster of architectural elements has been honored and arranged, which after a few years, together with the rebuilt Castle and the Old Town with the lofty block of the Cathedral, will make this part of Warsaw one of the most beautiful cities in the world” [Kamiński 1949, p. 302].²

The modernity of the design solutions and the simultaneous concern for history were striking. Reconstruction, protection, and appropriate presentation of the monuments were of primary importance, but the opportunity was also taken to “repair” monuments and to rebuild them either in a selected historical form or in an idealized form that had never existed and was imagined. Thus, Warsaw’s panorama—although to a large extent new and adapted to the contemporarily defined utilitarian needs of the capital—testified to the approach of treating the city’s panorama as both historical and urban heritage. The postwar composition impressed both professionals and amateurs, and for decades played an important role in the visual story of Warsaw, functioning as a showcase of the city, a symbol of its past, and at the same time of its dynamic present.

This article attempts to outline the history of the view—a fragment of the Warsaw panorama between St. Anne’s Church and the Royal Castle—within the perspective of its *longue durée*, from the appearance of its earliest elements. The first part of the text, based on selected panoramas of Warsaw, analyzed the most significant transformations of this section of the city since the fifteenth century, the successive additions, the erection of new buildings, as well as reconstructions and demolitions. The second part described the changes in the panorama resulting from the construction of the East–West Route after the Second World War. The author has synthesized the historical research and available iconographic material and has presented the results of the analysis in graphic form.

Transformation of the view of the Warsaw panorama from St. Anne’s Church to the Royal Castle

Historical descriptions of Warsaw usually begin by outlining the picturesque topography of the Warsaw



Ryc. 2. Fragmenty panoram pokazujące przemiany widoku od kościoła św. Anny do Zamku: A) Erik Jönsson Dahlbergh, Nicolas Perelle, *Widok Warszawy z 1656 roku*, Muzeum Warszawy, sygn. MHW 15513; B) Bernardo Bellotto, *Widok Warszawy od strony Pragi*, 1770; C) Maurycy Scholtz, *Warszawa ze strony Pragi*, ok. 1840–1850, Biblioteka Narodowa, sygn. G.33957; D) *Panorama miasta z wieży kościoła św. Floriana*, ok. 1900, wytwórnia Rembrandt, Muzeum Warszawy, sygn. AF 13159; E) *Panorama Warszawy z Pragi*, 1958, „Stolica” 1974, nr 25, s. 20–21

Fig. 2. Fragments of panoramas showing the transformation of the view from St. Anne's Church to the Castle: A) Erik Jönsson Dahlbergh, Nicolas Perelle, "View of Warsaw from 1656," Museum of Warsaw, Ref. MHW 15513; B) Bernardo Bellotto, "View of Warsaw from Praga," 1770; C) Maurycy Scholtz, "Warsaw from Praga," ca. 1840–1850, National Library, Ref. G.33957; D) "Panorama of the city from the tower of St. Florian Church," ca. 1900, Rembrandt factory, Museum of Warsaw, ref. AF 13159; E) "Panorama of Warsaw from Praga," 1958, "Stolica" 1974, no. 25, pp. 20–21

W niniejszym artykule podjęto próbę zarysowania historii widoku – fragmentu panoramy Warszawy między kościołem św. Anny a Zamkiem Królewskim – w perspektywie długiego trwania od pojawiania się jego najstarszych elementów. W pierwszej części tekstu, opierając się na wybranych panoramach Warszawy, przeanalizowano najważniejsze przemiany tego fragmentu miasta od XV w., kolejne nawarstwienia, wznoszenie nowych obiektów oraz przebudowy i wyburzenia. W drugiej części opisano zmiany, jakie zaszły w panoramie w związku z budową Trasy W-Z po II wojnie światowej. Autorka zestawiała wyniki badań historycznych i dostępny materiał ikonograficzny, a wyniki analiz przedstawiła graficznie.

Przemiany widoku warszawskiej panoramy od kościoła św. Anny do Zamku Królewskiego

Historyczne opisy Warszawy rozpoczyna zazwyczaj nakreślenie malowniczego ukształtowania skarpy warszawskiej. Ryciny i wedyuty, rysowane z prawego brzegu Wisły, za pomocą których przez wieki przedstawiano Warszawę, pokazują miasto od strony rzeki, na wzniesieniu, z nagromadzonymi przez lata budynkami (ryc. 2). Widok na skarpe w okolicy Zamku Królewskiego i Starego Miasta przez lata się zmieniał – powstawały nowe budynki i budowle, a te, które istniały, burzono pod budowę kolejnych³.

Najstarszymi budynkami w warszawskiej panoramie są **Zamek Królewski i kościół św. Anny**. Pierwszymi elementami Zamku była XIV-wieczna Wieża Grodzka – najstarszy, wielokrotnie przebudowywany, ale istniejący do dzisiaj fragment Zamku, i Dwór Większy [Lorentz 1988, s. 32–51]. W XV w. na lewo od Zamku powstał **klasztór oo. Bernardynów z kościołem św. Anny i ogrodami** na skarpie. Zespół przebudowano w XVI w. [Dawna Warszawa 1949, s. 45–49].

Panorama Dahlberga i Perelle’a (ryc. 2A) z połowy XVII w. przedstawia Zamek Królewski w formie, jaką uzyskał w czasie panowania Wazów – wczesnobarokowy pięcioskrzydłowy gmach z dziedzińcem w środku i wieżą zegarową dominującą nad całą bryłą. Od strony Wisły powstało skrzydło sypialne z wieżą i niewielkimi wieżyczkami na bokach. Ogród zamkowy otoczono murem biegnącym u podnóża skarpy, a na północnym bastionie wzniesiono pałacyk [Lorentz 1988, s. 32–51]. W tym czasie plac Zamkowy w dzisiejszym kształcie nie istniał – obszar był wypełniony oficynami zamkowymi, kościołem św. Klary, klasztorem Bernardynek, kamienicami miejskimi i Bramą Krakowską. W 1644 r. na końcu Krakowskiego Przedmieścia, obok Bramy Krakowskiej, stała **kolumna Zygmunta** – pomnik Zygmunta III Wazy projektu Clemente Mollego i Constantina Tencallego – widoczna w panoramie nad kościołem i klasztorem Bernardynek [Biegański 1937, s. 319]. W 2. połowie XVI w. obok kościoła św. Anny wzniesiono **dzwonnice**, a pomiędzy budynkami powstał niewielki **dziedziniec**. Obok prezbiterium wybudowano kaplicę, którą w XVIII w. przebudowano

escarpment. Engravings and vedutas, drawn from the right bank of the Vistula and used for centuries to depict Warsaw, present the city from the riverside, on a hill, with buildings that had accumulated over centuries (Fig. 2). The view of the escarpment in the vicinity of the Royal Castle and the Old Town changed over time—new buildings and structures were erected, while those that existed were demolished to make way for others.³

The oldest buildings in the Warsaw panorama are **the Royal Castle and St. Anne’s Church**. The earliest elements of the castle were the fourteenth-century Grodzka Tower—the oldest surviving section of the castle, repeatedly rebuilt yet still standing today—and the Greater Court [Lorentz 1988, pp. 32–51]. In the fifteenth century, a **Bernardine convent** was built to the left of the castle, with **St. Anne’s Church and gardens** on the escarpment. The complex was rebuilt in the sixteenth century [Dawna Warszawa 1949, pp. 45–49].

The panorama by Dahlberg and Perelle (Fig. 2A) from the mid-seventeenth century presents the Royal Castle in the form it acquired during the reign of the Vasa dynasty—an early Baroque five-winged edifice with a central courtyard and a clock tower dominating the entire mass. On the Vistula side, a residential wing with a main tower and flanking turrets was constructed. The castle garden was enclosed by a wall running along the foot of the escarpment, and a small palace was erected on the northern bastion [Lorentz 1988, pp. 32–51]. At that time, Zamkowy Square in its present form did not exist—the area was filled with castle outbuildings, St. Clare’s Church, the Bernardine convent, townhouses and the Krakowska Gate. In 1644, at the end of Krakowskie Przedmieście Street, next to the Krakowska Gate, **Sigismund’s Column** was erected—a monument to Sigismund III Vasa designed by Clemente Molli and Constantin Tencalli—visible in the panorama above the church and the Bernardine convent [Biegański 1937, p. 319]. In the second half of the sixteenth century, a **bell tower** was built next to St. Anne’s Church, and a small **courtyard** was created between the buildings. A chapel was constructed next to the presbytery, which was rebuilt in the eighteenth century and dedicated to Władysław of Gielniów. The area beneath the escarpment at the back of the monastery gardens remained undeveloped until the mid-eighteenth century. In 1762, the *jurydyka* (a privately owned jurisdictional settlement) of Mariensztat was established, and from then on, the area was filled with irregular and chaotic buildings.

Bernardo Bellotto’s panorama (Fig. 2B), created in the second half of the eighteenth century, shows the Castle in the form it acquired during the reign of the Saxon kings. In the first half of the eighteenth century, the height of the castle wings was unified and the Castle was expanded on the Vistula side with a new main wing designed by Gaetano Chiavere. At the foot of the escarpment, a large outbuilding was erected. King Stanisław Augustus planned to create a formal square

i poświęcono Władysławowi z Gielniowa. Teren poniżej, pod skarpą, na tyłach ogrodów klasztornych, pozostawał niezabudowany do połowy XVIII w. W 1762 r. powstała jurydyka Mariensztat i od tej pory obszar spełniała nieregularna i chaotyczna zabudowa.

Panorama Bernarda Bellotta (ryc. 2B), wykonana w 2. połowie XVIII w., pokazuje Zamek w kształcie, jaki otrzymał w czasie panowania królów saskich. W 1. połowie XVIII w. ujednolicono wysokość skrzydeł zamkowych i rozbudowano Zamek od strony Wisły o nowy korpus główny projektu Gaetana Chiaverego. U podnóża skarpy wzniesiono wielką oficynę. Król Stanisław August planował stworzyć reprezentacyjny plac na południowy zachód od Zamku i zlecił wykonanie kilku projektów, których nie zrealizowano. Po pożarze w 1767 r. odbudowano skrzydło południowe, a w latach 1778–1782 do skrzydła gotyckiego dobudowano **Bibliotekę Królewską** projektu Dominika Merliniego [Lorentz 1988, s. 32–51]. Powiększono także teren ogrodów zamkowych. Na początku XVIII w. do kamienicy Wawrzyńca Refussa, znajdującej się po lewej stronie Zamku, dodano pałacową fasadę i skrzydło. W kolejnych latach pałac rozbudowano o drugie skrzydło i pokryto blachą. W latach 70. XVIII w. Stanisław August, nowy właściciel **pałacu Pod Blachą**, zlecił Merliniemu przebudowę obiektu, w efekcie czego prawe skrzydło nadbudowano i połączono z Biblioteką Królewską oraz przekształcono wnętrza budynku [Jaroszewski 1985, s. 100–101]. Na początku XVIII w. przy dzwonnicy zbudowano kamienicę. W 1788 r. powstała nowa, klasycystyczna fasada świątyni projektu Piotra Aignera.

Znaczne zmiany w panoramie miasta (ryc. 2C, 2D) przyniósł XIX w. W 1817 r. wyburzono wszystkie budynki między ul. Świętojańską a Zamkiem i powstał plac o nieregularnym kształcie, zarys dzisiejszego placu Zamkowego. Wyburzono Bramę Krakowską, ale pozostawiono kolumnę Zygmunta. W latach 1818–1827 Jakub Kubicki przebudował istniejącą przy Wiśle oficynę Zamku i połączył górny i dolny ogród zamkowy arkadowym tarasem. Po powstaniu listopadowym ogrody przekształcono w plac do ćwiczeń, wybudowano koszary wojskowe, a Arkady Kubickiego przekształcono na stajnię. W latach 50. XIX w. Zamek zwieńczono attyką, obniżono dach, a elewacje rozcłonkowano pilastrami [Lorentz 1988, s. 32–51].

Między pałacem Pod Blachą a dzwonnica w latach 1844–1846 wybudowano wiadukt projektu Feliksa Pancera z ul. Nowy Zjazd. Wyburzono kościół i klasztor św. Klary i budynki pod skarpą, a kolumnę Zygmunta przesunięto o kilka metrów w lewo⁴. Wiadukt Pancera łączył się z poziomem placu na wysokości Bramy Grodzkiej. Wysoka i monumentalna budowla znacznie zmniejszyła powierzchnię ogrodów zamkowych, zasłoniła Mariensztat i pałac Pod Blachą. Dwadzieścia lat później do wiaduktu dobudowano most Kierbedzia – pierwszy stały most na Wiśle [Sternier 1960, s. 65–68]. Zamek stopniowo tracił swój reprezentacyjny charakter i dominującą rolę w panoramie, zasłonięty drzewami stopił się z resztą budynków na skarpie.

southwest of the Castle and commissioned several designs, none of which were realized. After the fire in 1767, the southern wing was rebuilt, and between 1778 and 1782 the **Royal Library**, designed by Dominico Merlini, was added to the Gothic wing [Lorentz 1988, pp. 32–51]. The area of the castle gardens was also enlarged. At the beginning of the eighteenth century, a palatial facade and wing were added to the townhouse of Wawrzyniec Refuss, located on the left side of the Castle. In the following years, the palace was expanded with a second wing and covered with copper sheeting. In the 1770s, Stanisław August, the new owner of the **Copper-Roof Palace**, commissioned Merlini to remodel the building; as a result, the right wing was raised and connected to the Royal Library, and the building's interior was redesigned [Jaroszewski 1985, pp. 100–101]. At the beginning of the eighteenth century, a tenement was built next to the bell tower. In 1788, a new neoclassical facade of the temple was created, designed by Peter Aigner.

The nineteenth century brought significant changes to the city's panorama (Fig. 2C, 2D). In 1817, all buildings between Świętojańska Street and the Castle were demolished, creating a square of an irregular shaped—the outline of today's Zamkowy Square. The Krakowska Gate was demolished, but Sigismund's Column remained. Between 1818 and 1827, Jakub Kubicki rebuilt the castle outbuilding on the Vistula side and connected the upper and lower castle gardens with an arcaded terrace. After the November Uprising, the gardens were turned into a training ground, military barracks were built, and Kubicki's Arcade was turned into stables. In the 1850s, the Castle was topped with an attic, the roof was lowered, and the facades were articulated with pilasters [Lorentz 1988, pp. 32–51].

Between the Copper-Roof Palace and the bell tower, a viaduct designed by Felix Pancer was constructed between 1844 and 1846, connecting Nowy Zjazd Street. The church and convent of St. Clare, as well as buildings at the foot of the escarpment, were demolished, and Sigismund's Column was moved a few meters to the left.⁴ The Pancer viaduct connected to the level of the square at the Grodzka Gate. The tall and monumental structure significantly reduced the area of the castle gardens, obscured Mariensztat and the Copper-Roof Palace. Twenty years later, the Kierbedź Bridge, the first permanent bridge over the Vistula, was added to the viaduct [Sternier 1960, pp. 65–68]. Gradually, the Castle lost its formal character and dominant role in the panorama; hidden by trees, it blended into the rest of the buildings on the escarpment.

Demolitions around Zamkowy Square created new vistas from the Vistula River. The southern facade of the Royal Castle was exposed, as well as a view of the square in front of the Castle and the complex of eighteenth-century townhouses at the end of Krakowskie Przedmieście.⁵ The largest of these, the **Roesler and Hurtig townhouse** (No. 79), visible in the panorama

Wyburzenia w otoczeniu placu Zamkowego spowodowały powstanie nowych otwarc widokowych od strony Wisły. Odsłonięto południową elewację Zamku Królewskiego oraz widok na plac przed Zamkiem i zespół XVIII-wiecznych kamienic na końcu Krakowskiego Przedmieścia⁵. Największą z nich, **kamienicę Roeslera i Hurtiga** (nr 79), znajdującą się na panoramie (ryc. 2D) za dzwonnica, zaprojektowano w latach 80. XVIII w. w stylu klasycystycznym. W wyniku przebiecia ul. Miodowej do Krakowskiego Przedmieścia w latach 80. XIX w. budynek znalazł się na rogu dwóch ulic i został znacznie przebudowany [Bohosiewicz 1957, s. 344–345]. Trzy kolejne kamienice (nr 81, 83, 85) powstały w 2. połowie XVIII w. Następna, **kamienica Prażmowskich** (nr 87), powstała w XVII w., a w połowie XVIII w. została przebudowana w stylu rokokowym. Na przełomie XVIII i XIX w. kamienicę rozbudowano o dwuosiowy segment, a rozbudowę zharmonizowano z istniejącą fasadą. Ostatnia w szeregu, **kamienica Johna**, powstała w połowie XVIII w. w formie rokokowej. W latach 60. XIX w. budynek podwyższono o jedną kondygnację i zmieniono dekorację na eklektyczną, a pół wieku później powrócono do dekoracji rokokowej [zob. Bohosiewicz 1957, s. 337–353].

W 1819 r. Aigner przebudował część dawnego klasztoru i dzwonnice – podwyższył budowlę i zakończył glorieta. W 1830 r. obok kaplicy Władysława powstała kaplica Matki Boskiej Loretańskiej [Łukasik 1938, s. 519]. Kościół św. Anny, dzwonnica i dziedzińce między nimi obrastały w niewielkie budynki i dobudówki. W XIX w. w przyziemiu dzwonnicy wybito otwory okienne. Fragmenty gotyckich murów kościoła otynkowano. Znacznie przebudowano dawny klasztor. W latach 50. XIX w. obniżono dach nad korpusem głównym pałacu Pod Blachą i zlikwidowano fronton od strony Wisły [Jaroszewski 1985, s. 101–102]. Budowa wiaduktu wpłynęła na teren pod skarpą – zyskał na wartości ze względu na połączenie obu brzegów Wisły. Na miejscu wyburzonych budynków powstał plac o nieregularnym kształcie, przekształcony później na targowisko. Wzdłuż wiaduktu wzniesiono wysokie, ośmiopiętrowe kamienice, a poniżej kościoła św. Anny budynki przemysłowe.

Popularne od końca XIX w. ujęcie (ryc. 3), wykonane z dachu kamienicy przy Wiśle, pokazuje wiadukt, po lewej stronie gęstą i chaotyczną zabudowę Mariensztatu zasłaniającą widok na plac Zamkowy, na środku kościół i dzwonnice otoczone dobudówkami, za nimi kamienice, a po prawej stronie, za wiaduktem, fragmenty pałacu Pod Blachą i Zamku Królewskiego.

W dwudziestoleciu międzywojennym próbowano naprawić widoczne w panoramie (ryc. 2D, zob. też ryc. 4) wieloletnie zaniedbanie skarpy warszawskiej. W planach miejskich zwracano uwagę na wartość plastyczną rzeki i skarpy, wskazywano na potrzebę uregulowania terenu nad Wisłą i proponowano przeznaczenie skarpy na „ogrody, tarasy, gmachy, loggie, pomniki itd. otwierając perspektywy z miasta na rzekę i odwrot-

(Fig. 2D) behind the bell tower, was designed in the 1780s in the neoclassical style. As a result of the extension of Miodowa Street to Krakowskie Przedmieście in the 1880s, the building was located at the corner of the two streets and was significantly rebuilt [Bohosiewicz 1957, pp. 344–345]. Three more townhouses (Nos. 81, 83, 85) were built in the second half of the eighteenth century. The next one, the **Prażmowski Tenement** (No. 87), was constructed in the seventeenth century and was rebuilt in Rococo style in the mid-eighteenth century. In the late eighteenth and early nineteenth centuries, the townhouse was expanded with a two-axis segment, and the extension was harmonized with the existing facade. The last in the row, the **Alexander John Tenement**, was built in the mid-eighteenth century in Rococo form. In the 1860s, the building was raised by one story and the decoration was changed to eclectic, and half a century later, the Rococo decoration was returned [Bohosiewicz 1957, pp. 337–353].

In 1819, Aigner rebuilt part of the former monastery and bell tower, raising the structure and topping it with a glorieta. In 1830, a chapel of Our Lady of Loretto was built next to the chapel of Saint Ładysław [Łukasik 1938, p. 519]. St. Anne's Church, the bell tower, and the courtyard between them became surrounded by small buildings and additions. In the nineteenth century, window openings were made in the ground floor of the bell tower. Fragments of the church's Gothic walls were plastered over. The former monastery was significantly rebuilt. In the 1850s, the roof over the main body of the Copper-Roof Palace was lowered, and the pediment on the Vistula side was removed [Jaroszewski 1985, pp. 101–102]. The construction of the viaduct affected the area beneath the escarpment—it gained value due to the connection of both banks of the Vistula. An irregularly shaped square emerged in place of the demolished buildings, later transformed into a marketplace. Along the viaduct, tall, eight-story tenements were erected, and below St. Anne's Church, industrial buildings were built.

The shot, popular since the late nineteenth century (Fig. 3), taken from the roof of a tenement by the Vistula River, shows the viaduct; on the left, the dense and chaotic buildings of Mariensztat obstructing the view of Zamkowy Square; in the center, the church and bell tower, surrounded by extensions; tenements houses behind them; and on the right, behind the viaduct, fragments of the Copper-Roof Palace and the Royal Castle.

In the interwar period, efforts were made to repair the long-standing neglect of the Warsaw escarpment visible in the panorama (Fig. 2D, see also Fig. 4). The city plans emphasized the aesthetic value of the river and the escarpment, pointed out the need to regulate the area along the Vistula River and proposed dedicating the escarpment to “gardens, terraces, buildings, loggias, monuments, etc., opening up perspectives from the city to the river and vice versa” [Lauterbach 1915, p. 11]. By the end of the 1930s, the theme of im-



Ryc. 3. Widok na plac Zamkowy i Mariensztat z końca lat 30. XX wieku; pocztówka ze zbiorów A.H. Przybyły

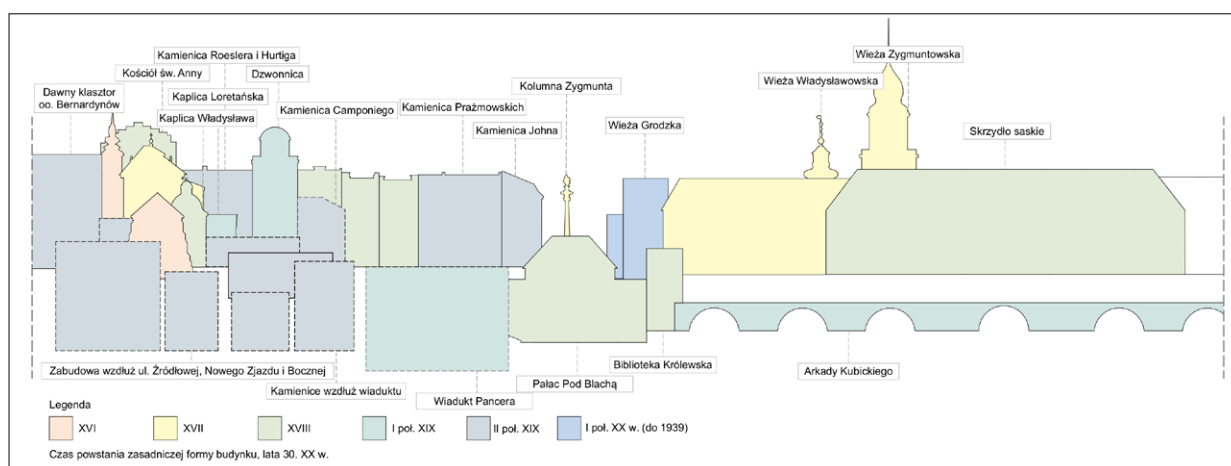
Fig. 3. View of Zamkowy Square and Mariensztat from the late 1930s; postcard from the collection of A.H. Przybyła

nie” [Lauterbach 1915, s. 11]. Do końca lat 30. powracał temat poprawy sylwety panoramy i wydobywania wizualnych walorów skarpy oraz ułatwienia dostępu do Wisły [zob. Starzyński 1938, s. 61–64]. Wyczekiwano gruntownego remontu mostu Kierbedzia i wiaduktu Pancera, ale plany odkładano do czasu budowy nowego mostu przy ul. Karowej [Starzyński 1938, s. 19].

W całym mieście podejmowano działania, by naprawiać i eksponować historyczne obiekty Warszawy: „Istniejące zabytki miały być restaurowane i lepiej eksponowane, a nieistniejące – rekonstruowane” [Trybuś 2012, s. 204]. Wysiłki miały znaczenie propagandowe – chciano uatrakcyjnić przestrzeń miejską, wskazać na historię Warszawy i podkreślić jej dawność [Trybuś 2020, s. 205]. W latach 30. odrestaurowano pałac Pod Blachą pod kierunkiem Adolfa Szyszko-Bohusza – podwyższono dach, wyrównano wysokość skrzydeł i odnowiono elewacje [Jaroszewski 1985, s. 101]. W latach 30. w kościele św. Anny odsłonięto gotyckie mury wokół prezbiterium [Łukasik 1938, s. 520]. Również Zamkowi chciano nadać stosowną rangę i z tego powodu w 1927 r. powstał projekt Kazimierza Skórewicza przebudowy i rozbudowy gmachu oraz uporządkowania okolicznego terenu. Projekt zakładał budowę nowego skrzydła mieszkalnego, symetrycznego do Biblioteki Królewskiej i prostopadłego do Wisły, i znaczną przebudowę ogrodów zamkowych [zob. Trybuś 2012, s. 207]. Projektu nie zrealizowano, ale w Zamku wykonano prace restauratorskie, początkowo pod kierunkiem Skórewicza, a później Szyszko-Bohusza. Usunięto wprowadzone w XIX w. pilastry i attykę, przywrócono wysoki dach oraz przekryto Wieżę Grodzką dachem namiotowym. W kolejnym etapie zmieniono pokrycie dachu Zamku na blachę miedzianą, wybudowano taras na Wieży Grodzkiej i rozebrano

proving the skyline of the panorama and enhancing the visual qualities of the escarpment, as well as facilitating access to the Vistula, was a recurring theme [Starzyński 1938, pp. 61–64]. A major overhaul of the Kierbedź Bridge and the Pancer viaduct was expected, but plans were postponed until a new bridge was constructed at Karowa Street [Starzyński 1938, p. 19].

Steps were being taken throughout the city to repair and highlight Warsaw’s historic buildings: “Existing monuments were to be restored and better displayed, and non-existing monuments were to be reconstructed” [Trybuś 2012, p. 204]. The efforts had propaganda significance—they wanted to make the urban space more attractive, draw attention to Warsaw’s history, and emphasize its past [Trybuś 2020, p. 205]. In the 1930s, the Copper-Roof Palace was restored under the direction of Adolf Szyszko-Bohusz—the roof was raised, the height of the wings was leveled, and the elevations were renovated [Jaroszewski 1985, p. 101]. In the 1930s, Gothic walls were uncovered around the chancel of St. Anne’s Church [Łukasik 1938, p. 520]. There were also plans to restore the castle to a stature befitting its historical significance, and for this reason, in 1927, a project was created by Kazimierz Skórewicz for the reconstruction and expansion of the building, as well as the cleanup of the surrounding area. The project called for the construction of a new residential wing, symmetrical to the Royal Library and perpendicular to the Vistula River, and significant reconstruction of the castle gardens [Trybuś 2012, p. 207]. The project was not completed, but restoration work was carried out in the castle, initially under the direction of Skórewicz and later Szyszko-Bohusz. The pilasters and attic introduced in the nineteenth century were removed, the high roof was restored, and the Grodzka Tower was covered with a tent roof. In the



Ryc. 4. Widok na Starą Warszawę od strony Wisły – czas powstania zasadniczej formy budynku lub jego fragmentu; stan w I. 30. XX w., oprac. A.H. Przybyła

Fig. 4. View of Old Warsaw from the Vistula River – the time when the basic form of the building was constructed, 1930s, by A.H. Przybyła

przyległą oficynę. U podnóża Zamku powstały nowe koszary [Zachwatowicz 1988, s. 7–19]. W latach 30. rozpoczęto budowę bulwarów na północ od mostu i prace nad ogrodami zamkowymi [zob. Szafrńska 2014]. Po drugiej stronie wiaduktu teren pod skarpą wypełniony był gęstą i różnorodną zabudową – wysokimi kamienicami, oficynami, budynkami fabrycznymi, domami jednorodzinnymi, warsztatami, garażami, knajpkami i sklepikami [Rogalska 2014, s. 115].

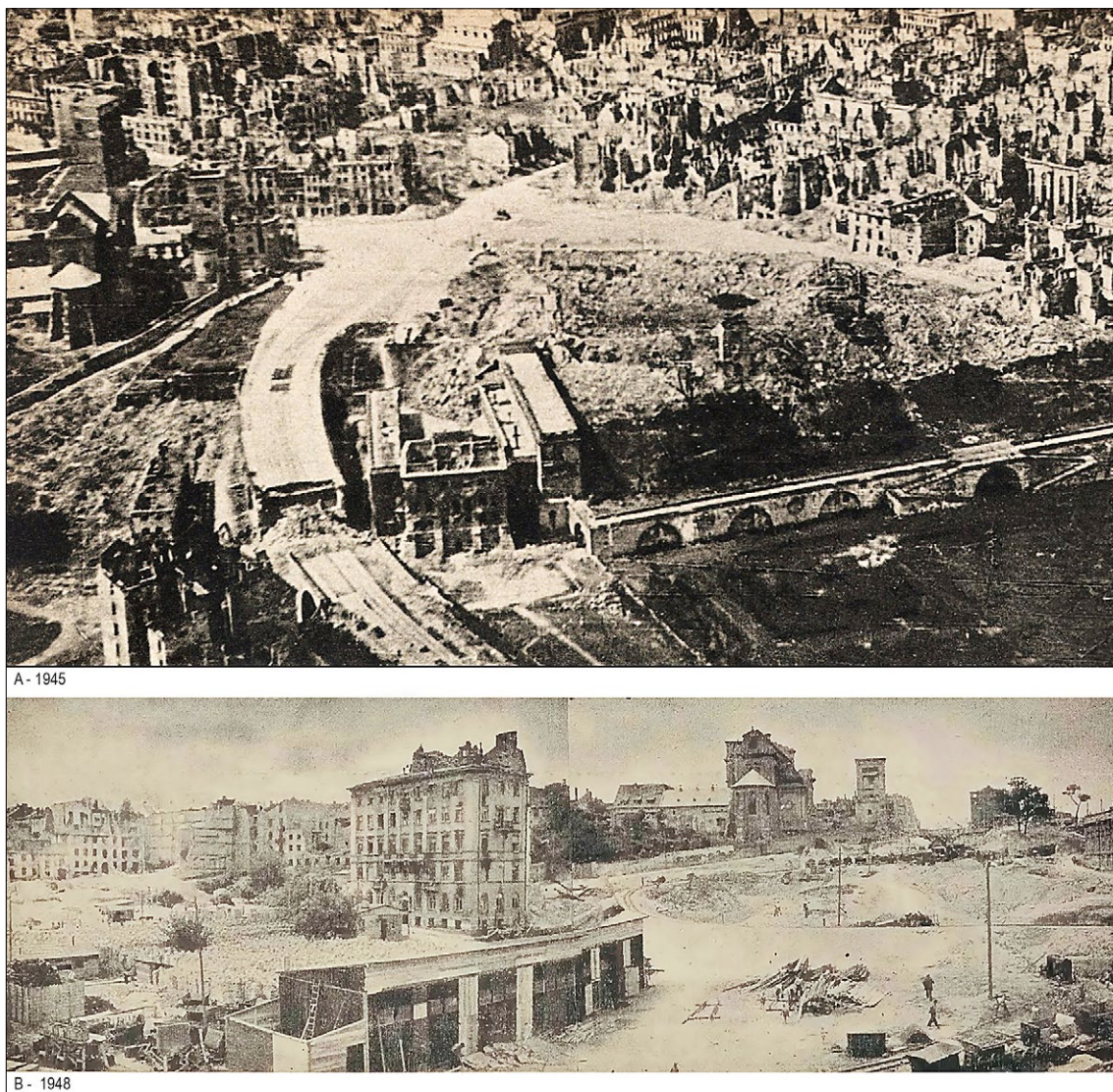
Krytykowano plac Zamkowy i planowano znaczne zmiany. W 1937 r. odbył się konkurs zamknięty zorganizowany przez Zarząd Miejski [zob. *Konkurs* 1937, s. 324–341]. Projektanci proponowali przywrócenie dwupoziomowości placu, budowę reprezentacyjnego tarasu między Zamkiem a kościołem i wyburzenie kamienicy obok dzwonnicy. Uczestnicy konkursu próbowali rozwiązać problemy wynikające z obecności wiaduktu w sąsiedztwie Zamku – proponowali przesunięcie Nowego Zjazdu w kierunku kościoła (Lech Niemojewski, Bohdan Lachert i Józef Szanajca), zmianę przebiegu Nowego Zjazdu i wprowadzenie go do projektowanej alei na Skarpie (Oskar Sosnowski) albo budowę wielkiego dwupoziomowego skrzyżowania pod Krakowskim Przedmieściem i wydzielenie części placu z ruchu samochodowego (Antoni Dygat) [*Konkurs* 1937, s. 324–341; zob. Trybuś 2020]. W dwudziestolecie międzywojennym także w planach Wydziału Planowania Miasta Warszawy pojawił się pomysł przebicia tunelu pod Krakowskim Przedmieściem [Majewski 2009, s. 90; Sigalin 1986, s. 377; Górski 1988, s. 349]. W okresie okupacji Jan Chmielewski pomysł rozwijał i projektował arterię komunikacyjną w kierunku wschód–zachód, z tunelem pod placem⁶ [Sigalin 1986, s. 397–398; Górski 1988, s. 34].

Druga wojna światowa zatrzymała realizację planów i przyniosła ogromne spustoszenie w tej części miasta (ryc. 5). Most i wiadukt zniszczono, zburzono Stare Miasto i Zamek Królewski – przetrwały tylko Arkady Kubickiego i Biblioteka Królewska. Pałac Pod Błachą spalono, znacznie ucierpiały także kamienice między

next phase, the castle's roofing was changed to copper sheet, the terrace on the Grodzka Tower was built, and the adjacent outbuilding was demolished. New barracks were built at the foot of the castle [Zachwatowicz 1988, pp. 7–19]. In the 1930s, construction of the boulevards north of the bridge and work on the castle gardens began [Szafrńska 2014]. On the other side of the viaduct, the area under the escarpment was filled with dense and varied buildings—tall tenements, outbuildings, factory buildings, and single-family houses, workshops, garages, pubs, and shops [Rogalska 2014, p. 115].

Zamkowy Square faced criticism, and significant changes were planned. In 1937, a closed architectural competition was organized by the City Administration [*Konkurs* 1937, pp. 324–341]. The designers proposed restoring the square's two-level structure, the construction of a formal terrace between the Castle and the St. Anne's Church, and the demolition of the townhouse next to the bell tower. The competition participants sought to address the problems caused by the presence of the viaduct near the Castle—some suggested shifting Nowy Zjazd toward the church (Lech Niemojewski, Bohdan Lachert, and Józef Szanajca). Others proposed rerouting Nowy Zjazd and connecting it to a planned avenue along the Escarpment (Oskar Sosnowski), or constructing a large two-level intersection beneath Krakowskie Przedmieście and excluding part of the square from car traffic (Antoni Dygat) [*Konkurs* 1937, pp. 324–341; see Trybuś 2020]. In the interwar period, the idea of constructing a tunnel beneath Krakowskie Przedmieście also appeared in the plans of the Warsaw City Planning Department [Majewski 2009, p. 90; Sigalin 1986, p. 377; Górski 1988, p. 349]. During the occupation, Jan Chmielewski developed the idea further, designing an East–West traffic artery that included a tunnel beneath the square [Sigalin 1986, pp. 397–398; Górski 1988, p. 34].

The Second World War halted the plans and brought great devastation to this part of the city (Fig. 5, 6). The bridge and viaduct were destroyed, the Old Town and the Royal Castle were reduced to ruins—only the



Ryc. 5. Zniszczenia terenu wokół placu Zamkowego: A) 1945, fot. M. Świerszczyński, „Stolica” 1971, nr 6; B) 1948, fot. L. Jabrzemski, „Stolica” 1974, nr 28

Fig. 5. Destruction of the area around Zamkowy Square: A) 1945, photo by M. Świerszczyński, „Stolica” 1971, no. 6; B) 1948, photo by L. Jabrzemski, „Stolica” 1974, no. 28

ul. Krakowskie Przedmieście, Miodową i Senatorską [Sigalin 1986, s. 450–464]. Kamienicę Johna zniszczono prawie doszczętnie, przetrwała rokokowa fasada kamienicy Prażmowskich. Kolumnę Zygmunta zburzono, ale zachowały się jej fragmenty. W kościele św. Anny spłonął dach, zbombardowano kaplicę, spalono dzwonnice [Górski 1988, s. 395, *Dawna Warszawa* 1949, s. 45–49]. Większość budynków na skarpie poniżej zniszczono.

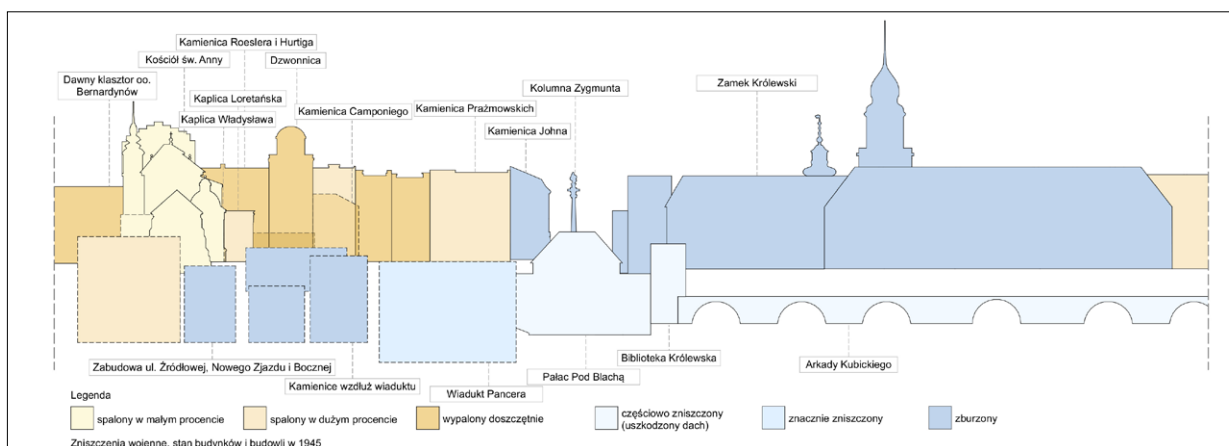
Odbudowa Warszawy i Trasa W-Z

Duże zniszczenia w tej części miasta (ryc. 6) spowodowały, że architekci i urbaniści stanęli przed wyzwaniem ponownego ukształtowania panoramy wokół placu Zamkowego. Musieli zdecydować, które obiekty należy odbudować i w jakiej formie, które odsłonić, a które pominąć – nie odbudowywać ich lub je wyburzyć. Decyzje dotyczyły nie tylko fizycznego wyglądu, lecz

Kubicki Arcade and the Royal Library survived. The Copper-Roof Palace was burned down, and the tenements between Krakowskie Przedmieście, Miodowa, and Senatorska streets also suffered significant damage [Sigalin 1986, pp. 450–464]. The Aleksander John Tenement was almost completely destroyed. The rococo facade of the Prażmowski Tenement survived. Sigismund’s Column was demolished, but parts of it have survived. At St. Anne’s Church, the roof was destroyed by fire, the chapels were bombed, and the bell tower also suffered severe fire damage [Górski 1988, p. 395; *Dawna Warszawa* 1949, pp. 45–49]. Most of the buildings on the slope below were destroyed.

Rebuilding Warsaw and the East–West Route

The extensive destruction in this part of the city (Fig. 6) led architects and urban planners to face the challenge



Ryc. 6. Widok na Starą Warszawę od strony Wisły – stan budynków po II wojnie światowej; na podstawie: Plan inwentaryzacji zniszczeń z lat 1945–1946 Biura Odbudowy Stolicy, www.mapa.um.warszawa.pl, oprac. A.H. Przybyła

Fig. 6. View of Old Warsaw from the Vistula River—condition of buildings after the The Second World War; based on: The 1945–1946 damage survey plan of the Office for the Reconstruction of the Capital (BOS), www.mapa.um.warszawa.pl, prepared by A.H. Przybyła

także kreowanej nowej tożsamości miasta związanej z jego panoramą.

Budowa Trasy Wschód-Zachód była jednym z najważniejszych wydarzeń pierwszych lat odbudowy Warszawy. Koncepcję generalną przeprowadzenia Trasy W-Z przygotowała Pracownia Ogólnego Wydziału Urbanistycznego Biura Odbudowy Stolicy (BOS) pod kierunkiem Zbigniewa Skibniewskiego [Sigalin 1986, s. 377]. Projekt wykonano w specjalnie stworzonej w tym celu Pracowni W-Z pod kierunkiem Stanisława Jankowskiego, Jana Knothe, Józefa Sigalina i Zygmunta Stępińskiego. Projekt uzgadniano z Wydziałem Architektury Zabytkowej BOS – Janem Zachwatowiczem jako generalnym konserwatorem zabytków i Piotrem Biegańskim. Tereny zielone przy Trasie projektowały Alina Scholtz i Maria Wyganowska [Alina Scholtz 2021, s. 193]. Prace nad projektem rozpoczęto w 1946 r. [Sigalin 1986, s. 377; zob. *Studia* 1947, s. 44–54], Pracownia Główna BOS zatwierdziła projekt wstępny w lipcu 1947 r. i w tym samym miesiącu koncepcję zaprezentowano publicznie. Prace nad projektem szczegółowym zakończyły się w czerwcu 1948 r. [Sigalin 1948, s. 10–11]. Otwarcie Trasy W-Z nastąpiło 22 lipca 1949 r., w Narodowe Święto Odrodzenia Polski.

Nowa kompozycja krajobrazowa Starej Warszawy

Od pierwszych prezentacji projektów w prasie [*Studia* 1947, s. 44–54; „Stolica” 1947, nr 26–27] i na wystawie w siedzibie BOS, obok wielkich planów z przebiegiem Trasy W-Z oraz makiety, pokazywano widok perspektywiczny na plac Zamkowy od strony wschodniej. Pomysł, jak powinien on wyglądać, zmieniały się (ryc. 7).

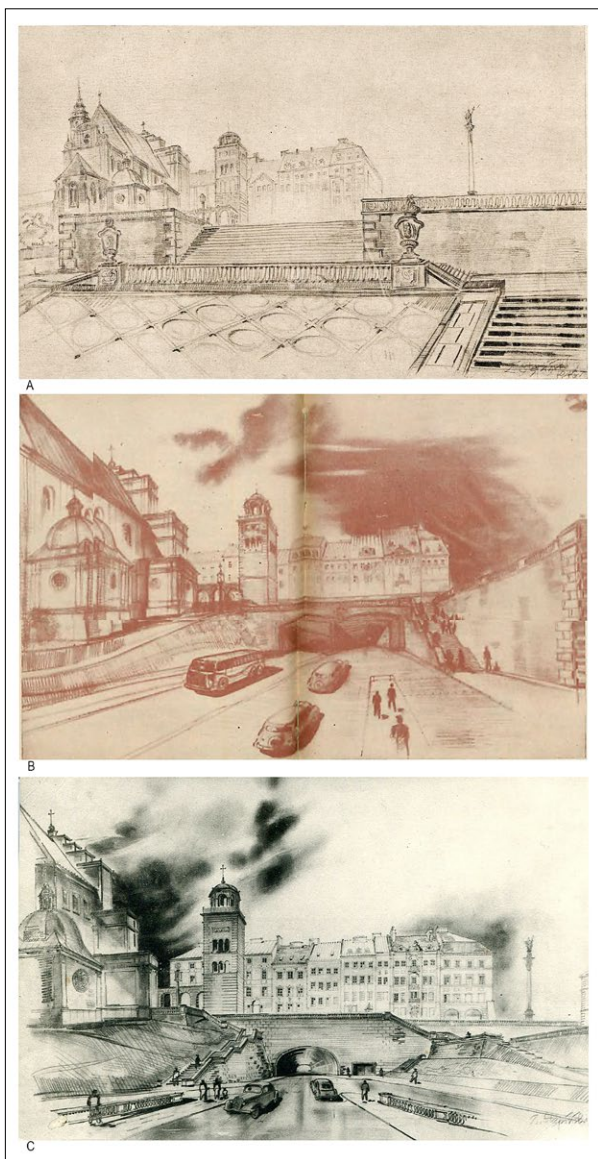
Trasa była przede wszystkim dziełem technicznym, koniecznym usprawnieniem komunikacji w mieście, połączeniem wschodnich i zachodnich dzielnic Warszawy, i przyniosła znaczne przekształcenia w tej części miasta. Dzięki temu, że przebiegała przez dzielnicę zabytkową, stała się bodźcem do odbudowy zabytków wzdłuż jej przebiegu i w widokach Trasy (ryc. 8, 9).

of reshaping the panorama around Zamkowy Square. They had to decide which structures should be reconstructed and in what form, which should be exposed, and which should be left out—either by not rebuilding them or by removing them entirely. The decisions concerned not only the physical appearance, but also the newly shaped identity of the city as reflected in its panorama.

The construction of the East–West Route was one of the most significant events in the early years of Warsaw’s reconstruction. The general concept for the routing of the East–West Route was prepared by the General Department of Urban Planning at the Office for the Reconstruction of the Capital (BOS) under the direction of Zbigniew Skibniewski [Sigalin 1986, p. 377]. The design was executed by the specially established W–Z Studio, led by Stanisław Jankowski, Jan Knothe, Józef Sigalin, and Zygmunt Stępiński. The project was coordinated with the Historic Architecture Department of the BOS, with Jan Zachwatowicz as the General Conservator of Monuments and Piotr Biegański. The green areas along the Route were designed by Alina Scholtz and Maria Wyganowska [Alina Scholtz 2021, p. 193]. Work on the project began in 1946 [Sigalin 1986, p. 377; *Studia* 1947, pp. 44–54]. The BOS Main Studio approved the preliminary design in July 1947, and the concept was presented to the public in the same month. Work on the detailed design was completed in June 1948 [Sigalin 1948, pp. 10–11]. The East–West Route officially opened on July 22, 1949, on the occasion of the National Day of the Rebirth of Poland.

New landscape composition of Old Warsaw

From the first presentations of the projects in the press [*Studia* 1947, pp. 44–54; “Stolica” 1947, no. 26–27] and at the exhibition at BOS headquarters, a perspective view of Zamkowy Square from the east was shown alongside large plans with the course of the East–West



Ryc. 7. Projekty koncepcyjne – trzy kolejne wersje projektu widoku na plac Zamkowy, rys. Z. Stępiński: A) „Biuletyn Historii Sztuki” 1947, nr 1–2; B) „Stolica” 1947, nr 26–27; C) „Architektura” 1949, nr 11–12

Fig. 7. Conceptual designs—three successive versions of the Zamkowy Square view design, drawing by Z. Stępiński: A) “Biuletyn Historii Sztuki” 1947, no. 1–2; B) “Stolica” 1947, no. 26–27; C) “Architektura” 1949, no. 11–12

Składowe nowej panoramy

Most, wiadukt i tunel

Pierwszym elementem nowej panoramy jest most Śląsko-Dąbrowski z wiaduktem kończącym się wlotem do tunelu między Zamkiem Królewskim a kościołem św. Anny. Budowa nowego mostu⁷ umożliwiła wykonanie niższego wiaduktu i tunelu pod Krakowskim Przedmieściem, a w rezultacie uwolnienie placu Zamkowego od znacznej części ruchu kołowego i stworzenie reprezentacyjnego placu, „głównego ośrodka rejonów historycznych Warszawy” [Zachwatowicz 1947, s. 7] z placem Zamkowym i przyległymi ulicami Starego Miasta.

Dyskutowano o długości i głębokości tunelu oraz sposobie jego wykonania. Tunel głębszy i dłuższy

Route and a mock-up. Ideas of what it should look like have been evolving (Fig. 7).

The route was primarily a technical work, a necessary improvement of communication in the city, connecting the eastern and western districts of Warsaw, and brought significant transformation to this part of the city. Because it passed through a historic district, it provided the impetus for the reconstruction of monuments along its course and within the views from the Route (Fig. 8, 9).

Components of the new panorama

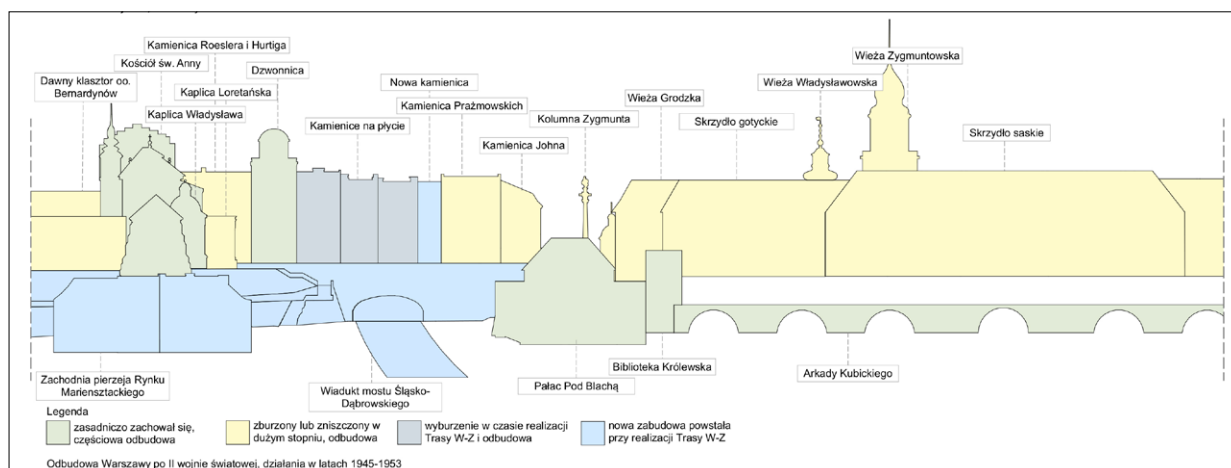
Bridge, viaduct and tunnel

The first element of the new panorama is the Silesian–Dąbrowa Bridge with a viaduct ending in an entrance to a tunnel between the Royal Castle and St. Anne’s Church. The construction of the new⁶ bridge made it possible to build a lower viaduct and tunnel under Krakowskie Przedmieście, and as a result, to free Zamkowy Square from most of the traffic and create a formal square, “the main center of Warsaw’s historical areas” [Zachwatowicz 1947, p. 7] with Zamkowy Square and the adjacent streets of the Old Town.

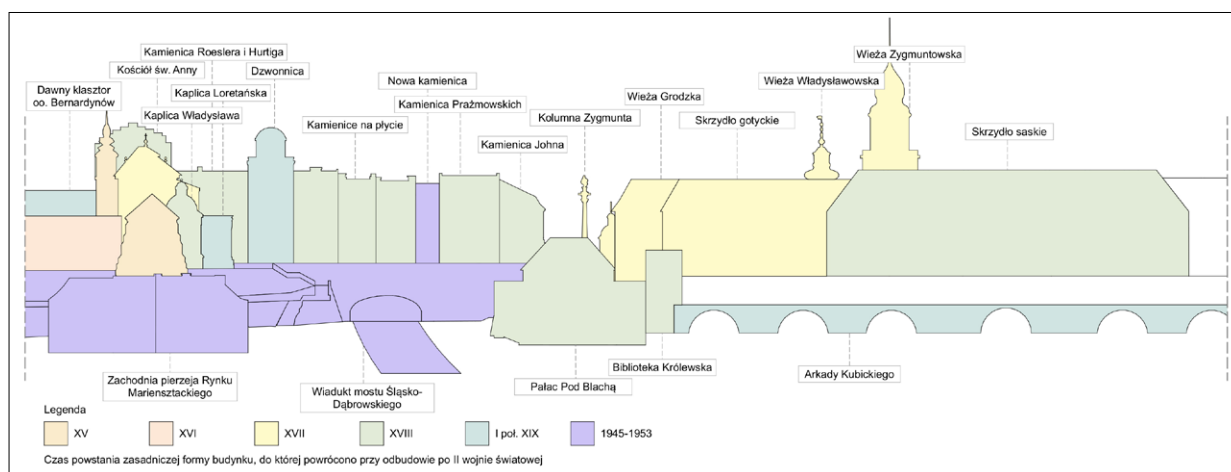
There was discussion about the length and depth of the tunnel, as well as the method of its construction. A deeper and longer tunnel would allow the preservation of a greater number of historic buildings and a better view of the Copper-Roof Palace, as well as the preservation of authentic tenement walls on the tunnel slab. However, it was difficult and risky to construct due to the close proximity of St. Anne’s Church and the bell tower, which required deep excavation. It was also costly and time-consuming. The second option—a shallow and short tunnel—required more demolition and offered a less favorable view of the palace, but was simpler and quicker to build. Consideration was given to an open-pit (excavation) tunnel, which is cheaper and quicker to implement, or one routed deep, more expensive and time-consuming. Conservationists insisted that the surviving buildings be preserved, but the decision was made to use an excavation method. A 196 m long tunnel was constructed, running from the Church of St. Anne to Miodowa Street. Six tenement houses on Krakowskie Przedmieście and Senatorska streets, as well as the Tepper Palace on Miodowa Street,⁷ were demolished [Sigalin 1986, pp. 450–464]. The result was a single-space tunnel almost 17 meters wide, built of reinforced concrete and finished inside with glazed tiles. On both sides of the Route, the terrain was shaped with slopes, landscaped stairs, and varied with plants planted on the slopes. The 12 m difference in height between the tunnel and the terrace was bridged by the city’s first escalator, located in the John tenement house [Jankowski 1948, pp. 1–7].

Zamkowy Square and Sigismund’s Column

A large viewing terrace was built on the square (Fig. 10). The flat, smooth surface of the retaining



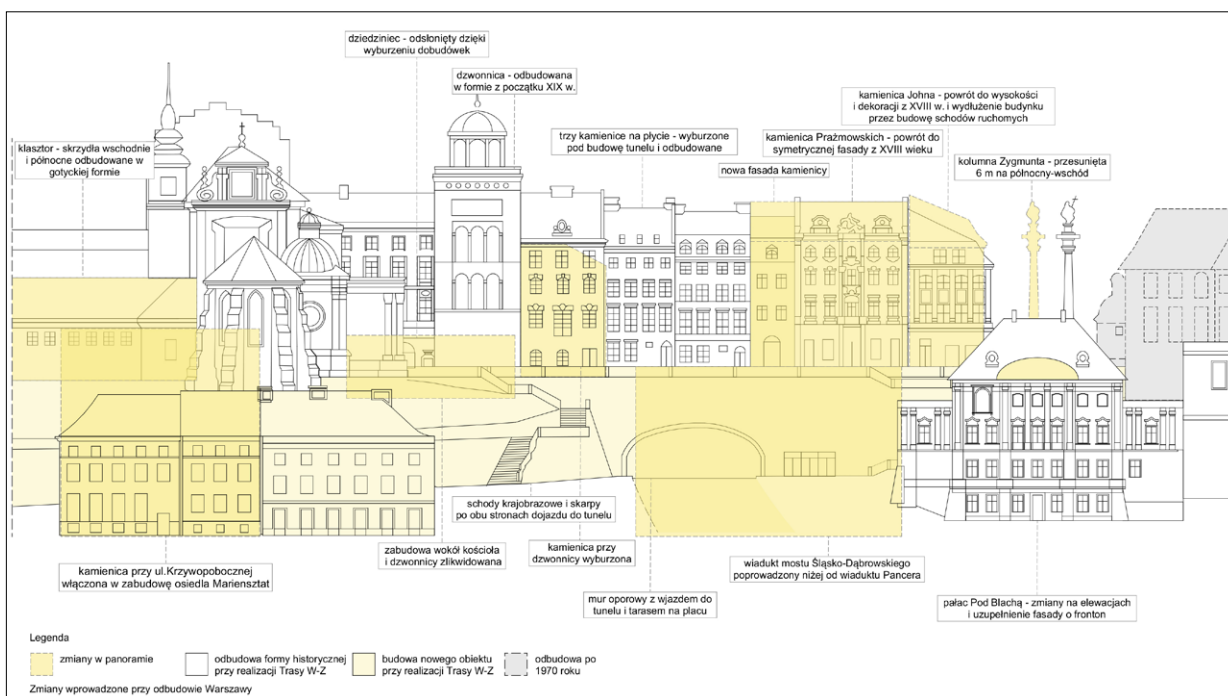
Ryc. 8. Widok na Starą Warszawę od strony Wisły – odbudowa po II wojnie światowej, działania w latach 1945–1953; oprac. A.H. Przybyła
 Fig. 8. View of Old Warsaw from the Vistula River—reconstruction after The Second World War, activities in 1945–1953; prepared by A.H. Przybyła



Ryc. 9. Widok na Starą Warszawę od strony Wisły – czas powstania zasadniczej formy budynku lub jego fragmentu, do których powrócono przy odbudowie; oprac. A.H. Przybyła
 Fig. 9. View of Old Warsaw from the side of the Vistula River – the time of the basic form of the building or a part of it, which was returned to during the reconstruction; by A.H. Przybyła

pozwalał na zachowanie większej liczby obiektów zabytkowych i uzyskanie lepszego widoku na pałac Pod Blachą, a także na pozostawienie zachowanych autentycznych murów kamienic na płycie tunelu. Był on jednak trudny i ryzykowny w wykonaniu przez bliskie sąsiedztwo kościoła św. Anny i dzwonnicy z głębokim wykopem, kosztowny i czasochłonny. Drugi wariant – płytki i krótki tunel – wymuszał większe wyburzenia i był mniej korzystny dla widoku na pałac, za to prostszy i szybszy w wykonaniu. Rozważano tunel przeprowadzony odkrywkowo (wykopem), tańszy i szybszy w realizacji, lub poprowadzony głębinowo – droższy i bardziej czasochłonny. Konserwatorzy nalegali, by zachować ocalałe budynki, jednak zdecydowano się na metodę odkrywkową. Wykonano tunel o długości 196 m, biegnący od kościoła św. Anny do ul. Miodowej, i wyburzono sześć kamienic przy Krakowskim Przedmieściu i ul. Senatorskiej oraz pałac Teppera przy ul. Miodowej⁸ [Siga-

wall with the tunnel entrance, topped by the horizontal lines of the terrace, contrasted with the fragmented facades of Krakowskie Przedmieście tenements. The terrace was ready in July 1949, but Zamkowy Square waited several more years for the reconstruction of the tenements from Świętojańska Street and Podwale Street. Sigismund's Column was moved six meters to the northeast and rotated so that the king was facing Krakowskie Przedmieście. The postwar square was set at a lower level than before the war, but care was taken to ensure that the silhouette of the king remained properly positioned in the skyline, standing out against the sky. To achieve this, the area around the column was elevated, creating a fold in the terrain, bounded by a few steps. The monument was recreated very accurately from granite from Strzegom based on the surviving elements and historical iconography [Żaryn 1949, p. 11]. The restitution of Sigismund's Column had a symbolic dimension—it was regarded



Ryc. 10. Widok na Starą Warszawę od strony Wisły – zmiany wprowadzone przy odbudowie; rysunek sylwetki na podstawie: „Architektura” 1948, s. 6–7, oprac. A.H. Przybyła

Fig. 10. View of Old Warsaw from the Vistula River—changes made during reconstruction; skyline drawing based on: “Architektura” 1948, pp. 6–7, prepared by A.H. Przybyła

lin 1986, s. 450–464]. Powstał jednoprzestrzenny tunel szeroki na prawie 17 m, żelbetowy i wykończony we wnętrzu gładką. Po obu stronach Trasy teren ukształtowano skarpami, schodami krajobrazowymi i urozmaicono roślinami nasadzonymi na stokach. Poziom tunelu i tarasu – 12 m różnicy – połączyły pierwsze w mieście schody ruchome w kamienicy Johna [Jankowski 1948, s. 1–7].

Plac Zamkowy i kolumna Zygmunta

Na placu powstał duży taras widokowy (ryc. 10). Płaska, gładka ściana muru oporowego z wjazdem do tunelu, zakończona poziomymi liniami tarasu, kontrastowała z rozdrobnionymi ścianami kamienic przy Krakowskim Przedmieściu. Taras był gotowy w lipcu 1949 r., ale na odbudowę kamienic od Świętojańskiej i Podwała plac Zamkowy czekał jeszcze kilka lat. Kolumnę Zygmunta przesunęli o sześć metrów w kierunku północno-wschodnim i obrócono, by król stał przodem do Krakowskiego Przedmieścia. Powojenny plac w stosunku do przedwojennego został zagłębiony, jednak zadbane, by w panoramie postać króla zachowała odpowiednią pozycję – rysowała się na tle nieba. Podwyższono zatem fragment placu wokół kolumny, utworzono fałdę terenową i ograniczono ją kilkoma stopniami. Pomnik odtworzono bardzo dokładnie z granitu ze Strzegomia na podstawie zachowanych elementów i ikonografii [Zaryn 1949, s. 11]. Restytucja kolumny Zygmunta miała wymiar symboliczny – traktowano ją jako zapowiedź obudowy Starego Miasta, placu Zamkowego i Zamku [Dawna Warszawa 1949, s. 65].

as a herald of the reconstruction of the Old Town, Zamkowy Square, and the Royal Castle [Dawna Warszawa 1949, p. 65].

St. Anne’s Church and bell tower

The Church of St. Anne and the Royal Castle were intended to serve as “the monumental setting for the entrance of the Route into the tunnel under Krakowskie Przedmieście” [Stępiński 1984, p. 71]. The bell tower also played an important role in the panoramic composition, and one of the first steps taken was the demolition of the surrounding annexes. This revealed a view of a small courtyard with a chapel—a vantage point overlooking the Mariensztat estate, the bridge and the Route, as well as the Castle, which was still awaiting reconstruction [Stępiński 1949a, p. 8]. The bell tower was reconstructed in the form given to it by Aigner in the early nineteenth century. In the monastery, alterations from the late nineteenth century were removed, and the medieval forms of the eastern and northern wings were restored.

A new roof covered with copper sheeting was built on the church, the Baroque spire of the tower was reconstructed, and the chapels were rebuilt [Dawna Warszawa 1949, pp. 45–49]. The facades were repaired, and the Gothic brickwork of the nave walls was exposed.⁸ At the foot of the building, fruit trees blossoming in white and red were planted. Running the East–West Route twelve meters below the level of the Pancer Viaduct produced a remarkable visual effect. The church, standing on the escarpment, appeared

Kościół św. Anny i dzwonnica

Kościół św. Anny i Zamek Królewski miały być „monumentalną oprawą wlotu Trasy do tunelu pod Krakowskim Przedmieściem” [Stępiński 1984, s. 71]. Dzwonnica odgrywała też ważną rolę w kompozycji panoramy i jednym z pierwszych działań było wyburzenie otaczających ją dobudówek. Dzięki temu ukazał się widok na mały dziedziniec z kapliczką – punkt widokowy na osiedle Mariensztat, most i Trasę oraz na czekający na odbudowę Zamek [Stępiński 1949a, s. 8]. Dzwonnice zrekonstruowano w formie nadanej jej przez Aignera na początku XIX w. W klasztorze zlikwidowano zmiany z końca XIX w. i przywrócono średniowieczne formy skrzydła wschodniego i północnego.

W kościele wybudowano nowy dach kryty miedzianą blachą, odtworzono barokowy hełm wieży i odbudowano kaplice [Dawna Warszawa 1949, s. 45–49]. Wyremontowano elewacje i odsłonięto gotyckie wątki murów nawy⁹. U podnóża budynku posadzono drzewa owocowe kwitnące na białą i czerwono. Przeprowadzenie Trasy W-Z dwanaście metrów poniżej biegu wiaduktu Pancera dało niezwykle efekt. Stojąca na skarpie bryła kościoła urosła i nabrała monumentalności. Kościół, dotąd jeden z licznych zabytków stolicy, niewyróżniający się niczym szczególnym, „wzniósł się do roli plastycznego symbolu miasta” [Tyrmand 1950], a rola budynku w kompozycji panoramy była tym bardziej doniosła, że przez wiele lat w panoramie brakowało Zamku Królewskiego¹⁰.

Mariensztat

W pierwszych projektach odbudowy Warszawy zakładano, że skarpa zostanie przeznaczona na miejskie tereny zielone, jednak względy kompozycyjne, obecność zabytkowych budynków przy ul. Mariensztat i Bednarskiej oraz istniejące podziemne uzbrojenie ulic spowodowały, że zdecydowano się na zabudowę tego fragmentu podskarpi. Nie odbudowano jednak dzielnicy przedwojennej – zamiast niej powstało osiedle Mariensztat, autorska kreacja na temat polskiego miasteczka. Projektem kierował Zygmunt Stępiński¹¹. Granice osiedla wyznaczały: Wybrzeże Kościuszkowskie, Bednarska, Trasa W-Z i linia skarpy – obszar zbliżony do terenu dawnej jurydyki. Bazowano na przedwojennej sieci ulic [Stępiński 1953, s. 234–243]. Szkic szczegółowego planu zabudowy rejonu Mariensztatu zatwierdzono w marcu 1948 r. Projektantom polecono staranie się o „skomponowanie architektury nowo budowanych domów przy rynku mariensztackim w harmonii z nowoczesnością arterii W-Z i charakterem zabudowy dotychczasowej” [Sigalin 1986, s. 475–476].

Wyburzono budynki na skarpie w sąsiedztwie kościoła św. Anny, zniszczone kamienice przy dawnym wiadukcie oraz większość budynków pod skarpą. Zrekonstruowano pięć zabytkowych kamienic przy ul. Mariensztat (nr 9–15) w formie z XVIII i początku XIX w. [zob. Rogalska 2014, s. 127–128; Stępiński 1949b, s. 5, 8]. Pozostałe obiekty zostały do nich dokończonowane.

larger and more monumental. Formerly just one of many historical buildings in the capital, unremarkable in itself, the church “rose to the role of a visual symbol of the city” [Tyrmand 1950]. Its importance in the composition of the panorama was all the greater because, for many years, the Royal Castle was missing from the panorama.⁹

Mariensztat

In the first projects for the reconstruction of Warsaw, the escarpment was envisioned as an urban green space. However, compositional considerations, the presence of historic buildings along Mariensztat and Bednarska streets, and the existing underground infrastructure led to the decision to build on this section of the escarpment. However, the prewar district was not rebuilt—instead, the Mariensztat estate was created, a unique reinterpretation of a traditional Polish small town. The project was led by Zygmunt Stępiński.¹⁰ The boundaries of the estate were defined by: Wybrzeże Kościuszkowskie, Bednarska Street, the East–West Route, and the line of the escarpment—an area corresponding roughly to the former jurydyka. The layout was based on the prewar street network [Stępiński 1953, pp. 234–243]. A sketch of a detailed development plan for the Mariensztat area was approved in March 1948. The designers were instructed to try to “compose the architecture of the newly built houses at the Mariensztat market square in harmony with the modern character of the East–West Route and the character of the existing buildings” [Sigalin 1986, pp. 475–476].

Buildings on the slope near St. Anne’s Church, damaged tenements by the former viaduct, and most of the buildings below the escarpment were demolished. Five historic townhouses on Mariensztat Street (No. 9–15) were reconstructed in their eighteenth and early nineteenth century forms [Rogalska 2014, pp. 127–128; Stępiński 1949b, pp. 5, 8]. The remaining buildings were designed to complement them.

In place of the prewar irregular square, a 50 × 50 m market square was designed, enclosed on three sides by 12 m high buildings and open to the north toward the greenery and slopes of the East–West Route. The square was divided into three levels separated by stairs and equipped with small-scale urban elements: a fountain, stone balustrades, lanterns, and a paving arranged in a checkerboard pattern [Stępiński 1953, pp. 234–243]. The heights, layout, and finishing materials of the surrounding buildings were unified. Thanks to its coherent, regular composition and small scale, the estate became a background for the monuments on the escarpment, especially the church of St. Anne [Rogalska 2014, pp. 145–152].

As seen in the panorama (Fig. 10), the northern frontage of the square was created by partially adapting the surviving six-story building on Krzywopoboczna Street—the building was lowered, rebuilt, and integrated into the composition of the estate.

Na miejscu przedwojennego nieregularnego placu zaprojektowano kwadratowy rynek o wymiarach 50 × 50 m, otoczony z trzech stron zabudową wysoką na 12 m i otwarty od północy na zieleń i zbocza Trasy W-Z. Plac podzielono na trzy poziomy rozdzielone schodami i wyposażono w drobne elementy urbanistyczne: fontannę, kamienne balustrady, latarnie, posadzkę o rysunku szachownicowym [Stępiński 1953, s. 234–243]. Ujednolicono wysokość, podziały i materiały wykończeniowe zabudowy wokół. Dzięki spójnej, regularnej kompozycji i małej skali osiedle stało się tłem dla zabytków na skarpie, zwłaszcza kościoła św. Anny [Rogalska 2014, s. 145–152].

Widoczna na panoramie (ryc. 10) ściana placu powstała przez częściową adaptację ocalałej sześciopiętrowej kamienicy przy ul. Krzywobocznnej – budynek obniżono, przebudowano i włączono w kompozycję osiedla.

Mimo że większość budynków sąsiadujących z wiaduktem Pancera zburzono, przy Wiśle zachował się budynek Schichta. Przetrwał wojnę, miał zostać wyburzony, ale nie zrobiono tego, i dzisiaj zaburza panoramę z praskiego brzegu i widok z tarasu na placu Zamkowym w kierunku Pragi [Jankowski 1949, s. 326].

Między Mariensztatem a wiaduktem powstało lapidarium z architektonicznych detali i rzeźb wydobytych z ruin miasta. Są w nim m.in. fragmenty kolumny Zygmunta i tablic pamiątkowych oraz granitowe bloki z soboru prawosławnego na placu Saskim [Sigalin 1986, s. 480–481]. Lapidarium jako wyraz kultu ruin i pamięci o zniszczeniach oraz świadectwo historii uzupełniało architekturę Mariensztatu do czasu przebudowy dojazdu do Trasy w latach 70. XX w. [Alina Scholtz 2021, s. 52–53].

Kamienice

Projekty odbudowy zespołu dziesięciu kamienic i pałaców między ul. Krakowskie Przedmieście, Miodową i Senatorską wykonali Zygmunt Stępiński, Teodor Bursze i Mieczysław Kuzma¹² [Górski 1988, s. 394]. Rekonstrukcja tak dużego i ważnego zespołu była bezprecedensowa w powojennej Warszawie, gdyż miała miejsce przed odbudową Starego Miasta. Projektanci byli świadomi, że „od tego, jak wypadnie rekonstrukcja, zależeć będzie w dużej mierze los przyszłej odbudowy zespołów zabytkowych w Warszawie” [Stępiński 1984, s. 67–68]. Zadanie nie było łatwe, gdyż nie dysponowali inwentaryzacją przedwojenną, a do pomiarów na miejscu mieli ruiny. Przed wyburzeniami pod budowę tunelu kamienice zinwentaryzowano, zbadano detale architektoniczne, wykonano odlewy gipsowe dekoracji, a część elementów zdjęto i zachowano [Stępiński 1984, s. 67–68].

Kamienicę Roeslera i Hurtiga odbudowano w zmienionej formie przestrzennej, bez jednej oficyny, i ujednolicono wygląd elewacji południowej i wschodniej [Górski 1988, s. 394]. Fasady trzech kolejnych kamienic odtworzono z niewielkimi zmianami w przyziemiu i elementami nowej dekoracji. Zrezygnowano z odbudowy oficyn łączących bloki przy Krakowskim Przedmieściu i przy Senatorskiej. **Kamienica Prazmowskich** została odbudowana

Although most of the buildings adjacent to the Pancer Viaduct were demolished, the Schicht factory building near the Vistula survived. It survived the war, was supposed to be demolished, but the plan was never carried out. Today it disturbs the panorama as seen from the Praga bank of the river, as well as the view from the terrace on Zamkowy Square looking toward Praga [Jankowski 1949, p. 326].

Between Mariensztat and the viaduct, a lapidarium was created—a collection of architectural fragments and sculptures salvaged from the ruins of the city. There are fragments of Sigismund's Column and memorial plaques, as well as granite blocks from the Orthodox Cathedral in Saski Square [Sigalin 1986, pp. 480–481]. The lapidarium, as an expression of the cult of ruins and a reminder of the destruction, also served as a historical testimony and complemented the architecture of Mariensztat—until the area was redeveloped during the reconstruction of access to the Route in the 1970s [Alina Scholtz 2021, pp. 52–53].

Tenements

The reconstruction projects for the complex of tenement houses and palaces between Krakowskie Przedmieście, Miodowa, and Senatorska Streets were prepared by Zygmunt Stępiński, Teodor Bursze, and Mieczysław Kuzma¹¹ [Górski 1988, p. 394]. The reconstruction of such a large and important ensemble was unprecedented in postwar Warsaw, as it preceded the rebuilding of the Old Town. The architects were aware that “the fate of the future reconstruction of historic buildings in Warsaw will largely depend on the outcome of the reconstruction” [Stępiński 1984, pp. 67–68]. The task was challenging, as no prewar survey was available, and only ruins remained for on-site measurements. Before the buildings were demolished to make way for the tunnel, the tenements were documented, architectural details were examined, plaster casts of decorations were made, and some elements were dismantled and preserved [Stępiński 1984, pp. 67–68].

The Roesler and Hurtig tenement was rebuilt in a modified spatial form, without one of its outbuildings, and the southern and eastern elevations were given a unified appearance [Górski 1988, p. 394]. The facades of the next three townhouses were restored with minor changes to the ground floor and elements of new decoration. The reconstruction of outbuildings connecting the blocks at Krakowskie Przedmieście and Senatorska Street was abandoned. **The Prazmowski House** was rebuilt in its eighteenth-century five-axis form. Construction of the tunnel required partial demolition of the building, but the original Rococo facade was preserved. Its symmetrical layout was restored, and the nineteenth-century extension was replaced by a **new tenement** designed to harmonize with the neighboring buildings. **John Tenement** was reconstructed in its mid-eighteenth century height and decoration. The installation of an escalator on the ground floor and basement forced the

w XVIII-wiecznej pięcioosiowej formie. Budowa tunełu wymusiła częściowe wyburzenia kamienicy, ale udało się zachować oryginalną rokokową fasadę. Przywrócono jej symetryczny układ, a XIX-wieczną rozbudowę zastąpiono **nową kamienicą** nawiązującą w swoich formach do sąsiednich. **Kamienicę Johna** zrekonstruowano w wysokości i dekoracji z połowy XVIII w. Budowa ruchomych schodów na parterze i przyziemiu wymusiła na projektantach poszerzenie kamienicy o 80 cm w kierunku północnym i zmianę rozstawu osi okiennych [Stępiński 1984, s. 67–68].

Pałac Pod Blachą

Wkrótce po zakończeniu wojny rozpoczęły się prace w pałacu, gdyż BOS chciało szybko wykorzystać budynki na potrzeby zarządów biur projektowych i budowlanych. W październiku 1947 r. pałac odbudowano w stanie surowym i prowizorycznie przykryto płaskim dachem. Do 1949 prowadzono roboty konserwatorskie, usunięto część XIX-wiecznych zmian na elewacjach i wybudowano dach w pierwotnej wysokości oraz uzupełniono fasadę o owalny fronton [Dawna Warszawa 1949, s. 69]. W wyniku przeprowadzenia Trasy W-Z tunelem i usunięcia mas ziemi zasłaniających bryłę budynku sąsiadującego dotąd z wiaduktem, ukształtowano na nowo teren wokół pałacu, a sam budynek odsłonięto i wyeksponowano w widokach z Trasy i w panoramie miasta.

Zamek Królewski

Dla projektantów Trasy W-Z odbudowa Zamku była oczywista. Wszyscy „instynktownie traktowali Zamek Warszawski jako realnie istniejący w krajobrazie Warszawy i operując jedynie wyobraźnią i pamięcią formowali trasę przebiegu arterii w tym miejscu” [Jankowski 1949, s. 326]. Stanisław Lorentz pisał: „W Warszawie nie może zabraknąć sylwety bryły gmachu zamkowego, a w nadwiślańskiej panoramie miasta – monumentalnego akcentu zamkowych elewacji. [...] Zamek jest niezbędnym elementem architektonicznym wielkiego nowego założenia urbanistycznego odradzającej się Warszawy – Trasy W-Z” [Lorentz 1949]. By zaznaczyć nienaruszalność terenu zamkowego, Zachwatowicz, w porozumieniu z Lorentzem, podjął decyzję o szybkiej rekonstrukcji Bramy Grodzkiej [Dawna Warszawa 1949, s. 34–35]. W lipcu 1949 r. sejm przyjął uchwałę w sprawie odbudowy Zamku. W 1954 r. odbył się konkurs i do realizacji została wskazana praca Jana Bogusławskiego, ale dopiero w trzydzieści lat później władze partyjne wyraziły zgodę na odbudowę. Zamek odbudowano w latach 70. i 80. według projektu Jana Bogusławskiego, Ireny Oborskiej i Mieczysława Samborskiego. Projektanci zdecydowali się odbudować Zamek w obrysie z 1939 r. i zachować nawarstwienia historyczne, tak by wyeksponować najcenniejsze elementy z poszczególnych epok historycznych: XVII-wieczną bryłę na planie pięcioboku z Wieżą Zygmuntowską i Wieżą Władysławowską oraz wieżyczkami narożnymi, Wieżę Grodzką, skrzydło gotyckie i saskie. Ocalałe fragmenty

designers to widen the building by 80 cm to the north and change the spacing of the window axes [Stępiński 1984, pp. 67–68].

Copper-Roof Palace

Soon after the war ended, work began on the palace, as the BOS intended to use the building for the headquarters of architectural and construction offices as quickly as possible. In October 1947, the palace was rebuilt as a structural shell and temporarily covered with a flat roof. By 1949, restoration work was underway: parts of the nineteenth-century alterations to the facades were removed, the roof was rebuilt to its original height, and the facade was supplemented with an oval pediment [Dawna Warszawa 1949, p. 69]. As a result of the routing of the East–West Route through a tunnel and removing the masses of earth that had obscured the structure—which had previously stood adjacent to the viaduct—the terrain around the palace was reshaped. The building was revealed and visually emphasized in views from the new thoroughfare and in the broader city panorama.

Royal Castle

For the designers of the East–West Route, the reconstruction of the Castle was obvious. All of them “instinctively treated the Warsaw Castle as a real element of the Warsaw landscape and, relying solely on imagination and memory, shaped the route of the artery at that location” [Jankowski 1949, p. 326]. Stanisław Lorentz wrote: “The silhouette of the castle building cannot be absent from Warsaw, nor can the monumental accent of the castle’s facades be missing from the Vistula panorama of the city. [...] The castle is an indispensable architectural element of the great new urban layout of the reborn Warsaw—the East–West Route” [Lorentz 1949]. To underline the inviolability of the castle grounds, Zachwatowicz, in agreement with Lorentz, decided on the prompt reconstruction of the Grodzka Gate [Dawna Warszawa 1949, pp. 34–35]. In July 1949, the parliament passed a resolution to rebuild the castle. In 1954, a design competition was held, and Jan Bogusławski’s work was selected for execution. However, it was not until thirty years later that the party authorities granted approval for the reconstruction. The castle was rebuilt in the 1970s and 1980s based on the design by Jan Bogusławski, Irena Oborska, and Mieczysław Samborski. The designers decided to rebuild the castle in the 1939 outline and preserve the historical layers so as to expose the most valuable elements from each historical era: A seventeenth-century block on a pentagonal plan with Sigismund’s Tower and Władysław’s Tower and corner turrets, the Grodzka Tower, the Gothic, and the Saxon wings. Surviving fragments of masonry, elements of exterior and interior decoration were returned to their original locations [Puget 1980, p. 68; Oborska 2012]. Work in the interiors and royal gardens continued until 2019.



Ryc. 11. Widok na nową kompozycję krajobrazową Starej Warszawy w pierwszych latach odbudowy miasta; 1949, fot. W. Piotrowski, pocztówka ze zbiorów A.H. Przybyła

Fig. 11. View of the new landscape composition of Old Warsaw in the first years of the city's reconstruction; 1949, phot. W. Piotrowski, postcard from the collection of A.H. Przybyła

murów, elementy wystroju zewnętrznego i wewnętrznego wróciły na swoje pierwotne miejsce [Puget 1980, s. 68; Oborska 2012]. Prace we wnętrzach i ogrodach królewskich trwały do 2019 r.

Podsumowanie

Jeszcze przed otwarciem Trasy W-Z nowa kompozycja widokowa (ryc. 11) stała się symbolem miasta – elementem wizualnej opowieści o stolicy, jej historii, odbudowie i wizji przyszłości. Nowe obiekty harmonijnie wkomponowano w historyczne otoczenie, jednocześnie eksponując ważne i zabytkowe elementy panoramy. Dzięki budowie prostego w formie mostu Śląsko-Dąbrowskiego, wiaduktu i tunelu, plac Zamkowy został uwolniony od ruchu kołowego, zyskał reprezentacyjną funkcję i formę. Kolumnę Zygmunta zrekonstruowano. Poprowadzenie Trasy tunelem pozwoliło na wyeksponowanie pałacu Pod Blachą, kościoła św. Anny i dzwonnicy. Budynki odbudowano w formach z początku XIX w., bez dobudówek i późniejszych przekształceń. Architekturę zabytków podkreślało ukształtowanie zielonych zboczy wokół dojazdu do tunelu. Kamienice przy Krakowskim Przedmieściu odbudowano w formach, które uznano za szczytowe w rozwoju danego budynku, a zespół uzupełniono o nowo zaprojektowaną kamienicę wyodrębnioną z przedwojennej kamienicy Prażmowskich. Pod skarpą, w miejscu przedwojennej dzielnicy, powstało osiedle Mariensztat, inspirowane estetyką pol-

Conclusions

Even before the opening of the East–West Route, the new panoramic composition (Fig. 11) had already become a symbol of the city—an element of the visual story of the capital, its history, reconstruction, and vision of the future. The new buildings were harmoniously integrated into the historical context, while simultaneously highlighting key architectural and heritage elements of the panorama. Thanks to the construction of the modest Śląsko-Dąbrowski Bridge, viaduct, and tunnel, Zamkowy Square was freed from vehicular traffic and transformed into a formal urban space with a ceremonial character. Sigismund's Column was reconstructed. Routing the thoroughfare underground allowed for the visual exposure of the Copper-Roof Palace, St. Anne's Church, and the bell tower. The buildings were reconstructed in their early nineteenth-century forms, without additions or later transformations. The architecture of the monuments was emphasized by the landscaped green slopes flanking the tunnel entrance. The townhouses along Krakowskie Przedmieście were rebuilt in what was considered the architectural culmination of each building's historical evolution. The complex was supplemented by a newly designed townhouse separated from the prewar Prażmowski townhouse. Below the escarpment, on the site of the prewar district, the Mariensztat housing estate and a lapidarium were built. The estate was inspired by the aesthetics of a Polish

skiego miasteczka, oraz lapidarium. Trzydzieści lat później w panoramie pojawił się Zamek Królewski.

Odbudowa panoramy była nie tylko kwestią estetyki i przywrócenia wizualnej integralności, ale także bardzo ważnym procesem zachowania dziedzictwa urbanistycznego. Panorama stanowi wizualną opowieść o historii miasta i odbudowie. Odzwierciedla historyczny, kulturowy i architektoniczny dorobek miasta i stanowi istotny element dziedzictwa architektonicznego Warszawy.

town. Thirty years later, the Royal Castle returned to the panorama.

The reconstruction of the city's panorama was not only a matter of aesthetics and restoration of visual integrity, but also a very important process of preserving the city's urban legacy. The panorama provides a visual narrative of the city's history and its reconstruction. It reflects the historical, cultural, and architectural heritage of the city and is an important part of Warsaw's architectural heritage.

Przypisy

- ¹ Opisy nowej panoramy lub jej elementów pojawiają się w tekstach o Trasie W-Z z przełomu lat 40. i 50. XX w. Na piękno nowego widoku zwracają uwagę relacjonujący odbudowę miasta, projektanci i konserwatorzy [m.in. Biegański 1949, s. 5; Kamiński 1949, s. 297–312; Stępiński 1949a, s. 6; Tyrmand 1950, s. 1–2]. Projekt Trasy W-Z i panoramę opisują także badacze zajmujący się odbudową Warszawy [Górski 1988, s. 395–401; Majewski 2009, s. 90–95; Mordyński 2021, s. 237–249; Piątek 2020, s. 348; Trybuś 2020].
- ² Odbudowa zabytków przy Trasie W-Z była drugim obok odbudowy Nowego Świata działaniem na tak dużą skalę w powojennej Warszawie. Pierwszy etap prac na Starówce zakończono dopiero w 1953 r.
- ³ Pierwsza znana nam panorama warszawska powstała w XVI w. Ze względu na małą wartość dokumentacyjną i znaczne przeskalowanie obiektów, panoramy z końca XVI i początku XVII w. okazały się nieprzydatne przy pisaniu niniejszego artykułu i nie zostały uwzględnione w zestawie ilustracji.
- ⁴ Nowy kształt placu przy Zamku był przedmiotem dyskusji i tematem projektów – do początku XX w. powstało wiele niezrealizowanych propozycji przebudowy otoczenia Zamku [zob. Zwierz 2014, s. 125–128].
- ⁵ W artykule autorka używa współczesnych nazw kamienic.
- ⁶ Autorce nie udało się dotrzeć do opisywanych projektów. Sigalin [1986, s. 377] wskazuje na pracę konkursową Oskara Sosnowskiego jako źródło koncepcji tunelu pod Krakowskim Przedmieściem, ale analiza prac konkursowych z 1937 r. nie potwierdza tego [Konkurs 1937, s. 324–341].
- ⁷ W czasie dyskusji o odbudowie pojawiały się różne propozycje dotyczące tego, co zrobić ze zniszczonym mostem Kierbedzia. Pomysł wyburzenia resztek istniejącego mostu i wiaduktu oraz budowy nowego wzbudzał kontrowersje [Sigalin 1986, s. 375–433; Sterner 1960, s. 165–179]. Argumenty przemawiające za nowym mostem to zły stan budowli przed wojną, zniszczenia, skala planowanej inwestycji i zakres zmian, jakie niesła budowa Trasy W-Z [Sterner 1960, s. 65–68].
- ⁸ Ze względu na wybraną długość tunelu pałacu nie odbudowano.
- ⁹ Pracami konserwatorskimi kierowała Beata Trylińska.
- ¹⁰ W czasie budowy tunelu skarpa zaczęła się osuwać i pojawiło się ryzyko, że kościół się zawali – konieczne okazało się wzmocnienie konstrukcji skarpy i muru oporowego wokół kościoła. Akcją ratunkową kierowali Wacław Żenczykowski i Romuald Cebertowicz [zob. Stępiński 1984, s. 70–73].
- ¹¹ Współpracowali z nimi architekci: Kazimierz Thor, Włodzimierz Wapiński, oraz artyści: Jerzy Jarnuszkiewicz, Zo-

Footnotes

- ¹ Descriptions of the new panorama or its elements appear in texts about the East–West Route from the late 1940s and early 1950s. The beauty of the new view is noted by those reporting on the city's reconstruction, designers and restorers [Biegański 1949, p. 5; Kamiński 1949, pp. 297–312; Stępiński 1949a, p. 6; Tyrmand 1950, pp. 1–2]. The design of the East–West Route and the panorama are also described by scholars researching the reconstruction of Warsaw [Górski 1988, pp. 395–401; Majewski 2009, pp. 90–95; Mordyński 2021, pp. 237–249; Piątek 2020, p. 348; Trybuś 2020].
- ² The reconstruction of the monuments along the East–West Route was the second such large-scale activity in postwar Warsaw besides the reconstruction of Nowy Świat. The first phase of work on the Old Town was not completed until 1953.
- ³ The first known Warsaw panorama was created in the sixteenth century. Due to the low documentary value and the distorted proportions of the objects, the panoramas from the late sixteenth and early seventeenth centuries proved useless for the writing of this article and were not included in the set of illustrations.
- ⁴ The new shape of the Zamkowy Square was the subject of discussion and projects—by the beginning of the twentieth century there were many unrealized proposals for the reconstruction of the Castle's surroundings [Zwierz 2014, pp. 125–128].
- ⁵ In the article, the author uses contemporary names of tenements.
- ⁶ During the discussion of reconstruction, there were various proposals about what to do with the destroyed Kierbedź Bridge. The idea of demolishing the remains of the existing bridge and viaduct and building a new one was controversial [Sigalin 1986, pp. 375–433; Sterner 1960, pp. 165–179]. Arguments in favor of the new bridge included the poor condition of the structure before the war, damage, the scale of the planned investment, and the extent of the changes brought by the construction of the East–West Route [Sterner 1960, pp. 65–68].
- ⁷ Due to the chosen length of the tunnel, the palace was not rebuilt.
- ⁸ The restoration work was managed by Beata Trylińska.
- ⁹ During the construction of the tunnel, the slope began to slide, and there was a risk that the church would collapse—it was necessary to strengthen the slope structure and the retaining wall around the church. The rescue operation was led by Wacław Żenczykowski and Romuald Cebertowicz [Stępiński 1984, pp. 70–73].
- ¹⁰ Architects who collaborated with them: Kazimierz Thor, Włodzimierz Wapiński; and artists: Jerzy Jarnuszkiewicz,

fia Czarnecka-Kowalska, Jan Seweryn Sokołowski, Barbara Zbrożyna i Józefa Wnukowa.

¹² Współpracowali z nimi m.in. Kazimierz Thor, Włodzimierz Wapiński, Jan Laube, Janina i Tadeusz Szuleccy [Stępiński 1984, s. 67–68].

Zofia Czarnecka-Kowalska, Jan Seweryn Sokołowski, Barbara Zbrożyna, and Józefa Wnukowa.

¹¹ Among those who worked with them were Kazimierz Thor, Włodzimierz Wapiński, Jan Laube, Janina Szulecka and Tadeusz Szulecki [Stępiński 1984, pp. 67–68].

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Alina Scholtz, *Projektantka warszawskiej zieleni*, red. Anna Wrońska, Ewelina Solarek, Warszawa 2021.
- Dawna Warszawa w odnowionej formie i nowej treści, Warszawa 1949.
- Górski Jan, *Warszawa w latach 1944–1949. Odbudowa*, Warszawa 1988.
- Jaroszewski Tadeusz, *Księga pałaców Warszawy*, Warszawa 1985.
- Lauterbach Alfred, *Potrzeby estetyczne Warszawy*, Warszawa 1915.
- Lorentz Stanisław, *Dzieje Zamku Królewskiego*, [w:] *Stare Miasto i Zamek Królewski w Warszawie*, red. Bożena Wierzbicka, Warszawa 1988, s. 32–51.
- Majewski Piotr, *Ideologia i konserwacja. Architektura zabytkowa w Polsce w czasach socrealizmu*, Warszawa 2009.
- Mordyński Krzysztof, *Sny o Warszawie. Wizje przebudowy miasta 1945–1952*, Warszawa 2021.
- Pamięć warszawskiej odbudowy 1945–1949, red. Jan Górski, Warszawa 1972.
- Piątek Grzegorz, *Najlepsze miasto świata. Warszawa w odbudowie 1944–1949*, Warszawa 2020.
- Sigalin Józef, *Warszawa 1944–1980. Z archiwum architektury*, t. 1, Warszawa 1986.
- Stare Miasto i Zamek Królewski w Warszawie, red. Bożena Wierzbicka, Warszawa 1988.
- Starzyński Stefan, *Rozwój stolicy. Odczyt wygłoszony w dniu 10 czerwca 1938 r. na zebraniu urządzonym przez Okręg Stołeczny Związku Rezerwistów*, Warszawa 1938.
- Sternier Waław, *Mosty Warszawy*, Warszawa 1960.
- Stępiński Zygmunt, *Gawędy warszawskiego architekta*, Warszawa 1984.
- Trybuś Jarosław, *Warszawa niezaistniała*, Warszawa 2012.
- Zachwatowicz Jan, *Stare Miasto i Zamek Królewski*, [w:] *Stare Miasto i Zamek Królewski w Warszawie*, red. Bożena Wierzbicka, Warszawa 1988, s. 7–19.

Publikacje prasowe / Press publications

- Biegański Piotr, *Historyczne założenia urbanistyczne w nowoczesnym planie Warszawy*, „Stolica” 1949, nr 16–17, s. 5.
- Biegański Piotr, *Plac Zamkowy w Warszawie*, „Architektura i Budownictwo” 1937, nr 9, s. 319–323.
- Bohosiewicz Piotr, *O kilku kamienicach na Krakowskim Przedmieściu w Warszawie*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1957, nr 4, s. 337–353.
- Jankowski Stanisław, *Niektóre uwagi o projektowaniu trasy Wschód–Zachód*, „Architektura” 1949, nr 11–12, s. 313–326.

- Jankowski Stanisław, *Trasa W-Z*, „Architektura” 1948, nr 6–7, s. 1–7.
- Kamiński Zygmunt, *Architektura Trasy Wschód–Zachód w Warszawie*, „Architektura” 1949, nr 11–12, s. 297–312.
- Konkurs zamknięty na regulację Placu Zamkowego w m. st. Warszawie, „Architektura i Budownictwo” 1937, nr 9, s. 324–341.
- Lorentz Stanisław, *Zamek*, „Stolica” 1949, nr 16–17, s. 4.
- Łukasik Jan, *Kościół akademicki świętej Anny*, „Arkady” 1938, nr 10, s. 519.
- Oborska Irena, *Pracownie konserwacji zabytków – działalność w latach 1956–1988. Projekty i odbudowa zamku królewskiego*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2012, nr 31, s. 120–125.
- Puget Wanda, *Odbudowa Zamku Królewskiego w Warszawie*, „Architektura” 1980, nr 6, s. 67–82.
- Rogalska Katarzyna, *Mariensztat – między rekonstrukcją a twórczym nawiązaniem do nowoczesności. Historia i odbudowa jednego z najmniejszych osiedli warszawskich*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego” 2014, nr 6, s. 109–167.
- Sigalin Józef, *Trasa W-Z w budowie: po roku*, „Stolica” 1948, nr 30, s. 10–11.
- Sigalin Józef, *Trasa Wschód–Zachód*, „Stolica” 1947, nr 26–27, s. 8–9.
- „Stolica” 1947, nr 26–27 [numer w całości poświęcony Trasie W-Z].
- Stępiński Zygmunt, *Problem ukształtowania śródmieścia na tle realizacji Mariensztatu*, „Architektura” 1953, nr 9, s. 234–243.
- Stępiński Zygmunt, *Rola trasy W-Z w odbudowie dzielnicy zabytkowej*, „Stolica” 1949a, nr 16–17, s. 6.
- Stępiński Zygmunt, *Sprawa puścizny kulturalnej i historycznej przy projektowaniu i budowie Trasy W-Z*, „Odrodzenie” 1949b, nr 30 (243), s. 5, 8.
- Studia nad uporządkowaniem dzielnic zabytkowych Warszawy*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1947, z. 1–2, s. 44–54.
- Szafrńska Małgorzata, *Ogrody Zamku Królewskiego w Warszawie w dwudziestolecie międzywojennym*, „Kronika Zamkowa” 2014, nr 1, s. 313–315.
- Tyrmand Leopold, *Nowe oblicze Starej Warszawy*, „Tygodnik Powszechny” 1950, nr 24, s. 1–2.
- Wartości Trasy „WZ” dla Warszawy historycznej*, „Stolica” 1947, nr 26–27, s. 7.
- Zachwatowicz Jan, *Trasa „Wschód–Zachód” w rejonie zabytkowym Warszawy*, „Stolica” 1947, nr 26–27, s. 7.
- Zwierz Krzysztof, *Zapomnienie i uznanie. Zmienne losy Rynku i dzielnicy staromiejskiej w Warszawie na tle pro-*

Streszczenie

Panorama miasta odzwierciedla jego historyczny, kulturowy i architektoniczny dorobek. Jest świadectwem historii, wynikiem rozwoju przestrzennego i architektonicznego oraz ważnym elementem dziedzictwa urbanistycznego. W artykule zaprezentowano wyniki badań nad historią przemian kompozycji krajobrazowej widoku na Starą Warszawę od strony Wisły. Przeanalizowano kluczowe przemiany tego fragmentu miasta i ich wpływ na panoramę od pojawienia się jej najstarszych elementów. Podczas II wojny światowej znaczną część składowych widoku zniszczono lub wyburzono. W pierwszych latach odbudowy miasta, przy okazji realizacji Trasy W-Z, ukształtowano widok na nowo, z zachowaniem elementów obecnych w przeszłości. Nowa panorama bardzo szybko stała się symbolem stolicy. Odbudowa miasta była wyzwaniem i jednocześnie szansą, żeby naprawić błędy z przeszłości i wprowadzić postulowane jeszcze przed wojną zmiany: odbudować budynki w wybranych formach, odsłonić je, wyeksponować i uzupełnić nowo zaprojektowanymi obiektami.

Abstract

A city's panorama reflects its historical, cultural, and architectural heritage. It is a testament to history, the result of spatial and architectural evolution, and an important part of urban heritage. This article presents the results of research on the history of changes in the landscape composition of Old Warsaw as seen from the Vistula River. The key transformations of this part of the city and their impact on the panorama since the appearance of its oldest elements were analyzed. During the Second World War, many of the elements of the panorama were destroyed or demolished. In the first years of the city's reconstruction, the implementation of the East–West Route reshaped the view, while preserving historical elements. The new panorama quickly became a symbol of the capital. The reconstruction of the city was both a challenge and an opportunity to correct the mistakes of the past and introduce changes that had been advocated even before the war: to reconstruct buildings in carefully selected historical forms, to reveal and emphasize them, and to complement them with newly designed structures.

Natalia Krupa*

orcid.org/0000-0002-2920-4168

Znaczenie dawnych zmian i działań naprawczych dla wartości historycznej i artystycznej tkanin zabytkowych

Significance of Past Changes and Reparatory Measures to Historical and Artistic Value of Historic Fabrics

Słowa kluczowe: paramenty liturgiczne, tkaniny zabytkowe, wartość zabytku, dawne naprawy, rekonstrukcje

Keywords: liturgical paraments, historic textiles, monument artefact value, old repairs, reconstructions

Wprowadzenie

Od najdawniejszych czasów ubiory wykonywane z rozmaitych tkanin były odzwierciedleniem stylu i jego zmian zachodzących w danej kulturze i określonej epoce. Zachowane do dziś zabytkowe tekstylia lub ich fragmenty stanowią dokument przeszłości będący świadectwem preferencji i gustu w modzie oraz relacji różnych warstw społecznych. Dużą grupę pośród nich stanowią paramenty liturgiczne wykonywane z tkanin o dużej wartości materialnej, uświetniające w przeszłości obrzędy liturgiczne. Część z nich była nowa, czasem sygnowana herbem fundatora, inne szaty wykonywano z używanych drogocennych świeckich tekstyliów ofiarowanych na potrzeby Kościoła [Taszycka 1971, s. 10–12; Piwocka 2013, s. 125 n., 153; Bender 2010, s. 45 n.; Krupa 2013, s. 17; Krupa 2021b, s. 19 n].

Pośród zachowanych w kościelnych skarbcach i zakrystiach paramentów odnajdujemy liczne obiekty o bogatej historii, ale także i takie, które wtórnie nabyły wartość, uległy przekształceniu lub wręcz stanowią świadectwo tego, czego z obiektem robić się nie powinno [Bender 2012, s. 583–598; Kruszyński 1932, s. 61–62; Hryszko 2013, s. 218–221; Stachurska 2016, s. 46–48].

Introduction

Since the earliest times, clothing made from a variety of fabrics has been a reflection of style and its changes in a particular culture and a particular era. Still-surviving historic textiles or their fragments are a document of the past, a testimony to fashion preferences and tastes, and relations between different social classes. Liturgical paraments made from fabrics of high material value, which enhanced liturgical rites in the past, form a large group among them. Some of them were new, sometimes marked with the funder's coat of arms, while other vestments were made from used precious secular textiles donated to the Church [Taszycka 1971, pp. 10–12; Piwocka 2013, pp. 125 et seq., 153; Bender 2010, p. 45 et seq.; Krupa 2013, p. 17; Krupa 2021b, p. 19 et seq.].

Among the paraments preserved in church treasuries and sacristies, we find numerous objects with a rich history, but also some that have later acquired value, been transformed or even attest to what should not be done with an object [Bender 2012, pp. 583–598; Kruszyński 1932, pp. 61–62; Hryszko 2013, pp. 218–221; Stachurska 2016, pp. 46–48].

Surveys of objects of religious art provide insight into the state of preservation of church furnishings, in-

* dr, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Instytut Historii Sztuki i Kultury, Wydział Historii i Dziedzictwa Kulturowego, Pracownia Badań i Konserwacji Tkanin Zabytkowych

* Ph.D., Pontifical University of John Paul II in Krakow, Institute of Art History and Culture, Faculty of History and Cultural Heritage, Laboratory of Research and Conservation of Historic Textiles

Cytowanie / Citation: Krupa N. Significance of Past Changes and Reparatory Measures to Historical and Artistic Value of Historic Fabrics. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 83:132–147

Otrzymano / Received: 18.03.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 1.07.2025

doi: 10.48234/WK83FABRIC

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Inwentaryzacje obiektów sztuki sakralnej pozwalają poznać stan zachowania wyposażenia kościelnego, w tym liczne przekształcenia i reperacje, jakim na przestrzeni czasu poddawano paramenty¹. Celem artykułu jest analiza wpływu ingerencji naprawczych na wartości, których te obiekty są nośnikami.

Typując materiał badawczy do analizy, wzięto pod uwagę różnorodność zabiegów naprawczych, którym w przeszłości często poddawano paramenty tekstylne przechowywane w skarbcach kościelnych. Przytaczając przykłady paramentów, podjęto próbę wskazania nośników wartości identyfikowanych w obiekcie oraz w kontekście, z jakiego się wywodzą. Zadaniem konserwatora opracowującego program prac jest właściwe odczytanie walorów zabytku, nazwanie ich i zinterpretowanie. Nośnikiem wartości jest autentyczna materia, forma czy funkcja obiektu, gdyż stanowią one o jego roli i znaczeniu historycznym, artystycznym i naukowym. W pierwszej części pracy zaprezentowano wybrane przykłady zabytków tekstylnych poddawanych naprawom w różnym czasie. W drugiej części przedstawiono wpływ reperacji na stan obiektu i zbiór wartości, których jest nośnikiem [*Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków* 2012].

Prezentacja dawnego sposobu traktowania paramentów, ich użytkowania i ochrony

Szaty liturgiczne odgrywają istotną rolę w celebracji sakramentów i obok wartości artystycznej, historycznej i naukowej mają głębokie znaczenie symboliczne i duchowe. Szaty są zazwyczaj błogosławione przed pierwszym użyciem, co nadaje im charakter sakralny i wiąże je z liturgią [Golonka 2013, s. 11–13]. Kapłan odziany w szaty specjalnie przygotowane i ofiarowane na potrzeby liturgii ustępuje miejsca wcielonemu Bogu. Strój liturgiczny w tym kontekście przestaje stanowić jedynie okrycie chroniące przed chłodem czy strojny ubiór, czasem będący świadectwem stylu i nadszania za modą. Refleksja nad głębokim sakralnym znaczeniem paramentów liturgicznych uświadamia nam istnienie dodatkowych wartości, których są nośnikiem.

Tradycja obchodzenia się z paramentami, opierająca się na zaleceniach wynikających z przepisów liturgicznych, była podstawą decyzji w zakresie opieki nad tekstyliami. Tak więc zasady liturgiczne dyktowały wszystkie działania naprawcze, jakie prowadzono względem zbiorów przechowywanych w zasobach kościelnych.

Zarysowując jedynie problem, należy wskazać, że wytyczne Kościoła dotyczące opieki nad zbiorami sakralnymi z biegiem lat się zmieniały. Postanowienia soboru trydenckiego, zaakceptowane w Polsce na synodzie w Piotrkowie w 1577 r., czy ustalenia na synodzie krakowskim zwołanym przez biskupa Marcina Szyszkowskiego w 1621 r., zalecały prowadzenie koniecznych prac przy wyposażeniu kościelnym, w tym „odświeżanie, odnawianie kolorów i przywracanie do pierwotnego stanu świetności”, a obiekty, których stan uniemożliwiał już naprawę, zalecano palić i wy-

cluding the numerous transformations and repairs that the paraments have undergone over time.¹ This paper presents an analysis of the impact of repair-related interference on the values that these objects carry.

The selection of research material for analysis considered the diversity of repair procedures that textile paraments stored in church treasuries had often been subjected to. Citing examples of paraments, the carriers of value in each object were identified, together with the context from which it originates. When preparing a work program, the conservator should correctly identify, name and interpret the asset's features. Carriers of value include authentic matter, form or function of an object, as they determine its role and historical, artistic and academic significance. The first part of this paper presents selected examples of textile heritage assets that underwent repairs at different times. The second part outlines the impact of repair on the condition of objects and the sets of values they carry [*Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków* 2012].

Presentation of the historical treatment of paraments, their use and preservation

Liturgical vestments play an important role in the celebration of the sacraments and, in addition to their artistic, historical and academic value, have deep symbolic and spiritual significance. The vestments are usually blessed before their first use, which gives bestows upon them a sacred nature and ties them to the liturgy [Golonka 2013, pp. 11–13]. The priest, clad in vestments specially prepared and donated for the liturgy, gives way to God incarnate. In this context, liturgical vestments cease being merely a garment that insulates against the cold or an ornate attire, sometimes a testament to style or following fashion. Discussing the deep religious significance of liturgical paraments makes us aware of the existence of additional values of which they are a carrier.

The tradition of handling paraments, based on guidance derived from liturgical regulations, was the basis for decisions regarding the care of textiles. Therefore, liturgical principles dictated any and all reparatory procedures conducted upon the objects stored in ecclesial collections.

As a mere outline of the problem, it should be mentioned that Church guidelines on maintaining religious collections have changed over the years. The stipulations of the Council of Trent accepted in Poland at the synod in Piotrków in 1577 or the stipulations of the Cracow synod convened by Bishop Marcin Szyszkowski in 1621 recommended carrying out the necessary work on church equipment, including “refreshing, renewing colors and restoring to their original state of splendor,” and it was recommended to burn and replace objects whose condition made repairs impossible. The twentieth century, however, brought changes in the system of care and protection of church equipment. Legal guidelines mandated that an inventory be

mieniać na nowe. Dwudziesty wiek przyniósł jednak zmiany w systemie opieki nad wyposażeniem kościelnym i jego ochroną. Wytyczne prawne nakazywały prowadzenie inwentaryzacji na wypadek zaistnienia kradzieży czy zniszczenia zasobów kościelnych. Istotne ustalenia zapadły w 1931 r. na synodzie w Wilnie, zwołanym przez arcybiskupa Romualda Jałbrzykowskiego, za którego sprawą powstał dokument „Konserwacja zabytków sztuki, kultury i historii”. W dokumencie tym krytykowano działania wpływające na dezintegrację i rozproszenie zbiorów, tj. usuwanie z kościoła zabytków i wymienianie ich na rzeczy nowe. Zalecano natomiast prowadzenie konserwacji. Wytyczne podkreślały wagę nadzoru nad wszystkimi pracami wykonywanymi przy zabytkach. Warto przytoczyć zalecenia z Instrukcji Episkopatu Polski o ochronie zabytków i kierunkach rozwoju sztuki kościelnej, uchwalonej w 1966 r.: „Jeśli zamierzone prace dotyczą obiektu zabytkowego [...] należy w myśl państwowej ustawy o ochronie dóbr kultury uzyskać zgodę na ich wykonanie ze strony wojewódzkiego konserwatora zabytków” [*Dokumenty duszpastersko-liturgiczne* 1999, s. 241–245]. W 1973 r. Komisja Episkopatu Polski określiła zasady postępowania w sprawach sztuki kościelnej: „Obiekty wycofane z bezpośredniego kultu lub dekoracji wnętrza kościelnego należy umieścić w osobnych i zabezpieczonych pomieszczeniach jako zaczątek kolekcji parafialnej lub klasztornej albo oddać do muzeum diecezjalnego” [*Dokumenty duszpastersko-liturgiczne* 1999, s. 247–261]. Podejście do opieki nad wyposażeniem kościelnym z czasem się zmieniało, zawsze jednak dążono do właściwego zabezpieczenia zbiorów gromadzonych latami w zakrystiach i skarbcach. Opiekujący się zasobami sakralnymi musieli się wykazywać odpowiedzialnością i mieć świadomość swojej roli. Było to przedmiotem obrad na II Synodzie Plenarnym (1991–1999), gdzie wskazano na konieczność współpracy proboszczów z konserwatorem diecezjalnym oraz zaznaczono, że konserwacja wymaga kwalifikacji zawodowych i wysokiego poziomu etyki zawodowej [Pasierb 2001, s. 17–27; Nowowiejski 1902, s. 111, 214 n.; Zieliński 1960, s. 214 n.; Skrzydlewska 1997, s. 34 n.; Piccolo Paci 2008, s. 32–33 n.; Kalfas 2017, s. 14–16; Hryszko 2013, s. 219 n.; Kruszyński 1932, s. 59–61 n.].

Choć postanowienia dotyczące opieki nad wyposażeniem kościelnym zawierały instrukcje, jak dbać o zbiory kościelne, znaczna część wykonywanych przez zarządców na własną rękę reperacji czy przekształceń paramentów miała miejsce w okresie, gdy przepisy kościelne nakazywały konsultacje z konserwatorem wojewódzkim lub diecezjalnym².

Przytoczony materiał badawczy został wybrany na podstawie analizy zidentyfikowanych sposobów reperacji. Pośród licznych przykładów napraw często stosowanych w przeszłości można wymienić przehaftowania, czyli stosowanie różnych zabiegów naśladujących dawne techniki haftu do wyeksponowania kształtu motywu w formie okonturowania fragmentów kompozycji ściąganiem.

kept in case theft or destruction of church stock occurred. Important arrangements were made in 1931 at a synod in Vilnius, convened by Archbishop Romuald Jałbrzykowski, who led to the writing of the document “Konserwacja zabytków sztuki, kultury i historii.” This document criticized actions that contribute to the disintegration and dispersion of collections, i.e. removing heritage assets from a church and replacing them with new objects. Instead, maintenance and conservation was recommended. The guidelines emphasized the importance of supervision of all work performed on heritage assets. It is worth quoting recommendations from the Instruction of the Polish Episcopate on the Protection of Monuments and Directions for the Development of Church Art, enacted in 1966: “If the intended work involves a heritage asset [...] approval must be obtained from the voivodeship conservator of historical monuments in accordance with the state law on the protection of heritage assets” [*Dokumenty duszpastersko-liturgiczne* 1999, pp. 241–245]. In 1973, the Polish Episcopal Commission set forth rules for proceeding with church art: “Objects withdrawn from direct worship or decoration of church interiors should be placed in dedicated and secure rooms as the beginning of a parish or monastery collection or given to a diocesan museum” [*Dokumenty duszpastersko-liturgiczne* 1999, pp. 247–261]. The approach to maintaining church equipment has changed over time, but the goal has always been to properly safeguard the collections accumulated over the years in sacristies and treasuries. Those who maintain religious collections had to display responsibility and be aware of their role. This was discussed at the Second Plenary Council (1991–1999), where the necessity of cooperation between parish priests and the diocesan conservator was underscored, and it was noted that conservation requires professional qualifications and a high level of professional ethics [Pasierb 2001, pp. 17–27; Nowowiejski 1902, pp. 111, 214 et seq.; Zieliński 1960, p. 214 et seq.; Skrzydlewska 1997, p. 34 et seq.; Piccolo Paci 2008, pp. 32–33 et seq.; Kalfas 2017, pp. 14–16; Hryszko 2013, p. 219 et seq.; Kruszyński 1932, pp. 59–61 et seq.].

Although the stipulations on church equipment maintenance included instructions on how to care for the collections, a large part of parament repairs or modifications made by caretakers on their own took place when church regulations mandated consultation with a voivodeship or diocesan conservator.²

The research material referenced was selected based on an analysis of identified repair procedures. Among the many examples of repairs often used in the past is over-embroidery, which is the use of various procedures that mimic old embroidery techniques to expose the shape of a motif in the form of contouring fragments of a composition with stitching.

One example of a heritage asset subjected to deep interference with the fabric structure is a velum of fabric from the late fifteenth century from a set of liturgical vestments of Bishop Piotr Gamrat’s foundation



Ryc. 1. Fragment welum z kompletu szat fundacji biskupa Piotra Gamrata (poł. XV w.), stan w trakcie usuwania dawnych reperacji; skarbiec katedry na Wawelu, autorką wszystkich zdjęć jest N. Krupa

Fig. 1. Fragment of a velum from a set of vestments funded by Bishop Piotr Gamrat (mid-fifteenth century), as seen in the process of removing old repairs; Wawel Cathedral treasury, all photos by N. Krupa

Przykładem zabytku poddanego głębokiej ingerencji w strukturę tkaniny jest welum z tkaniny z 2. połowy XV w. z kompletu szat liturgicznych fundacji biskupa Piotra Gamrata ze zbiorów katedry na Wawelu (ryc. 1, 2). Konieczność utrzymania wartości funkcjonalnej obiektu nieuchronnie pociągała za sobą potrzebę naprawy jego zużytych części. Wykruszona okrywa runowa altembasu³, tworząca wzór na tkaninie welum, została w przeszłości podczas naprawy zastąpiona ścięciem hafciarskim odtwarzającym śladowo zachowany w tle deseń. Naprawa poczyniła szkody w obiekcie, gdyż zasłoniła pozostałości oryginalnej kompozycji nowo powstałym, schematycznie przedstawionym wzorem. Autentyczne nitki osnowy obecne jeszcze w strukturze tkaniny zostały wypchnięte podczas przyszywania tkaniny igłą. Ponadto, choć welum, jak wskazują wyniki badań, oryginalnie było fioletowe, pod koniec XIX lub na początku XX w. zostało przefarbowane przy użyciu fioletu metylowego lub fioletu krystalicznego⁴ [Kruszyński 1930, s. 18–23; Krupa 2013, s. 115–116; Lech 2017, s. 312–313; Urban 2008, s. 219–222].

Zabytkiem naznaczonym ingerencją naprawczą o podobnym charakterze jest haftowana gotycka preteksta z ornatu ze zbiorów kościoła św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Wolbromiu (ryc. 3 a, b). Figuralna



Ryc. 2. Fragment tego samego welum, stan w trakcie konserwacji, po oczyszczeniu na mokro

Fig. 2. Fragment of the same velum, state during conservation, after wet cleaning

from the collection of the Wawel Cathedral (Figures 1, 2). The need to maintain the functional value of the object inevitably entailed the need to repair its worn parts. The crumbling fleece pile of the altembas,³ which forms the pattern on the velum fabric, was replaced in the past during repairs with an embroidery stitch reproducing the vestigial pattern preserved in the background. The repair did damage to the object, as it obscured the remains of the original composition with a newly created schematic pattern. Authentic warp threads still present in the fabric structure were pushed out when the fabric was stitched with a needle. In addition, although velum was, as determined by research, originally purple, it was recolored using methyl violet or crystal violet in the late nineteenth or early twentieth century⁴ [Kruszyński 1930, pp. 18–23; Krupa 2013, pp. 115–116; Lech 2017, pp. 312–313; Urban 2008, pp. 219–222].

The embroidered Gothic orphrey from the chasuble held in the collection of the Church of St. Catherine of Alexandria in Wolbrom is a heritage asset marked by similar reparatory interference (Fig. 3 a, b). The figural column was divided compositionally into three sections. The last field has not survived in its entirety to this day. A change in the cut of the robe in the past led to some of the embroidery being cut off. Other sections, placed in a vertical arrangement, depict the Madonna and Child surrounded by holy martyrs, St. Catherine and St. Barbara, presented under architecturally shaped canopies. This section of the orphrey underwent partial restoration in the past. In fact, Mary's robe was bordered with a secondary con-



Ryc. 3. Fragment gotyckiej preteksty z ornatu ze zbiorów kościoła pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Wolbromiu: a) stan przed konserwacją, b) stan po konserwacji

Fig. 3. Fragment of a Gothic chasuble orphrey from the collection of the Church of St. Catherine of Alexandria in Wolbrom: a) condition before conservation, b) condition after conservation

kolumna została podzielona kompozycyjnie na trzy kwatery. Ostatnie pole nie zachowało się w całości do dnia dzisiejszego. Zainicjowała w przeszłości zmiana kroju szaty doprowadziła do odcięcia części haftu. Kolejne kwatery, umieszczone w układzie wertykalnym, przedstawiają Matkę Boską z Dzieciątkiem w otoczeniu świętych męczennic, św. Katarzyny i św. Barbary, zaprezentowanych pod architektonicznie ukształtowanymi baldachimami. Ten fragment preteksty poddany został w przeszłości częściowej restauracji. Szata Maryi obwiedziona została bowiem wtórnym okonturowaniem wykonanym współczesnymi nićmi w kolorze intensywnego błękitu. Zabieg ten nie wynikał z potrzeby zabezpieczenia czy ustabilizowania struktury haftu. Wykonawca, wprowadzając wtórne ściegi, kierował się jedynie względami estetycznymi. W przedstawieniu Matki Boskiej z Dzieciątkiem spod wykruszonych oryginalnych ściegów haftu wyłania się rysunek będący wskazówką dotyczącą interpretacji kształtu płaszcza. Zastane naprawy, wykonane w przeszłości grubymi nićmi, przyczyniły się do naruszenia zachowanych śladów pozostałości po oryginalnych ściegach barwnych.

Zastosowanie techniki haftu podczas napraw tekstyliów było kiedyś popularnym zabiegiem, co widać w zbiorach szat liturgicznych w kościelnych zakrystiach. Obok zaprezentowanej techniki podkreślenia detalu kompozycji wtórnymi ściegami, haft przy-

tour made with contemporary threads in intense blue. This procedure was not needed to secure or stabilize the structure of the embroidery. The person who did it, by introducing secondary stitches, acted solely for aesthetic reasons. In the depiction of the Madonna and Child, a drawing emerges from under the crumbled original embroidery stitches as a clue to interpreting the shape of the mantle. The extant repairs, made with coarse thread in the past, contributed to the disruption of the trace remains of original color stitching.

The use of embroidery techniques when repairing textiles was once a popular procedure, as can be seen in collections of vestments in church sacristies. In addition to the presented technique of highlighting the composition details with secondary stitches, embroidery also took the form of deeper interference with the object's structure. Many of the robes bear traces of numerous aesthetic additions in the form of restoration treatments made with embroidery stitches that covered up the original parts of the object (both those with weakened structure and sections whose covering with a thick layer of thread was completely unjustified).

One example of this type of repair is a set of chasuble with a stole from the Church of St. Clement in Trzemeśnia, made in the eighteenth century (Fig. 4, 5). An analysis of the object's state found extensive old repairs that reconstructed the composition of the



Ryc. 4. Ornat ze zbiorów kościoła pw. św. Klemensa w Trzemeśni (XVIII w.), stan przed konserwacją, widoczne uzupełnienia haftu barwnymi nićmi

Fig. 4. Chasuble from the collection of the Church of St. Clement in Trzemeśnia (eighteenth century), condition before conservation, visible additions to the embroidery with colored threads



Ryc. 5. Fragment przedniej części tego samego ornatu, widoczne zachowane oryginalne ściegi hafciarskie

Fig. 5. Fragment of the front part of the same chasuble, showing preserved original embroidery stitches

mował także formę głębszej ingerencji w strukturę obiektu. Wiele szat nosi ślady licznych uzupełnień estetycznych w postaci zabiegów restauratorskich wykonanych ściegami hafciarskimi, które zasłaniały oryginalne partie obiektu (zarówno te o osłabionej strukturze, jak i pola, których zakrycie grubą warstwą nici było zupełnie nieuzasadnione).

Przykładem tego typu napraw jest komplet ornatu ze stulą z kościoła pw. św. Klemensa w Trzemeśni, wykonany w XVIII w. (ryc. 4, 5). Analiza stanu zachowania obiektu ukazała rozległe dawne reperacje rekonstruujące kompozycję haftu. Wnikliwe badania struktury haftu oraz porównanie partii przedniej i tylnej ornatu pozwoliły wyciągnąć wnioski co do mocno nakreślonego procesu ingerencji w oryginalną strukturę zabytku. Zarówno w części barwnej kompozycji, jak i w partii metalowego tła można zidentyfikować uzupełnienia w postaci zasłonięcia oryginalnej struktury obiektu współczesnym haftem. Zestawienie przedniej i tylnej części ornatu ukazuje duże zróżnicowanie stanu zachowania haftu. Partia pleców szaty charakteryzuje się agresywnym uzupełnieniem barwnych ściegów haftu. Płowa, blada kolorystyka wypełnień płatków kwiatów w przedniej części ornatu gaśnie w kontraście z żywymi odcieniami nici pokrywających pola zrekon-

embroidery. A thorough study of the structure of the embroidery and a comparison of the front and back parts of the chasuble allowed conclusions to be drawn about the heavily outlined interference with the original structure of the asset. Both in the color part of the composition and in the part of the metal background, additions can be identified in the form of covering up the original structure of the object with contemporary embroidery. The comparison of the front and back of the chasuble shows a wide variation in the embroidery's state of preservation. The back part of the robe features an aggressive complement of colorful embroidery stitches. The flaxen, pale colors of the flower petal fill in the front of the chasuble fade in contrast to the vivid hues of the threads covering the fields of the reconstructed composition. In this comparison, the original cannot compete with the past repair that covers a significant part of the asset.

In the past, covering defects with embroidery stitches was a popular way to restore the "original beauty" of used liturgical vestments. However, when the object continued to deteriorate despite various repairs, the residually preserved embroidery compositions were cut out of the original background and translated by appliqué onto a new base. One example of this technique



Ryc. 6. Fragment ornatu z kościoła pw. św. Jana Chrzciciela z Korzkwi (boki z końca XVII w., kolumna z początku XVIII w.), stan przed konserwacją, widoczne elementy haftu wycięte i wtórnie wprowadzone na nowe tło

Fig. 6. Fragment of a chasuble from the Church of St. John the Baptist in Korzków (sides from the end of the seventeenth century, orphrey from the beginning of the eighteenth century), condition before conservation, visible elements of embroidery cut out and reinserted on a new background



Ryc. 7. Fragmenty kompozycji oryginalnego haftu w trakcie konserwacji, widoczne elementy haftu zdemontowane do czyszczenia na mokro

Fig. 7. Fragments of the composition of the original embroidery during conservation, visible elements of the embroidery dismantled for wet cleaning

struowanej kompozycji. W takim zestawieniu oryginalnie nie wytrzymała konkurencji z wykonaną w przeszłości reparacją pokrywającą znaczny obszar obiektu.

Zasłanianie ubytków ściegami hafciarskimi było w przeszłości popularnym sposobem przywracania „pierwotnego piękna” użytkowanemu szatom liturgicznym. Kiedy jednak mimo różnych ingerencji naprawczych obiekt ulegał dalszej destrukcji, zachowane szczątkowo kompozycje hafciarskie wycinano z oryginalnego tła i przekładano techniką aplikacji na nowe podłoże. Przykładem tej techniki jest naprawa w obrębie ornatu z kościoła pw. św. Jana Chrzciciela z Korzkwi (ryc. 6, 7). Boczne części ornatu wykonano z wyciętych i wtórnie zakomponowanych na nowym podłożu haftowanych kompozycji roślinnych. Miejscowo w obrębie płatków kwiatów wprowadzono ściegami igłowymi wstawki z tkanin XVIII-wiecznych wykonanych w naturalistycznym stylu Jeana Revela czy kompozycji z motywami roślinnymi z 2. połowy XVIII stulecia. Aplikacje te uzupełniono haftem współczesnym, nadając im nowy wyraz i formę o charakterze floralnym.

is the repair within the chasuble from the Church of St. John the Baptist in Korzków (Fig. 6, 7). The side parts of the chasuble were made of embroidered floral compositions cut out and re-composed on a new base. Locally, within the flower petals, needle stitch inserts were introduced from eighteenth-century fabrics made in Jean Revel's naturalist style or compositions with floral motifs from the late eighteenth century. These applications were supplemented with contemporary embroidery, giving them a new expression and floral form.

Embroidery, used in the past in the repair of textile paraments, was also used to reconstruct losses in material.

One example of an object that demonstrates the harmfulness of repair interventions and their impact on the historical value of an asset is a chasuble from the collection of the Church of St. James in Więclawice. The chasuble was composed of two Renaissance fabrics: altembas from the third quarter of the fifteenth century, and smooth velvet found in the side parts of

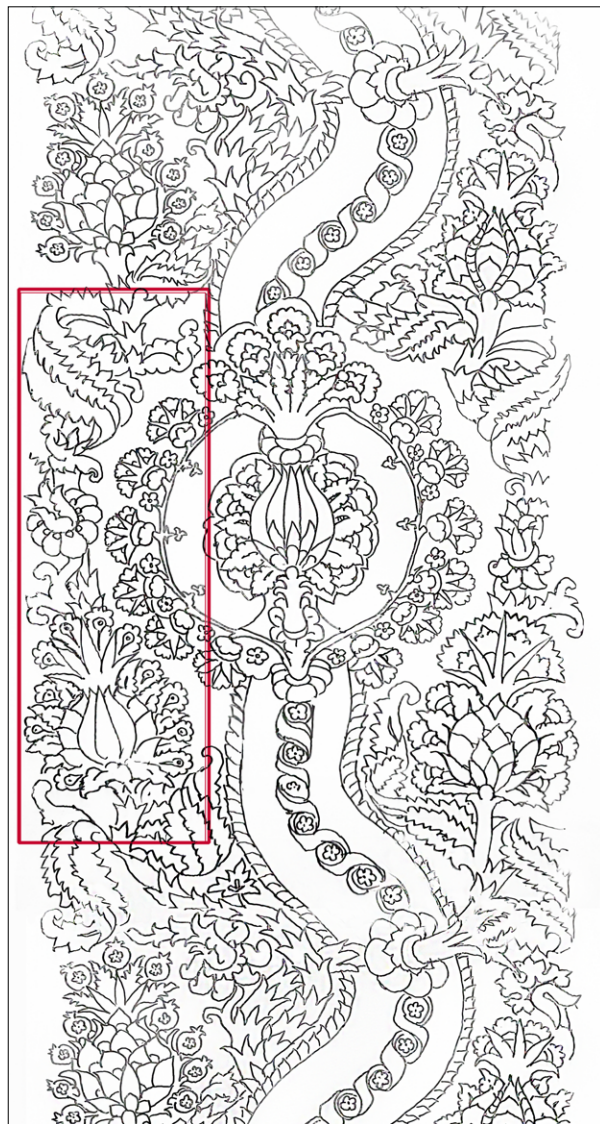


Ryc. 8. Fragment tkaniny z przedniej części ornatu ze zbiorów kościoła pw. św. Jakuba w Więclawicach (3. ćw. XV w.), widoczne dawne naprawy renesansowej tkaniny

Fig. 8. Fabric fragment from the front part of a chasuble from the collection of the Church of St. James in Więclawice (third quarter of the fifteenth century), former repairs to the Renaissance fabric are visible

Technika haftu, stosowana w przeszłości w działalności naprawczej paramentów tekstylnych, wykorzystywana była także do rekonstruowania ubytków materiału.

Przykładem obiektu, który ukazuje szkodliwość ingerencji naprawczych i ich wpływ na wartość historyczną zabytku, jest ornat ze zbiorów kościoła pw. św. Jakuba w Więclawicach. Ornat złożono z dwóch tkanin renesansowych: z altembasu z 3. ćwierci XV w. oraz gładkiego aksamitu występującego w bocznych partiach szaty (ryc. 8, 9). Pierwotne oględziny wskazywały na obecność w ornacie jednej cennej renesansowej tkaniny. Powodem błędnej identyfikacji były liczne ślady nawarstwiających się reperacji, szczególnie widoczne w przedniej części ornatu. Tkanina altembasowa została poddana głęboko ingerującym w strukturę tkaniny naprawom, które wykonano w technice haftu. W rezultacie na powierzchni kolumny przedniej części ornatu uzyskano deseń zarysowujący schematycznie, karykaturalnie wręcz, wzór tkaniny wszytej w tył obiektu. Brak analizy fragmentarycznie zachowanego wzoru altembasu podczas reperacji wpłynął na zniekształcenie



Ryc. 9. Rekonstrukcja wzoru tkaniny z przedniej części tego samego ornatu zasłoniętej wtórnymi przeszyciami (czerwoną ramką oznaczono fragment wzoru zachowany pod reperacjami); wyk. N. Krupa

Fig. 9. Reconstruction of the fabric pattern from the front part of the same chasuble obscured by secondary stitching (the red box indicates the fragment of the pattern preserved under the repairs); by N. Krupa

the robe (Fig. 8, 9). Initial inspection indicated the presence of a single valuable Renaissance fabric in the chasuble. The reason for the misidentification was the numerous traces of overlapping repairs, particularly visible in the front part of the chasuble. The altembas fabric underwent repairs that deeply interfered with the fabric's structure, made using embroidery. The result was a pattern on the surface of the column of the front of the chasuble, outlining, in a schematic, caricature-like manner, the pattern of the fabric sewn into the back. Failure to analyze the fragmentary pattern of the altembas during the repair contributed to the distortion of the original Renaissance fabric, the repair obscured the original pattern, and consequently

oryginalnej renesansowej tkaniny, naprawa przysłoniła oryginalny wzór, a w konsekwencji zamknęła drogę do badań nad datowaniem zabytku wpisanego do rejestru. Podczas konserwacji ornatu w 2020 r. zdecydowano komisyjnie o zdjęciu dawnych reperacji i oczom konserwatorów ukazała się oryginalna tkanina, co umożliwiło badania nad stylem włoskiego wzornictwa tekstylnego z przełomu XV i XVI w. Zasłonięta tkanina z przedniej części kolumny ornatu nie jest bowiem tym samym altembasem, co materia z tylnej kolumny. W ornat z Więclawic wmontowano dwie różne cenne tkaniny o pochodzeniu włoskim, z końca XV stulecia.

Przytoczony materiał badawczy stanowi jedynie skromny wybór z wielu zabiegów, jakim poddawano paramenty liturgiczne w przeszłości. Oceniając dawne reperacje paramentów, często widzimy dążność do przywrócenia i zachowania dawnego kształtu, formy przez usunięcie lub uzupełnienie różnych elementów zabytku, czasem także ponowne wykonanie niezachowanych partii. Próba wytyczenia granicy między restauracją a rekonstrukcją tekstyliów prowadzi do refleksji nad analizą wartości szat, które mogą uciepnieć w wyniku braku wnikliwych badań poprzedzających proces różnie rozumianej naprawy. Powierzchnowe analizy i wynikające z nich działania mające na celu utrzymanie dotychczasowej funkcji użytkowej obiektu często prowadzą do utraty wartości niematerialnych reprezentatywnych dla danego obiektu. Ważną kwestią jest zatem analiza wpływu przekształceń paramentów, dokonywanych w toku dziejów, na charakterystykę ich wartości.

Funkcja użytkowa szat wykorzystywanych w liturgii skutkowała często eksploatacją materialną tych zabytków i potrzebą zadbania o ponowną ich gotowość do zastosowania w ceremoniach. Niezbędne zabiegi naprawcze nie zawsze były wykonywane fachowo i właściwymi materiałami – stan szat oceniano powierzchownie, były one wielokrotnie przekształcane i naprawiane, częściowo rekonstruowane.

Podstawową zasadą etyczną towarzyszącą działalności konserwatorskiej jest ochrona autentyczności zabytku [Czerner 1974, s. 183]. Prawda i wiarygodność obiektu to cechy warunkujące właściwą percepcję i interpretację jego znaczenia. Powierzchnowe odczytanie cech materiału stanowiącego przedmiot analizy może doprowadzić do zanegowania wiarygodności przekazu wartości historycznej oraz integralności [Rouba 2008a, s. 43; Konserwacja dóbr kultury 2011]. Zabytkowe tkaniny dokumentują zdarzenia zaistniałe w przeszłości, ich analiza pozwala na odtworzenie faktów historycznych, poznanie stosunków społecznych czy handlowych. Dlatego drogą prowadzącą do ochrony zabytkowych materii jest zachowanie ich wraz z wartościami, które reprezentują, oraz gromadzenie informacji o zmianach, jakie zachodziły względem nich w przeszłości. Poznanie historii paramentów, ich znaczenia i roli, jaką odgrywały, oraz sposobów traktowania pozwala na prowadzenie badań, rekonstrukcję zdarzeń i wyciąganie wniosków.

closed the way for research into the dating of the listed asset. During the restoration of the chasuble in 2020, it was decided by commission to remove the old repairs, and to the eyes of the restorers the original fabric appeared, making it possible to study the style of Italian textile design of the late fifteenth and early sixteenth centuries. Indeed, the obscured fabric from the front of the chasuble column is not the same altembas as the fabric from the back column. Two different valuable fabrics of Italian origin, dating back to the late fifteenth century, have been incorporated into the chasuble from Więclawice.

The cited research material represents only a modest selection from the many procedures and treatments that liturgical paraments underwent in the past. When assessing historical parament repairs, we often see a desire to restore and preserve the old shape and form by removing or supplementing various elements of an asset, and sometimes also the recreation of the parts that had not survived. The attempt to draw a line between restoration and reconstruction of textiles leads to a reflection on the analysis of garment values, which may suffer as a result of the lack of thorough research preceding the process of variously understood repair. Superficial analyses and the resulting measures to maintain the existing use of an object often lead to the loss of intangible values that are representative of said object. It is therefore crucial to analyze the impact of parament modifications done throughout history on the characteristics of their values.

The use of the vestments used in the liturgy has often resulted in material wear of these assets and the need to ensure that they are ready for use again in ceremonies. Necessary repairs were not always carried out professionally and with the right materials—the condition of the garments was assessed superficially, they were repeatedly modified and repaired, and partially reconstructed.

The fundamental ethical principle that accompanies conservation is the protection of an object's authenticity [Czerner 1974, p. 183]. The truth and veracity of an object are the qualities that determine the correct perception and interpretation of its meaning. A superficial identification of the features of the material under analysis can lead to a negation of the veracity of the message of historical value and integrity [Rouba 2008a, p. 43; Konserwacja dóbr kultury 2011]. Historical textiles document events that occurred in the past, their analysis allows us to reconstruct historical facts, learn about social or commercial relations. Therefore, the way to protect historic matter is to preserve them together with the values they represent, and collect information on changes that affected them in the past. Learning about the history of paraments, their significance and the role they played, as well as how they were treated, makes it possible to conduct research, reconstruct events and draw conclusions.

The vast majority of historical vestments in use have undergone modifications. Changes to the layout

Zdecydowana większość historycznych szat liturgicznych znajdujących się w użytku była poddawana przekształceniom. Modyfikacje układu i kroju paramentów poprzez dostosowanie do nowego stylu, panującej mody, miały decydujący wpływ na stan materiału badawczego, jakim dysponujemy. Widzimy dziś, jak wielkie szkody poczyniono w wielu zabytkach tekstylnych, przedkładając utrzymanie ich funkcji użytkowej nad autentyczność i integralność oraz wartości historyczną, artystyczną i naukową [Czyżewski 2005, s. 13–14].

Wpływ przekształceń zabytku na zbiór jego wartości

Poziom artystyczno-estetyczny rekonstruowanego zabytku zależy od zdolności wykonawcy, studiów nad stylem i manierą epoki lub twórcy oryginalnego dzieła. W utrzymaniu prawidłowego odczytania wartości historycznej i naukowej może pomóc znajomość techniki wykonania, technologii surowców czy kontekstu, w jakim pierwotnie występował obiekt.

Wtórne stosowanie haftu do wyeksponowania istotnych części kompozycji wynika często z braku świadomości, w jakiej technice powstał reperowany obiekt. Można tu przytoczyć renesansową kompozycję z welum z katedry na Wawelu. Opisane naprawy aksamitu ciętego, utkanego na krośnie, ingerowały w autentyczność techniki wykonania materii. Zastosowane ściegi mocno kontrastowały ze śladowo zachowanymi partiami oryginalnej włoskiej tkaniny, a zastosowana wtórnie technika konkurowała z naznaczoną piętnem czasu wrażliwą strukturą oryginalnej tkaniny. Należy uwzględnić także zdolności wykonawcy naprawy, które mają duży wpływ na analizę kompozycji wzoru, a tym samym na wartości artystyczne tkaniny. W wypadku ornatu z Wolbromia wprowadzenie ściegów naprawczych wzmacniających kolorystykę płaszcza Matki Boskiej prawdopodobnie miało wyeksponować kształt dominującej w pretekście sceny. Intensyfikacja reparaacji zaburzyła jednak interpretację kształtu ufaldownia płaszcza Matki Boskiej, pozbawiając przedstawienie pierwotnych walorów artystycznych stanowiących podstawę analizy porównawczej i datowania zabytku⁵.

Nadmierne upodobanie do podkreślania działalności restauratorskiej jest wyrazem fałszywego przekonania, że obiektom tekstylnym należy przywracać „pierwotne piękno”. Wielokrotnie wiąże się to z negatywnymi konsekwencjami dla zabytku, czego przykładem jest zasłanianie ubytków lub przetrącanie fragmentów oryginału haftem lub usuwanie oryginalnych partii ściegów osłabionego i spłowiałego haftu, by zastąpić je nowymi. Uzupełnienia wtórnie wykonane niemi o żywej kolorystyce, jak w wypadku ornatu z Trzemeśni, ingerują w wartość artystyczną i wiarygodność przekazu. Liczne działania naprawcze nie są poparte badaniami obiektu, próbą interpretacji czy zrozumienia wartości zabytku, a prace właściwe opierają się na powierzchownej obserwacji pozbawionej profesjonalnej analizy [Kruszyński

and cut of the parament by adapting to a new style, the prevailing fashion, had a decisive impact on the state of the research material at our disposal. We can see today how much damage has been done to many textile assets, as a result of prioritizing the maintenance of their usability over their authenticity and integrity, and historical, artistic and academic values [Czyżewski 2005, pp. 13–14].

The impact of a heritage asset's modification on its value set

The artistic and aesthetic level of the reconstructed asset depends on the ability of the person performing the reconstruction, the study of the style and manner of the era or the author of the original work. Maintaining the correct identification of historic and academic value can be aided by familiarity with the production technique, material technology or context in which the object had originally existed.

The secondary use of embroidery to highlight important parts of a composition is often due to a lack of awareness of what technique was used to create the object. A Renaissance composition with velum from the Wawel Cathedral can be cited here. The repairs of cut velvet, woven on a loom, interfered with the authenticity of the matter's production technique. The stitches used contrasted sharply with the vestigially preserved parts of the original Italian fabric, and the technique used later competed with the sensitive structure of the original fabric, marked by time. It is also necessary to consider the ability of the person performing the repairs, which significantly affect the pattern composition analysis and thus the artistic values of the fabric. In the case of the chasuble from Wolbrom, the introduction of repair stitches to enhance the colors of the Virgin Mary's mantle was probably intended to expose the shape of the dominant scene in the orphrey. However, the intensification of the repairs disturbed the interpretation of the shape of the folds of the Virgin Mary's mantle, depriving the depiction of its original artistic qualities that are the basis for comparative analysis and dating of the object.⁵

The excessive preference for highlighting restoration is an expression of the false belief that textile objects should be restored to their “original beauty.” This often involves negative consequences for the heritage asset itself, as exemplified by the obscuring of damage or abrasions of the original using embroidery or the removal of the original parts of stitches of the weakened or faded embroidery to replace them. Secondary additions made with vividly colored threads, as in the case of the chasuble from Trzemeśnia, interfere with the artistic value and veracity of the message. Numerous reparatory measures are not supported by investigating the asset, an attempt to interpret or understand its values, and the work proper is based on superficial observation that lacks professional analysis [Kruszyński 1932, pp. 61–63; Krupa 2021a,

1932, s. 61–63; Krupa 2021a, s. 103–104; Kalfas 2017, s. 24–26; Andrzejewska 2018, s. 42 n.].

O walorach artystycznych wzoru tkaniny czy kompozycji szaty decydują styl, technika, dobór materiałów dekoracyjnych, takich jak nici metalowe czy barwne wątki, aplikacje. Na doznania estetyczne odbiorcy oddziałuje także związek konkretnych detali kompozycji z otoczeniem, gdzie każdy odcień, rodzaj zastosowanego motywu, podporządkowuje się całościowej wizji zamierzonego wzoru. Zmiany w tym zakresie, poprzez stosowanie nieodwracalnych zabiegów ingerujących w oryginalny zamysł wykonawcy, na przykład poprzez wycinanie konkretnych elementów kompozycji i wszywanie ich na inne tła, przyczyniają się do pozbawienia zabytku wartości artystycznej, historycznej i naukowej. Opisana naprawa ornatu z Korzkwi jest przykładem takiego traktowania zabytku. Z zestawionych elementów powstaje bowiem nowy obiekt będący nośnikiem nowych walorów, reprezentujący nową historię. Powstała kompozycja jest dziełem odbiegającym od zamiaru pierwotnego wykonawcy, a odrestaurowany obiekt, poprzez nadanie mu nowej formy, traci szansę na poprawne opracowanie naukowe.

Wspomniane zabiegi agresywnie ingerowały w strukturę oryginalnych tkanin. Zahaftowywanie przetarć czy ubytków nie niweczyło jednak szans na przywrócenie pierwotnego stanu obiektu. Wycinanie fragmentów tkaniny z oryginalnej materii jest natomiast zabiegiem nieodwracalnym. Kompozycja wzoru tkaniny została pozbawiana wszystkich swoich wartości, stając się częścią nowego układu dekoracyjnego i nośnikiem nowych walorów. Kwerendy zbiorów archiwalnych wykazują, jak liczne zabytki tekstylne znikają z kart inwentarzy, a na ich miejscu pojawiają się nowe obiekty. Jeżeli oryginalna szata była sygnowana herbem, miała określoną atrybucję, może wyróżniającą się ikonografią pozwalającą zidentyfikować ją w źródłach, jesteśmy w stanie dociec, jakie zmiany i w jakim czasie w niej nastąpiły. Jeśli jednak paramentom brakuje cech szczególnych, to przekształcenia zachodzące w przeszłości, pozbawione dokumentacji, powodują, że zrywa się ciągłość przekazu historycznego, co wpływa na zubożenie wartości autentyczności.

Obiekt będący świadkiem ważnych wydarzeń historycznych: politycznych, społecznych czy religijnych staje się w oczach odbiorcy częścią historii, dokumentem przeszłości. Odczytywana wartość historyczna może być wynikiem szybkiej oceny poprzez identyfikację oznakowania obiektów sygnaturami fundatorów, znacznie częściej jednak analiza wymaga dłuższych badań, kwerendy źródeł, poszukiwań analogii czy wykonania badań pozwalających na potwierdzenie autentyczności materiału. Działania te wiążą się z pracą z obiektem, a wiarygodna analiza skutkująca wypełnieniem luk w ciągu zdarzeń historycznych będzie możliwa wówczas, gdy obcuje się z oryginałem, choćby fragmentarycznie zachowanym.

Na przykładzie ornatu z Więclawic można założyć, że przekształcenia obiektu, uzupełnienia es-

pp. 103–104; Kalfas 2017, pp. 24–26; Andrzejewska 2018, p. 42 et seq.].

The artistic qualities of a fabric pattern or robe composition are determined by style, technique, the choice of decorative materials, such as metal threads or colorful weft, appliqués. The aesthetic experience of the viewer is also influenced by the relationship of specific details of the composition with their setting, where each shade, the type of motif used, is subordinated to the overall vision of the intended design. Changes in this regard, through the use of irreversible treatments that interfere with the original intention of the author, for example, by cutting out specific elements of the composition and sewing them onto other backgrounds, contribute to depriving the heritage asset of its artistic, historical and academic value. The repair of the chasuble from Korzkiew described earlier is an example of such treatment. The combination of elements led to the creation of a new object, a carrier of new qualities, that represents a new history. The resulting composition is a work that deviates from the intent of the original author, and the restored object, by being given a new form, loses its chances for correct academic study.

The aforementioned treatments aggressively interfered with the structure of the original fabrics. However, the over-embroidery of abrasions or damage did not nullify the chance of restoring the object to its original condition. Cutting out pieces of fabric from the original material, on the other hand, is an irreversible procedure. The composition of the fabric pattern has been stripped of all its values, becoming part of a new decorative layout and a carrier of new qualities. Archival collection queries indicate that numerous textile cultural assets are disappearing from inventory sheets, and new objects replace them. If an original robe had marked with a coat of arms, had a specific attribution, perhaps a distinctive iconography that could identify it in sources, then we can identify what changes were made and in what period. However, if the parament lacks easily identifiable features, then the modifications done in the past without documentation mean that a continuity of historical testimony is severed, which decreases the value of authenticity.

An object that witnessed significant historic events: political, social or religious, becomes in our eyes a part of history, a document of the past. The historical value that is identified may be the result of a quick assessment by identifying the marking of objects with the signatures of their founders, but much more often the analysis requires longer research, a search for sources, a search for analogies or performing tests to confirm the authenticity of the material. These activities involve working with the object, and a reliable analysis resulting in filling in the gaps in the sequence of historical events can be made possible when one interacts with the original, even if fragmentarily preserved.

Using the example of the chasuble from Więclawice, it can be noted that its modifications, aesthetic ad-

tetyczne, zasłonięcie oryginalnych partii materiału zabytkowego czy wręcz składanie nowych obiektów z fragmentów innych powoduje, że zatracą się ślady mogące wielokrotnie doprowadzić do ustalenia faktów i odtworzenia historii obiektu. Zabytkom pozbawionym wartości historycznej i artystycznej grozi ryzyko utraty także cech predysponujących je do analiz na polu naukowym jako materiał porównawczy do badań nad stylem, kompozycją, warsztatem produkcji, kontaktami handlowymi czy wpływami kulturowymi.

Opieka nad obiektem o wartości historycznej to trudne i odpowiedzialne zadanie dzisiejszych czasów, uwzględniające potrzeby społeczne otoczenia [Szymygin 2015, s. 5; Rouba 2008b, s. 57–78; Gawlicki 2014, s. 130–133; Murzyn-Kupisz 2010, s. 25–28; Krupa 2023, s. 402]. Do jednych bardziej będzie przemawiał obiekt naznaczony piętnem czasu, gdzie każda rysa będzie świadczyć o wartości historycznej zabytku. Inni zrozumieją walory obiektu, dopiero gdy zwizualizują sobie jego pierwotny kształt, odkryją „pierwotne piękno”. Ocena wpływu dawnych działań na wartości obiektu wiąże się z dostrzeżeniem granicy ingerencji naprawczych w strukturę zabytku. Wybory, jakich dokonują konserwatorzy, opierają się na przygotowaniu merytorycznym, doświadczeniu i zasadach etycznych czy dyskusjach na komisjach konserwatorskich. Problem dotyczy jednak narastającej potrzeby spełniania różnych oczekiwań społecznych, projektowych, czasowych, które nierzadko kłócą się z podstawami działalności konserwatorskiej, ingerując w charakter prac.

Naprawy, przekształcenia wykonane przed laty, ingerując w strukturę tkanin, pozbawiały je wartości historycznych, artystycznych czy naukowych, lecz obiekt poddany reperacjom dokumentuje także pewne dawne sposoby sprawowania opieki nad zbiorami wedle tradycji czy przepisów kościelnych, o których to sposobach dowiadujemy się, badając historię napraw i działalności warsztatów konserwatorskich funkcjonujących w przeszłości.

Dyskusja

Identyfikacja oraz interpretacja nośników wartości w obiekcie ma istotny wpływ na podjęcie decyzji o wyborze właściwego postępowania konserwatorskiego. Konsekwencje nierzetelnie wykonanej oceny obiektu pod kątem reprezentowanych wartości wpływały na zmiany wyglądu tekstyliów, ich kolorystykę, kompozycję, zastosowane materiały naprawcze. Przekształcenia zaistniałe w przeszłości w wyniku reperacji nierzadko były tak duże, że dziś pojawiają się wątpliwości co do datowania obiektu. Ingerencje restauratorskie podejmowane były bowiem względem paramentów liturgicznych pochopnie, bez przeprowadzenia badań, a nieodwracalność zastosowanych działań naprawczych skutkowałą pozbawieniem zabytku wartości autentyczności. Projekt konserwatorski wynika z dogłębnej analizy struktury zabytku, wartości, których obiekt jest nośnikiem, czy rozpoznania przyczyn zniszczenia. Kwerenda i bada-

ditions, the covering up original parts of the historical material or even assembling new objects from fragments of others causes traces that can repeatedly lead to the establishment of facts and reconstruction of the object's history to be lost. Heritage assets devoid of historical and artistic value run the risk of also losing features that predispose them to analysis in the research field as comparative material for the study of style, composition, production workmanship, trade contacts or cultural influences.

Preserving an object of historical value is our times' difficult and responsible task, one that accounts for the societal needs of the public [Szymygin 2015, p. 5; Rouba 2008b, pp. 57–78; Gawlicki 2014, pp. 130–133; Murzyn-Kupisz 2010, pp. 25–28; Krupa 2023, p. 402]. To some, an object marked by time will be seen as more significant, where every scratch testifies to the asset's historical value. Others will understand the qualities of the object only when they visualize its original shape, discovering the “original beauty.” Evaluating the impact of past activities on an object's values is tied to identifying the line of reparatory interference into its structure. The choices that conservators make are based on substantive preparation, experience and ethical principles or discussions during conservation commission proceedings. However, the problem concerns the growing need to meet various social, design, and time expectations, which are often at odds with the fundamentals of conservation, interfering with the nature of the work.

Repairs and modifications made years ago, by interfering with the structure of fabrics, have stripped them of historical, artistic or academic value, but a repaired object also documents the historic methods of maintaining collections as per church traditions or regulations, and we gain insight into these methods by investigating the history of repairs and the operation of conservation workshops that operated in the past.

Discussion

Identifying and interpreting the carriers of values in an object has a significant impact on deciding on the appropriate conservation procedure. The consequences of an unduly performed assessment of the object in terms of the values it represents affected changes in the appearance of the textiles, their colors, composition, and the repair materials used. The modifications made in the past as a result of repair were often so significant that they resulted in doubt as to the dating of certain objects. This is because restoration interventions were undertaken with regard to liturgical paraments hastily, without research, and the irreversibility of the repair measures had the effect of depriving the monument of its authenticity value. The conservation design documentation results from an in-depth analysis of the structure of an asset, the values that it carries, or the recognition of the caus-

nia przedkonserwatorskie pozwalają rzetelnie poznać obiekt, odtworzyć jego historię, odczytać udokumentowane informacje [Mirek 2011, s. 49; Fortuna-Marek 2015, s. 53, 148–149; Krupa 2023, s. 396].

Utrata wartości zabytkowych wielu paramentów jest konsekwencją gromadzenia w skarbcach kościelnych znacznej liczby tekstyliów, których podstawowym celem w przeszłości było wykorzystanie w liturgii. Szybkie zużywanie się szat uniemożliwiało prowadzenie nadzoru nad ich przekształceniami. Tym sposobem liczne zbiory paramentów uległy w przeszłości ingerencjom naprawczym i niejednokrotnie traciły one walory artystyczne, historyczne i naukowe.

Krytyczny przegląd zabiegów konserwatorskich podejmowanych w przeszłości względem paramentów liturgicznych daje nam dziś podstawę do przemyśleń, wyciągnięcia wniosków i w konsekwencji do poszukiwania właściwego sposobu postępowania. Zgłębiając jednak podstawy i przyczyny różnych, nie zawsze poprawnie przeprowadzonych prac, dochodzimy do wniosku, że to właśnie te działania pozwoliły obiektom przetrwać do dziś. Brak możliwości zastosowania paramentów tekstylnych w liturgii, zgodnie z różnie interpretowanymi wytycznymi liturgicznymi, prowadził w przeszłości do ich wyrwania z kontekstu poprzez przekazywanie innym parafiom, przekształcania, demontaż, przesycia czy nawet ich dematerializację i znikanie z kart inwentarzy. Rozszerzone badania ukazują także sposób, w jaki w przeszłości rozumiano pojęcie opieki nad tekstyliami liturgicznymi, wskazują też, które klasztory czy świeckie warsztaty specjalizowały się w działalności naprawczej. Ocena stanu zachowanych do dzisiaj historycznych paramentów stanowi prezentację tego, jak wyglądała moda, tradycja czy przepisy kościelne dyktujące konieczność przeprowadzenia zmian w kroju szat, co tłumaczy przeprowadzone działania mające decydujący wpływ na tkaniny, które przetrwały w skarbcach i zakrystiach kościelnych.

Nadrzędnymi wartościami obiektów zabytkowych są wartość historyczna, wartość artystyczna i wartość naukowa, ponadto autentyczność, integralność czy czytelność przekazu historycznego [Pawłowska 2002, s. 43; Rouba 2008a, s. 40; Szmygin 2011, s. 77–78; Gawlicki 2014, s. 130–133].

Zachowane do dzisiaj tekstylia są zapisem upływającego czasu – zapis ten ma formę uszkodzeń, śladów użytkowania czy nawarstwień będących wynikiem dawnych działań naprawczych. Powracając do celu opracowania związanego z oceną wpływu ingerencji naprawczych na wartości obiektów, należy uznać, że wnioski są uzależnione od kontekstu, w tym funkcji użytkowej obiektów pełnionej w przeszłości. Z jednej strony zaistnienie dawnych reperacji było wynikiem pewnych decyzji związanych z koniecznością utrzymania pierwotnej funkcji paramentów, z drugiej – brak tych działań mógłby doprowadzić do odsunięcia zniszczonych szat z użytku, a w konsekwencji do ich utracenia.

Na sposób traktowania zabytków tekstylnych wpływ miały czynniki wynikające z przepisów, tradycji, błędów

of damage. Queries and pre-conservation research allow us to reliably gain insight into the object, reconstruct its history, and read documented information [Mirek 2011, p. 49; Fortuna-Marek 2015, pp. 53, 148–149; Krupa 2023, p. 396].

The loss of the heritage values of many paraments is a consequence of the accumulation in church treasures of a large number of textiles whose primary purpose in the past was use in the liturgy. The quick accumulation of wear and tear of the robes made it impossible to supervise their modification. Thus, numerous collections of paraments have undergone reparatory interference in the past and have often lost their artistic, historical and academic value.

Today, a critical review of conservation treatments undertaken in the past with regard to liturgical paraments gives us a basis for reflection, drawing conclusions and, consequently, seeking the right course of action. However, investigating the fundamentals and causes of certain works, which had not always been done correctly, we can conclude that it is these actions that allowed the heritage assets to survive into the present. The inability to use a textile parament in the liturgy, according to variously interpreted liturgical guidelines, has in the past led to them being taken out of their original context via transfer to other parishes, transformation, dismantlement, resewing, or even dematerialization and disappearance from inventory sheets. Expanded research has also found how the concept of maintaining liturgical textiles was understood in the past, and indicates which monasteries or lay workshops specialized in their repair. The assessment of the condition of historical paraments preserved to this day is a presentation of how fashion, tradition or church regulations dictated the need to carry out changes in the cut of vestments, which explains actions that had a decisive impact on the fabrics that survive in church vaults and sacristies.

The major values of historic assets are historical value, artistic value and academic value, as well as authenticity, integrity and clarity of historical testimony [Pawłowska 2002, p. 43; Rouba 2008a, p. 40; Szmygin 2011, pp. 77–78; Gawlicki 2014, pp. 130–133].

Textiles preserved to this day are a record of the passage of time—this record takes the form of damage, traces of use or layering resulting from past repair efforts. Returning to the purpose of this study, namely assessing the impact of reparatory interventions on the values of heritage assets, it should be acknowledged that the conclusions depend on the context, including the objects' past use. On the one hand, the occurrence of the old repairs was the result of certain decisions related to the need to maintain the original function of the parament, on the other, the absence of these actions could lead to the removal of damaged vestments from use, and consequently their loss.

The treatment of textile heritage assets has been influenced by factors arising from regulations, tradition, human error or social expectations. However, it

ludzkich czy oczekiwań społecznych. Trudno jednak zarzucić wykonawcom dawnych napraw, także tych niefachowych, że nie kierowali się troską, wykonując swoją pracę.

Stan zachowanych do dzisiaj paramentów tekstylnych nie zawsze wynika z właściwie rozumianych ustawowych zasad opieki nad zbiorami. Perspektywą do dalszych badań nad paramentami liturgicznymi powinna być prewencja, która jest podstawą zachowania zabytków dla przyszłych pokoleń, w zbiorach gromadzonych w zasobach kościelnych. Brak stałej profilaktyki, przewidywania ryzyka wystąpienia różnych zagrożeń, powoduje, że działalność zachowawcza przestaje być skuteczna, a zabiegi ingerujące w strukturę obiektu stają się koniecznością. Ochrona zabytku, w tym także konserwacja, musi być poprzedzona dogłębnym zrozumieniem zawartego w nim przekazu historycznego, określeniem, jakich informacji obiekt jest nośnikiem i która z nich ma wartość podstawową, a która wtórną, a także jaka jest rola tego obiektu w zespole, kontekście, w obszarze, na którym się znajduje. Tylko w ten sposób, kierując się indywidualnym podejściem do każdego obiektu i zasadami etyki, można określić właściwy sposób postępowania.

is hard to accuse those who made the historical repairs, including the unprofessional ones, of not being guided by care when doing their work.

The condition of the textile paraments preserved to this day is not always due to properly understood statutory principles of collection maintenance. The perspective for further research on liturgical paraments should be prevention, which is the basis for preserving heritage assets for future generations, gathered in church collections. The lack of ongoing prevention, foreseeing the risks of possible threats, means that conservation ceases to be effective, and procedures that interfere with an object's structure become a necessity. The protection of a heritage asset, including conservation, must be preceded by a thorough understanding of the historical message contained in it, determining what information the object carries and which of it is of primary and secondary value, as well as what role the object plays in its ensemble, the context, the area in which it is located. Only in this way, guided by a case-by-case approach to each object and ethical principles, can the right course of action be determined.

Przypisy

- ¹ Rozpoznanie stanu zachowania tekstyliów liturgicznych z wyposażenia krakowskich kościołów i klasztorów zostało zrealizowane w ramach projektu Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie finansowanego z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki: „Wykonanie interdyscyplinarnej bazy danych dokumentującej jedwabne tkaniny z zasobów kościelnych Krakowa z czasów od XV do końca XVII wieku w oparciu o inwentaryzację i digitalizację danych w latach 2015–2021”, główny wykonawca dr Natalia Krupa. Wiedzę o stanie paramentów liturgicznych w zbiorach kościołów diecezji zgromadzono podczas prac konserwatorskich Pracowni Badań i Konserwacji Tkanin UPJPII w Krakowie.
- ² Jak pisze Anna Markiewicz, decyzje te zyskiwały akceptację jako wyraz należycie sprawowanej opieki: „Przeclaw Niewiarowski dał się poznać jako zapobiegliwy gospodarz, dbający o naprawę i ponowne wykorzystanie sfatygowanych i wysłużonych szat liturgicznych, co zaowocowało licznymi przeróbkami starszych ornatów. Przykładem może być sprawienie przez tegoż przeora nowej, haftowanej złotem i srebrem kolumny do altembasowego ornatu przekazanego klasztorowi przez rodzinę Tęczyńskich, a więc szaty liturgicznej o zapewne jeszcze średniowiecznej proveniencji” [Markiewicz 2022, s. 61–62].
- ³ Altembas – tkanina z grupy aksamitów o wzorze utworzonym z okrywy włókiennej ciętej na dwóch lub kilku wysokościach, często z metalowymi wątkami ozdobnymi. Altembas wykonywano w XV–XVII w. we Włoszech i w Turcji. Wykorzystywano go do szycia kosztownych strojów świeckich i szat liturgicznych [Michałowska 2006, s. 15].
- ⁴ Wyniki badań wykonanych przez dr hab. inż. Katarzynę Lech [2017, s. 312–313, 322] przy wykorzystaniu HPLC-UV-Vis-ESI MS/MS wskazują, że nie tylko welum, ale cały komplet szat był w przeszłości kilkakrotnie farbowany i podbarwiany barwnikami syntetycznymi.

Footnotes

- ¹ Identification of the state of preservation of liturgical textiles from Cracow's churches and monasteries was carried out as part of a project by the Pontifical University of John Paul II in Cracow, funded by the National Program for the Development of the Humanities: “Creation of an interdisciplinary database documenting silk textiles from the ecclesial stock of Cracow from the fifteenth to the end of the seventeenth century based on inventory and data digitization in 2015–2021,” main contractor: Doctor Natalia Krupa. Insight into the condition liturgical paraments in the collection of the diocese's churches was collected during conservation work by the UPJPII Laboratory of Research and Conservation of Historic Textiles in Cracow.
- ² As Anna Markiewicz writes, these decisions were gaining acceptance as an expression of duly administered care: “Przeclaw Niewiarowski came to be known as a foresighted steward, who took care to repair and reuse worn and frayed liturgical vestments, which resulted in numerous alterations to older chasubles. One example of this is the addition by the same prior of a new gold and silver embroidered column for the altembas chasuble given to the monastery by the Tęczyński family, and thus a liturgical vestment that was possibly of medieval origin” [Markiewicz 2022, pp. 61–62].
- ³ Altembas – a fabric from the velvet group, with a pattern formed of pile cut in two or more levels, often with decorative metal wefts. Altembas was made in between from the fifteenth through the seventeenth centuries in Italy and Turkey. It was used to sew expensive secular garments and liturgical vestments [Michałowska 2006, p. 15].
- ⁴ The results of a study by Doctor Katarzyna Lech [2017, pp. 312–313, 322] using HPLC-UV-Vis-ESI MS/MS indicate that not only the velum, but the entire set of robes had been dyed and colored several times in the past with synthetic dyes.

⁵ Podczas konserwacji obiektu w 2015 r. usunięto dawne naprawy, odkrywając oryginalnie zachowane ściegi i rysunek kompozycji figuralnej, co zawarto w dokumentacji konserwatorskiej „Dokumentacja prac konserwatorskich. Ornat z gotyką pretekstą ze zbiorów kościoła św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Wolbromiu” autorstwa Natalii Krupa.

⁵ During the conservation of the object in 2015, the old repairs were reversed, uncovering the original surviving stitches and the drawing of the figural composition, as included in the conservation documentation “Dokumentacja prac konserwatorskich. Ornat z gotyką pretekstą ze zbiorów kościoła św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Wolbromiu” by Natalia Krupa.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Andrzejewska Ewa, *Skarby z dawnej zakrystii. Zabytkowe szaty liturgiczne z sanktuarium św. Józefa w Kaliszu*, Kalisz 2018.
- Bender Agnieszka, *Wtórne wykorzystanie wzorzystych tkanin jedwabnych i haftowanych w szatach liturgicznych w XVII–XVIII wieku. Recykling w rzemiośle artystycznym*, [w:] *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 11: *Tradycja i innowacja w sztuce nowożytnej*, red. Irena Rolska, Krzysztof Gombin, Lublin 2012.
- Bender Agnieszka, *Wzorzyste włoskie tkaniny jedwabne z polskimi herbami w XVI i XVII wieku*, [w:] *Pod niebem Północy. Z dziejów polsko-włoskich związków artystycznych*, red. Piotr Kondraciuk, Zamość 2010.
- Biedrońska-Słota Beata, *Zabytkowe szaty liturgiczne przechowywane w kościołach i muzeach*, [w:] *Tekstylii w zbiorach sakralnych. Inwentaryzacja, konserwacja, przechowywanie*, red. Helena Hryszko, Anna Kwaśnik-Gliwińska, Monika Stachurska, Warszawa 2013.
- Czerner Olgierd, *Wartość autentyzmu w zabytkach*, „Ochrona Zabytków” 1974, t. XXVII, nr 3.
- Czyżewski Krzysztof J., „More Romano”. O nowym stylu szat liturgicznych po Soborze Trydenckim na przykładzie paramentów katedry krakowskiej, [w:] *Haftowane szaty liturgiczne a tradycja kościoła. Teksty referatów wygłoszonych podczas sesji naukowej 8 czerwca 2005*, Kraków 2005.
- Dokumenty duszpastersko-liturgiczne Episkopatu Polski (1966–1998)*, red. Czesław Krakowiak, Leszek Adamowicz, Lublin 1999.
- Fortuna-Marek Anna, *Analiza zagrożeń w planach zarządzania dobrami kulturowymi światowego dziedzictwa*, [w:] *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa 2015.
- Gawlicki Marcin, *Funkcja zabytku – wyznacznik wartości czy pole konfliktów?*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa 2014.
- Golonka Jan, *Szaty liturgiczne w czynnościach kultu Bożego. Kilka uwag w związku z badaniami nad zbiorem jasnogórskim*, [w:] *Tekstylii w zbiorach sakralnych. Inwentaryzacja, konserwacja, przechowywanie*, red. Helena Hryszko, Anna Kwaśnik-Gliwińska, Monika Stachurska, Warszawa 2013.
- Hryszko Helena, *Problematyka przekształceń paramentów liturgicznych*, [w:] *Tekstylii w zbiorach sakralnych. Inwentaryzacja, konserwacja, przechowywanie*, red. Helena Hryszko, Anna Kwaśnik-Gliwińska, Monika Stachurska, Warszawa 2013.
- Kalfas Barbara, *W trosce o narodowe dziedzictwo. Historia konserwacji tkanin ze skarbca katedry na Wawelu*, [w:] *Konserwacja tkanin ze skarbca katedry na Wawelu dawniej i dziś*, red. Barbara Kalfas, Magdalena Naruszewicz, Natalia Krupa, Kraków 2017.
- Krupa Natalia, *Konserwacja jedwabnego obicia ze ścian kapitułarza Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej – strategia zarządzania projektem ochrony*, [w:] *Studia z dziejów katedry na Wawelu*, red. Ewelina Zych, Kraków 2023.
- Krupa Natalia, *Stan zachowania i przebieg konserwacji jedwabnego obicia ze ścian kapitułarza Krakowskiej Kapituły Katedralnej*, [w:] *Tkaniny obiciowe ze ścian kapitułarza Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej. Historia, konserwacja i dokumentacja*, red. Natalia Krupa, Kraków 2021a.
- Krupa Natalia, *Tkaniny zabytkowe z okresu od XV do XVII wieku ze zbiorów krakowskich kościołów i klasztorów*, t. 1, Kraków 2021b.
- Krupa Natalia, *Włoskie tkaniny aksamitne z XV i XVI wieku w zabytkowych tekstyliach ze skarbca katedry na Wawelu*, Kraków 2013.
- Kruszyński Tadeusz, *O naprawianiu starych tkanin kościelnych*, [w:] *O polskiej sztuce religijnej*, red. Jerzy Langman, Katowice 1932.
- Kruszyński Tadeusz, *Ornat Piotra Kmity i ołtarz św. Antoniego fundacji Kmitów w katedrze wawelskiej*, Kraków 1930.
- Lech Katarzyna, *Współczesne spojrzenie na XV-wieczny ornat. Wstępna identyfikacja barwników za pomocą HPL-C-UV-Vis-ESI MS/MS*, [w:] *Konserwacja tkanin ze skarbca katedry na Wawelu dawniej i dziś*, red. Barbara Kalfas, Magdalena Naruszewicz, Natalia Krupa, Kraków 2017.
- Markiewicz Anna, „DEI AUXILIO ET MUNIFICENTIA BENEFactorum”. Kilka uwag o działalności fundacyjnej przeorów klasztoru Dominikanów w Krakowie w XVII wieku, „Rocznik Krakowski” 2022, t. LXXXVIII.
- Michałowska Marta, *Leksykon włókiennictwa*, Warszawa 2006.
- Mirek Zbigniew, *Monitoring miejsc światowego dziedzictwa*, [w:] *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa. Podsumowanie projektu: Doskonalenie systemów ochrony i zarządzania dóbr wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO – opracowanie deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości i wskaźników monitoringu na podstawie doświadczeń*

- Norwegii i Polski, red. Bogusław Szmygin, Warszawa 2011.
- Murzyn-Kupisz Monika, *Barbarzyńca w ogrodzie? Dziedzictwo kulturowe widziane z perspektywy ekonomii*, „Zarządzanie Publiczne” 2010, nr 3 (13).
- Nowowiejski Antoni Julian, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. 2, cz. 1: *O środkach rozwinięcia kultu*, Warszawa 1902.
- Pasierb Janusz Stanisław, *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, Warszawa 2001.
- Pawłowska Krystyna, *O wartości zabytków*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kulturowego. Zarządzanie i partycypacja społeczna*, red. Krystyna Pawłowska, Magdalena Swaryczewska, Kraków 2002.
- Piccolo Paci Sara, *Storia delle vesti liturgiche. Forma, immagine e funzione*, Milano 2008.
- Piwocka Magdalena, *O tkaninach, które zdobią i znaczą*, [w:] *Tekstylia w zbiorach sakralnych. Inwentaryzacja, konserwacja, przechowywanie*, red. Helena Hryszko, Anna Kwaśnik-Gliwińska, Monika Stachurska, Warszawa 2013.
- Rouba Bogumiła J., *Autentyczność i integralność zabytków*, „Ochrona Zabytków” 2008a, nr 4.
- Rouba Bogumiła J., *Projektowanie konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków” 2008b, nr 1.
- Siwek Andrzej, *Monitoring zabytków w kontekście zarządzania miejscem światowego dziedzictwa*, [w:] *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa 2015.
- Skrzydłowska Beata, *Ochrona zabytków sztuki kościelnej na podstawie dokumentów kościelnych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1997, t. 67.
- Stachurska Monika, *Średniowieczna estetyka proporcji jako wyznacznik założeń prac konserwatorskich przy późnogotyckiej haftowanej pretekście ornatu ze skarbca jasnogórskiego*, „Architecturae et Artibus” 2016, t. 8, nr 4.
- Szmygin Bogusław, *Słowo wstępne*, [w:] *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa 2015.
- Szmygin Bogusław, *Wskaźniki w monitoringu dóbr światowego dziedzictwa*, [w:] *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa. Podsumowanie projektu: Doskonalenie systemów ochrony i zarządzania dóbr wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO – opracowanie deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości i wskaźników monitoringu na podstawie doświadczeń Norwegii i Polski*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa 2011.
- Taszycka Maria, *Włoskie jedwabne tkaniny odzieżowe w Polsce w pierwszej połowie XVII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971.
- Urban Jacek, *Katedra na Wawelu po 1918 r.*, Kraków 2008.
- Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa 2012.
- Zieliński Chwalisław, *Sztuka sakralna*, Poznań–Warszawa–Lublin 1960.

Dokumentacja / Documentation

Krupa Natalia, „Dokumentacja prac konserwatorskich. Ornat z gotyką pretekstą ze zbiorów kościoła św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Wolbromiu”, Kraków 2015.

Normy / Standards

Konserwacja dóbr kultury. Ogólne terminy i definicje, PN EN 15898:2011 P.

Streszczenie

Celem artykułu jest charakterystyka wpływu przekształceń paramentów tekstylnych na ocenę wartości zabytku i jakości przekazu historycznego. Szaty liturgiczne zgromadzone w skarbcach i zakrystiach kościelnych obrazują różnorodne przemiany stylowe zachodzące we wzornictwie tekstylnym w ciągu wieków. Bogactwo treści uzyskanych w toku analizy kroju szat, kompozycji tkanin i motywów dekoracyjnych pozwala na odtworzenie historii mody, układu relacji społecznych czy stosunków handlowych. Zdecydowana większość tekstyliów była poddawana naprawom i przekształceniom. Stan zachowania materiału badawczego, jakim dziś dysponujemy, wynika z wielu modyfikacji i przemian w zakresie motywów dekoracyjnych, a także nawarstwień tkanin, stanowiących wynik dawnych reperacji i uzupełnień. Na wybranych przykładach szat liturgicznych ukazano zakres szkód, jakie spowodowano w wielu zabytkach tekstylnych, przedkładając utrzymanie ich funkcji użytkowej nad autentyczność formy, treści oraz wartości, których obiekt jest nośnikiem.

Abstract

The goal of this paper is to characterize the impact of textile parament transformation on assessing a historic asset's value and the quality of historic accounts. The liturgical vestments collected in church treasuries and sacristies illustrate the various stylistic transformations that have taken place in textile design over the centuries. The wealth of content obtained in the course of analyzing the cut of garments, the composition of fabrics and decorative motifs makes it possible to reconstruct the history of fashion, the system of social or commercial relations. The vast majority of textiles have been subjected to repairs and alterations. The state of preservation of the research material we have today stems from the numerous modifications and changes in decorative motifs, as well as fabric stratification, which is the result of historic repairs and restorations. Using selected examples of liturgical vestments, this paper demonstrates the extent of the damage to many textile heritage assets, putting first the maintenance of their utilitarian function over the authenticity of form, messaging and values that each object carries.

Barbara Stec*

orcid.org/0000-0002-8366-0367

Scale as a Factor of Rootedness of Architecture on the Example of Kengo Kuma's Danish Project

Skala jako czynnik zakorzenienia w architekturze na przykładzie duńskiej realizacji Kengo Kumy

Keywords: place, cultural heritage, architecture, museum-garden, H.C. Andersen Museum

Słowa kluczowe: miejsce, dziedzictwo kulturowe, architektura, muzeum-ogród, Muzeum H.Ch. Andersena

Introduction

The extension of museums in the space of historic cities places the problem of architectural and urban scale at the center of the matter of preserving cultural heritage. Scale, which expresses both the relationship between the size of architecture and that of humans, as well as between that of architecture and its surroundings, was and remains an element of urban composition used to create landmarks and contrasts or, conversely, an order based on harmony and respect towards the historic structure of the city. Considering that building use programs and thus the architecture of museum extensions are often oversized, scale was investigated as a factor in the rootedness of architecture and in the methodology of preserving cultural heritage.

This study aimed to answer the following questions: 1) what is the role and value of the architectural and urban scale in the method of rooting architecture in a historic city's structure and the methods of valuation cultural heritage used in a given area, 2) what are the means of operating with scale that serve to root architecture in an urban setting of high cultural value. The study was intended to demonstrate whether, and if so then to what degree, the method of rooting architecture corresponds to methods of assessing and preserving architectural and urban heritage. This is the essential research gap.

The following substantive limitations were adopted: 1) – in architecture, scale has a mathematical and psychological meaning; the first meaning denotes “size, a dimensional dependence between the object investigated and the adopted reference, e.g., the meter [...], the actual, objective, absolute dimension of the object” [Lenartowicz 1997, p. 128], and the second refers to the human perception of scale in a given place; 2) – rooted architecture displays particularly strong links to place; it “Used of the Character of the Land” [Kuma 2005], and it is organic, as defined by Kuma [2009, 2020; Stec 2021, 2022], 3) – place means an area with a specific geographical location together with its environment, i.e. inanimate and animate elements, natural and created as a result of human activity; the character of a place¹ consists of its cultural and natural heritage, including its *genius loci* [Norberg-Schulz 1979], 4) – urban structure includes the urban fabric (i.e., various types of houses) and the urban skeleton that binds it together (a system of roads, squares, parks, gardens) [Zuziak 2008].

The research method consisted of a case study, an analysis of the literature and doctrinal documents. The case used in the study, selected due to its representativeness of architecture rooted in a place as proposed by Kengo Kuma and contemporary conservation methods, was the new H.C. Andersen Museum (2022) designed in Odense, Denmark, by Kengo

* D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University, Faculty of Architecture and Fine Arts

* dr hab. inż. arch., Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, Wydział Architektury i Sztuk Pięknych

Cytowanie / Citation: Stec B. Scale as a Factor of Rootedness of Architecture on the Example of Kengo Kuma's Danish Project. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 83:148–157

Otrzymano / Received: 4.04.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 20.05.2025

doi: 10.48234/WK83KUMA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Kuma & Associates. The building's use and the historical context of Odense make this case a clear and explicit illustration of the problem of architectural and urban scale in a small city. In terms of heritage valuation, reference was made to the document "IEA-SHC TASK59: FACT SHEET Multidisciplinary planning process: Enhancing the use of the European standard EN 16883:2017," [Buda, Bröstrom, n.d.] which describes eleven methods in conservation design (this document facilitates the practical application of the European standard EN 16883:2017). Specifically, reference was made to the Danish SAVE method (Survey of Architectural Values in the Environment) in which the heritage values are assessed using five parameters: architectural value, cultural-historic value, originality, environmental value, and technical value. Attribute Significance assessment was also referenced [Buda, Bröstrom, n.d.], which is structured around four key elements: scale levels (area, ensemble, building, building elements), attributes, heritage significance and aspects. The analysis of authenticity in cultural heritage protection in Denmark was also referenced [Dueholm, Smed 2014].

In terms of the rooting of architecture, the main sources are Kuma's texts: his book *Anti-Object: The dissolution and desintegration of architecture* [2008], where the strategies of designing architecture in the type of an anti-object are discussed, among others the strategy of disappearing, making connections, minimizing, erasing, breaking architecture into particles. This was followed by the book *Materials, Structures, Details* [2004], from where data on the scale of elements in the architectural layers in Kuma's projects were taken, the article *Architecture Making Maximum Use of the Character of the Land will be the Norm In the Twenty-first Century* [2005] explaining Kengo Kuma's idea of design. From Kuma's books: *Studies in Organic...* [2009] and *L'Architecture naturelle* [2020], explanations on architecture's role as a mediator between place and humans were taken. The analysis of Kuma's projects refers to the catalog [2021] and the website of Kengo Kuma & Associates. Studies containing interpretations of the idea of rooted architecture are also a source for the analysis [Stec 2021, 2022, 2024].

Architecture rooted in the city according to Kengo Kuma

In his idea of design, Kengo Kuma assumes that architecture, like a living organism such as a plant, is not a collection of autonomous forms, organs and functions, but exists in a process of constantly changing and interchangeable relationship with its environment, in this case the historical urban environment. This process involves building, destroying and rebuilding architecture [Kuma 2009, pp. 056, 058; Stec 2021, 2022, 2024]. Like a plant that nourishes, breathes and changes in relationship with a place through its above-ground and root structures, usually hidden in the soil, natural archi-

tecture enters into a relationship with the city in processes that are visible and obscured from sight. Kuma distinguishes in architecture the layer of its production, which can be compared to the roots of a plant and its life processes (this includes the tectonics of buildings and partitions, the building's use) and the layer of its appearance (which is photographable), and states that, since the early twentieth century, since the commercial treatment of architecture as a commodity has increased and high technology has overcome local design limitations, these two layers have become increasingly separated. Kuma proposes a return to the natural connectivity of these layers. In this natural state, the appearance of the architecture expresses and even gently exposes the processes of its production and use. Kuma also relates the layers of appearance and production to place, and argues that for architecture to take root, it is also necessary for it to have an authentic connection with the place: both its appearance, i.e., the landscape, and its hidden material: the cultural, natural and utilitarian processes that create its character. The rootedness of architecture is created as a result of the interconnectedness of all these layers, belonging to both architecture and place. This multilateral relationship creates strong design constraints.²

In historical urban contexts, the full realization of this idea seems difficult to achieve, but it can provide a model for a design method aimed at identifying and gently exposing through architecture—the character of a place, its tectonics and *genius*, and through place—the character, tectonics and content of architecture.

An important aspect of the rooting of architecture in the historical structure of the city is its mediation between humanity and the environment. The result of this mediation is an anti-object [Kuma 2008], that is, an architecture united with its environment to the effect of disappearing into it.

Value of scale in the rootedness of architecture in a city and in heritage preservation methods

In mathematical terms, the scale of architecture can be referred to its vertical and horizontal dimensions. From the point of view of a person standing on the ground, the vertical dimension is perceived in its entirety at a moment's notice, even when it exceeds the size of the human body many times over, while the horizontal dimension is usually perceived in fragments and in foreshortened perspectives, not easily estimated behind the scenes of other structures. For this reason, urban landmarks tend to be tall buildings, not the longest or largest in area. In behavioral terms, the horizontal vastness of architecture is experienced by a person as they move along its walls, and the vertical vastness is experienced in a single glance without moving. The vertical size is therefore difficult to hide and is obtrusive in a city's skyline.

The scale of architecture also applies to building mass in relation to the human body. It cannot be

measured in a mathematical sense, but expresses an important proportion in human perception of the environment: between the mass and weight of a human being and the nature that makes up its natural environment (such as plants, but also hills) and the mass (and weight) of buildings. This term, used by Peter Zumthor [2014] in considering the scale of housing estate, was proposed in the study as a proxy for the scale of architecture in terms of the idea of rootedness and in the philosophy of heritage protection.

The scale of the city is determined geographically by its topography and geological, hydrographic, climatic and seismic conditions. Scale is also cultural, co-creating the meanings and symbolism of buildings, aesthetic and style principles. The scale is part of the city's landscape and acts of city's construction. This can be seen in ancient structures and buildings, whose construction techniques, wall thickness or size of apertures depend on the size of stones possible to obtain in specific socio-economic conditions.

Scale-related conditions are essential design constraints that rooted architecture must accept. This is done by matching the dimensions of architecture to the scale of elements characteristic of the local heritage, taking human scale and the historical structure of the place as an obligatory reference of building size and mass, breaking an enormous monolithic mass into particles and "partalized" architecture [Kuma 2004, p. 14] using the openwork and rarefied structures that interweave with the structure of cultural and natural heritage, using materials that transmit and reflect light for the effects of blending architecture with the environment and reflecting this environment in the wall surfaces, and adopting the scale of local trees as an indicator of self-regulating development. This makes the scale of architecture one of the most important factors in harmoniously linking a building with its urban cultural and natural heritage (in an anti-object strategy). Kuma [2004, 2008, 2021] treats scale as a mediating factor between human beings and place, which expresses his thought: "The body, matter and the environment repeatedly engage in a dialogue until certain dimensions are achieved" [Kuma 2009, p. 060]. In this dialogue, it is important to match the dimensions of architectural structures with those of humans,³ especially their hands, which have the ability to process materials.

The scale of a historical city should be seen as a cultural heritage value. In reference to the SAVE method, it should be analyzed in five categories: 1) architectural value, 2) cultural-historic value, 3) originality, 4) environmental value (including urban value), 5) technical value (materials and their processing, structural techniques). In reference to the Attribute Significance assessment method [Buda, Bröstrom, n.d.], scale should be seen as an attribute heritage significance and aspect in reference to the city's area, namely its fabric and structure (which include transport and circulation infrastructure and urban green-

ery), the ensemble, the building and the details of the fabric and structure.

Scale of the H.C. Andersen Museum in Odense as an urban / environmental value, architectural value, technical value, cultural-historic value (SAVE) and Attribute of heritage (Attribute Significance assessment)

To Kuma [2021, p. 128] architectural and urban scale proved to be a key element of the new H.C. Andersen Museum in Odense, Denmark, "in the heart of the city where Andersen was born."⁴ It was recognized as an design constraint that reflects the city's history.

Odense was founded in the tenth century and is one of Denmark's oldest cities,⁵ and today is the country's third-largest (with an area of 304.3 km² and a population of just over 200,000), located on Funen. It played an important role during the Middle Ages and Renaissance, when trade and commerce were key elements of urban life and development. The importance of Odense at the time is evidenced by the fact that Danish Queen Christina (who died here in 1521) chose it as her residence in the sixteenth century. It developed especially in the eighteenth century due to trade with Lübeck and Norway. From the nineteenth century onward, Odense had been industrializing to such an extent that in the twentieth century it was the country's largest industrial city outside the capital, with large companies of Danish business pioneers C.F. Tietgen and Thomas B. Thrig. After the financial crisis at the beginning of the twenty-first century, the city allocated DKK 34 billion for revitalization and development, including the construction of a light rail, the revitalization of the center (with the Andersen Museum) and the harbor area, and the construction of a new university campus. Modern Odense is a center of robotics and technology: computers, airports and UAVs, but also a center of culture and tourism abounding in architectural and urban monuments. The city's structure is also made up of numerous historic parks and gardens.

The city's history is recorded in its urban structure and scale. The current center of Odense stretches between Østre Stationvej with Kongens Haven Park to the north and the park zone to the south and southeast. Relics of traditional medieval and Renaissance urban fabric: half-timbered and wooden houses are scattered throughout the new development. Their concentration is found in a well-preserved historic structure in the eastern part of Odense, with a characteristic scale of the urban skeleton: winding, narrow cobblestone streets. The City Museum is located in this part of the city, which includes the urban fabric and skeleton of the entire district. To the north, the area is occupied by the humblest and smallest scale medieval houses once inhabited by the poorest social group. This is where the house where Andersen was probably born is located⁶ (Fig. 1).



Fig. 1. H.C. Andersen's birth house, from the outside; all photos by B. Stec

Ryc. 1. Dom, w którym urodził się H.Ch. Andersen, od zewnątrz; autorką wszystkich zdjęć jest B. Stec

Due to its historic nature, Odense's urban structure (fabric and structure) is its cultural heritage. Thus, the scale of the fabric and urban structure of Odense, especially its eastern part, is a heritage value in five categories: architectural (A), cultural-historic (C-H), originality (O), environmental (E), and technical (T), as per SAVE. In Attribute Significance assessment, scale can be seen as an attribute significant cultural heritage (AS) of urban fabric and the skeleton (structure) on different levels, from the area level, to those of the ensemble, building, and detail.

The project for the new Andersen Museum was a revaluation in the urban sense, as it was part of Odense's development plan to close a section of the four-lane Thomas B. Thriges Gade expressway (built in the 1960s) and create a new connection between the disparate parts of the city: the medieval and modern, drastically cut off by this way [Harnow 2022]. As part of the revitalization, the section of this street was closed to be replaced by a light rail connecting northern and southern Odense (Fig. 2). The revitalization plan called for the 10,000 m² plot for the new Andersen Museum to also include a part of a new light rail, pedestrian and bicycle transportation zone. The plot occupies the area bounded to the north and east by old streets with medieval buildings, to the south by new residential 2 or 3-story, and to the west by 3 or 4 or 5-story buildings.

The contrast between old and modern buildings is due to the different scales: the height and size of the houses, the building mass of the urban structure, and the degree of regularity and fragmentation. The modern district has wide, straight high-speed streets and several-story buildings, usually made of brick in shades of brown, red and ochre.

Kuma designed the zone between the areas, which differ so sharply in scale, as a museum-garden space⁷ taking the scale of the district's historical and natural heritage as the primary reference for the architecture (value E and C-H). The garden was developed in co-operation with Danish landscape architects MASU Planning. The design, which includes a garden and the



Fig. 2. Odense – green streetcar track in place of removed four-lane road; to the left is the new H.C. Andersen Museum designed by Kengo Kuma Associates; 2022

Ryc. 2. Odense – zielony tor trolejbusowy zamiast zlikwidowanej czterojezdniowej drogi; po lewej widoczne Muzeum H.Ch. Andersena zaprojektowane przez firmę Kengo Kuma & Associates; 2022

Tinderbox cultural center, significantly expanded the pre-existing museum, of which the corner one-story house of the writer's birth⁸ at the intersection of Hans Jensens and Bangs Boder streets and built in 1930 Memorial Hall, an octagonal building covered with a pyramid, concealing a painted panorama inspired by Andersen's autobiography *The Fairy Tale of My Life* (its final scene depicts the granting of honorary citizenship to Andersen in Odense in 1867) remains. The buildings have been adapted by Kuma for the new museum and are now accessible from inside. The total area of the new museum is 5,600 m² [Harnow 2022].

Kuma adhered to the height restrictions so that the new museum would not surpass Memorial Hall and the tallest of the medieval buildings. Limiting the height and scale of the building mass was probably the reason for an important decision: to place as much as two-thirds of the museum underground (Fig. 3). As a result, the larger above-ground portion of the plot was developed as a public garden with walking and bicycle paths (Fig. 4). In the garden from a curved walls of hedges mark the contours of the space underground. Paths equipped with steps or inclined platforms wind between the hedges, connecting different levels of the terrain.

In the cityscape, the new museum can be seen as a complex of oval pavilions growing in a garden laid out on different levels. Their scale maintains the value A and E (Fig. 5, 6). Closest to Andersen's birth house and Memorial Hall is the entrance pavilion with foyer and ticket offices, and the museum store pavilion connected to them. A café pavilion emerges from the garden to the west, and a pavilion with Ville Vau Wonderworld for children (workshops for children, including theater, stage design, costume design, and painting) in the south. The museum is approached, in addition to a path on the side of the streetcar line, by a gate adjacent to Andersen's birth house on Hans Jensen Street. Similarly to the other house flanking the birth house on

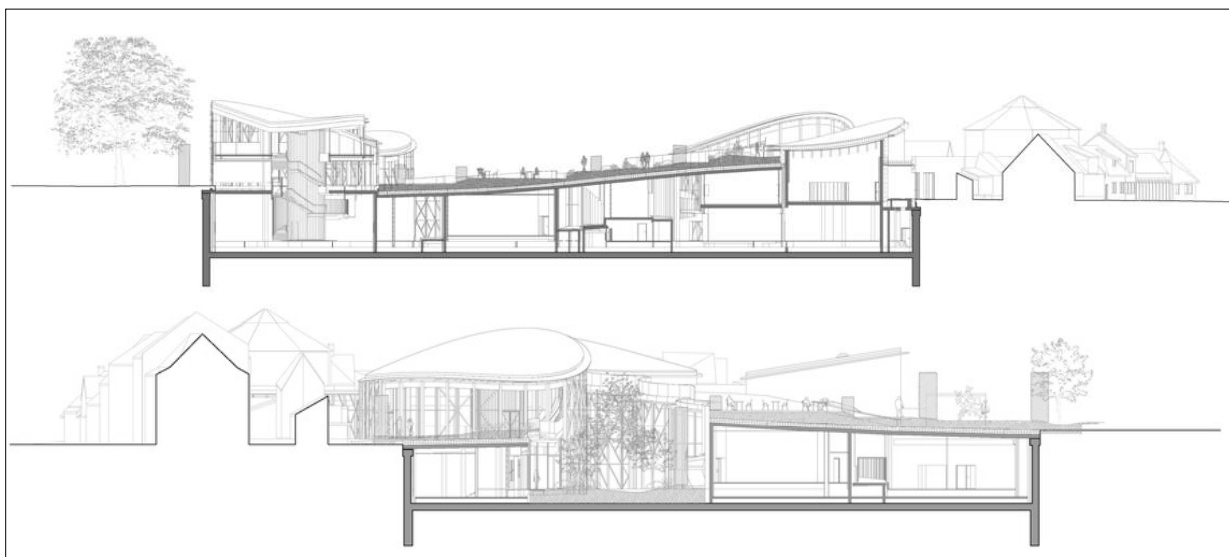


Fig. 3. The H.C. Andersen Museum, sections; source: H.C. Andersen Hus Museum / Kengo Kuma & Associates, ArchDaily (accessed: 22.04.2025)

Ryc. 3. Muzeum H.Ch. Andersena, przekroje; źródło: H.C. Andersen Hus Museum / Kengo Kuma & Associates, ArchDaily (dostęp: 22.04.2025)



Fig. 4. Bike path in the garden area of the H.C. Andersen Museum
Ryc. 4. Ścieżka rowerowa w strefie ogrodowej Muzeum H.Ch. Andersena

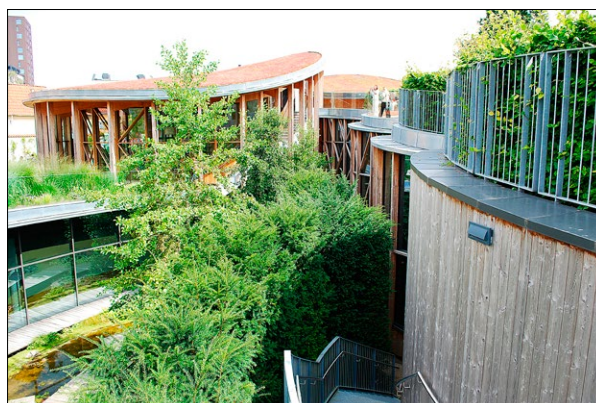


Fig. 5. The H.C. Andersen Museum
Ryc. 5. Muzeum H.Ch. Andersena



Fig. 6. The H.C. Andersen Museum, site plans in the urban context; source: Google Maps (accessed: 16.05.2025)

Ryc. 6. Muzeum H.Ch. Andersena, plany sytuacyjne w kontekście urbanistycznym; źródło: Google Maps (dostęp: 16.05.2025)



Fig. 7. The facade of the Museum at Bangs Boder street frontage
Ryc. 7. Fasada Muzeum w obrębie pierzei ulicy Bangs Boder



Fig. 8. H.C. Andersen's birth house, interior
Ryc. 8. Dom, w którym urodził się H.Ch. Andersen, wnętrze

the side of Bangs Boder (Fig. 7), it consists of an old house renovated by Kuma's office in cooperation with a local architect.

Andersen's birth house is extremely low, but its size is typical of old Odense, as evidenced by the craftsmen's houses in the City Museum. The house has been carefully conserved technically and stripped of furnishings, presenting the textures of the walls, floor and ceiling, that is, the pure architectural value, space and scale of the interiors (Fig. 8). Here, the respect for the scale value T is visible. The walls facing the courtyard are visible from inside the new museum (Fig. 9).

The Memorial Hall, also undergoing careful technical maintenance, is now located in its entire outline inside the museum, with only a portion of its tower rising above the roof of the new museum. Inside is a rotunda covered with a classical coffered dome with an oculus. The scale of this monument was a reference for the new pavilions and as an AS attribute.

Above-ground pavilions have wood-frame construction, with pine wood inside and larch wood outside. In the exterior walls, they reflect the design of Odense's traditional half-timbering and effectively blend the architecture into the garden (value T). Kuma justified the size of the pavilions by the need for a space illuminated by daylight: "The architectural structure is reduced to the programs that require natural light—their volumes above ground are minimized to the scale of small pavilions floating among the hedges, trees and green in the garden" [Kengo Kuma draws on fairytales for Hans Christian Andersen museum].

The exhibition is hidden underground in spaces with a reinforced-concrete structural system. The above-ground and below-ground oval forms are chained together by a tour path on a 130 m long ramp that descends 6 meters below grade and meanders around the oval forms. The new museum is therefore a single, multidimensional building, but due to most of it being located underground, it appears to be much smaller than it actually is. The above-ground part of the museum emerges in the garden as separate pavilions of

wood and glass. With their oval shapes, they support the form of the central Memorial Hall building (AS).

Although some underground spaces have a skylight or clerestory, they are most often deprived of daylight. However, the corridors leading to them are flooded with sunlight coming here from sunken gardens. Kuma writes: "Underground world is connected to the garden above through series of sunken garden that appears like a 'hole' on the ground, 'portal' from fairytale world to the world outside" [New Hans Christian Andersen Museum Kengo Kuma and Associates]. The museum has two sunken gardens, a larger and a smaller one. The larger one equipped with a path over a wetland with marsh vegetation belongs to the museum's closed zone. The smaller one, like the other sections of the garden, is open to the public, and it subducts to the entrance to the underground garage under the streetcar tracks. The gardens are equipped with benches. Inclined platforms and stairs lead to a garden level almost flush with the roofs of the pavilions allowing new viewpoints of the medieval district. From here one can see the harmony of the shades of the antique tile and the red lichen on the roofs of the pavilions (Fig. 10). The scale of these



Fig. 9. H.C. Andersen's birth house, from the interior of the museum

Ryc. 9. Dom, w którym urodził się H.Ch. Andersen, wnętrze muzeum



Fig. 10. The roof of the H.C. Andersen Museum with a panoramic view of the rooftops of the medieval buildings

Ryc. 10. Dach Muzeum H.Ch. Andersena z panoramicznym widokiem na dachy średniowiecznych budynków

paths refers to the scale of the historic skeleton (structure) considered as an AS attribute.

The sense of the museum's scale, especially that of its structural mass, has been modified via operating with sunlight. Illuminating the underground corridors with glazed walls open towards the sunken gardens effectively eliminates the sense of a monolithic and overwhelming concrete mass. This is also served by designing reflections in the glazed walls of the pavilions in their lower part.

To maintain the scale of the historic district, the size of elements easily recognizable in the structure of the museum's walls, floors and ceiling are important. Thus, the foyer and store have a clear structure made of wooden columns and ceiling beams radiating from them. Their scale corresponds to the size of a rather small tree. The columns that form the internal arcades of the pavilions are of similar size. Openwork structures made of wood that clearly reference tree trunks and crowns reinforce the similarity of the architectural elements to the garden's material and weaken the feeling of actual building mass. In a clear way, above-ground structures harmonize with the garden, and hidden underground, concrete—with the ground, that is, earth and rock. In a similar sense, the museum's sense of scale is influenced by the fine texture of the flooring: in the foyer and store, the floor is made of fine tiles of Nordic granite, similar to the cobblestone pavement of medieval streets, and in the interiors of other pavilions, floors and ash plank benches. Garden paths have a gravel surface or paved with cobblestone or small herringbone tiles. This confirms that scale of the historic urban fabric and skeleton as an AS attribute.

The composition of the architectural ensemble reflects the three parts of the museum exhibition: Life

– an above-ground part of the museum with a garden; Fairy Tale – an underground part dedicated to the interpretation of Andersen's twelve fairy tales; and Legacy – the birth house and Memorial Hall. The scale of each part is treated as an AS attribute and a C-H value.

At the Andersen Museum, several cultural meanings of a particular human scale can be identified, namely, the scale of the child: The museum – 1) was built in Odense in connection with Andersen's birthplace, – 2) includes the house where the writer lived during his childhood, – 3) reflects the world of fairy tales, primarily dedicated to children, – 4) includes the Ville Vau Wonderworld for children, – 5) was built in the vicinity of medieval houses so small that they resemble models for children's play.

Having the museum partially underground has a cultural basis, as it corresponds to the content of the museum read by Kuma [2021 p. 128] as "the duality of the opposite that surround us; real and imaginary, nature and manmade, human and animal, light and dark... Our architectural design is to reflect this essence of his work in architectural and landscape form." This refers to the C-H value.

The architects point out that the inspiration for the wooden structures of the pavilions' walls was also a reference to Andersen's fairy tale *Tinderbox*, in which a withered tree with a void inside the trunk turns out to be a place hiding a treasure and the secret key to the treasure—a piece of tinder. Metaphorically, the tale refers to the entire premise of the museum-garden and the discovery of nature's treasure within it. This corresponds with the contemporary trend of original presentation of nature in the city [*Aspekty konserwatorskie i ekologiczne w ochronie krajobrazu* 2019]. The scale of the small garden was treated as an AS attribute.

ROOTED ARCHITECTURE Value of scale in:	SAVE Value of scale	Attribute Significance assessment. Scale as AS attribute
– matching new architecture to existing urban fabric (houses)	– architectural (A): size, especially the height of the building, its mass, shape, tectonics, floor wall and ceiling structure	– of urban fabric: size, height, size of floors, build mass, Shapes and details of the houses
– express character of place (genius loci)	– cultural-historic (C-H) recognized as an important constraint that reflects the city's history and place-based identity	– of the city's structure, indicate the identity factor (aspect) of the size of urban fabric connected to the size of historical urban skeleton (width and proportions of the roads, streets, squares, gardens, paths)
– preserve and highlights of historic original elements of surroundings as the authenticity factor of the place	– originality (O) preservation of the original scale and shape of the local monument as the place's authenticity value	– of the city's heritage significance as the place's authenticity value
– matching the new structure to existing urban skeleton – matching building mass to human body and nature – integrate different parts of the city	– environmental (E), bring back the human scale, human scale of the building's mass	– of the complex of the urban fabric, urban skeleton and green zones together oriented towards human scale and integration
– matching the city's traditional tectonics and detail to the place	– technical (T) preservation of the size of the elements of the tectonic structure and of the walls and surfaces	– of the circulation zones, size of infrastructures facilities and areas (parking lots)

Tab. 1. Scale values in methods of rooted architecture, SAVE and Attribute Significance assessment method, identified in H.C. Andersen Museum in Odense

Tabela 1. Wartości skali w metodzie zakorzenienia architektury, SAVE i metodzie oceny znaczenia atrybutów, rozpoznane w Muzeum H.Ch. Andersena w Odense

Also of cultural significance is the museum's composition woven into a winding tour path reminiscent, according to Kuma [2021 p.128], of the main messages of Andersen's writing, which "reflect the author's life and his lifetime journey." Kuma also noted that "The idea behind the architectural design resembled Andersen's method, where a small world suddenly expands to a bigger universe" [Kengo Kuma draws on fairytales for Hans Christian Andersen museum]. Therefore, the scale was considered as an AS in different levels and a C-H value.

Results

Mediating between different scales was undertaken here by the structure of the museum-garden, in which architecture intertwines with the garden and its paths on different levels: "The meandering path and hedge garden is to bring back the human scale quality to make a soft link to the urban area of the city" [New Hans Christian Andersen Museum | Kengo Kuma and Associates]. The revitalizing role of greenery here is to strengthen the internal linkage of the urban skeleton of old Odense and the urban fabric of two distinct scales [*Aspekty konserwatorskie i ekologiczne w ochronie krajobrazu* 2019]. The "particized" [Kuma 2004, p. 14] mass of the museum refers to the fine historic fabric in the neighborhood, as well as the green mass. This effect is not the result of imitation, but the tectonics of the buildings and the structures of this walls, floors and ceilings (A, O, T values). This significantly serves the purpose of authentic harmony with the heritage (values C-H and E) [Dueholm, Smed 2014].

In the new Andersen Museum, one can see the implementation of the guidelines indicated in the method SAVE and Attribute Significance assessment method [Buda, Bröstrom, n.d.]. This is how the Andersen Museum restores urban value in the revitalized area of Odense from the scale of the urban structure with transportation infrastructure through the urban fabric complex and urban skeleton to the birth house and Memorial Hall. The case study allows us to determine the usefulness of the method in question.

To restore the heritage and human scale of the revitalized area, hiding most of the building mass underground play an important role. Equally important is to avoid any monumentality. There is no classical axis of entry or symmetry to emphasize the authority of the great writer, but it would deviate from the atmosphere of Andersen's fairy tales) [Harnow 2022]. Covering of the pavilions with curved roof planes prevented a sense of monumentality (values A, C-H). As a result, they are perceived as irregular forms, and thus smaller than they really are, because the expression of monumentality of the forms increases with their geometric regularity. This architectural lesson was given by Peter Behrens and Juliusz Żórawski. Behrens propagated the view⁹ that the monumentality of a building is not only due to its dimensions, but also to the articulation of geometric solid in its form. This principle resonates with the description of the interaction of cohesive and weak forms in Żórawski's theory. Thus, the Andersen Museum's architecture loses grandeur also because of its irregular and soft shapes.

The scale of the new Andersen Museum is one factor in restoring the site's core identity derived from

its character. It improves the resilience of the urban structure and urban planning system, recognizing that “Resilience is the ability of systems to respond to changing circumstances or disruptions in such a way that their basic characteristics are restored” [van Assen et al. 2017, p. 39]. In this context, loss related to the closure of the four-lane highway and the limitation of the height of buildings improve the performance of the system, restoring the features of the identity of the place: the value of cultural heritage, urbanity related to the human scale of development and urban infrastructure, pedestrian and bicycle traffic, meeting place, health-promoting and recreational potential.

Thanks to the unification of architecture with greenery the scale of the museum-garden has an internal self-regulation in the harmonious urban development of the historic city district [Zachariasz 2009, p. 96].

Conclusions

The method of rooting architecture corresponds to the methods of assessing the architectural and urban heritage values adopted in Denmark: SAVE and as an Attribute in Attribute Significance assessment [Buda, Bröstrom, n.d.] in that they treat scale as a highly significant attribute of heritage at all scale levels. They recognize and maintain architectural, cultural-historic, environmental and technical value. They apply to views in the city skylines and to the tectonics of historic and new buildings and their complexes. The overall dimensions of urban fabric are taken into ac-

count, especially the heights, but also the dimensions of the building elements that make up the structures of the walls, ceilings, roofs and floors, and the building's mass, as well as the scale of urban skeleton: roads, paths, squares and green areas. The cultural value and involves recognizing, interpreting and incorporating into architecture the meanings and symbolism of scale in the city's heritage. These methods value the original scale and reject the strategy of harmonizing with the surroundings through superficial cladding, and correspond to the demands of authenticity in the protection and conservation of cultural heritage. In using these methods, the architect identifies and highlights the scale that gives identity to the place, and thus mediates the dialogue between the human body and the urban structure.

Designing the scale, including the extension of old museums, is a strategic project, therefore it must be controlled by guidelines. Practitioners often expect simple and concrete guidelines oriented towards the design process. The five categories of scale values indicated in the table concern improving the characteristics of the scale as the Attribute and the Architectural Value in the Environment. They can be easily applied to design strategies and may have practical use as guidelines also in other historical urban contexts, for example in Poland.

The author would like to thank Doctor Krzysztof Barnaś for his suggestions on references concerning heritage assessment systems and for translating the text.

¹ This term is close to the Japanese notion of the nature of the place [*Duch ukryty w drzewach* 2022; Stec 2022].

² Kuma [2020 p. 67] uses a strong metaphor when he writes: “Constraint is the mother. Constraint brings everything to life. [...] nature and constraint are two sides of the same coin.”

³ Taking the length of the human body as a unit of length measurement was common before the adoption of the meter in 1795.

⁴ H.C. Andersen lived in Odense until the age of fourteen, when he left for Copenhagen to become an actor. There, after finishing his education, at the age of 24 he published his first literary work under his name, his creative career spans 7 novellas, 40 plays, 5 travelogues, 1,000 poems, 3 autobiographies and 158 tales. He became famous for his tales with a universal message, translated into more than 160 languages.

⁵ According to legend, Odense was a Viking town and the seat of Odin, one of the three main gods of Norse mythology.

⁶ There are no documents confirming Andersen's birthplace as a specific house.

⁷ The Albert Kahn Museum in Paris, which was expanded and adapted by Kengo Kuma & Associates almost at the same time, is also a type of garden museum [Stec 2024].

⁸ At the time of Andersen's birth, there were five families living in this house [*The world as you know it? H.C. Andersen Hus*]. The future writer was born here in 1805 as the son of a shoemaker and an illiterate washerwoman. After two years, he moved in with his parents in another district of the city on Munkemølle Street in a larger, though also one-story house (now called Andersen's parents' house), where his father had a shoemaker's workshop.

⁹ He gave university lectures on the subject [Gössel, Lauthäuser 2010].

References / Bibliografia

Secondary sources / Opracowania

Duch ukryty w drzewach. Tradycja i sztuka japońskiego ciesielstwa / Spirit Hidden in the Trees. The Tradition and Craftsmanship of Japanese Carpentry, Kraków 2022.

Ducholm Johanne, Smed Karina M., *Heritage authenticities – a case study of authenticity perceptions at a Dan-*

ish heritage site, “Journal of Heritage Tourism” 2014, vol. 9, no 4.

Gössel Peter, Lauthäuser Gabriele, *Architektura XX wieku*, Köln 2010.

Harnow Henrik, *An Architectural Masterpiece*, [in] *H.C. Andersen Hus – Life, Legacy and Masterpieces*, Mads T.

- Runge, Malene Birkelund, Merete Schulz (eds.), Odense 2022.
- Kuma Kengo, *Anti-Object: the dissolution and desintegration of architecture*, London 2008.
- Kuma Kengo, *Architektura w charakterze miejsca stanie się normą XXI wieku / Architecture Making Maximum Use of the Character of the Land will be the Norm In the Twenty-first Century*, [in:] *Kierunki. Nowa architektura w Japonii i Polsce / Directions. New Architecture in Japan and Poland*, Marta Poprawska, Marta Anna Urbańska (eds.), Kraków 2005.
- Kuma Kengo, *L'architecture naturelle*, Paris 2020. Kuma Kengo, *Materials, Structures, Details*, Basel, Berlin, Boston 2004.
- Kuma Kengo, *Projekty, realizacje / Projects, Realizations*, [in:] *Kengo Kuma Eksperyment Materiał Architektura / Experimenting with Materials*, Krzysztof Ingarden ed., Kraków 2021.
- Kuma Kengo, *Studies in Organic: Kengo Kuma & Associates*, Tokyo 2009.
- Lenartowicz Józef K., *Słownik psychologii architektury dla studiujących architekturę*, Kraków 1997.
- Norberg-Schulz Christian, *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, New York 1979.
- Stec Barbara, *Architektura jak czarka dobrej herbaty*, [in:] *Kengo Kuma Eksperyment Materiał Architektura / Experimenting with Materials*, Krzysztof Ingarden ed., Kraków 2021, pp. 46–75.
- Stec Barbara, *Rooted architecture: on Kengo Kuma's architectural idea / Architektura zakorzeniona. O idei architektonicznej Kengo Kumy*, "Teka Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie" 2022, vol. L.
- Stec Barbara, *Muzeum Alberta Kahna w Paryżu jako wzór muzeum zakorzenionego w mieście*, "Journal of Urban Ethnology" 2024, vol. 22.
- The world as you know it? H.C. Andresen Hus*, guide, Odense 2022.
- van Assen Sandra, van den Boomen Tijs, Broekman Marco, van Eyck Guido, *Urban Challenges, Resilient Solutions. Design Thinking for the Future of Urban Regions*, 2017.
- Zachariasz Agata, *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem parków publicznych*, Kraków 2006.
- Zachariasz Agata, Hodor Katarzyna, Steuer-Jurek Anna, *Aspekty konserwatorskie i ekologiczne w ochronie krajobrazu*, Kraków 2019.
- Zumthor Peter, Durisch Thomas, *Peter Zumthor 1985–2013: Réalisations et projets*, Zurich 2014.
- Zuziak Zbigniew, *O tożsamości urbanistyki*, Kraków 2008.
- Żórawski Juliusz, *O budowie formy architektonicznej*, Warszawa 1962.

Other / Inne

Buda Alessia, Broström Tor, IEA-SHC TASK59: FACT SHEET Multidisciplinary planning process: Enhancing the use of the European standard EN 16883:2017.

Electronic sources / Źródła elektroniczne

Kengo Kuma draws on fairytales for Hans Christian Andersen museum (accessed: 20.03.2025).
New Hans Christian Andersen Museum | Kengo Kuma and Associates (kkaa.co.jp) (accessed: 13.03.2025).

Abstract

The research problem explored in this article is the value of architectural and urban scale in the idea of the rootedness of architecture and the methodology of protecting cultural heritage. The research is based on a case study of the extension of the H.C. Andersen Museum in Odense, Denmark (by arch. Kengo Kuma, 2022), which was selected as a representative case for the idea of rooted architecture and current conservation philosophy. It also illustrates well the problem of scale in a small historical city. The analysis was based on the assumptions of the idea of the rootedness of architecture in a historical city and the means of rating heritage values in selected conservation methods and systems, with a reference to scale. The findings present the valuation of the architectural and urban scale in methods of rooting architecture in place and preserving cultural heritage. The compatibility of these methods has been demonstrated, as visible in a similar respect afforded to the scale of the historical context and human scale.

Streszczenie

Problemem badawczym podjętym w artykule jest wartość skali architektoniczno-urbanistycznej w idei zakorzenienia architektury i metodologii ochrony dziedzictwa kulturowego. Metodą badania jest studium przypadku rozbudowy Muzeum H.Ch. Andersena w Odensee (arch. Kengo Kuma 2022), wybranego jako przykład reprezentatywny dla idei architektury zakorzenionej i aktualnej filozofii konserwatorskiej, a zarazem dobrze ilustrujący problem skali w niewielkim mieście historycznym. Jako narzędzie analizy przypadku opracowano założenia idei zakorzenienia architektury w mieście historycznym i sposoby wartościowania dziedzictwa w wybranych metodach konserwatorskich, z odniesieniem ich do skali. Wyniki badania przedstawiają wartościowanie skali architektoniczno-urbanistycznej w metodach zakorzenienia architektury i ochrony dziedzictwa kulturowego. Wskazano na zgodność tych metod widoczną w podobnym respektowaniu skali kontekstu historycznego i skali człowieka.

Emad Hani Ismaeel*

orcid.org/0000-0002-6266-7674

Lubna Abdulkhaleq Mohammed**

orcid.org/0009-0008-6912-6513

Compatible Reuse of a Historic Site as a Tourist Destination: Qishla of Akre

Kompatybilna adaptacja zabytku jako atrakcji turystycznej: Kiszla w Akrze

Keywords: compatible reuse, historic building, built Heritage, tourism, sustainability, Qishla of Akre

Słowa kluczowe: kompatybilna adaptacja, zabytek, dziedzictwo architektoniczne, turystyka, zrównoważony rozwój, Kiszla w Akrze

Introduction

Historic buildings are vital cultural landmarks, known for their architectural and artistic styles, and are preserved as integral parts of cultural heritage [Munshed, Ashour 2024]. Compatible reuse is crucial for sustainable development, offering environmental, social, and economic benefits over demolition and new construction [Alabaachi, Alalaf 2023]. Reusing historic sites as tourist destinations merges cultural preservation with economic growth [Chan et al. 2023]. These sites, including ancient ruins and castles, attract tourists seeking authentic experiences but require careful planning to maintain historical integrity while ensuring accessibility [Abdulrahman, Al-Allaf 2023]. Compatible reuse enhances sustainability in construction, and well-planned adaptive reuse can prevent significant losses [Wahab et al. 2023].

This study uses an analytical descriptive approach, reviewing recent literature on reuse and tourism industry requirements. It employs mixed methods to evaluate criteria for safeguarding historic buildings and meeting complex tourist needs. The methodology combines qualitative and quantitative techniques, including literature reviews, site analysis, stakeholder

interviews, and data analysis, to assess a site's potential, limitations, and challenges. The research addresses the gap in comprehensive methodologies for repurposing historic sites for tourism, focusing on benefits and challenges. By examining global examples, it identifies best practices for sustainable tourism development, considering economic impacts on local communities, stakeholder engagement, and the balance between preservation and commercialization.

Ultimately, this study aims to provide insights into effectively integrating historic sites into the tourism industry, enhancing cultural preservation and economic vitality. Akre, a historically significant city in northern Iraq's Kurdistan Region, is renowned for its cultural, commercial, and administrative importance. Founded around 580 BCE, it features landmarks reflecting its rich heritage and attracts visitors with its natural beauty. The city has undergone various governance transitions, underscoring its strategic significance. The Qishla of Akre, built in 1858, originally served as a military base and was later used by British and Iraqi governments until 2003. Despite conflicts and financial issues interrupting renovation efforts, the local government continues to maintain and use this historic fort.

* Assoc. Prof. Ph.D., Department of Architecture, College of Engineering, University of Mosul, Iraq.

** Researcher, Architect, Architectural engineering department, College of Engineering, Duhok University, Kurdistan Region, Iraq.

* dr, prof. nadzw., Wydział Architektury, Szkoła Wyższa Inżynierii, Uniwersytet w Mosulu, Irak

** arch., badacz, Wydział Inżynierii Architektonicznej, Szkoła Wyższa Inżynierii, Uniwersytet w Duhok, Kurdystan, Irak.

Cytowanie / Citation: Ismaeel E.H., Mohammed L.A. Compatible Reuse of a Historic Site as a Tourist Destination: Qishla of Akre. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 83:158–169

Otrzymano / Received: 18.06.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 29.07.2025

doi: 10.48234/WK83AKRE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Historic sites and compatible reuse

Historic buildings and sites are essential cultural, architectural, or historical structures that preserve a society's cultural heritage. Their rehabilitation offers significant economic, cultural, social, and environmental sustainability benefits [Ismael 2023]. Protected by various heritage preservation laws and organizations, these buildings provide insights into their time and place, serving as tangible links to the past [Al-Sakkaf et al. 2020]. Historic sites, including significant cultural items, can be restored in old urban areas using moderate reconstruction techniques to maintain the urban texture. Careful restoration methods are crucial to ensure the authenticity of the original structure and preserve the continuity and integrity of the historical environment, integrating seamlessly with the overall style of the area [Shen et al. 2023].

Cultural heritage conservation emphasizes preserving the historical and cultural values inherent in historic locations, advocating for the protection and maintenance of these sites to safeguard their authenticity and integrity [Hamad, Ismael 2023]. The concept of compatible reuse of culturally valuable buildings has been widely adopted to make rational choices about their new functions [Lo Faro et al. 2018]. Achieving compatible use may require adapting certain elements and spaces within the building, such as modifying rooms, improving lighting, ventilation, temperature control, and enhancing accessibility. However, design choices may lead to significant alterations, resulting in negative conservation outcomes [Jasim, Ismael 2025].

The financial outlay for renovation projects depends on the extent of work required to adapt the building to new uses [Pinto et al. 2017]. It is essential to integrate compatible elements between the reuse of built heritage structures, the restoration of traditional materials, the protection of cultural values, synergy with the surrounding landscape, and adaptation to climate change. These elements must align with the reuse of existing buildings and accommodate restrictive environmental conditions. Economically, using locally sourced materials reduces construction costs and energy consumption. Socially, compatible and sustainable reuse strategies facilitate local economic growth, enhance cultural appreciation, and contribute to climate resilience [Mazzetto 2021].

Adaptation is a sustainable practice that minimizes the impact on a place's cultural significance by modifying its materials only after considering alternative options [Latham 2000]. The goal is to maintain the building's original function while enhancing its performance to meet contemporary standards [Haidar, Talib 2014]. Compatible reuse considers economic, environmental, and social aspects, focusing on safeguarding cultural heritage [Jasim, Ismael 2023]. Some architects recommend timely conversions to prevent damage and cultural extinction [Fajarwati, Hendrassukma 2022], presenting opportunities and challenges in architecture

and interior design and encouraging innovation in various aspects [Laksitarini, Lase 2023].

Tourism and Heritage

Tourism significantly contributes to economic development by generating income, employment, and infrastructure growth in destinations like Lesotho. Understanding tourism marketing is crucial for managers due to increased industry competition [Nqosa et al. 2019]. Heritage tourism can boost the economy by coordinating factors at governance and community levels, integrating conservation, community development, and tourism into strategic planning for economic growth [Taymourash et al. 2023]. In urban planning, tourism clusters are highly effective due to cooperation among enterprises and infrastructure elements, enhancing tourism product quality and competitiveness [Hamad, Ismael 2023; Bakayeva, Simakova 2023]. Heritage tourism is a vital economic and marketing tool, offering memorable experiences but facing challenges like inadequate maintenance.

Governments must preserve and restore these structures, with authorities prioritizing upgrades and opportunities for heritage and eco-tourism [Joshi, Motiwala 2022]. Cultural tourism impacts heritage city economies and societies, with their global competitiveness dependent on sustainable urban cultural heritage use [Al-A'abachi, Alalaf 2023]. However, using cultural heritage for urban regeneration can lead to superficial refurbishments without functional transformations [Cerreta, La Rocca 2021]. Successful urban redevelopment requires active local stakeholder involvement, though cultural tourism can constrain other tourism forms [Branislav et al. 2024]. Urban renewal initiatives can degrade historic sites, with tourism industry growth pressuring environmental preservation. Ineffective penalties or regulatory authorities can cause irreparable damage, including layout destruction and historical environment modifications [Zhao, Han 2023].

Addressing these challenges involves functional zoning, dividing sites into accommodation facilities, recreation areas, restaurants, service zones, and green spaces [Ratcliffe, Stubbs 2021]. Providing diverse accommodation options and amenities like swimming pools, sports facilities, and wellness centers is crucial [Zhuravlova et al. 2023; Suess et al. 2024]. Inclusive design ensures accessibility for all visitors, with safety protocols including emergency response plans and health services [Rasoolimanesh et al. 2020; Hall et al. 2023]. Sustainable tourism principles are essential for reusing historic locations, focusing on environmental, economic, and social sustainability to balance development with site conservation [Elkington, 1997]. Urban regeneration theories offer insights into revitalizing historic locations, with compatible reuse involving repurposing old buildings while preserving historical features [Bullen, Love 2011]. Historic sites contribute to local identity and community development, ad-

vocating for their integration into modern urban life through thoughtful reuse [Roberts, Sykes 2000].

Related literature

Rudan [2023] suggests that marketing initiatives should focus on distinctive heritage, combining traditional and modern elements to stimulate visitor interest. Multi-sensory channels can create a nostalgic atmosphere, linking authenticity to a nostalgic experience. Ariffin et al. [2019] note that implementing compatible reuse in buildings is gradual, preserving historical treasures while catalyzing tourism development and generating community income. Studies show that tourists generally view this practice positively, leading to increased appreciation and visitation. Yatsenko et al. [2024] identify location, orientation, room size, ventilation, and natural light access as primary factors influencing reuse compatibility, recommending their consideration in strategy development. Cultural identity and architectural innovation are also crucial. The decision to assign a new function to a building depends on socio-economic factors, urban planning, and architectural considerations.

Monshed and Ashour [2024] conclude that each building has an assumed lifespan requiring compatible reuse through horizontal and vertical expansion, with the appropriate strategy selected based on function, age, social significance, and available space. Abdul-Jabbar and Alwehab [2022] emphasize the impact of compatible reuse on tourism development, stating that the tourism sector is the primary beneficiary. Successful adaptation requires observing various conditions, respecting cultural factors, aligning with physical characteristics, and providing service systems to enhance efficiency. Vardopoulos et al. [2023] explore sustainable tourism through compatible reuse, highlighting examples like the S. Marcos Hotel in Portugal and the Ned Hotel in England. Doshi and Devi [2016] identify three forms of compatible reuse: retaining the original use, adapting to a new use, or implementing Facadism.

Tarrad and Husban [2021] emphasize the importance of the new use being compatible with the building's distinctive features, considering its nature and

	Environmental Aspects			Accessibility			Cultural			Value		Compatibility			Sustainability						
Study	Orientation	Access To Natural Lighting	Ventilation	Integration With Site	Location Of The Building	Size Of The Interior Spaces	Connectivity	Function Age	Physical Age	Identity	Historic Value	Styles	Social Significant	Nostalgic Atmosphere	Structure Stability	Size	Function Of Old One	Spatial Characteristic	Economic	Environment	Social
		✓	✓					✓	✓	✓			✓				✓		✓		
		✓			✓				✓						✓		✓			✓	
						✓	✓					✓				✓					✓
		✓		✓	✓			✓		✓	✓			✓		✓				✓	
	✓					✓				✓			✓				✓		✓		
		✓						✓							✓		✓			✓	
		✓			✓		✓			✓			✓			✓		✓			✓
						✓					✓				✓				✓	✓	
		✓		✓		✓				✓			✓				✓				
				✓						✓								✓			
							✓				✓								✓		
		✓					✓						✓							✓	

Table 1. Considerations and indicators of compatible reuse of historic site derived from the literature; source: by the authors. Tabela 1. Uwarunkowania i wskaźniki kompatybilnej adaptacji i zmiany sposobu użytkowania obiektu zabytkowego według literatury; źródło: autorzy.

Locations	Compatibility	Environment	Cultural Aspect	Value	Sustainability
– Accessibility	– Accommodation	– Ventilation of Spaces	– Identity	– Popularity of Place	– Economic Aspect
– Connectivity	– Services Area	– Good View	– Historic Aspects	– Attraction Point	– Social Aspect
– Integration	– Restaurant	– Building Openings	– Place Attachment		– Environmental Aspect
– Terrain	– Green Spaces		+		
	– Recreational Zones				
	– Spaces Size (Hotel Room)				
	– Safety & Security				

Table 2. Tourism complexes requirements related to compatible reuse considerations and indicators; source: by the authors.

Tabela 2. Wymagania względem zespołów turystycznych w kontekście rozważań i wskaźników kompatybilnej zmiany sposobu użytkowania; źródło: autorzy.

needs without significantly affecting its characteristics. Malaika and Raswol [2014] emphasize reusing Akre city's historic sites to enhance heritage tourism, revitalizing the local economy and promoting cultural, historical, and religious tourism. Irfan and Sardar [2021] note Akre district's geotourism potential, with challenges like lack of investment hindering its full realization. Nechirvan et al. [2024] highlight the need for improved infrastructure and tourism services to enhance visitor experiences. Mustafa [2023] focused on the adaptive reuse potential of Qishla Castle in Koya, Erbil, suggesting it could serve as a tourist destination due to its historical and cultural significance.

Compatible reuse vs requirements for tourism complexes

By following the specifications set forth in the functional requirements and needs, designers and planners can construct a tourism complex that is not only functional and aesthetically pleasing, but also sustainable and economically viable. The preceding discussion allows for the formulation of a summary of the considerations and indicators of compatible reuse, as presented in Table 1. The fundamental requirements for the development of tourism complexes can be identified and categorized as shown in Table 2.

This research aims to address the knowledge gap in balancing preservation efforts with commercial development interests in transforming historic sites into tourist destinations. It aims to identify effective strategies for the compatible reuse of historic sites while preserving their cultural and historical integrity. The study aims to examine the viability and efficacy of repurposing the Qishla of Akre as a tourist destination, analyzing social, cultural, economic, and environmental factors that influence its potential for compatible reuse. By examining the historical context, current conditions, and potential tourism offerings in Akre, the research will provide insights and recommendations for leveraging the site's heritage assets to promote tourism development, community revitalization, and cultural preservation.

Methodology

The mixed methodology involves a literature review, site analysis, stakeholder interviews, and data analysis to evaluate the potential and limitations of the site. It aims to establish a theoretical framework for understanding the relationship between heritage preservation and modern tourism requirements. The site analysis examines the Qishla of Akre site's architectural features, structural integrity, and spatial configuration. An environmental assessment evaluates the site's natural environment. Semi-structured interviews with key stakeholders help determine the site's potential and constraints.

In details, the methodology of this study is meticulously structured into two distinct phases, each designed to systematically address the research objectives through a combination of theoretical and empirical approaches. In Phase One, a comprehensive literature review is conducted to establish a robust theoretical framework. This framework is essential for understanding the intricate relationship between heritage preservation and modern tourism. By synthesizing existing research and theoretical perspectives, this phase lays the groundwork for identifying key variables and conceptual models that inform subsequent empirical investigations. Phase Two employs a mixed-methods approach, integrating both qualitative and quantitative methodologies to evaluate and assess various dimensions of the research problem. This phase is subdivided into specific criteria and indicators focused on the safeguarding of historic buildings and sites, as well as the functional requirements of tourist complexes.

The qualitative method involves stakeholder semi-structured interviews, which provide in-depth insights and subjective assessments from individuals directly involved or affected by heritage preservation and tourism development. Concurrently, an architectural survey, observation, and checklist are utilized to gather detailed empirical data on the physical and functional attributes of the sites under investigation. On the quantitative front, a site analysis and environmental assessment are performed to collect measurable data that

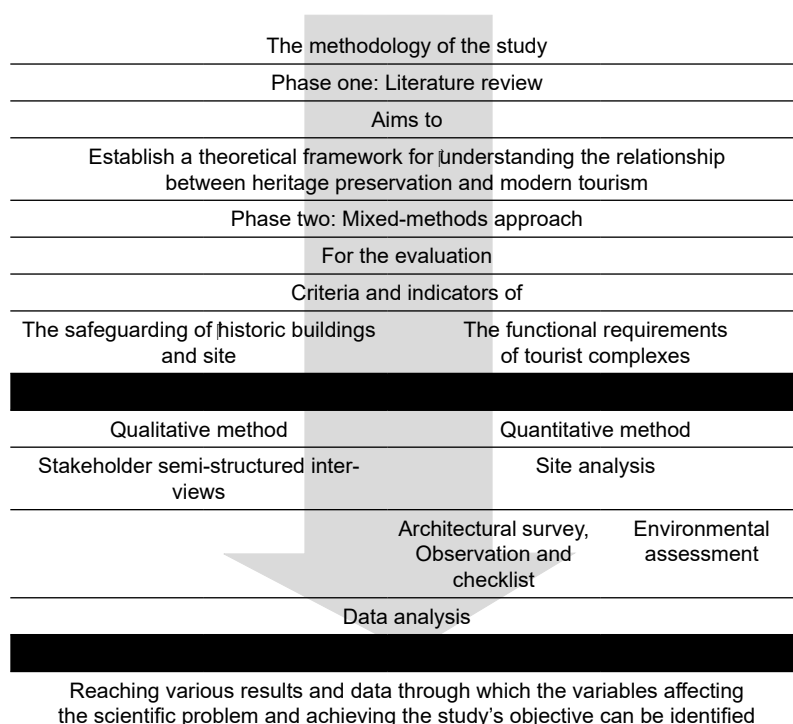


Fig. 1. The methodology of the current study; source: by the authors.

Ryc. 1. Metodologia badań; źródło: autorzy.

can be statistically analyzed. This dual approach ensures a holistic evaluation of the potential, limitations, and challenges inherent to the sites. The data analysis component of this phase is crucial for identifying the variables affecting the scientific problem and achieving the study's objectives. The goal is to transform the Qishla of Akre into a vibrant tourist attraction, preserving its historical and cultural significance.

By triangulating data from both qualitative and quantitative sources, the study aims to produce comprehensive results that are both valid and reliable, thereby offering a nuanced understanding of the interplay between heritage preservation and modern tourism. See Figure 1.

The semi-structured interview method employed in this study is a qualitative research technique designed to elicit detailed and nuanced insights from stakeholders involved in heritage preservation and tourism development. This approach combines the flexibility of open-ended conversations with the focus of predetermined themes or questions, allowing the interviewer to explore specific topics in depth while also adapting to the interviewee's responses. In practice, the semi-structured interviews are conducted with a diverse range of stakeholders, including heritage site managers, tourism officials, local community representatives, and conservation experts. The interview guide consists of core questions that address key aspects of the research, such as the challenges and opportunities in preserving historic sites, the functional requirements of tourist complexes, and the perceived impact of tourism on heritage conservation.

This method facilitates a comprehensive understanding of the stakeholders' perspectives, experiences, and priorities, thereby enriching the data collected through other quantitative methods. By capturing subjective insights and contextual details, semi-structured interviews help identify underlying factors and variables that influence the relationship between heritage preservation and modern tourism. The data gathered from these interviews are then systematically analyzed to identify common themes, patterns, and discrepancies, contributing to a holistic assessment of the research problem.

Akre Qishla site

Background

Akre, is a historically significant city located in the northern part of Iraq. The city is nestled within the Kurdistan Region and is celebrated for its cultural, commercial, and administrative importance. It is renowned for its breathtaking landscapes and serene environment, which attract visitors seeking both natural beauty and historical depth. The city's historical significance is underscored by landmarks such as the Akre Castle and the bustling Akre Bazaar, which reflect its rich heritage and cultural charm [Khider, Khudhur 2023; Ismael, Hasan 2023]. Historically, Akre was established around 580 B.C. and has since been a focal point of various cultural and military developments.

The city has witnessed numerous transitions in governance, including periods under the control of the Soran Emirate and the Ottoman Empire, which high-

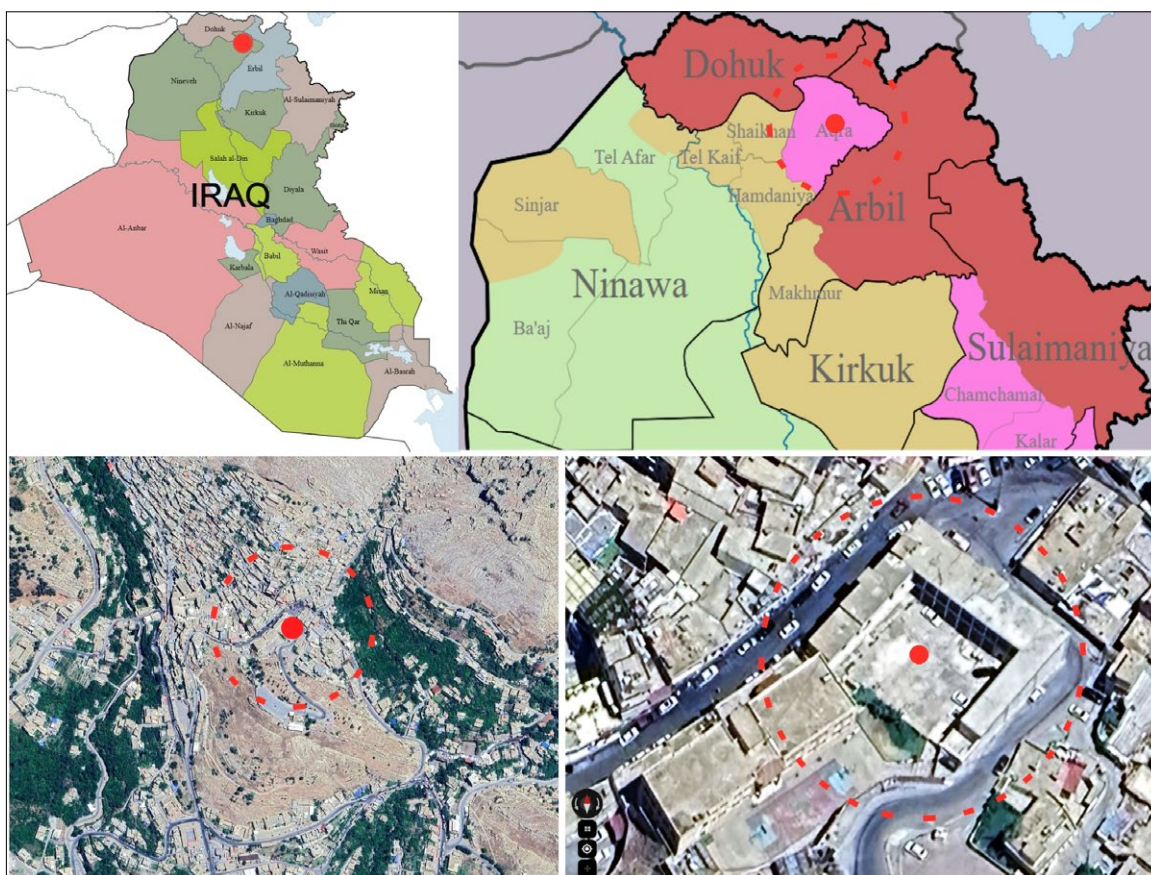


Fig. 2. Site of the Qishla of Akre: a) location of the site in Iraq, b) location of the site in Ninawa Governorate, c) location of the site in Akre city, d) aerial photo of Qishla site; source: Google Maps.

Ryc. 2. Lokalizacja Kiszli w Akrze: a) lokalizacja w obrębie Iraku, b) lokalizacja w obrębie muhafazy Niniwa, c) lokalizacja w obrębie Akry, d) zdjęcie lotnicze Kiszli; źródło: Google Maps.



Fig. 3. Building of the Qishla of Akre: a) the building, its main entrance, and the building's surroundings, b) the courtyard, view from the northeast, c) the courtyard, view from the southwest, d) photo from the first-floor arcade to the courtyard, view the southeast; by the authors, 2023.

Ryc. 3. Budynek Kiszli w Akrze: a) budynek, główne wejście, otoczenie obiektu, b) dziedziniec, widok od strony północno-wschodniej, c) dziedziniec, widok od strony południowo-zachodniej, d) zdjęcie z podcienia na pierwszym piętrze z widokiem na dziedziniec, widok od strony południowo-wschodniej; zdj. autorzy, 2023.

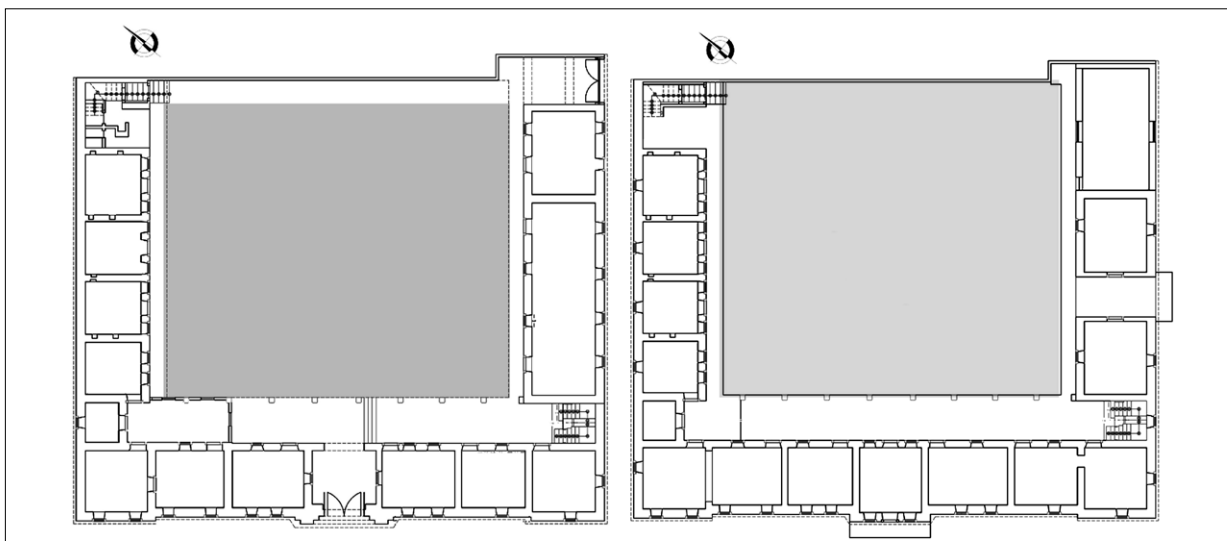


Fig. 4. *Qishla of Akre floor plans, a) ground floor plan, b) first floor plan; 2024, by the authors.*

Ryc. 4. Rzuty Kiszli w Akrze, a) rzut parteru, b) rzut pierwszego piętra; 2024, opracowanie własne.



Fig. 5. *Preservation work on the Qishla of Akre: a) reconstruction of the first floor walls using traditional materials; source: [pukmedia.com 2022], b) cleaning the original walls, removing the damaged cladding materials, and cleaning the iron beams to prepare them for maintenance work; source: [rudaw.net/ 2023], c) the main entrance facade from the courtyards, showing the scraping of the damaged finishing materials and preparation for restoration work; source: [rudaw.net/ 2023], d) repair work on the walls using tools that are harmless to the original structure; source: [pukmedia.com 2022].*

Ryc. 5. Prace konserwatorskie na obiekcie Kiszli w Akrze: a) odbudowa ścian pierwszego piętra przy użyciu tradycyjnych materiałów; źródło: [pukmedia.com 2022], b) oczyszczanie pierwotnych ścian, usuwanie zniszczonych materiałów okładzinowych i oczyszczanie żelaznych belek przygotowujące do prac remontowych; źródło: [rudaw.net/ 2023], c) elewacja głównego wejścia od strony dziedzińca, ukazująca usuwanie zniszczonych materiałów wykończeniowych i przygotowania do prac renowacyjnych; źródło: [rudaw.net/ 2023], d) prace naprawcze murów przy użyciu narzędzi w sposób niepowodujący uszkodzeń pierwotnej struktury; źródło: [pukmedia.com 2022].

light its strategic importance throughout history. Akre's unique blend of historical architecture and vibrant local culture makes it a compelling destination for those interested in exploring the rich tapestry of Kurdish heritage. The city's labyrinthine streets and panoramic views offer a glimpse into its storied past and its ongoing significance as a cultural hub in the Kurdistan Region [Mohammed, Baker 2024; Fatah, Mzuri 2025].

The Qishla of Akre (ancient fortress of Akre) is a significant heritage site in northern Kurdistan, built in 1858. Covering 1,490 m², it features over 30 rooms across two stories with sturdy walls. The term "Qishla" originates from the Ottoman word *Qashlagh*, meaning a military base or winter shelter. The fort served British and Iraqi governments, and was used as a base, jail, and government offices until 2003. In 2005, Akre's antiquities office opened. The building was renovated in 1933, but efforts were halted by military conflicts in 2017 and a financial crisis. The local government continues to use and maintain the fort. See Figures 2–5.

Semi-structured interview with key stakeholders

The director of antiquities of Dohuk, Doctor Hassan Ahmed Qasim, has announced that his department is working on the restoration and maintenance of several significant archaeological sites in the province. The Directorate of Dohuk Antiquities has allocated a budget of over two billion dinars (over \$1.5 million) for the restoration of these sites. Doctor Qasim emphasized the need for large-scale excavations to understand the characteristics of the ancient civilization in the region. He also urged the government to pay greater attention to the restoration of archaeological sites, as they represent symbols of the country's identity and antiquity.

The director of tourism in Akre announced that the ministry of municipalities and tourism in the Kurdistan regional government has completed the restoration of the Qishla of Akre, which has allayed concerns about the structural integrity of the 200-year-old edifice. The project, which began in 2021, has a budget of 166 million dinars (about \$130,000.00) and has progressed well in accordance with the restoration instructions. An architect from the directorate stated that the work was carried out in accordance with the restoration instructions and using materials similar to those used in construction. In conclusion, the restoration of archaeological sites is a time-consuming process that requires the use of materials similar to those used in construction.

Field work

A checklist was developed to assess the potential and limitations of the Qishla site through field visits and on-site observations. A variety of shortcomings were identified to determine necessary actions to ensure the site meets the tourism complex's requirements. Each feature, attribute, or capability was assigned a full score, while elements and objects that only partially fulfill the criteria were assigned a lower score of half a score.

Any element or component that did not achieve the required value was assigned a zero score. Table 3 illustrates the values assigned during the analysis of the site and its contents.

Location

The Qishla building is located in a strategic city area, surrounded by a commercial area with excellent accessibility. It integrates with its surroundings through various roads and connections to nearby commercial and residential areas. However, the area lacks open and green spaces, gardens, and attractive outdoor elements. The city's mountainous terrain offers tourists a unique opportunity to explore and appreciate the natural environment. The urban fabric at the foot of the mountain provides a striking visual backdrop, contributing to the distinctive appeal of the Qishla site. The site's integration with its surrounding context is notable due to numerous pathways, high intersection density, and strategic location.

Compatibility

The Qishla building, despite its smaller size, meets international and local standards for rooms and spaces, with 20–24 m². Its services and movement system include two staircases in two corners, providing ample access points. However, it lacks a fire escape system and requires external stairs for emergency evacuation. The building also needs typical tourist complex services, including a restaurant and recreational spaces. Overall, the building meets the required standards.

Environmental aspect

The majority of the building spaces have an outlook onto the exterior and feature substantial glazed openings and windows with varying orientations. The majority of these spaces receive an adequate amount of sunlight, thereby avoiding any issues related to natural lighting or ventilation.

Cultural aspect

In response to the question of which landmarks in the city are of the greatest significance, the majority of experts and tourists interviewed identified the Qishla and the Grand Mosque as the most important historical sites, which collectively represent the most significant tourist destinations in the city.

Value

The Qishla site is a significant historical and social site, having been used for over two centuries for various purposes. It served as a military barracks, government offices, prison, and a center for the city's Directorate of Antiquities and Heritage. The site and building have architectural and aesthetic values due to their unique location, era-specific design, and compositional features. The construction techniques employed are uncommon in the present era, making the Qishla building a rare and unique example. It is considered a structur-

Consideration of adaptive reuse	Requirement of tourist complexes	Alignment degree	Case study: Qishla of Akre
			
2. Compatibility	- Accommodation	1	
	- Services area	0	
	- Restaurant	0	
	- Green spaces	0	
	- Recreational zones	0	
	- Rooms size (hotel room)	0	
	- Safety & security	0	
			
4. Cultural aspects	- Identity	1	
	- Historic aspects	1	
	- Place attachment	1	
			
6. sustainability	- Environment	1	
	- Social	1	
	- Economic	1	

Table 3. Alignment between adaptive reuse consideration and requirements of tourism complexes; source: by the authors.

Tabela 3. Zgodność pomiędzy rozważaniem zmiany sposobu użytkowania i wymaganiami zespołów zabytkowych; źródło: autorzy.

al and historical reference point for this significant architectural style, prevalent across the Middle East. However, the authenticity and integrity of the Qishla building have been altered due to serious damage and exposure to deterioration. Despite this, rehabilitation and reconstruction operations have restored a significant proportion of its original value, allowing it to be reused for various events.

Sustainability

The sustainable process of adaptive and compatible reuse offers economic, environmental, and social benefits. It preserves financial resources, reduces waste and debris, and protects local identity and cultural heritage. The Qishla building, a tourist destination, is crucial for protection due to its significant cultural and historical value. It is also recognized as a regionally registered

landmark and national registration, enhancing economic and community recovery. Protecting this building is essential for its long-term sustainability.

Results and discussion

The Qishla in Akre, Kurdistan, Iraq, is a historic site with potential for tourism. However, it lacks essential services and facilities, such as attractive landscapes and outdoor spaces, which detract from the visitor experience. The castle requires emergency escape staircases and could benefit from additional amenities like a restaurant, open spaces, and leisure activities. To address this, a comprehensive landscaping project can transform unused spaces into vibrant gardens and recreational areas with native plantings, benches, and covered and uncovered walkways. The incorporation of emergency escape staircases in a visually integrated design can enhance safety while maintaining the historic aesthetic of the building. The construction of a rooftop garden café would provide an additional dining facility and green space, offering visitors a unique experience without compromising the building's integrity.

Incorporating modern elements without imitating heritage elements is crucial for maintaining the site's historical integrity. Contemporary architectural styles, such as a sleek glass-walled restaurant, can create a striking contrast that highlights the kasbah's historical features without overshadowing them. Integrating interactive historical exhibitions, augmented reality tours, and cultural events can further enhance the site, providing educational and interactive experiences. These additions must be meticulously designed to complement the historical setting while unambiguously indicating their modern provenance, ensuring the authenticity of heritage elements.

Advocate for sustainable practices through the use of environmentally benign materials and construction

methodologies in renovations and new additions. Facilitate cultural engagement by partnering with local artists, historians, and cultural organizations to organize exhibitions, workshops, and events celebrating Akre's cultural heritage. Ensuring accessibility for all visitors, including those with disabilities, is essential for the site's long-term viability.

Conclusions

This study examines the potential of the Qishla of Akre, a historic building in Kurdistan, Iraq, for tourism and economic development. It uses a mixed-methods approach to evaluate and compare the criteria for safeguarding historic buildings and functional requirements of tourist complexes. The proposed methodology effectively combines a thorough literature review with a mixed-methods approach to bridge heritage preservation and modern tourism. By integrating qualitative and quantitative analyses, it ensures a comprehensive evaluation of historic sites and tourist complexes. The dual approach facilitates a nuanced understanding, balancing subjective insights with objective data. It provides actionable insights for preserving heritage while fostering tourism development.

Despite the Qishla's location, essential procedures are needed for compatibility and effective tourist operation. It lacks essential services and facilities, such as attractive landscapes and outdoor spaces. To address these shortcomings, a comprehensive landscaping project can transform unused spaces into gardens and recreational areas. Contemporary architectural styles can enhance safety while maintaining historical integrity. A rooftop garden café can provide a unique dining experience. Sustainable tourism practices and accessibility for all visitors are also crucial. This approach ensures the adaptive reuse of the Qishla while preserving its heritage and promoting economic growth.

References / Bibliografia

- Secondary Sources / Opracowania**
- Abdul-Jabbar Sally Nazar, Abdelwehab Abdelwehab A., *Employing Compatible Reuse in the Tourism Development of Historical Sites*, "Journal Of Algebraic Statistics" 2022, vol. 13 no. 2.
- Abdulrahman Raghad, Ismaeel Emad Hani, *Interactive Reconstruction of Damaged Historic Landmarks – Al-Qattanin Mosque in Mosul Old City as a Case Study*, "Al-Rafidain Engineering Journal" 2023, vol. 28 iss. 1.
- Al-A'abachi Mahmood, AlAlaf, Emad Hani, *A Comparison of Assessment Systems for Sustainable Transport in the Urban Fabric: Standards and Requirements*, "Al-Rafidain Engineering Journal" 2023, vol. 28 iss. 1.
- Alabaachi Mahmood Kh.M., Alalaf, Emad Hani, *Impacts of Sustainable Transportation on the Development of Historic Cities: A Case Study of the Historic City of Mosul*, "International Journal of Sustainable Development and Planning" 2023, vol. 18, no. 10.
- Al-Sakkaf Abobakr, Bagchi Ashutosh, Zayed Tarek, *A Review of Definition and Classification of Heritage Buildings and Framework for their Evaluation*, 2nd International Conference on New Horizons in Green Civil Engineering (NHICE-02), Victoria, BC, Canada, August 24–27, 2020.
- Antonić Branislav, Djukić Aleksandra, Marić Jelena, *Cultural Tourism Prospects Examined By Space Syntax: The Case Of The Historic Core of Sombor, Serbia*, "Sustainable Development, Culture, Traditions" 2024, vol. 4c.
- Ariffin Adlin, Zahari Mohd Salehuddin Mohd, Hanafiah Mohd Hafiz, *Adaptive Reuse of Historic Buildings: Connecting the Links Between Tourist Appreciation and Visitation*, "Property Management" 2020, vol. 38 no. 4.

- Bakayeva Natalia, Simakova Polina, *Model Of Spatial Organization Of Tourism Clusters In Small Historic Cities Of Russia*, "Biosphere Compatibility: Man, Region, Technology" 2023.
- Bullen Peter A., Love Peter E.D., *Adaptive Reuse of Heritage Buildings*, "Structural Survey" 2011, vol. 29 no. 5.
- Cerreta Maria, La Rocca Ludovica, *Urban Regeneration Processes and Social Impact: A Literature Review to Explore the Role of Evaluation*, [in:] *Computational Science and Its Applications – ICCSA 2021, Lecture Notes in Computer Science*, ed. O. Gervasi, et al., vol. 12954, Cham 2021.
- Chan Jacky, Bachmann Chris, Haas Carl, *Potential Economic and Energy Impacts of Substituting Adaptive Reuse for New Building Construction: A Case Study of Ontario*, "Journal of Cleaner Production" 2020, vol. 259.
- Doshi Sakshi, Devi Thoudam Sudha, *Adaptive Reuse of Historic Building*, "International Journal For Multidisciplinary Research" 2023, vol. 5, iss. 3.
- Elkington John, *Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business*, Oxford 1997.
- Fajarwati Ade Ariyani Sari, Fajarwati Sari, Hendrassukma Dila, Andangsari Esther Widhi, *Compatible Reuse the Old House into Restaurant: Space, Nostalgic, and Economic Value*, [in:] *Proceedings of the 3rd Asia Pacific International Conference on Industrial Engineering and Operations Management*, 2022.
- Fatah Kaiwan Kareemkhan, Mzuri Rebar T., *Geoinformatics-Based Automated Landform Classification and Analysis of Their Relationship with Landslide Susceptibility in Akre District, Kurdistan Region, Iraq*, "Iraqi Bulletin of Geology and Mining" 2025, vol. 21.
- Haidar Laila, Talib Anuar, *Compatible Reuse Practice in Tower Houses of Old City Sana'a Yemen*, ASEAN-Turkey ASLI Conference on Quality of Life, 2014.
- Hall C. Michael, Timothy Dallen J., Duval David Timothy, *Safety and Security in Tourism: Relationships, Management and Marketing*, New York 2004.
- Hall Colin Michael, Safonov Alexander, Naderi Koupaei Sara, *Resilience in Hospitality and Tourism: Issues, Synthesis and Agenda*, "International Journal of Contemporary Hospitality Management" 2023, vol. 35 no. 1.
- Hamad, A., Ismaeel, E., *Integrative Conservation for the Reconstruction of the Historic Urban Fabric: The Riverfront of Mosul Old City as a Case Study*, "Al-Rafidain Engineering Journal" 2023, vol. 28 iss. 1.
- Hamad Ammar, Ismaeel Emad Hani, *Integrative Conservation for Recovering the Riverfront of Mosul Town*, "International Journal of Sustainable Development and Planning" 2023, vol. 18, no. 1.
- Ismaeel Emad Hani, *D&C Technique as an MCDM Tool for Managing the Heritage Value Assessment of Historic Buildings in Post-War Cities: Mosul Old City as a Case Study*, "Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development" 2025, vol. 15 no. 3.
- Ismael Shireen Younus, Hasan Bekas Jamaluddin, *The Role of Collaboration in Survey and Documentation of Historic Buildings: Case Study: Akre Historic Area in Kurdistan Region of Iraq*, "Academic Journal of Nawroz University" 2023, vol. 12.
- Jasim, S., Ismaeel, E.H., *Criteria and Indicators Affecting the Most Appropriate Reuse of Heritage Buildings in Old Cities: Mosul Old City as a Case Study*, "Al-Qadisiyah Journal for Engineering Sciences" 2025, vol. 18 iss. 1.
- Jasim Suroor, Ismaeel Emad Hani, *The Most Appropriate Reuse of Historic Buildings*, "International Journal of Sustainable Development and Planning" 2023, vol. 18, no. 6.
- Jokilehto Jukka, *A History of Architectural Conservation*, Milton Park 2018.
- Joshi Chaitali Trivedi, Motiwala Ishrat Shaukat, *State of Heritage Structure in Dwarka City: Evaluation with Tourism Perspective*, "Journal of Structural Engineering and Management" 2022, vol. 9, no. 2.
- Khider Aras Isamel, Khudhur Jange Zrar, *Sahaba Mosque (Akre) and its Role in the Development of National Tourism Archaeological*, "Journal of Kurdistan for Strategic Studies" 2023.
- Lo Faro Alessandro, Mondello Attilio, Salemi Angelo, *Compatible Reuse of the Single Hall Churches in Catania (IT): Thinking and Proposals*, "VITRUVIO – International Journal of Architectural Technology and Sustainability" 2018, vol. 3 iss. 2.
- Malaika Maha J., Raswol Layla, *Activating Heritage Tourism in Akre City by Applying Sustainable Ecotourism Approaches*, "European Scientific Journal" 2024, vol. 10 iss. 7.
- Mazzetto Silvia, *Comparing the Sustainable Reuse of Historical Buildings*, "Ekistics and The New Habitat" 2022, vol. 81 iss. 2.
- Mazzetto Silvia, *Sustainable Reuse of Heritage in the Middle East Constrained Environments*, [in:] *Tropical Constrained Environments and Sustainable Adaptations*, ed. Azzali, S., Thirumaran, K., Singapore 2021.
- Mohammed, O., Baker, S., *The Climate Elements Impact upon the Expansion the Stages Morphology of Akre City*, "Journal of University of Raparin" 2024, vol. 11.
- Munshed Zainab Abbas, Ashour Ammar Saleh, *Adaptive Reuse (AR) of Historical and Heritage Buildings Through Concepts of Addition and Expansion*, Fifth International Scientific Conference of Alkafeel University, Iraq 2024.
- Mustafa Faris Ali, *Adaptive Reuse of Historical Buildings Using ARP Model: The Case of Qishla Castle in Koya City*, "SAGE Open" 2023, vol. 13 iss. 3.
- Nechirvan Kh. Abdulhadi, Luqman Weso Omer, Nawshirwan Dawd Ali, *A Geographical Assessment of The Historical And Tourist Relics of The Akre District and How They Developed*, "Qalaai Zanist Scientific Journal" 2024, vol. 9 iss. 4.
- Pinto Maria Rita, De Medici Stefania, Senia Carla, Fabbriatti Katia, De Toro Pasquale, *Building Reuse: Multi-Criteria Assessment for Compatible Design*, "International Journal of Design Sciences and Technology" 2017, vol. 22 no. 2.
- Purnomo Agus, Laksitarini N., Lase L.C., *Adaptive Re-use Strategy at Maison Teraskita Hotel Bandung*, [in:]

- Sustainable Development in Creative Industries: Embracing Digital Culture for Humanities*, ed. A.D. Purnomo, N. Laksitarini, L.C. Lase, New York 2023.
- Rasoolimanesh S. Mostafa, Ramakrishna Sundari, Hall C. Michael, Esfandiar Kourosh, Seyfi Siamak, *A Systematic Scoping Review of Sustainable Tourism Indicators in Relation to the Sustainable Development Goals*, "Journal of Sustainable Tourism" 2020, vol. 31, iss. 7.
- Rudan Elena, *Circular Economy of Cultural Heritage—Possibility to Create a New Tourism Product through Adaptive Reuse*, "Journal of Risk and Financial Management" 2023, vol. 16 iss. 3.
- Salemi Angelo, Mondello Attilio, Lo Faro Alessandro, *Metadesign Strategies for Compatible Reuse: The Case of the Single Hall Churches in Catania*, "TeMA: Tempo, Materia, Architettura" 2016, vol. 2, no. 2.
- Shen Xijuan, Chen Meng, Hsu Wei-Ling, Dong Zuorong, Lan Keran, Luo Haitao, Lin Sean TeHsun, *Multi-Criteria Decision-Making Framework for Evaluating Historic Sites in Huai'an Ancient Cities*, "Buildings" 2023, vol. 13 iss. 6.
- Suess Courtney, Legendre Tiffany S., Hanks Lydia, *Biophilic Urban Hotel Design and Restorative Experiences*, "Journal of Hospitality & Tourism Research" 2024, vol. 45, iss. 8.
- Tarrad Mohannad, Husban Salam Mtawea, *The Creation of Guidelines for Compatible Reuse of Heritage Buildings in Jordan: Case Study Palace of the Ali Alkaid Basha*, "UDC/YDK 719:72.025.5(569.5)" 2021.
- Taymourtash Sara, Hanachi Pirouz, Talebian Mohammad Hasan, Sarzaem Ali, *Economic Assessment of World Heritage Inscription on Tourism Development: A Case Comparison of Tivo Historic Cities, Yazd and Hamedan*, "Journal of Fine Arts: Architecture & Urban Planning" 2023, vol. 28 iss. 1.
- Torkildsen George, *Leisure and Recreation Management*, New York 2005.
- Vardopoulos Ioannis, Giannopoulos Konstantinos, Papaefthymiou Effimia, Temponera Eleni, *Urban Buildings Sustainable Adaptive Reuse into Tourism Accommodation Establishments: A SOAR Analysis*, "Discover Sustainability" 2023, vol. 4, iss. 50.
- Wahab Lilawati Ab, Mustafa Syed Abdul Haris Syed, Azmi Wan Faida Wan, Hanid Mahanim, *Adaptive Reuse of Heritage Buildings as Hotel in George Town UNESCO World Heritage Site: Tourism Industry Perspectives*, "International Journal Of Business And Technology Management" 2023, vol. 5 iss. S2.
- Yatsenko Victor, Osychenko Halyna, Tyshkevych Olga, Toporkov Volodymyr, *Adaptive Reuse Of Historic Rural School Buildings In Ukraine In The Poltava Region*, "International Journal Of Conservation Science" 2024, vol. 15, spec. iss. 1.
- Zhao Bing, Han Weicheng, *Research on Measuring Methods and Influencing Factors of Spatial Damage Degree of Historic Sites: A Case Study of Three Ancient Cities in Shanxi, China*, "Buildings" 2023, vol. 13 iss. 12.
- Zhuravlova, A., Boieva, A., Merzhiiivska, N., *Features Of Hotel Design*, "Regional Problems of Architecture and Town Planning" 2023, vol. 17.

Electronic Sources / Źródła elektroniczne

- Kurdistan24, <https://www.kurdistan24.net> (accessed: 11.07.2024).
- Pukmedia, <https://pukmedia.com> (accessed: 10.07.2024).
- Rudaw, <https://www.rudaw.net> (accessed: 12.07.2024).

Abstract

The study explores the potential for compatible reuse of a historic building in the context of enhancing the tourism sector and economic development. It uses a mixed-methods approach to compare the safeguarding of historic buildings constraints and the functional requirements of tourist complexes. The methodology includes literature review, site analysis, stakeholder interviews, and data analysis to assess the potential, limitations, and challenges of the site. The findings show that despite the Qishla building's advantageous location, a series of essential procedures must be undertaken to achieve compatibility and ensure its effective operation as a tourist destination. The most significant requirements include location, landscape design, safety standards, fire escape systems, and the necessity to feature various functional program spaces. The study presents a procedure for analyzing similar cases to determine the possibility of compatible reuse of historical sites with a focus on tourism.

Streszczenie

W artykule omówiono potencjał kompatybilnej adaptacji i ponownego wykorzystania zabytkowego budynku w kontekście wzmacniania sektora turystycznego i gospodarki. Wykorzystano mieszane metody, aby porównać sposoby pogodzenia ograniczeń związanych z zabytkami z wymaganiami dotyczącymi kompleksów turystycznych. Artykuł zawiera przegląd literatury, analizę obiektu, wywiady z interesariuszami oraz analizę danych w celu oceny potencjału, ograniczeń obiektu i możliwych trudności. Wyniki pokazują, że mimo dogodnej lokalizacji obiekt wymaga serii zabiegów, aby uzyskać zgodność z nową funkcją i zapewnić mu efektywne funkcjonowanie jako atrakcji turystycznej. Najważniejsze wymagania to m.in. lokalizacja, projekt zagospodarowania, standardy bezpieczeństwa, systemy ewakuacji w razie pożaru i zapewnienie szeregu pomieszczeń związanych z programem funkcjonalnym. W artykule przedstawiono procedurę analizowania podobnych przypadków w celu sprawdzenia możliwości kompatybilnej adaptacji i zmiany sposobu użytkowania zabytków przeznaczonych na cele turystyczne.

Bogusław Szmygin*

orcid.org/0000-0003-0629-4495

Uwarunkowania i założenia nowelizacji ustawy o ochronie zabytków

Conditions and Assumptions of the Amendment to the Monument Protection and Preservation Act

Słowa kluczowe: uwarunkowania ochrony zabytków, system ochrony zabytków, ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Keywords: conditions for the protection of monuments, the system of monument protection, Monument Protection and Preservation Act

Wprowadzenie

W polskim środowisku konserwatorskim trwa dyskusja na temat nowelizacji ustawy regulującej ochronę zabytków i opiekę nad nimi. Dyskusja ta w ostatnich kwartałach nabrała tempa w związku z przygotowaniami do III Kongresu Konserwatorów, który Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków zgodnie z dekadowym rytmem tych wydarzeń organizuje jesienią 2025 r.¹ W ramach przygotowań do Kongresu powstały grupy problemowe opracowujące tezy do dyskusji, a spośród nich jako pierwszy został zaprezentowany materiał zatytułowany „Koncepcja założeń do projektu ustawy Prawo ochrony zabytków”². Zgodnie z tytułem jest to całościowa propozycja rozwiązań do nowej ustawy dotyczącej ochrony zabytków. Dokument będący efektem pracy pierwszej grupy problemowej, sformowanej głównie przez prawników, został szeroko rozpropagowany w środowisku konserwatorskim, stał się przedmiotem wielu dyskusji i punktem odniesienia dla kolejnych materiałów³.

Dyskusje środowiska konserwatorskiego to niejedyny obszar przygotowań do zmian ustawowych w ochronie zabytków. Jednocześnie bowiem Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego powoła-

Introduction

In the Polish heritage conservation community, there is an ongoing and increasingly dynamic discussion about the need to amend the Monument Protection and Preservation Act of 2003. In recent months, this debate has gained momentum in connection with the preparations for the Third Congress of Conservators, which—in keeping with its decadal rhythm—will be organized in autumn 2025 by the SKZ (Association of Monument Conservators).¹ As part of the preparations for the Congress, thematic working groups have been established to develop discussion points. The first group to present its work, composed mainly of lawyers, produced a document entitled “Koncepcja założeń do projektu ustawy Prawo ochrony zabytków.”² This is a comprehensive proposal for a new legal framework to regulate heritage protection, rather than just a partial amendment to the current act. The document has been widely circulated within the conservation community, becoming both a point of reference and a subject of active debate, as well as a starting point for other thematic groups, which are now developing additional proposals.³

The conservation community’s discussions are not the only area of preparation for statutory changes in the

* prof. dr hab. inż., Wydział Budownictwa i Architektury Politechniki Lubelskiej, Katedra Konserwacji Zabytków

** Prof. Ph.D., Eng., Faculty of Civil Engineering and Architecture, Lublin University of Technology, Department of Monument Conservation

ło zespół, który ma opracować propozycję nowelizacji ustawy⁴. Można jednak przewidywać, że ani prace zespołu ministerialnego, ani postanowienia Kongresu nie zakończą dyskusji o kształcie ustawy o ochronie zabytków. Potrzeba zmian w systemie ochrony zabytków obejmuje bowiem tak wiele obszarów, że środowisko konserwatorskie jest dopiero na początku procesu formowania wizji nowej ustawy i całego systemu ochrony zabytków, odpowiadających współczesnym uwarunkowaniom.

Obecny etap dyskusji nie pozwala jeszcze stwierdzić, jaki kierunek zmian wybierze środowisko konserwatorskie. Propozycje dotyczą wielu obszarów, a omawiane rozwiązania są rozbieżne. Debaty dotyczą między innymi fundamentalnych problemów, takich jak struktura służb konserwatorskich, formy ochrony zabytków czy udział i prawa interesariuszy w decydowaniu o zabytkach. Są to problemy trudne do rozstrzygnięcia, gdyż nie ma metody pozwalającej przewidzieć praktyczne skutki ewentualnych wyborów. Dlatego ważne jest całościowe podsumowanie wszystkich okoliczności mających wpływ na ochronę zabytków.

Analiza okoliczności istotnych dla ochrony zabytków musi jednak wykraczać poza zapisy proponowane w ustawie. Ustawa jest oczywiście bardzo ważnym dokumentem formalizującym kluczowe elementy systemu ochrony zabytków, ale warto, by była finalizacją wcześniej sformułowanej wizji tego systemu. Proces powinna rozpoczynać dyskusja o koncepcji systemu ochrony zabytków, a dopiero na końcu można ustalić formę odpowiednich zapisów ustawy. Zabytkoznawcy i konserwatorzy powinni ustalić kształt systemu ochrony zabytków, a dopiero potem prawnicy kształt ten zapisać w artykułach ustawy.

Kolejność dyskusji jest ważna, gdyż zwraca uwagę na konieczność uwzględnienia szerszego kontekstu, w którym dokonują się zmiany dotyczące ochrony zabytków. Dyskusja o systemie ochrony zabytków wymaga bowiem uwzględnienia czynników zewnętrznych, które określają potrzeby i możliwości tego systemu. Konserwatorzy nie są w pełni autonomiczni ani w ustalaniu przedmiotu ochrony, ani w wspieraniu działań dotyczących opieki nad zabytkami, ani w decydowaniu o formie utrzymania zabytków. W każdym z tych obszarów sprawczość konserwatorska jest licencjonowana na mocy pewnej umowy społecznej. Społeczeństwo przyzwala na określone rozumienie zabytku oraz na finansowanie ochrony zabytków lub ich zachowania. Rolą konserwatorów jest rozpoznanie tych potrzeb i możliwości w istniejących uwarunkowaniach społecznych, kulturowych, politycznych, gospodarczych, ustrojowych, a następnie uformowanie odpowiedniego systemu ochrony. Konserwatorzy są realizatorami tej umowy – chronią zabytki z upoważnienia społeczeństwa i w interesie społecznym (podkreśla to zapis ustawy definiujący zabytek⁵). Ustawa o ochronie zabytków jest więc zapisem umowy społecznej, w której przedstawiciele spo-

tection of monuments. At the same time, the Ministry of Culture and National Heritage has appointed a team to develop a proposal to amend the Act.⁴ However, it can be predicted that neither the work of the ministerial team nor the decisions of the Congress will end the discussion on the shape of the Act on the Protection of Monuments. The need for changes in the system of monument protection covers so many areas that the conservation community is only beginning to form a vision of a new act and the entire system of monument protection, corresponding to contemporary conditions.

The current stage of the discussion does not yet allow us to say what direction of amendment the conservation community will choose. The proposals cover many areas, and the solutions discussed are divergent. The debates concern, among other things, fundamental problems, such as the structure of the conservation service, the forms of monument protection, or the participation and rights of stakeholders in decision-making about monuments. These are problems that are difficult to resolve, as there is no method to predict the practical consequences of each choice. Therefore, it is important to comprehensively summarize all the circumstances affecting the protection of monuments.

However, the analysis of circumstances relevant to the protection of monuments must go beyond the provisions proposed in the Act. The act is, of course, a very important document that formalizes the key elements of the monument protection system, but it is worth it to be the finalization of the previously formulated vision of this system. The process should begin with a discussion on the concept of the monument protection system, and only at the end can the form of the relevant provisions of the act be determined. Monument experts and conservators should determine the shape of the monument protection system, and only then the lawyers should give this system a written form for the Act. The order of the discussion is important because it draws attention to the need to take into account the broader context in which changes are made regarding the protection of monuments. A discussion about the system of monument protection requires considering external factors that determine the needs and possibilities of this system. Conservators are not fully autonomous either in determining the subject of protection, or in supporting monument preservation actions, or in deciding on the form of maintenance of monuments. In each of these areas, the conservation position is licensed under a certain social contract. Society allows for a specific understanding of the monument and for financing the protection of monuments or their preservation. The role of conservators is to recognize these needs and opportunities in the existing social, cultural, political, economic and political conditions, and then to form an appropriate system of protection. Conservators are the executors of this agreement—they protect monuments with the authority of the public and in the public interest (this is emphasized by the provision of the act defining a monument).⁵ The Act on the Protection of Monuments is therefore a pro-

łączeństwa (prawodawca) określają program ochrony jego materialnego dziedzictwa.

Przedstawione uwagi mają wskazać, że punktem wyjścia dyskusji o nowelizacji ustawy o ochronie zabytków, a nawet szerzej – dyskusji o systemie ochrony zabytków, powinna być diagnoza obecnego stosunku społeczeństwa do ochrony zabytków. Zdiagnozowanie społecznych potrzeb i możliwości w tym zakresie pozwala wytyczyć obszar, w którym musi się zmieścić system i ustawa dotycząca ochrony zabytków. Taka analiza powinna wyprzedzić dyskusję o szczegółowych rozwiązaniach ustawy i systemu ochrony zabytków.

Polskie ustawy dotyczące ochrony zabytków jako odzwierciedlenie uwarunkowań zewnętrznych

W procesie diagnozowania obecnych potrzeb i możliwości w zakresie ochrony zabytków pomocne będzie przypomnienie, w jaki sposób poprzednie ustawy odzwierciedlały ówczesne uwarunkowania zewnętrzne ochrony zabytków. W ponad stuletniej historii ochrony zabytków w niepodległej Polsce system tej ochrony kształtowały cztery dokumenty mające status ustawy. Każdy dokument był reakcją na uwarunkowania, które kształtowały ochronę zabytków. Mechanizm ich powstania był podobny – gdy obowiązujące dokumenty przestawały odpowiadać aktualnym potrzebom, tworzone nowe prawo dotyczące ochrony zabytków.

Pierwszy polski dokument regulujący ochronę zabytków powstał w ramach organizacji odradzającego się państwa. Co znamienne, został stworzony jeszcze przed odzyskaniem niepodległości. Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury przyjęto 31 października 1918 r., a więc dwa tygodnie przed formalnym uzyskaniem niepodległości i powstaniem państwa polskiego. Rada Regencyjna nie była władzą niepodległego kraju, ale swoistą namiastką władzy państwowej powołanej na terenie Królestwa Polskiego, wciąż okupowanego przez Austro-Węgry i Niemcy. Zadaniem Rady było przygotowanie elementów niepodległego państwa polskiego. I wśród ogromu zadań związanych z utworzeniem państwa, ciało odpowiedzialne za te działania przyjęło dokument dotyczący ochrony zabytków. Oznaczało to, że w chaosie wojny i zmiany władz uznano ogromne znaczenie ochrony dziedzictwa. Z jednej strony obawiano się, że wycofujące się wojska zaborców będą wywoziły zabytki ruchome i dekret miał ograniczyć to zagrożenie (zakaz wywozu zabytków bez pozwolenia)⁶. Z drugiej – chciano pokazać, że ochrona zabytków będzie ważna w polityce tworzonego państwa, dlatego m.in. zapowiedziano stworzenie służb konserwatorskich oraz inwentarza, a także możliwość wywłaszczania zabytków i wprowadzenia kar za ich niszczenie.

Dekret – okoliczności jego przyjęcia oraz treść – był reakcją na szczególne warunki (przede wszystkim

vision of a social contract in which representatives of the society (the legislator) define the program for the protection of its material heritage.

The presented comments are intended to indicate that the starting point of the discussion on the amendment to the Act on the Protection of Monuments, and even more broadly—the discussion on the system of monument protection, should be the diagnosis of the current attitude of society towards the protection of monuments. Diagnosing social needs and opportunities in this area allows us to delineate the area in which the system and the law on the protection of monuments must fit. Such an analysis should precede the discussion about detailed solutions to the act and the system of monument protection.

Polish laws on the protection of monuments as a reflection of external conditions

In the process of diagnosing the current needs and potentials in the field of monument protection, it will be helpful to recall how previous acts reflected the external conditions of monument protection at that time. In the more than a hundred years of history of monument protection in independent Poland, the system of this protection has been shaped by four documents with the status of an act. Each document was a reaction to the conditions that shaped the protection of monuments. The mechanism of their creation was similar—when the binding documents ceased to meet current needs, a new law on the protection of monuments was created.

The first Polish document regulating the protection of monuments was created as part of the organization of the reborn state. Significantly, it was created even before regaining independence. The decree of the Regency Council on the care of monuments of art and culture was adopted on October 31, 1918, i.e., two weeks before the formal establishment of independence and the Polish state. The Regency Council was not the authority of an independent country, but a kind of substitute for state power established in the Kingdom of Poland, still occupied by Austria-Hungary and Germany. The task of the Council was to prepare the elements of an independent Polish state. And among the enormity of tasks related to the creation of the state, the body responsible for these activities adopted a document on the protection of monuments. This meant that in the chaos of war and the change of government, the great importance of heritage protection was recognized. On the one hand, it was feared that the retreating troops of the partitioners would take away movable artefacts and the decree was to limit this threat (a ban on the removal of monuments without a permit).⁶ On the other hand, they wanted to show that the protection of monuments would be important in the policy of the state being created, which is why, e.g., it was announced that conservation services and inventory would be created, as well as the possibility of expropriating monuments and introducing penalties for their destruction.

kim zagrożenia), w jakich znalazły się zabytki, oraz na znaczenie, jakie powinna mieć ich ochrona. Rada Regencyjna podejmowała decyzje tak fundamentalne dla stworzenia państwa, jak powołanie rządu czy organizacja sądownictwa, a więc dekret można sytuować wśród spraw takiej rangi. To pokazuje znaczenie, jakie chciano nadać ochronie zabytków w okresie fundacyjnym niepodległej Polski.

Ważne dla ówczesnej rzeczywistości było też wskazanie, że zabytki podlegające ochronie to obiekty istniejące ponad 50 lat (art. 11). Zapis był zasadny, gdyż inwentarz zabytków (formalny spis) nie mógł być w tym czasie kompletny. Dlatego taki zapis definiujący przedmiot ochrony miał chronić zasób dziedzictwa do czasu uzupełnienia inwentarza.

Dekret Rady odzwierciedlał czas i okoliczności jego przyjęcia również poprzez nawiązanie do wzorów zagranicznych. Niepodległa Polska powstawała z terenów zajętych przez Niemcy i Austrię, gdzie już od połowy XIX wieku istniały służby konserwatorskie i odpowiednie prawodawstwo. Z ich praktyki przejęto w polskim dokumencie m.in. silną władzę konserwatorską, uzyskiwanie pozwoleń, inwentarz zabytków. Przenoszono podejście do zabytków i wzory administracyjne, gdyż polskich doświadczeń jeszcze nie było.

Drugi dokument formujący ochronę zabytków w Polsce powstał w 1928 r. Minęła zaledwie dekada od przyjęcia poprzedniego dokumentu, ale okoliczności wymagały stworzenia nowych regulacji. Dlatego powstało rozporządzenie prezydenta RP o opiece nad zabytkami [Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej 1928].

Przede wszystkim potrzebny był dokument, który bardziej szczegółowo określi funkcjonowanie systemu ochrony zabytków. Kluczową nowością było wprowadzenie rejestru jako podstawowej formy nadawania obiektom formalnego statusu obiektu chronionego. Wprowadzenie rejestru w rozporządzeniu wsparto kilka miesięcy później szczegółowymi przepisami określającymi sposób jego prowadzenia [Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych 1928]⁷. Wokół formalnego statusu zabytku można było zbudować przepisy zapewniające jego ochronę, m.in. przez uzyskiwanie zgody na prowadzenie prac zabezpieczających i możliwość nakazania takich prac, zakaz wywozu za granicę bez zezwolenia, a nawet wywłaszczanie zabytków (art. 18). Tak rozpoczęła się historia rejestru zabytków, która zachowuje ciągłość przez całe stulecie.

Dookreślanie rejestru w roku 1928 było możliwe, gdyż państwo polskie miało uformowane granice i administrację. W 1918 r. Dekret Rady Regencyjnej nie mógł jeszcze obejmować ziem zaboru rosyjskiego. Po dekadzie ziemie były scalone w organizm państwowy, kontrolowała je administracja urzędów wojewódzkich i można było zapisać, że rejestry zabytków będą prowadzone właśnie w tych urzędach (art. 1 i 4 Rozporządzenia o prowadzeniu rejestru).

Ważny zapis dotyczył zdefiniowania pojęcia zabytku. Zabytek definiowano poprzez rozpoznanie w nim

The act—the circumstances of its adoption and its content—was a reaction to the special conditions (primarily threats) in which monuments found themselves, and to the importance that their protection should have. The Regency Council made decisions as fundamental to the creation of the state, such as the establishment of a government or the organization of the judiciary, so the decree can be placed among matters of such importance. This shows the importance that was intended to be given to the protection of monuments during the foundation period of independent Polish.

It was also important for the reality of that time to indicate that monuments being the subject of protection are objects that have existed for more than fifty years (Article 11). Such entry was justified, because the inventory of monuments (formal list) could not be complete at that time. Therefore, such a provision defining the subject of protection was necessary until the inventory was completed.

The Council's Act reflected the time and circumstances of its adoption also by referring to foreign models. Independent Poland was created from the territories occupied by Germany and Austria, where conservation services and appropriate legislation had existed since the mid-nineteenth century. From their practice, the Polish document borrowed, e.g., a strong conservation authority, obtaining permits, and a list of monuments. The approach to monuments and administrative models were transferred, as there was no Polish experience yet.

The second document forming the protection of monuments in Poland was created in 1928. Only a decade has passed since the adoption of the previous document, but circumstances required the creation of new regulations. That is why the Decree of the President of the Republic of Poland on the care of monuments [Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej 1928] was created.

First of all, a document was needed that would define the functioning of the monument protection system in more detail. The key novelty was the introduction of the register as the basic form of granting buildings the formal status of a protected object. The introduction of the register in the regulation was supported a few months later by detailed regulations specifying the manner of its maintenance [Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych 1928].⁷ Around the formal status of a monument, it was possible to build regulations ensuring its protection, e.g., by obtaining permission to carry out rescue works and the possibility of ordering such works, a ban on exporting abroad without a permit, and even expropriation of monuments (Article 18). This is how the history of the register of monuments began, which has maintained continuity throughout the century.

In 1928, it was possible to specify the register because the Polish state had formed borders and administration. In 1918, the Decree of the Regency Council could not yet cover the territories of the Russian partition. After a decade, the lands were merged into a state organism, they were controlled by the administration of voivode-

określonych wartości, które wskazano zgodnie z ówczesnymi standardami⁸. Prawo do stwierdzania wartości zabytków przyznano też władzy konserwatorskiej. Ten zapis nadał dyskrejonalny charakter tej władzy, co jest charakterystyczną – i problematyczną – cechą polskiego systemu ochrony zabytków.

Ważne było też rozbudowanie grup typologicznych, które wyszczególniono, aby pokazać elementy środowiska kulturowego uznawane za zabytki. System identyfikacji i ochrony zabytków dopiero się kształtował, dlatego obok definicji zabytku opartej na wartościach zasadne było wskazanie grup zabytków – w art. 2 wymieniono aż 16 grup dóbr, które mogą być zabytkami (najwięcej wśród wszystkich czterech ustaw).

Reakcją na okoliczności była również forma dokumentu konstytuującego system ochrony zabytków – rozporządzenie prezydenta. Taka forma umożliwiała szybszą drogę legislacyjną niż w wypadku ustaw sejmowych. Wynikało to również z politycznej sytuacji w kraju – po przewrocie majowym w 1926 r. praca sejmu była ograniczona na rzecz władzy wykonawczej i właśnie prezydenta.

Trzecim dokumentem tworzącym podstawy systemu ochrony zabytków była ustawa o ochronie dóbr kultury i muzeach z 1962 r. Druga wojna światowa przyniosła w Polsce całkowitą zmianę ustroju, co diametralnie zmieniło również warunki ochrony zabytków. Radykalne zmiany w sytuacji zabytków nie podważały jednak uniwersalnych założeń systemu ich ochrony, takich jak prowadzenie rejestru, organizacja służby konserwatorskiej i jej uprawnienia. Ochrona zabytków mogła więc w formalnych aspektach opierać się na przedwojennej ustawie, a nowa ustawa powstała dopiero 17 lat po zakończeniu wojny.

Istotą powojennych zmian była nacjonalizacja własności prywatnej, obejmująca również większość zasobu zabytków. Upaństwowiono gospodarkę i wprowadzono regulowane czynsze. Prywatni właściciele zabytków (którzy utrzymali własność) nie mieli więc środków na ich utrzymanie ani z działalności gospodarczej, ani z czynszów. Tylko uspołecznione instytucje miały realne możliwości ochrony zabytków. Generalnie połączono funkcje systemu ochrony: państwowe zabytki kontrolowała państwowa służba konserwatorska, remontowała i konserwowała państwowa (monopolistyczna) firma za państwowe fundusze⁹. Układ ten był spoisty, jednak niewydajny i słaby jakościowo (dzielił wady ustroju socjalistycznego).

Charakter systemu politycznego został w różny sposób odzwierciedlony w ustawie. Przede wszystkim wprowadzono odrębne określenia – dobra kultury i zabytki. Dobrem kultury był według ustawy każdy „przedmiot ruchomy lub nieruchomy” reprezentujący „wartość historyczną, naukową lub artystyczną” (art. 2). Pojęcie zabytku ograniczono do dóbr kultury, które zostały objęte formalną ochroną (art. 4). Pozwalało to na wyraźne wydzielenie i kontrolowanie liczby obiektów chronionych. Było to istotne, gdy za ochronę całego zasobu odpowiadało państwo (art. 1).

ship offices, and it was possible to write that registers of monuments would be kept in these offices (Sections 1 and 4 of Rozporządzenie o prowadzeniu rejestru).

An important provision concerned the definition of the concept of a monument. A monument was defined by recognizing certain values in it, which were indicated in accordance with the standards of the time.⁸ The right to determine the value of monuments was also granted to the conservation authority. This provision gave this authority a discretionary character, which is a characteristic—and problematic—feature of the Polish system of monument protection. It was also important to expand the typological groups, which were specified in order to show the elements of the cultural environment considered to be monuments. The system of identification and protection of monuments was still being formed, therefore, in addition to the definition of a monument based on values, it was justified to indicate groups of monuments—Article 2 lists as many as 16 groups of objects that can be monuments (the most among all four acts).

The reaction to the circumstances was also the form of a document constituting the system of monument protection—a presidential decree. This form allowed for a faster legislative path than in the case of Sejm acts. This was also due to the political situation in the country—after the May Coup in 1926, the work of the Sejm limited in favor of the executive power and the President.

The third document forming the basis of the system of monument protection was the Act on the Protection of Cultural Property and Museums of 1962. The Second World War brought a complete change of the political system in Poland, which also radically changed the conditions for the protection of monuments. However, the radical changes in the situation of monuments did not undermine the universal assumptions of the system of their protection, such as keeping a register, the organization of the conservation service and its powers. Therefore, the protection of monuments could be based on the pre-war law in formal aspects, and the new act was created only seventeen years after the end of the war.

The essence of the post war changes was the nationalization of private property, which also covered most of the of monuments. The economy was nationalized and regulated rents were introduced. Therefore, the private owners of the monuments (who retained the ownership) did not have the means to maintain them either from business activity or from rents. Only public institutions had real opportunities to protect monuments. In general, the functions of the protection system were combined: state monuments were controlled by the state conservation service, renovated and maintained by a state (monopolistic) company with state funds.⁹ This system was cohesive, but inefficient and of poor quality (it shared the shortcomings of the socialist system).

The nature of the political system was reflected in the law in various ways. First of all, separate terms were introduced—cultural assets and monuments. According to the Act, a cultural asset was any “movable or immovable object” representing “historical, academic or artistic

Potwierdzeniem ekonomicznego podejścia do systemu ochrony zabytków był wprowadzony jednocześnie z ustawą system formalnego zróżnicowania zabytków¹⁰. Zespół zabytków w Polsce podzielono na pięć klas, w zależności od wartości i stanu zachowania. Podział miał umożliwić ochronę najcenniejszych zabytków w warunkach tzw. gospodarki planowej, czyli przy ograniczonych środkach publicznych. Jednak negatywne skutki klasyfikacji (zniszczenie wielu zabytków niższych klas) spowodowały jej likwidację i na długo skompromitowały pomysł różnicowania zabytków w polskim środowisku konserwatorskim [Lewicki 2016, s. 91–108].

Klasyfikacja zabytków w jeszcze jednym aspekcie odzwierciedlała ówczesne podejście do nich. Pomysł potraktowania zasobu zabytków w całym kraju jako zamkniętego, policzalnego zbioru o trwale przypisanej wartości korespondował z ówczesną teorią konserwatorską. Podobnie jak w Karcie weneckiej w 1964 r. uznano, że można sformułować uniwersalne zasady konserwatorskie i definicje dozwolonych działań konserwatorskich obowiązujące dla całego zbioru zabytków, tak w systemie klasyfikacji opublikowanym w tym samym roku zapisano, że w Polsce istnieją 36 262 zabytki [*Spis zabytków architektury* 1964, s. XXXIV].

Charakter zideologizowanego państwa znalazł też bezpośredni wyraz w ustawie o ochronie zabytków. Zapisano w niej, że chronione dobra kultury mają być „czynnym składnikiem życia współczesnego społeczeństwa socjalistycznego” (art. 3.1). W praktyce oznaczało to pewne upolitycznienie ochrony zabytków, czyli uwzględnianie nie tylko wartości zabytkowych, ale również politycznych ocen wartości reprezentowanych przez zabytki (m.in. zaniedbano ochronę dworów i pałaców). Formą realizacji założeń ustrojowych było też wprowadzenie społecznych opiekunów zabytków (rozdz. XII ustawy).

Ważnym, a nieoczywistym aspektem powojennej ustawy było przypisanie ochronie zabytków dosyć dużego znaczenia. Zabytki generalnie reprezentowały przecież przeszłość, od której odcinał się ustrój socjalistyczny. Podobnie jednak jak powojenna odbudowa Warszawy legitymizowała nowe władze, tak samo uznano użyteczność ochrony piastowskich zabytków na tzw. Ziemiach Odzyskanych, czy w ogóle ochronę zabytków w budowaniu tożsamości i symboliki państwa.

Kolejna ustawa przyjęta w 2003 r. również czytelnie odzwierciedla okoliczności formujące warunki ochrony zabytków w tym czasie. Na kształt ustawy o ochronie zabytków i opiece na zabytkami silnie wpłynęły przemiany ustrojowe rozpoczęte w 1989 r. Po ponad dekadzie od zmiany systemu nowy ustrój już okrzepł i można było dostosować do niego system ochrony zabytków. Kluczowymi elementami tych zmian były: prywatyzacja zabytków i opieki nad nimi, rozwój samorządów terytorialnych (samorządowych urzędów konserwatorskich) i zróżnicowanie form ochrony.

value” (Article 2). The concept of a monument is limited to cultural object that have been formally protected (Article 4). This allowed for a clear separation and control of the number of protected objects. This was important when the state was responsible for the protection of the entire resource of monuments (Article 1).

The economic approach to the system of monument protection was confirmed by the system of formal differentiation of monuments, which was introduced simultaneously with the Act.¹⁰ The stock of monuments in Poland is divided into five classes, depending on the value and state of preservation. The division was to enable the protection of the most valuable monuments in the conditions of the so-called planned economy, i.e. with limited public funds. However, the negative effects of classification (the destruction of many lower-class monuments) caused its liquidation and discredited the idea of differentiating monuments in the Polish conservation community for a long time [Lewicki 2016, pp. 91–108].

The classification of monuments in one more aspect reflected the approach to them at that time. The idea of treating the stock of monuments throughout the country as a closed, countable collection with a permanently assigned value corresponded with the conservation theory of the time. Just as the Venice Charter in 1964 recognized that it was possible to formulate universal conservation principles and definitions of permitted conservation activities applicable to the entire collection of monuments, so in the classification system published in the same year it was written that there are 36,262 monuments in Poland [*Spis zabytków architektury* 1964, p. XXXIV].

The character of the ideologized state was also directly reflected in the Act on the Protection of Monuments. It states that protected cultural goods are to be “an active component of the life of contemporary socialist society” (Article 3.1). In practice, this meant a certain politicization of the protection of monuments, i.e., taking into account not only historical values, but also political assessments of the values represented by monuments (e.g., the protection of manors and palaces was neglected). The form of implementation of the political assumptions was also the introduction of voluntary guardians of monuments (Chapter XII of the Act).

An important, but not obvious, aspect of the post-war act was the attribution of quite great importance to the protection of monuments. After all, monuments generally represented the past, from which the socialist system cut itself off. However, just as the post war reconstruction of Warsaw legitimized the new authorities, the usefulness of protecting Piast monuments in the so-called Recovered Territories, or the protection of monuments in general, in building the identity and symbolism of the socialist state, was also recognized.

The act adopted in 2003 also clearly reflects the circumstances shaping the conditions for the protection of monuments at that time. The shape of the Act on the Protection of Monuments and the Care of Monuments was strongly influenced by the political changes that be-

Zasadniczą zmianę odzwierciedlił już tytuł ustawy, w którym oddzielono ochronę zabytków od opieki nad nimi. Ochrona – rozumiana jako szeroko pojmowany nadzór, a także kontrola – miała być sprawowana przez administrację, opieka zaś – rozumiana jako wszystkie działania związane z utrzymaniem zabytków (art. 4) – miała spoczywać na właścicielach, użytkownikach, zarządcach (art. 5). Takie rozdzielenie zadań wynikało z wprowadzonej w Polsce gospodarki rynkowej, z dominującą własnością prywatną i poszanowaniem praw właścicielskich. W takim ustroju koszty utrzymania własności (w tym zabytków) ponoszą właściciele, a państwo sprawuje funkcje regulacyjne i kontrolne. Oczywiście zachowanie zabytków jest w interesie społecznym (art. 3.1 ustawy), a zatem państwo podejmuje działania administracyjne (ochrona) realizujące to zadanie. Rozdzielenie ochrony i opieki jest fundamentalnym założeniem ustawy z 2003 r. i jednocześnie obecnego polskiego systemu ochrony zabytków.

Drugi istotny element ustawy, będący jednocześnie odzwierciedleniem założeń ustroju budowanego po 1989 r., to rosnąca rola samorządu terytorialnego. Władza samorządowa tworzona w gminach, powiatach i województwach zyskała realną sprawczość na wielu poziomach – legislacyjnym, administracyjnym, finansowym, wykonawczym, właścicielskim etc. W tych warunkach zasadne było rozbudowanie możliwości przekazywania uprawnień służb konserwatorskich (art. 96).

Zwiększenie roli samorządów zostało wyraźnie odzwierciedlone w definiowaniu form ochrony zabytków. W poprzednich systemach kluczową formą ochrony zabytków było wpisanie ich do rejestru. W ustawie z 2003 r. wprowadzono cztery formy ochrony (art. 7). Co istotne, dwie z nich były w gestii samorządów – ustanawianie parków kulturowych oraz zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Tworzenie tych form ochrony wymaga uzgodnień z urzędami konserwatorskimi, ale są to narzędzia samorządów. Takie rozwiązania były w pełni uzasadnione, gdyż ochrona obszarów o wartościach zabytkowych lub obszarów, w których należy chronić elementy o wartości zabytkowej, wymaga sprawczości samorządów.

Ochronie zabytków przez samorządy miała też służyć ewidencja zabytków. Nie jest to ustawowa forma ochrony, w praktyce jednak można ją wykorzystać w systemie ochrony zabytków. Do narzędzi samorządowych należy również dodać obligatoryjne programy opieki nad zabytkami, mające regulować wiele problemów wpływających na ochronę zabytków (art. 87). W sumie więc samorządy wszystkich szczebli mają istotne zadania w zakresie opieki nad zabytkami i ich ochrony. Jest to ważna cecha tego systemu ochrony zabytków, wpływająca na wiele aspektów jego funkcjonowania.

Generalnie ustawa z 2003 r. została najbardziej doprecyzowana w wielu aspektach funkcjonowania

gan in 1989. More than a decade after the change of the system, the new system had already solidified and it was possible to adapt the system of monument protection to it. The key elements of these changes were: privatization of monuments and their care, development of local governments (local government conservation offices) and diversification of forms of protection.

A fundamental change has already been reflected in the title of the act, which separates the protection of monuments from the care of them. Protection—understood as broadly understood supervision and control—was to be exercised by the administration, while care—understood as all activities related to the maintenance of monuments (Article 4)—was to be carried out by owners, users and managers (Article 5). Such a division of tasks resulted from the market economy introduced in Poland, with dominant private property and respect for property rights. In such a system, the costs of maintaining property (including monuments) are borne by the owners, and the state performs regulatory and control functions. Of course, the preservation of monuments is in the public interest (Article 3.1 of the Act), and therefore the state undertakes administrative actions (protection) to carry out this task. The separation of protection and care is a fundamental assumption of the 2003 Act and at the same time the current Polish system of monument protection.

The second important element of the Act, which is also a reflection of the assumptions of the system built after 1989, is the growing role of local government. Local government power created in communes, counties and voivodeships has gained real agency at many levels—legislative, administrative, financial, executive, ownership, etc. In these conditions, it was justified to expand the possibility of transferring the powers of conservation services (Article 96).

The increase in the role of local governments has been clearly reflected in the definition of forms of monument protection. In previous systems, the key form of monument protection was to enter them in the register. The 2003 Act introduced four forms of protection (Article 7). Importantly, two of them were the responsibility of local governments—the establishment of cultural parks and provisions in local spatial development plans. The creation of these forms of protection requires arrangements with conservation offices, but they are tools of local governments. Such solutions were fully justified, as the protection of areas of historic value or areas where elements of historical value should be protected requires the activity of local governments.

The protection of monuments by local governments was also to be served by the list of monuments. It is not a statutory form of protection, but in practice it can be used in the system of monument protection. Obligatory monument care programs should also be added to local government tools, which are to regulate many problems affecting the protection of monuments (Article 87). All in all, local governments at all levels have important tasks in the field of care and protection of monuments. This

systemu ochrony. Jest to konieczne w gospodarce rynkowej i państwie prawa, gdzie kontakty z urzędami sprawującymi funkcje kontrolne powinny być oparte na ściśle określonych procedurach i zasadach. Wspomniana dyskrejonalność władzy administracyjnej jest ujęta w określone ramy.

Szkicowa charakterystyka kolejnych polskich ustaw pokazuje, że zawsze odzwierciedlały okoliczności, w jakich odbywała się ochrona zabytków. Nowe ustawy uchwalano, gdy zmiana okoliczności była radykalna. Ustawy bowiem są zmieniane niechętnie, gdyż jest to kłopotliwe dla wszystkich uczestników systemu ochrony, a przede wszystkim dla administracji. Postulaty modyfikacji ustawy są oczywiście często formułowane przez środowisko konserwatorskie czy grupy lobbystyczne. Jednak zmiana prawa jest dokonywana ostrożnie, gdyż wymaga przewidzenia konsekwencji tych zmian oraz uzgodnień z innymi przepisami. To jest zawsze kłopotliwe i niesie ryzyko komplikacji. Dlatego nowe ustawy powstają w sytuacji wyższej konieczności, jaką w praktyce są przede wszystkim istotne zmiany ustrojowe. Znacznie częściej są nowelizowane wybrane przepisy. Zatem kluczowe pytanie brzmi: czy obecne zmiany warunków ochrony zabytków są na tyle istotne, że powinna powstać zupełnie nowa ustawa, czy też wystarczy kolejna nowelizacja?

Czynniki uzasadniające nowelizację ustawy z 2003 r.

Będąca przedmiotem dyskusji toczonych w 2025 r. zmiana ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami powinna być oparta na sformułowaniu nowych potrzeb i zadań, wynikających z obecnych warunków kulturowych, społecznych, ustrojowych, ekonomicznych. Tak jednak nie jest. Dyskusje koncentrują się wokół jednostkowych problemów, bez wątplenia istotnych, lecz niepowiązanych z szerszym kontekstem, który warunkuje system ochrony. Dlatego propozycje idą w kierunku nowelizacji ustawy, nie dyskutuje się natomiast nad radykalną zmianą systemu ochrony zabytków.

Pierwszym wskazywanym problemem jest kontrola działania eksploratorów, czyli osób chcących samodzielnie poszukiwać zabytków ruchomych. W świetle dotychczasowych przepisów poszukiwania prowadzone przy użyciu urządzeń technicznych są dozwolone tylko po uzyskaniu pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków. Wymaga to złożenia wniosku określającego m.in. miejsce poszukiwań i ich cel. Znaleźiska o wartości zabytkowej są traktowane jako element dziedzictwa narodowego i uznawane za własność państwa, a ich znalezienie powinno być zgłoszone służbom konserwatorskim.

Taki stan rzeczy nie satysfakcjonuje poszukiwaczy zabytków. Chcą oni maksymalnie ograniczyć formalności związane z podejmowaniem poszukiwań oraz nadzór nad nimi. Oczekiwania są wyrażnie artykuło-

is an important feature of this system of monument protection, affecting many aspects of its functioning.

In general, the 2003 Act was the most precise in many aspects of the functioning of the protection system. This is necessary in a market economy and a state governed by the rule of law, where contacts with controlling authorities should be based on strictly defined procedures and rules. The aforementioned discretion of the administrative authority is framed within a specific framework.

A short description of successive Polish acts shows that they always reflected the circumstances in which the protection of monuments took place. New laws were passed when the change in circumstances was radical. Laws are reluctant to be changed, as it is troublesome for all participants in the protection system, and above all for the administration. Of course, the postulates for modifying the act are often formulated by the conservation community or lobby groups. However, the change in the law is made carefully, as it requires anticipating the consequences of these changes and agreeing with other regulations. This is always troublesome and carries the risk of complications. Therefore, new laws are created in a situation of higher necessity, which in practice is primarily significant changes to the system. Selected regulations are amended much more often. Therefore, the key question is: are the current changes to the conditions for the protection of monuments so important that a completely new act should be created, or is another amendment enough?

Factors justifying the amendment to the 2003 Act

The amendment to the Act on the Protection of Monuments and the Care of Monuments, which is the subject of discussions in 2025, should be based on the formulation of new needs and tasks resulting from the current cultural, social, political and economic conditions. However, this is not the case. Discussions focus on individual problems, undoubtedly important, but unrelated to the broader context that determines the protection system. That is why the proposals are aimed at amending the Act, but there is no discussion about a radical change in the system of monument protection.

The first problem indicated is the control of the operation of explorers, i.e. people who want to search for movable monuments on their own. In the light of the current regulations, searches carried out with the use of technical devices are allowed only after obtaining a permit from the voivodeship conservator of monuments. This requires the submission of an application specifying, e.g. the place of the search and its purpose. Finds of historical value are treated as an element of national heritage and are considered the property of the state, and their finding should be reported to the conservation services.

Such a state of affairs does not satisfy the seekers of monuments. They want to reduce the formalities re-

wane w przestrzeni publicznej, gdyż środowisko poszukiwaczy zabytków jest stosunkowo duże – poszukiwaniami mogą być zainteresowane nawet dziesiątki tysięcy osób. Jest to też środowisko wpływowe, które potrafiło w 2023 r. znaleźć wsparcie polityczne i doprowadzić do znacznej liberalizacji przepisów o warunkach prowadzenia poszukiwań przez eksploratorów [Ustawa z dnia 13 lipca 2023 r.; Ustawa z dnia 12 kwietnia 2024 r.]. Nowelizacja ustawy pozwala osobom pełnoletnim na poszukiwanie zabytków ruchomych, jeżeli uzyskają zgodę właściciela nieruchomości, na której terenie to się odbywa, a zamiar poszukiwań zgłoszą w mobilnej aplikacji.

Środowisko konserwatorów i archeologów jest zdecydowanie przeciwne tym zmianom. Uznaje się, że pozbawione nadzoru poszukiwania amatorów doprowadzą do zniszczenia wielu zabytków i stanowisk archeologicznych¹¹. Jednak *vacatio legis* we wprowadzeniu tych przepisów – ostatnio przedłużone do maja 2027 r. – zostało spowodowane nie protestami środowisk konserwatorskich, ale brakiem aplikacji pozwalającej zgłosić zamiar poszukiwań. Konserwatorzy mają więc dwa lata na przywrócenie kontroli nad poszukiwaniem zabytków ruchomych. Jest to kwestia pojedyncza, niebudząca kontrowersji wśród konserwatorów, a zatem jej rozwiązanie jest możliwe na poziomie nowelizacji ustawy.

Niekontrowersyjna wydaje się również druga kwestia – włączenia do polskiego systemu wpisania zabytku na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Przyrodniczego UNESCO jako formy ochrony. W Polsce na listę UNESCO wpisano jedynie 17 obiektów, a znajdujące się wśród nich zabytki są bezcenne i powinny być chronione jak najstaranniej. W polskim systemie ochrony nie ma jednak podstaw do wdrożenia różnych wymagań obowiązujących w zarządzaniu obiektami z listy UNESCO, m.in. tworzenia stref buforowych, oceny autentyczności i integralności, monitoringu okresowego czy opracowania planów zarządzania obiektem. Tymczasem wdrożenie pełnego standardu zarządzania dobrami światowego dziedzictwa jest ważne również dla ochrony innych zabytków, oznacza bowiem wprowadzanie dobrych praktyk do całego polskiego systemu ochrony zabytków, a standard zarządzania wypracowany w systemie światowego dziedzictwa można uznać za jeden z najlepszych.

Wymienione argumenty sprawiają, że Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków (PKN ICOMOS) od lat proponuje uznanie wpisu zabytku na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Przyrodniczego UNESCO za równoznaczny z objęciem ustawową ochroną [por. np. Szmygin 2022]. Postulat ten znajduje coraz większe zrozumienie w MKiDN, szczególnie po kontrolach dokonanych przez misje z Centrum Światowego Dziedzictwa. Formalne oparcie zarządzania dobrami światowego dziedzictwa w polskiej ustawie jest więc koniecznością i może być dokonane w ramach nowe-

lated to undertaking searches and supervising them as much as possible. Expectations are clearly articulated in the public space, as the community of monument seekers is relatively large—even tens of thousands of people may be interested in the search. It is also an influential environment that was able to find political support in 2023 and lead to a significant liberalization of the regulations on the conditions for conducting searches by explorers [Ustawa z dnia 13 lipca 2023 r.; Ustawa z dnia 12 kwietnia 2024 r.]. The amendment to the act allows adults to search for movable monuments if they obtain the consent of the owner of the property on which it takes place, and report their intention to search in a mobile application.

The community of conservators and archaeologists is strongly opposed to these changes. It is believed that the unsupervised search by amateurs will lead to the destruction of many monuments and archaeological sites.¹¹ However, the *vacatio legis* in the introduction of these regulations—recently extended until May 2027—was caused not by protests from conservation circles, but by the lack of an application allowing to report the intention to search. Conservators therefore have two years to restore control over the search for movable monuments. This is a single issue, which does not raise any controversy among conservators, and therefore its solution is possible at the level of an amendment to the Act.

The second issue also appears uncontroversial—the inclusion of the monument on the UNESCO World Cultural and Natural Heritage List as a form of protection in the Polish system. In Poland, only seventeen sites were placed on the UNESCO list, and the monuments among them are priceless and should be protected as carefully as possible. However, there are no grounds in the Polish protection system for the implementation of various requirements applicable to the management of UNESCO sites, e.g., the creation of buffer zones, the assessment of authenticity and integrity, periodic monitoring or the development of management plans. Meanwhile, the implementation of a full standard of management of world heritage properties is also important for the protection of other monuments, as it means introducing good practices into the entire Polish system of monument protection, and the management standard developed in the world heritage system can be considered one of the most excellent.

The above arguments mean that the Polish National Committee of the International Council for the Protection of Monuments (PKN ICOMOS) has been proposing for years to recognize the inscription of a monument on the UNESCO World Cultural and Natural Heritage List as equivalent to being covered by the Act. This postulate is increasingly understood by the Ministry of Culture and National Heritage, especially after the inspections carried out by missions from the World Heritage Centre. Formal basing of the management of world heritage properties in the Polish Act is therefore a necessity and may be made as part of the amendment

lizacji tej ustawy. Formalne wprowadzenie wpisu na listę UNESCO do systemu ochrony może być połączone z dopracowaniem statusu pomnika historii jako formy ochrony, gdyż obecnie jest to forma pozbawiona treści.

Trzecim problemem najczęściej podnoszonym w dyskusjach o nowelizacji ustawy jest status ewidencji zabytków. Ewidencja została wprowadzona do ustawy jako forma identyfikacji i ochrony zabytków przez samorządy terytorialne (art. 24). Ewidencja gminna miała przede wszystkim identyfikować i dokumentować zabytki obejmowane ochroną w ramach działań tych samorządów. Dla zabytków ujętych w ewidencjach przewidziano wydanie rozporządzenia określającego odrębny wzór karty ewidencyjnej (art. 24.3). Stworzenie ewidencji było spójne z nałożonym na samorządy obowiązkiem tworzenia tzw. programów opieki nad zabytkami (powiatowych, gminnych). Cele tych programów wykraczają poza ochronę zabytków, przewidują ich wykorzystanie w realizacji programów społecznych, turystycznych, ekonomicznych (art. 87). To zaś wymaga wykorzystania nie tylko najcenniejszych zabytków rejestrowych, lecz również obiektów o lokalnej wartości, tworzących tzw. krajobraz kulturowy. Taki cel uzasadnia więc identyfikację obiektów ujmowanych w ewidencjach.

Jednak z czasem przepisy doprowadziły do traktowania obiektów ewidencyjnych równie rygorystycznie jak obiekty wpisane do rejestru zabytków¹². Spowodowało to liczne konflikty, gdyż znacznie powiększył się zbiór zabytków obejmowanych ochroną konserwatorską. Źródłem konfliktów był brak powiadomienia właścicieli zabytków ujmowanych w ewidencji (nie wymaga tego procedura), przy jednocześnie niekiedy niewielkiej i nieoczywistej ich wartości zabytkowej.

Liczne procesy sądowe, w których podważane jest traktowanie obiektów ewidencyjnych przez służby konserwatorskie podobnie jak rejestrowych, zmniejszają wiarygodność systemu ochrony zabytków. Wielu inwestorów, ale również konserwatorów, postuluje więc jednoznaczne ustalenie statusu ewidencji (jako listy informacyjnej). I ten problem jest wskazywany jako uzasadnienie nowelizacji ustawy, co potwierdzają tezy opracowane przez zespół „Relacja Inwestor – Służby Konserwatorskie” powołany przez SKZ¹³.

W dyskusjach prowadzonych przed Kongresem pojawiło się znacznie więcej zagadnień. Głos zabrało wielu konserwatorów wskazujących różne problemy i propozycje. Wiele z nich wykracza poza kompetencje środowiska konserwatorskiego, np. większe finansowanie ochrony zabytków czy edukacja społeczeństwa na rzecz ochrony dziedzictwa. Co jednak najważniejsze, zwykle mieszczą się one w ramach nowelizacji ustawy – jak problemy przedstawione powyżej. Tymczasem są kwestie, które wymagają uwzględnienia na poziomie założeń współczesnego systemu ochrony zabytków.

to this Act. The formal introduction of an entry on the UNESCO list into the protection system may be combined with the refinement of the status of a historical monument as a form of protection, as it is currently a form devoid of content.

The third problem most often raised in discussions about the amendment to the Act is the status of the lists of monuments. The list was introduced into the Act as a form of identification and protection of monuments by local governments (Article 24). The municipal list was primarily intended to identify and document the monuments protected as part of the activities of these local governments. For monuments included in the lists, a regulation specifying a separate model of the registration card is provided for (Article 24.3). The creation of the list was consistent with the obligation imposed on local governments to create the so-called monument care programs (county, municipality). The objectives of these programs go beyond the protection of monuments, they provide for their use in the implementation of social, tourist and economic programs (Article 87). This, in turn, requires the use of not only the most valuable registered monuments, but also objects of local value, creating the so-called cultural landscape. Such a purpose therefore justifies the identification of objects included in the lists.

However, over time, the regulations led to the treatment of listed objects as strictly as objects entered in the register of monuments.¹² This caused numerous conflicts, as the collection of monuments under conservation protection increased significantly. The source of the conflicts was the lack of notification of the owners of the monuments included in the list (this is not required by the procedure), while at the same time their sometimes small and non-obvious historical value was small.

Numerous lawsuits in which the treatment of listed objects by conservation services is questioned as well as those registered, reduce the credibility of the monument protection system. Therefore, many investors, as well as conservators, postulate an unambiguous determination of the status of the list (as an information list). And this problem is also indicated as a justification for the amendment to the Act, which is confirmed by the theses developed by the “Investor–Conservation–Services Relationship” team appointed by SKZ.¹³

In the discussions held before the Congress, many more problems appeared. Many conservators took the floor, pointing out various problems and proposals. Many of them go beyond the competences of the conservation community, e.g. greater funding for the protection of monuments or education of the public for the protection of heritage. Most importantly, however, they usually fall within the framework of the amendment to the Act—like the problems presented above. Meanwhile, there are issues that need to be taken into account at the level of the assumptions of the modern system of monument protection.

Czynniki kształtujące współczesny system ochrony zabytków

Przede wszystkim należy podkreślić, że niemożliwe jest wskazanie wszystkich czynników kształtujących współczesną ochronę zabytków. Obiektów, zespołów, obszarów uznanych obecnie za reprezentujące wartości zabytkowe jest bardzo dużo i są niezwykle różnorodne. W sumie stanowią istotną część środowiska kulturowego, dlatego są poddane działaniu ogromnej liczby czynników kształtujących to środowisko. W uproszczeniu można uznać, że ochrona zabytków jest częścią współczesnej rzeczywistości, rozumianej jako suma procesów politycznych, ekonomicznych, społecznych, kulturowych, systemowych. Dlatego, jak wspomniano, ochrona zabytków nie jest dyscypliną autonomiczną, samodzielnie określającą przedmiot, formy czy zakres ochrony. Konserwatorzy chronią zabytki w zakresie, na jaki pozwalają obecne warunki. Jeżeli więc teorie i przepisy konserwatorskie nie zestrzegają się z warunkami, w jakich funkcjonują zabytki, to nie są one stosowane w praktyce.

Powyższe okoliczności sprawiają, że najważniejszym czynnikiem, który trzeba uwzględnić, tworząc współczesny system ochrony zabytków, jest udział i wpływ wszystkich grup interesariuszy spoza kręgu konserwatorskiego. Dlatego wyzwaniem i zadaniem dla współczesnego systemu ochrony zabytków jest zdefiniowanie relacji między konserwatorami a pozostałymi interesariuszami w całym procesie ochrony zabytków i zarządzania nimi.

Obecny system ochrony zabytków, oparty na wieloletniej tradycji i ustawie z 2003 r., realizuje model administracyjny. Służby konserwatorskie w procesie ochrony zabytku mają specjalną pozycję, która wiąże się z uprawnieniami decyzyjnymi. Właściciele, użytkownicy, zarządcy zabytków (obowiązani do opieki nad zabytkami) muszą postępować zgodnie ze wskazaniem konserwatora. Tymczasem współczesne społeczeństwa oczekują modelu partycypacyjnego. W modelu tym zarządzanie zabytkami powinno się odbywać przy aktywnym udziale wszystkich zaangażowanych stron. Interesariusze realizujący opiekę nad zabytkami oczekują większych praw w decydowaniu o formach ich utrzymania, jako że są właścicielami zabytków, finansują ich utrzymanie i remonty, organizują wszystkie prace przy zabytkach, są ich użytkownikami. Ochrona zabytków ma być procesem zarządzania, w którym uczestniczą wszyscy interesariusze, dyskutując i negocjując sposób zachowania zabytku. Decyzje mają uwzględniać nie tylko potrzebę ochrony wartości zabytkowych (reprezentowaną przez władzę konserwatorską), ale również możliwości użytkowania i udostępniania zabytków (reprezentowane przez innych interesariuszy).

Partycypacyjny model ochrony zabytków jest już promowany przez środowiska międzynarodowe, mające związek z ochroną dziedzictwa i wpływ na nią. Dowodzi tego wiele inicjatyw i dokumentów przy-

Factors shaping the contemporary system of monument protection

First of all, it should be emphasized that it is impossible to indicate all the factors shaping the contemporary protection of monuments. There are many objects, complexes, areas currently recognized as representing historical values and they are extremely diverse. All in all, they are an important part of the cultural environment, which is why they are subject to a huge number of factors shaping this environment. To put it simply, it can be said that the protection of monuments is part of contemporary reality, understood as the sum of political, economic, social, cultural and systemic processes. Therefore, as mentioned, the protection of monuments is not an autonomous discipline, independently determining the subject, forms or scope of protection. Conservators protect monuments to the extent that current conditions allow. Therefore, if conservation theories and regulations do not harmonize with the conditions in which monuments function, they are not applied in practice.

The above circumstances make the most important factor that must be taken into account when creating a contemporary system of monument protection is the participation and influence of all groups of stakeholders outside the conservation circle. Therefore, the challenge and task for the modern system of monument protection is to define the relationship between conservators and other stakeholders in the entire process of monument protection and management.

The current system of monument protection, based on a long-standing tradition and the 2003 Act, implements an administrative model. Conservation services have a special position in the process of monument protection, which is related to decision-making powers. Owners, users, managers of monuments (obliged to take care of monuments) must follow the instructions of the conservator. Meanwhile, modern societies expect a participatory model. In this model, the management of monuments should take place with the active participation of all parties involved. Stakeholders who take care of monuments expect greater rights in deciding on the forms of their maintenance, as they are the owners of monuments, finance their maintenance and renovations, organize all works on monuments, and are their users. The protection of monuments is to be a management process in which all stakeholders participate, discussing and negotiating how to preserve the monument. The decisions are to take into account not only the need to protect historic values (represented by the conservation authority), but also the possibility of using and making monuments available (represented by other stakeholders).

The participatory model of monument protection is already promoted by international organizations related to and influencing heritage protection. This is evidenced by many initiatives and documents adopted in the last two decades. One example is the Faro Convention and

jętych w ostatnich dwóch dekadach. Przykładem jest konwencja z Faro i zalecenia dotyczące historycznego krajobrazu miejskiego (HUL) [*Recommendation on the Historic Urban Landscape* 2011]. Konwencja z Faro, przyjęta przez Radę Europy w 2005 r., podkreśla znaczenie dziedzictwa w funkcjonowaniu europejskich społeczeństw [Ustawa z dnia 12 maja 2022 r.]. Zalecenia HUL, przyjęte w 2011 r. przez Zgromadzenie Generalne UNESCO, traktują wszystkie elementy współtworzące miasta historyczne (materialne i niematerialne) jako dziedzictwo. Takie podejście wręcz wymusza powiązanie ochrony zabytków ze współczesnym funkcjonowaniem miasta. Z jednej strony poszerza rozumienie zabytku, ale z drugiej uniemożliwia jego izolowanie z szerszego kontekstu, ze złożonych powiązań. W dyskusji o postępowaniu z tak postrzeganymi zabytkami konserwator może być tylko jednym z wielu partnerów (interesariuszy). Partycypacyjne zarządzanie zabytkami w pełni przeniknęło już do środowisk konserwatorskich – nawet podręczniki zarządzania dobrami światowego dziedzictwa UNESCO wyraźnie zalecają takie podejście [*Zarządzanie Światowym Dziedzictwem Kulturowym* 2015; *Wzmacnianie naszego dziedzictwa* 2024].

Realizacja modelu partycypacyjnego wymaga systemowego otwarcia służb konserwatorskich na współpracę z interesariuszami – opinie i oczekiwania interesariuszy mają być uwzględniane i traktowane jako część procesu określania sposobu postępowania z zabytkiem. Procedura i warunki uwzględniania opinii interesariuszy muszą być ustalone systemowo, a nie zależne od indywidualnego układu sił między inwestorami a służbami konserwatorskimi decydującymi o zabytku. Zadaniem jest więc zbudowanie procedur, które postulaty te zrealizują, jednocześnie zapewniając akceptowalny poziom ochrony zabytkowych wartości. Jest to bardzo trudne, gdyż każdy zabytek ma inną charakterystykę i zawsze indywidualne są okoliczności jego ochrony.

Konieczność większego udziału interesariuszy w ochronie zabytków powinna być również odzwierciedlona w organizacji służb konserwatorskich – to drugi ważny aspekt opracowywania systemu ochrony zabytków. Problem sprowadza się do relacji między państwową i samorządową służbą ochrony zabytków. W 2003 r. nie było jeszcze doświadczeń w funkcjonowaniu samorządu szczebla powiatowego i wojewódzkiego. System ochrony został oparty na państwowej służbie konserwatorskiej, z uznaniem możliwości przekazania części zadań służbie samorządowej. Jednak w ciągu ponad dwóch dekad samorządy stały się prawdziwym zarządcą swoich terenów – mają instrumenty prawne, finansowe, organizacyjne, kadrowe. Dlatego ich udział w ochronie zabytków (nie tylko w opiece nad nimi) powinien być większy niż w tej chwili.

Tymczasem w obecnym stanie prawnym i świadomościowym samorządy odgrywają zbyt małą rolę w systemie ochrony zabytków. Dziś działa około 60 samorządowych konserwatorów zabytków (licząc

the Recommendation on the Historic Urban Landscape (HUL) [*Recommendation on the Historic Urban Landscape* 2011]. The Faro Convention, adopted by the Council of Europe in 2005, emphasizes the importance of heritage in the functioning of European societies [Ustawa z 12 maja 2022]. The recommendations of the HUL, adopted in 2011 by the UNESCO General Assembly, treat all the elements that co-create historic cities (tangible and intangible) as heritage. Such an approach even forces the embedding and linking of the protection of monuments with the modern functioning of the city. On the one hand, it broadens the understanding of the monument, but on the other hand, it makes it impossible to isolate it from a wider context, from complex connections. In the discussion about the treatment of monuments perceived in this way, the conservator can be only one of many partners (stakeholders). Participatory monument management has already fully penetrated conservation environments—even UNESCO World Heritage Management manuals explicitly recommend this approach [*Zarządzanie Światowym Dziedzictwem Kulturowym* 2015; *Wzmacnianie naszego dziedzictwa* 2024].

The implementation of the participatory model requires a systematic openness of conservation services to cooperation with stakeholders—the opinions and expectations of stakeholders are to be taken into account and treated as part of the process of determining how to deal with a monument. The procedure and conditions for taking into account the opinions of stakeholder must be determined systematically, and not depend on the individual balance of power between investors and conservation services deciding on the monument. Therefore, the task is to build procedures that will implement these postulates, while ensuring an acceptable level of protection of historic values. This is very difficult, because each monument has different characteristics and the circumstances of its protection are always individual.

The need for greater participation of stakeholders in the protection of monuments should also be reflected in the organization of conservation services—this is the second important aspect of developing a monument protection system. The problem boils down to the relationship between the state and local government services for the protection of monuments. In 2003, there was no experience in the functioning of local government at the county and voivodeship level. The protection system was based on the state conservation service, with the discretionary possibility of transferring some tasks to the local government service. However, over the course of more than two decades, local governments have become a real manager of their areas—they have legal, financial, organizational and personnel instruments. Therefore, their participation in the protection of monuments (not only in their care) should be greater than at the moment.

Meanwhile, in the current legal and awareness situation, local governments play too small role in the system of monument protection. Today, there are about 60 local government conservators of monuments (including the offices of municipal conservators of monuments

łącznie biura miejskich konserwatorów zabytków i konserwatorów powiatowych). To niewiele, skoro w Polsce jest ponad 1000 miast, w tym 66 na prawach powiatu, a więc dosyć dużych, oraz 314 powiatów. Te liczby wskazują, że nawet w stosunkowo dużych miastach – takie miasta zwykle są historyczne i mają wiele zabytków – nie wszędzie są biura miejskich konserwatorów zabytków. Jedną z przyczyn tego stanu jest uznaniowość przekazania (i odebrania) kompetencji przez służby państwowe. Nie ma standardu, który by te kwestie regulował. Z drugiej strony w wielu samorządach nie została jeszcze ukształtowana świadomość, że ochrona zabytków jest przede wszystkim w ich interesie. Dlatego część samorządów postrzega ochronę zabytków – m.in. utrzymywanie biur konserwatorskich, prowadzenie ewidencji czy opracowywanie programów opieki nad zabytkami – jako kosztowne uciążliwości. W ostatnich latach zlikwidowano kilka biur miejskich konserwatorów i ochronę zabytków realizuje tylko służba państwowa.

Wystarczy porównać wielkość zasobu zabytków z liczebnością państwowej służby konserwatorskiej, by dojść do wniosku, że po prostu nie jest ona w stanie należycie chronić zabytków. Zasób ten obejmuje około 80 tysięcy zabytków nieruchomości ujętych w rejestrze, trudną do określenia liczbę zabytków ewidencyjnych (setki tysięcy), ponad 400 tysięcy zidentyfikowanych stanowisk archeologicznych (AZP), ponad 8 tysięcy zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru, tysiące zapisów w mpzp. Ten zasób chroni państwowa służba konserwatorska zatrudniająca mniej niż tysiąc pracowników, którzy muszą pracować zgodnie z KPA¹⁴. Obsługiwane zabytki są rozrzucone na terenie rozległych województw (często w odległość kilkudziesięciu kilometrów), dlatego nie dziwi ujawnienie braku setek obiektów podczas weryfikacji zasobu zabytków rejestrowych [*Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomości w Polsce 2017*].

Wsparciem dla systemu ochrony zabytków może być rozbudowanie samorządowej służby konserwatorskiej i włączenie jej do tego systemu. Wymaga to opracowania standardu relacji między służbą państwową i samorządową (m.in. standard porozumienia, w tym warunków i zakresu przekazywania kompetencji). Trzeba też określić warunki finansowe i kadrowe, które muszą być spełnione przy tworzeniu służb samorządowych, oraz to, na jakim poziomie samorządowym powinny powstać biura konserwatorskie.

Samorządowe służby konserwatorskie mogą nie tylko odciążyć administracyjne państwowe służby, ale też podnieść standard opieki sprawowanej przez samorządy. Samorządy są bowiem właścicielami wielu zabytków (takich jak ratusze, szkoły, muzea, szpitale, urzędy, kamienice) i prowadzą projekty rewitalizacji historycznych obszarów. Przygotowywanie tych inwestycji przy udziale samorządowych biur konserwatorskich (specjalistów znających potrzeby ochrony zabytków) zwiększy skuteczność ochrony zabytkowych wartości.

and district conservators). This is not much, since there are over 1000 cities in Poland, including 66 with county rights, i.e. quite large, and 314 counties. These numbers indicate that even in relatively large cities—such cities tend to be historic and have many monuments—there are not everywhere offices of municipal conservators. One of the reasons for this state of affairs is the discretion of the transfer (and removal) of competences by state services. There is no standard that would regulate these issues. On the other hand, many local governments have not yet formed an awareness that the protection of monuments is primarily in their interest. That is why some local governments perceive the protection of monuments—e.g., maintaining conservation offices, keeping records or developing programs for the care of monuments—as costly nuisances. In recent years, several municipal conservators' offices have been liquidated and the protection of monuments is carried out only by the state service.

It is useful to compare the size of the stock of monuments with the size of the state conservation service to come to the conclusion that it is simply not able to properly protect monuments. This resource includes about 80 thousand immovable monuments included in the register, a difficult to determine number of listed monuments (hundreds of thousands), over 400 thousand identified archaeological sites (AZP), over 8 thousand archaeological monuments entered in the register, thousands of entries in the MPZP. This resource is protected by the State Conservation Service, which employs less than a thousand employees who must work in accordance with the KPA.¹⁴ The services of the monuments are scattered over the territory of vast voivodeships (often at a distance of several dozen kilometers), so it is not surprising that the lack of hundreds of objects was revealed during the verification of the stock of registered monuments [*Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomości w Polsce 2017*].

Support for the monument protection system may be the development of the local government conservation service and its inclusion in this system. This requires the development of a standard of relations between the state and local government services (e.g., the standard of the agreement, including the conditions and scope of the transfer of competences). It is also necessary to determine the financial and personnel conditions that must be met when creating local government services, and at what level of local government conservation offices should be established.

Local government conservation services can not only relieve administrative state services, but also raise the standard of care provided by local governments. Local governments are the owners of many monuments (such as town halls, schools, museums, hospitals, offices, tenement houses) and carry out projects to revitalize historical areas. The preparation of these investments with the participation of local government conservation offices (specialists familiar with the needs of monument protection) will increase the effectiveness of the protection of historic values.

Szerszemu uwzględnieniu opinii i potrzeb interesariuszy w określaniu form utrzymania zabytku i rozbudowie służb samorządowych powinno też sprzyjać formalne zróżnicowanie zabytków. Nie ma bowiem wątpliwości, że zakres przekształceń zabytków musi się odnosić do ich wartości zabytkowych – im cenniejszy zabytek, tym bardziej restrykcyjna ochrona, a zatem mniejsza możliwość uwzględnienia potrzeb interesariuszy.

Formalne zróżnicowanie zabytków jest radykalnym rozwiązaniem, gdyż cała ochrona zabytków była oparta na uznawaniu ich równocЕННОści. Formalnie wartość wszystkich zabytków jest taka sama, a zatem powinny być podobnie chronione. Oczywiście w praktyce wszyscy rozumieją, że wartość zabytków jest zróżnicowana, co przekłada się na inny zakres ochrony. Rozumieją to i respektują służby konserwatorskie, wykonawcy prac konserwatorskich i remontowych, zarządcy zabytków czy instytucje finansujące prace przy zabytkach. Tak jest w praktyce, ale formalnie nie ma to uzasadnienia.

Zróżnicowanie wartości zabytków jest już odzwierciedlone w pewnych ustawowych rozwiązaniach, takich jak rejestr, ewidencja, pomnik historii. Rodzajem zróżnicowania, uwzględniającym charakterystykę zabytków, są też takie formy ochrony, jak park kulturowy czy mpzp. Te podziały nie są jednak opracowane kompleksowo, nie określono rozgraniczających kryteriów ani wynikających z tych podziałów zakresów postępowania. Ustawowe podziały nie tworzą więc spójnego systemu obejmującego cały zasób zabytków, nie wskazują miejsca każdego obiektu i sposobu działania przy nim.

Stworzenie formalnej klasyfikacji zabytków – być może powiązanej z zasadami postępowania – jest trudne i obciążone pamięcią o złych skutkach klasyfikacji wprowadzonej na początku lat 60. XX w. Jednak formalne zróżnicowanie zabytków w innych krajowych systemach ochrony (np. angielskim) pokazuje jego użyteczność. Ogromne zróżnicowanie zabytków i ciągłe rozrastanie się zasobu skutkują tym, że system klasyfikacji nie będzie kompletny i jednoznaczny. Jednak nawet niedoskonały system jest lepszy niż obecny stan, w którym jest tak dużo elementów uznaniowych, że tworzy to negatywną aurę wokół działań konserwatorskich i ochrony zabytków. Zatem również z punktu widzenia coraz większych społecznych oczekiwań co do transparentności ochrony zabytków klasyfikacja zabytków jest ważnym zadaniem dla nowego systemu ochrony.

Uzupełniającą rolę w klasyfikacji zabytków może odgrywać kategoryzacja, rozumiana jako podział zabytków na grupy o podobnej charakterystyce funkcjonalnej, materiałowej, lokalizacyjnej. Podział na przykład ze względu na funkcje: kamienice, kościoły, fortyfikacje, architektura przemysłowa etc., jest stosowany od dawna (m.in. do statystycznego porządkowania zasobu rejestrowego czy formułowania standardów ochrony). Jednak nie został opracowany

A broader consideration of the opinions and needs of stakeholders in determining the forms of maintenance of the monument and the development of local government services should also be facilitated by the formal differentiation of monuments. There is no doubt that the scope of transformations of monuments must refer to their historical values—the more valuable the monument, the more restrictive the protection, and therefore the lower the possibility of taking into account the needs of stakeholders.

The formal differentiation of monuments is a radical solution, as the entire protection of monuments was based on the recognition of their equivalence. Formally, the value of all monuments is the same, and therefore they should be similarly protected. Of course, in practice, everyone understands that the value of monuments varies, which translates into a different scope of protection. This is understood and respected by conservation services, conservation and renovation contractors, monument managers or institutions financing works on monuments. This is the case in practice, but formally there is no justification for it.

The differentiation in the value of monuments is already reflected in certain statutory solutions, such as a register, records, and a monument of history. A type of differentiation, taking into account the characteristics of monuments, are also forms of protection such as a cultural park or a zoning plan. However, these divisions are not comprehensively developed, no demarcating criteria have been defined or the scope of proceedings resulting from these divisions. Therefore, statutory divisions do not create a coherent system covering the entire stock of monuments, they do not indicate the location of each object and the manner of operation at it.

Creating a formal classification of monuments—perhaps related to the rules of protection—is difficult and burdened with the memory of the bad effects of the classification introduced in the early 1960s. However, the formal differentiation of monuments in other national protection systems (e.g., England's) shows its usefulness. The enormous diversity of monuments and the constant growth of the resource result in the fact that the classification system will not be complete and unambiguous. However, even an imperfect system is better than the current state, where there are so many discretionary elements that it creates a negative aura around conservation and monument protection. Therefore, also from the point of view of increasing social expectations regarding the transparency of monument protection, the classification of monuments is an important task for the new protection system.

A complementary role in the classification of monuments may be played by categorization, understood as the division of monuments into groups with similar functional, material and location characteristics. The division according to, for example, functions: tenement houses, churches, fortifications, industrial architecture, etc., has been used for a long time (e.g. for statistical ordering of the register resource or formulating stand-

metodologiczne, jest stosowany intuicyjnie. Nie jest też kompletny – nie ujmuje wszystkich zabytków. Opracowany i konsekwentnie stosowany mógłby wspomóc zróżnicowanie zabytków i przypisanie im odpowiednich form działania.

Kolejnym elementem budowania transparentnego i partycypacyjnego systemu ochrony zabytków jest doprecyzowanie form ochrony zabytków. Obecna ustawa zawiera cztery formy, opracowane jednak według różnego rodzaju kryteriów, dlatego nietworzące spójnego systemu.

Podstawową formą ochrony zabytków jest wpis do rejestru, czyli rozwiązanie wprowadzone do systemu przed wiekiem. Przez dekady było to rozwiązanie jedyne, a więc traktowane jako uniwersalne. Jest to oczywiście forma użyteczna, jednak została wprowadzona, gdy zabytki tworzyły bardziej spójną typologicznie grupę, miały charakter punktowy, było ich znacznie mniej, postrzegano je w pewnym wyizolowaniu z otoczenia. Dla takiej grupy obiektów wpisanie do rejestru było odpowiednią formą ochrony.

Współcześnie poszerzone i upodmiotowione rozumienie dziedzictwa wymaga zróżnicowanych form ochrony, która powinna być prowadzona w kilku aspektach. Przede wszystkim potrzebne są formy ochrony dostosowane do różnej charakterystyki zabytków (wspomniana kategoryzacja). Kolejne zróżnicowanie wynika z bardzo różnej skali przestrzennej zabytków, na przykład wielkoobszarowych zespołów fortyfikacyjnych, przemysłowych czy miejskich. Współczesne rozumienie dziedzictwa uznaje bowiem, że wartość mają całe zespoły miejskie, i to w bardzo różnych aspektach niematerialnych, społecznych, ekonomicznych, symbolicznych. Wpis zespołu miejskiego do rejestru jest oczywiście możliwy, ale narzędzia ochrony skoncentrowane na materialnej ochronie obiektów są nieadekwatne i niewystarczające do ochrony tak złożonej całości. Dlatego konieczne jest opracowanie metodologii ochrony takich aspektów, być może ujętych w stosownej formie ochrony (forma ochrony specyficzna do skali historycznego krajobrazu miejskiego). Podobnie jest z ochroną krajobrazów kulturowych, wydzielanych we współczesnym zabytkoznawstwie (np. w typologii światowego dziedzictwa UNESCO), ale niemających konkretnych form ochrony (ujmujących odmienną krajobrazów od obiektów). Jeszcze inne zróżnicowanie powinno umożliwić ochronę otoczenia zabytku. W polskiej praktyce funkcjonowały strefy ochrony konserwatorskiej czy możliwość ochrony otoczenia zabytku. Jednak i te narzędzia nie zostały dopracowane i zdarzają się strefy otaczające zabytkowe centrum obszarem o promieniu kilometra, co ochronę sprowadza do karykatury. Nie podważa to jednak potrzeby wyznaczania ochronnych stref buforowych, które nie mają zabytkowej wartości, ale działania na ich obszarze powinny być w pewnych aspektach kontrolowane.

Kilka powyższych zdań o zróżnicowaniu form ochrony pokazuje, że jest to temat złożony. Musi być

ardów ochrony). However, it has not been developed methodologically, it is applied intuitively. It is also not complete—it does not include all the monuments. Developed and consistently applied, it could help diversify monuments and assign them appropriate forms of intervention.

Another element of building a transparent and participatory system of monument protection is the specification of the forms of monument protection. The current act contains four forms, but developed according to different criteria, therefore they do not create a coherent system.

The basic form of monument protection is an inscription in the register, a solution introduced into the system a century ago. For decades, this was the only form, and therefore treated as universal. This is, of course, a useful form, but it was introduced when the monuments formed a more typologically cohesive group, they were point-based, there were much fewer of them, they were perceived in a certain isolation from the environment. For such a group of objects, entry in the register was an appropriate form of protection.

Nowadays, a broadened and empowered understanding of heritage requires various forms of protection, which should be carried out in several aspects. First of all, there is a need for forms of protection adapted to the different characteristics of monuments (the aforementioned categorization). Another differentiation results from the very different spatial scale of monuments, for example, large-area fortification, industrial or urban complexes. The modern understanding of heritage recognizes that entire urban complexes have value, and in very different intangible, social, economic and symbolic aspects. Of course, it is possible to enter the municipal complex in the register, but protection tools focused on the material protection of buildings are inadequate and insufficient to protect such a complex whole. Therefore, it is necessary to develop a methodology for the protection of such aspects, perhaps included in an appropriate form of protection (a form of protection specific to the scale of the historical urban landscape). The same is true of the protection of cultural landscapes, which are distinguished in contemporary monument science (e.g., in the UNESCO World Heritage Typology), but which do not have specific forms of protection (capturing the difference between landscapes and objects). Yet another differentiation should make it possible to protect the surroundings of the monument. In Polish practice, there were conservation protection zones or the possibility of protecting the surroundings of the monument. However, even these tools have not been refined and there are zones surrounding the historic center with an area with a radius of a kilometer, which reduces protection to a caricature. However, this does not undermine the need to designate protective buffer zones, which do not have historical value, but activities in their area should be controlled in certain aspects.

The few sentences above about the diversity of forms of protection show that this is a complex topic. How-

jednak kompleksowo opracowany, włącznie z wyjaśnieniem statusu ewidencji, pustej formy, jaką są obecnie pomniki historii, czy nieujęte w systemie dobra światowego dziedzictwa UNESCO. Nieczytelność i niedookreślenie form ochrony jest bowiem kolejnym czynnikiem, który utrudni społeczną akceptację ochrony zabytków.

Oczywiście szczegółowych kwestii do rozstrzygnięcia w nowej ustawie i systemie ochrony zabytków jest znacznie więcej – wiele wymieniono w ankiecie konsultacji przygotowanej przez Narodowy Instytut Dziedzictwa¹⁵.

Reasumując, można sformułować wnioski w dwóch obszarach. Po pierwsze, ochrona zabytków będzie realizowana w warunkach prywatyzacji własności, finansowania, użytkowania zasobu zabytków; różnicowania wartości zabytków i form ich zachowania; komercjalizacji ochrony zabytków; osłabiania władzy konserwatorskiej (deregulacji); rosnącej roli samorządów w ochronie zabytków. Po drugie, przeformowanie systemu ochrony zabytków musi poszerzyć udział interesariuszy, zróżnicować formy ochrony zabytków, wykorzystać potencjał samorządów, wprowadzić nowoczesne narzędzia i formy dokumentacji zabytków.

Jednak dla reformy systemu ochrony zabytków kluczowa jest kwestia szeroko rozumianej edukacji, partycypacji, zrozumienia i akceptacji społecznej idei i procesu ochrony zabytków. Jeżeli środowisko konserwatorskie nie będzie potrafiło tej kwestii opracować, oczywiście zapewniając ochronę zabytkowych wartości, to rozwiązania szczegółowych kwestii nie wystarczą, by zbudować sprawny system ochrony zabytków. Nowelizacja ustawy, która tych spraw nie podejmie, nie pozwoli stawić czoła współczesnym potrzebom w zakresie ochrony zabytków i opieki nad nimi.

ever, it must be comprehensively developed, including an explanation of the status of the listing, “the empty form” that is currently historical monuments or those not included in the UNESCO World Heritage System. The illegibility and lack of specification of the forms of protection is another factor that will hinder the social acceptance of the protection of monuments.

Of course, there are many more detailed issues to be resolved in the new act and the system of monument protection—many were mentioned in the consultation questionnaire prepared by the National Heritage Institute.¹⁵

To sum up, conclusions can be formulated in two areas. Firstly, the protection of monuments will be carried out in the conditions of privatization of ownership, financing and use of the stock of monuments; differentiation of the value of monuments and forms of their preservation; commercialization of monument protection; weakening the conservation power (deregulation); the growing role of local governments in the protection of monuments. Secondly, the reform of the monument protection system must expand the participation of stakeholders, diversify the forms of monument protection, use the potential of local governments, introduce modern tools and forms of monument documentation.

However, the key to the reform of the monument protection system is the issue of broadly understood education, participation, understanding and social acceptance of the idea and process of monument protection. If the conservation community is not able to work out this issue, of course, ensuring the protection of historic values, then solutions to detailed issues will not be enough to build an efficient system of monument protection. An amendment to the Act that will not address these matters will not allow us to face the contemporary needs in the field of monument protection and care.

Przypisy

- ¹ I Kongres Konserwatorów Polskich odbył się w 2005 r. w Warszawie, II Kongres Konserwatorów Polskich odbył się w 2015 r. w Warszawie i Krakowie. Kongresy kończyły się przyjęciem rezolucji [*III Kongres Konserwatorów Polskich 2024*, s. 7–8].
- ² Do przygotowania materiałów na Kongres zostało powołanych 19 tematycznych zespołów eksperckich. Materiał zespołu pierwszego został opracowany z inicjatywy Zarządu Głównego SKZ (pismo prezesa SKZ Jacka Rulewicza z 12.12.2024) i potraktowany jako program zmian przedłożony przez SKZ do przedyskutowania na Kongresie.
- ³ W nawiązaniu do rozpoczętej debaty m.in. PKN ICOMOS opracował materiał zatytułowany „Założenia systemu ochrony zabytków w Polsce” zawierający generalne tezy do dyskusji o systemie ochrony zabytków, zob. <https://icomos-poland.org/pl/?start=24>.
- ⁴ Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego poinformowało o rozpoczęciu prac nad nowelizacją ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r. i zarządzeniem z dnia 10 kwietnia 2025 r., poz. 18, powołało zespół do opracowania projektu tej nowelizacji.

Footnotes

- ¹ The First Congress of Polish Conservators was held in 2005 in Warsaw, and the Second Congress of Polish Conservators was held in 2015 in Warsaw and Cracow. The congresses ended with the adoption of resolutions [*III Kongres Konserwatorów Polskich 2024*, pp. 7–8].
- ² As many as nineteen thematic expert teams were appointed to prepare materials for the Congress. The first team's material was prepared on the initiative of the Board of the SKZ (letter from the President of the SKZ, Jacek Rulewicz dated 12.12.2024) and treated as a program of changes submitted by the SKZ for discussion at the Congress.
- ³ In relation to the debate that has begun, ICOMOS Poland has prepared a report entitled “Założenia systemu ochrony zabytków w Polsce” containing general theses for the discussion on the monument protection system, see <https://icomos-poland.org/pl/?start=24>.
- ⁴ The Ministry of Culture and National Heritage has announced the commencement of work on an amendment to the Monument Protection and Preservation Act of 2003 and by the Regulation of April 10, 2025, item 18, it has appointed a team to develop a draft of this amendment.

- ⁵ W art. 3.1 w definicji zabytku jednoznacznie zapisano, że są to elementy (wskazano warunki) reprezentujące określone wartości, „których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”.
- ⁶ Przede wszystkim zadeklarowano objęcie ochroną prawną wszystkich zabytków w tworzącym państwie: „Wszelkie zabytki kultury i sztuki, znajdujące się w granicach Państwa Polskiego, wpisane do inwentarza zabytków kultury i sztuki, podlegają opiece prawa” (art. 1), konsekwentnie nakazano uzgadnianie wszystkich prac przy zabytkach (art. 13 i 14) i zakazano wywozu zabytków bez pozwolenia (art. 19 i 20).
- ⁷ Dokument określał m.in. zakres informacji ujętych w rejestrze oraz podział rejestru na działy i poddziały.
- ⁸ W art. 1 określono zakres wartości konstytuujących zabytek: „Zabytkiem w rozumieniu niniejszego rozporządzenia jest każdy przedmiot tak nieruchomy, jak ruchomy, charakterystyczny dla pewnej epoki, posiadający wartość artystyczną, kulturalną, historyczną, archeologiczną lub paleontologiczną, stwierdzoną orzeczeniem władzy państwowej, i zasługujący wskutek tego na zachowanie”.
- ⁹ Monopolistą w realizacji prac przy obiektach zabytkowych była specjalistyczna firma PP Pracownie Konserwacji Zabytków istniejąca od 1950 r. Firma działała w całym kraju (20 oddziałów), centralnie planowała prace, dostawy materiałów, zdolności wykonawcze, budżet. Realizowała wszystkie etapy prac – od kwerend, badań architektonicznych i archeologicznych, poprzez opracowanie dokumentacji, realizację prac konserwatorskich i budowlanych, aż do wyposażenia obiektów.
- ¹⁰ Klasyfikacja dotyczyła zabytków nieruchomych, została wprowadzona Instrukcją Dyrektora Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków z dnia 20 grudnia 1961 r. oraz piśmie ośrodkowym nr 14 w sprawie określenia grup weryfikacyjnych zabytków nieruchomych wpisywanych do rejestru z dnia 30 grudnia 1963 r.
- ¹¹ Skala nielegalnych poszukiwań niepokojąco rośnie i obejmuje coraz cenniejsze stanowiska. Na posiedzeniu Rady Ochrony Zabytków 9 czerwca 2025 r. był omawiany przypadek Reduty Ordona w Warszawie, gdzie stwierdzono nielegalne rozkopywanie stanowiska koparką i wywożenie wykopanej ziemi, by ją przesiać w poszukiwaniu zabytków ruchomych o niewielkich rozmiarach.
- ¹² W ustawie jest jedynie zapis stanowiący, że obowiązkiem właścicieli zabytków wpisanych do wojewódzkiej ewidencji jest informowanie wojewódzkiego konserwatora zabytków o ich uszkodzeniach, zniszczeniach, zagrożeniach (art. 28).
- ¹³ W tezach zespołu proponuje się powrót ewidencji do „funkcji informacyjnej” [Rozkwitalska 2025, s. 8].
- ¹⁴ W 16 WUOZ w 2020 r. było zatrudnionych ok. 800 osób [System ochrony zabytków w Polsce 2022, s. 29].
- ¹⁵ Ankieta opublikowana na stronie NID w sprawie nowelizacji ustawy https://rejestracja.nid.pl/pl/strona-glowna,f-nowelizacja_ustawy_prekonsultacje (dostęp: 7.07.2025).
- ⁵ Article 3.1 of the definition of a monument clearly states that these are elements (conditions are indicated) representing specific values “the preservation of which is in the public interest due to their historical, artistic or academic value.”
- ⁶ First of all, it was declared that all monuments in the state being created would be legally protected: “All cultural and artistic monuments located within the borders of the Polish State, entered into the inventory of cultural and art monuments, are subject to the protection of the law” (Article 1), it was consistently ordered to agree on all works on monuments (Articles 13 and 14) and the export of monuments without a permit was prohibited (Articles 19 and 20).
- ⁷ The document specified, among others, the scope of information included in the register and the division of the register into sections and subsections.
- ⁸ Art. 1 defines the scope of values that constitute a monument: “As per this regulation, every object, both immovable and movable, distinctive for a certain period, and possessing artistic, cultural, historical, archaeological or paleontological value, determined by a decision of the state government, and thus deserving of protection.”
- ⁹ The monopolist in the implementation of works on historic buildings was the specialist company PP PKZ, which had existed since 1950. The company operated throughout the country (twenty branches), centrally planned works, supplies of materials, execution capabilities, budget. It carried out all stages of work—from queries, architectural and archaeological research, through the development of documentation, the implementation of conservation and construction works, to the equipment of the facilities.
- ¹⁰ The classification of immovable monuments was introduced by the Instruction of the Director of the Board of Museums and Monument Protection of December 20, 1961 and by Circular Letter No. 14 on the determination of verification groups of immovable monuments to be entered into the register of December 30, 1963.
- ¹¹ The scale of illegal excavations is increasing at an alarming pace and is covering increasingly valuable sites. The case of Reduta Ordona in Warsaw, where an illegal excavation of the site with a heavy excavator and the movement of soil for sifting with the intent to find small-sized movable monuments was discussed at a session of the Monument Protection Council on June 9, 2025,
- ¹² There is only a provision in the Act stating that the owners of monuments entered in the voivodeship list are obliged to inform the voivodeship conservator of monuments about their damage, destruction and threats (Article 28).
- ¹³ In the team’s theses, it is proposed to return the list to the “informational function” [Rozkwitalska 2025, p. 8].
- ¹⁴ In 2020, about 800 people were employed in 16 Voivodeship Monument Conservation Offices [System ochrony zabytków w Polsce 2022, p. 29].
- ¹⁵ Questionnaire published on the IPCH website on the amendment to the Act https://rejestracja.nid.pl/pl/strona-glowna,f-nowelizacja_ustawy_prekonsultacje (accessed: 7.07.2025).

Bibliografia / References

Opracowania // Secondary sources

III Kongres Konserwatorów Polskich. Komunikat Zarządu Głównego SKZ nr 1, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2024, nr 79, s. 7–8.

Lewicki Jakub J., *O początkach kwalifikacji zabytków. O wadach i zaletach polskich systemów wartościowania zabytków*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2016, nr 2, PKN ICOMOS, s. 91–108.

Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C), Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2017.

Rozkwitalska Dagmara, *Relacje między inwestorami a służbami konserwatorskimi*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2025, nr 81, s. 8.

Spis zabytków architektury i budownictwa, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria A, t. 1, Warszawa 1964.

System ochrony zabytków w Polsce, Raport NIK P/21/023, Warszawa 2022.

Szmygin Bogusław, *Wpisanie na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jako proponowana forma ochrony w polskim systemie ochrony zabytków*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2022, nr 72, s. 7–19.

Wzmacnianie naszego dziedzictwa. Zestaw narzędzi 2.0, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2024.

Zarządzanie Światowym Dziedzictwem Kulturowym, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2015.

Akty prawne / Legal acts

Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury, Dziennik Praw 1918, nr 16, poz. 36.

Recommendation on the Historic Urban Landscape, przyjęte 10 listopada 2011, Konferencja Generalna UNESCO.

Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1928 roku o prowadzeniu rejestru zabytków, Dz.U. Nr 76, poz. 675.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami, Dz.U. Nr 29, poz. 265.

Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach, Dz.U. Nr 10, poz. 48.

Ustawa z dnia 19 lipca 1990 r. o zmianie ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach, Dz.U. Nr 56, poz. 322.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. Nr 162, poz. 1568.

Ustawa z dnia 12 maja 2022 r. o ratyfikacji Konwencji ramowej Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa, sporządzonej w Faro dnia 27 października 2005 r., Dz.U. poz. 1288.

Ustawa z dnia 13 lipca 2023 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. poz. 1904.

Ustawa z dnia 12 kwietnia 2024 r. zmieniająca ustawę o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. poz. 647.

Streszczenie

Dyskusje w środowisku konserwatorskim jednoznacznie wskazują, że konieczna jest gruntowna nowelizacja ustawy z 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Przywoływane argumenty wskazują, że wiele szczegółowych rozwiązań określających system ochrony zabytków wymaga modyfikacji.

Główną tezę artykułu jest stwierdzenie, że współczesne uwarunkowania społeczne, kulturowe, gospodarcze, ustrojowe wymagają radykalnego przemodelowania całego systemu ochrony zabytków, a nie tylko zmiany szczegółowych zapisów ustawy. Zasadniczym czynnikiem determinującym i formującym współczesne możliwości ochrony zabytków jest partycypacja interesariuszy (niespecjalistów) w całym procesie identyfikacji zabytków, określania formy ich zachowania i użytkowania.

Teza artykułu została przedstawiona w trzech aspektach. Po pierwsze, przedstawiono poprzednie cztery ustawy regulujące ochronę zabytków w relacji do okoliczności zewnętrznych kształtujących sytuację w Polsce. Po drugie, przedstawiono główne czynniki wskazujące obecnie na potrzebę nowelizacji ustawy. Po trzecie, omówiono główne okoliczności uzasadniające przeformowanie całego systemu ochrony zabytków w kontekście szerszego udziału interesariuszy.

Abstract

Discussions in the conservation community clearly indicate that a thorough amendment to the 2003 Monument Protection and Preservation Act is necessary. The arguments cited indicate that many detailed solutions defining the system of monument protection require modification.

The main thesis of the article is that contemporary social, cultural, economic and political conditions require a radical remodeling of the entire system of monument protection, and not only a change in the detailed provisions of the Act. The main factor determining and forming contemporary possibilities of monument protection is the participation of stakeholders (non-specialists) in the entire process of identifying monuments, determining the form of their preservation and use.

The thesis of the article is presented in three aspects. Firstly, the previous four acts regulating the protection of monuments in relation to external circumstances shaping the situation in Poland were presented. Secondly, the main factors currently indicating the need to amend the Act are presented. Thirdly, the main circumstances justifying the reform of the entire system of monument protection in the context of wider stakeholder participation are discussed.

Monika Wojakowska*

orcid.org/0000-0002-6201-9124

Bożena Boba-Dyga**

orcid.org/0000-0002-4833-6537

Marcin Sabaciński***

orcid.org/0009-0008-9637-5769

Bezpieczeństwo dóbr kultury – interdyscyplinarne podejście do działań prewencyjnych na rzecz ochrony dziedzictwa

Security of Cultural Assets: Interdisciplinary Approach to Preventive Measures for Heritage Protection

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo dóbr kultury, ochrona dziedzictwa narodowego, identyfikacja i ewidencjonowanie zabytków, sytuacje kryzysowe, katastrofy naturalne, działania wojenne, kapitał społeczny i społeczeństwo obywatelskie

Keywords: security of cultural assets, protection of national heritage, identification and recording of monuments, crisis situations, natural disasters, warfare, social capital and civil society

Wprowadzenie

Bezpieczeństwo jest pojęciem wieloaspektowym. Jednak jego istota polega na zapewnieniu warunków, w których jednostka, grupy społeczne oraz państwo mogą spokojnie funkcjonować i harmonijnie się rozwijać. Aby temu sprostać, niezbędne jest sprawne funkcjonowanie podmiotów i instytucji działających w ramach systemu bezpieczeństwa narodowego. Kluczowymi podmiotami w tym procesie są wartości państwa i jednostki, stanowiące fundament przetrwania, suwerenności i tożsamości narodowej. Ochrona wspólnego dobra, wartości, kultury i cennego dorobku pokoleń winna być zatem nie tylko obowiązkiem, ale i przywilejem. Zasadność i wartość ochrony dziedzictwa narodowego dostrzega wielu autorów w różnych kontekstach¹. Dbanie o przeszłość (czyli wszystko, co stanowi dowód i ślad historii), o to, co bezcenne i jeszcze nieutracone, jest istotne nie tylko z punktu widzenia rozwoju historycznego, ideologicznego, kulturowego czy ekonomicznego. Przemawia za tym argument wzmacniania społeczeństwa oraz, zgodnie z zapisami strategii bezpieczeństwa z 2020 r., zwiększania

Introduction

Security is a multi-aspect concept. However, its essence is providing conditions in which the individual, social groups and the state can peacefully operate and harmoniously develop. To ensure this, it is necessary for entities and institutions that operate within the framework of the national security system to operate effectively. Key entities in this process are the values of the state and the individual, which are a foundation of the nation's survival, sovereignty and identity. Protecting the common good, values, culture and the valuable heritage of past generations should therefore not only be a duty, but also a privilege. Numerous authors acknowledge the purposefulness and value of protecting national heritage in various contexts.¹ Preserving the past (which is everything that is a proof and trace of history), that which is priceless and not yet lost, is essential from the standpoint on historical, ideological, cultural or economic development. This is supported by the argument of strengthening society and, in accordance with the provisions of the 2020 security strategy, enhancing the country's resilience [*Strategia bezpieczeń-*

* adiunkt, Akademia Pożarnicza w Warszawie

** przewodnicząca Prezydium Ogólnopolskiej Rady Konserwatorów Dziej Sztuki

*** archeolog, Narodowy Instytut Dziedzictwa

* Junior Brigadier, Ph.D., assistant professor, Fire University in Warsaw

** Ph.D., Head of the Praesidium of the Polish National Council of Art Conservators

*** archaeologist, National Institute of Cultural Heritage

Cytowanie / Citation: Wojakowska M., Boba-Dyga B., Sabaciński M. Security of Cultural Assets: Interdisciplinary Approach to Preventive Measures for Heritage Protection. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 82:188–203

Otrzymano / Received: 21.03.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 22.06.2025

doi: 10.48234/WK83PROTECTION

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

odporności państwa [Strategia bezpieczeństwa narodowego RP 2020, s. 15]. Społeczeństwa o silnych korzeniach kulturowych i ugruntowanym poczuciu tożsamości narodowej (lokalnej, regionalnej i krajowej) są trwałe i odporniejsze w czasach kryzysu [Urban Heritage for Resilience 2023] oraz w czasie odbudowy [Jigyasu 2019]. Kiedy się z czymś utożsamiamy, naturalna potrzeba ochrony tegoż pojawia się samoistnie. Wobec powyższego bezpieczeństwo i ochrona dóbr kultury wymagają systemowego podejścia. Tego samego zdania są także Mateusz Grabowski i Bartosz Walczak, którzy postulują, aby ochrona dóbr kultury miała charakter działań systemowych, a nie ratunkowych, podejmowanych pod presją inwestycyjną [Grabowski, Walczak 2024, s. 97]. Autorzy artykułu stoją na stanowisku, że dorobek pokoleń wymaga godnego wsparcia i ochrony nie tylko w sytuacjach kryzysowych, ale też w czasie względnego pokoju. Chcąc podkreślić istotę i zasadność tego stwierdzenia, zaprezentują wieloaspektowe działania prewencyjne podejmowane przez różne instytucje państwowe, samorządowe i pozarządowe, uwzględniające uwarunkowania natury zarówno organizacyjnej, prawnej, finansowej, jak i edukacyjnej. I co najważniejsze, będzie to ujęcie interdyscyplinarne i kompleksowe.

Bezpieczeństwo narodowe – tożsamość narodowa – patriotyzm

Bezpieczeństwo nie jest czymś trwałym, stabilnym i niezmiennym. Najlepszym tego dowodem są wydarzenia na Ukrainie. Nasi wschodni sąsiedzi stali się ofiarami konfliktu zbrojnego, stracili pewność jutra, walcząc o zdrowie oraz życie własne i bliskich, utracili także bezpowrotnie cenne dobra kultury (ryc. 1, 2, 3). Dlatego słusznie rozpatruje się bezpieczeństwo jako „proces, w którym stan bezpieczeństwa i jego struktura podlegają dynamicznym zmianom stosownie do aktualnych uwarunkowań bezpieczeństwa. Innymi słowy, bezpieczeństwo oznacza ciągłą działalność jednostek, społeczności lokalnych, państw lub organizacji międzynarodowych w tworzeniu stanu bezpieczeństwa” [Klamut 2012, s. 45]. Wszystkie te instytucje, podmioty, organizacje odgrywają dużą rolę w kształtowaniu bezpieczeństwa. Potwierdzeniem zasadności powyższego jest też pojęcie bezpieczeństwa zaproponowane przez Monikę Wojakowską, która określa je jako „stan subiektywnych odczuć jednostki i ciągły wielowątkowy proces dążenia państwa do minimalizowania lęku i obaw obywateli poprzez doskonalenie funkcjonowania poszczególnych służb ratowniczych i pozostałych podmiotów tworzących system bezpieczeństwa, czego konsekwencją jest rozwój jednostki i zrównoważony rozwój grup społecznych” [Wojakowska 2019, s. 10]. Pomyślność tego procesu jest determinowana efektywnością organizacyjną państwa, w którym wolność i prawa człowieka oraz bezpieczeństwo dóbr kultury są chronione prawem konstytucyjnym. Państwo jako niezwykle złożona organizacja społeczno-polityczna

wa narodowego RP 2020, p. 15]. Societies with strong cultural roots and an established sense of national identity (local, regional and national) are more durable and resilient in times of crisis [Urban Heritage for Resilience 2023] and in times of reconstruction [Jigyasu 2019]. When we identify with something, the natural need to protect it arises spontaneously. In light of the above, the safety and preservation of cultural assets requires a systemic approach. The same view is held by Mateusz Grabowski and Bartosz Walczak, who postulate that the protection of cultural assets should be systemic, instead of rescue measures taken under development pressure [Grabowski, Walczak 2024, p. 97]. As authors, we are of the opinion that the work of generations requires duly dignified support and preservation not only in crisis situations, but also during times of relative peace. To emphasize the essence and purposefulness of this statement, we present multi-aspect preventative measures taken by various central- and local-level government institutions and non-government bodies, which consider both organizational, legal, financial and educational conditions. And, most importantly, it will be an interdisciplinary and comprehensive perspective.

National security – national identity – patriotism

Security is not something permanent, stable and immutable. The vents in Ukraine are a clear proof of this. Our eastern neighbors have become the victims of an armed conflict, lost their sense of a secure tomorrow, fight to preserve the life and limb of their loved ones and their own, and have irrevocably irreversibly lost valuable cultural assets (Fig. 1, 2, 3). Therefore, it is right to consider security as “a process in which the state of security and its structure are subject to dynamic changes in accordance with current security conditions. In other words, security means the continuous activity of individuals, local communities, states or international organizations in creating a state of security” [Klamut 2012, p. 45]. All these institutions, entities and organizations play a big role in shaping security. The notion of security proposed by Monika Wojakowska also confirms the correctness of the above, as she describes security as “a state of an individual’s subjective impressions and a continuous, multi-threaded process of the state pursuing the minimization of citizens’ fears and worries by perfecting the operation of individual rescue services and other entities that form the security system, which results in the development of the individual and the sustainable development of social groups” [Wojakowska 2019, p. 10]. The success of this process is determined by the organizational efficiency of the state, in which freedom and human rights and the security of cultural assets are protected by constitutional law. The state, as an extremely complex socio-political organization, has many obligations to its citizens, including the security and protection of national heritage.



Ryc. 1. Zniszczone dobra kultury w Irpeniu, fot. W. Koskin
Fig. 1. Damaged cultural assets in Irpen, photo by V. Koskin



Ryc. 2. Zniszczone dobra kultury w Irpeniu, fot. W. Koskin
Fig. 2. Damaged cultural assets in Irpen, photo by V. Koskin

ma wobec obywateli wiele zobowiązań, w tym także w zakresie bezpieczeństwa i ochrony dziedzictwa narodowego.

Bezpieczeństwo narodowe według Waldemara Kitlera to „najważniejsza wartość, potrzeba narodowa i priorytetowy cel działalności państwa, jednostek i grup społecznych, a jednocześnie proces obejmujący różnorodne środki, gwarantujące trwałość, wolny od zakłóceń byt i rozwój narodowy (państwa), w tym ochronę i obronę państwa jako instytucji politycznej oraz ochronę jednostek i całego społeczeństwa, ich dóbr i środowiska naturalnego przed zagrożeniami, które w znaczący sposób ograniczają jego funkcjonowanie lub godzą w dobra podlegające szczególnej ochronie” [Kitler 2011, s. 31].

Warto w tym miejscu podkreślić, że osiągnięcie tego także użytecznego celu jest uwarunkowane wieloma czynnikami. Do najistotniejszych z punktu widzenia ochrony dóbr kultury należy zaliczyć uwarunkowania o charakterze społecznym i kulturowym. W kontekście niniejszych rozważań najistotniejszym czynnikiem społecznym warunkującym ochronę dóbr kultury są ludzie tworzący organizacje, instytucje odpowiedzialne za dział „kultura i dziedzictwo narodowe”. To od nich w dużej mierze zależy sprawny i całościowy proces ochrony dziedzictwa narodowego. Kluczowymi czynnikami kulturowymi są edukacja i wychowanie oraz kształtowanie wartości, potrzeb, celów i interesu narodowego, które w sposób kompleksowy dbają o budowanie solidnego fundamentu patriotyzmu i morale obywateli. Kończąc wątek uwarunkowań bezpieczeństwa narodowego w kontekście bezpieczeństwa dóbr kultury, warto wspomnieć, że kultura i dziedzictwo narodowe są niematerialnymi narzędziami bezpieczeństwa narodowego, o czym szerzej traktuje przywołany już Waldemar Kitler [2011, s. 115]. Dlatego do ochrony dziedzictwa narodowego zobowiązane są nie tylko osoby bezpośrednio zaangażowane w konserwację i materialną ochronę dóbr kultury. Jest to wartość na tyle

National security, according to Waldemar Kitler, is “the most important value, a national need and a priority goal of the operation of the state, individuals and social groups, and at the same time a process involving a variety of measures that guarantee sustainable, undisturbed national existence and development (of the state), including the protection and defense of the state as a political institution, and the protection of individuals and society as a whole, their property and the environment from threats that significantly restrict its functioning or harm property subject to special protection” [Kitler 2011, p. 31].

Here it is worth noting that achieving this most utilitarian goal is conditioned by multiple factors. Those most essential from the standpoint of protecting cultural assets are social and cultural conditions. In the contexts of this discussion, the most significant social factor that conditions the preservation of cultural assets are the people who form the organizations and institutions responsible for the “culture and national heritage” department. It is on them that the smooth and comprehensive process of protecting national heritage largely depends. Education and upbringing, as well as the shaping of values, needs, goals and the national interest, which comprehensively aid in building a solid foundation for patriotism and citizen morale, are crucial cultural factors. To conclude the subject of national security conditions in the context of cultural asset safety, it is worth mentioning that culture and national heritage are intangible tools of national security, on which Waldemar Kitler [2011, p. 115] writes in greater detail. Therefore, it is not only those directly involved in the conservation and material protection of cultural assets who are obliged to protect national heritage. It is a value precious enough, that protecting heritage should be within the field of interest of many fields of social and economic life. The correlations of the dependencies described above have been depicted, in a simplified manner, as a diagram (Fig. 4).



Ryc. 3. Zniszczone dobra kultury w Irpieniu, fot. W. Koskin
Fig. 3. Damaged cultural assets in Irpen, photo by V. Koskin

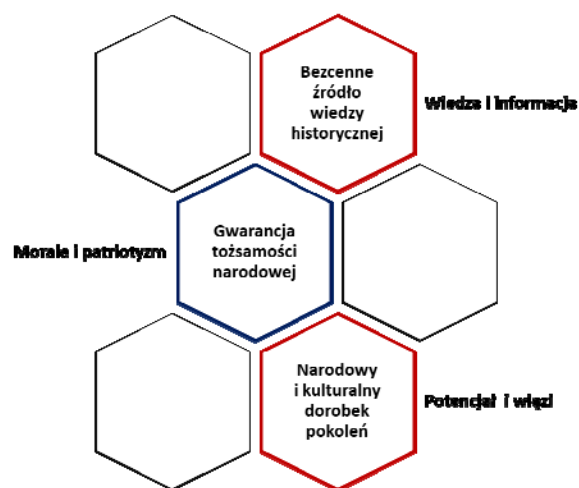
cenna, że ochrona dziedzictwa powinna być w kręgu zainteresowań wielu innych dziedzin życia społecznego i gospodarczego. W uproszczony sposób korelacje opisanych powyżej zależności zaprezentowano w formie grafiki (ryc. 4).

Traktując o ochronie dóbr kultury, nie możemy zapominać, że są one nie tylko częścią naszej narodowej historii i tożsamości, ale także częścią dziedzictwa światowego. Zgodnie z zapisem konwencji haskiej, szkody wyrządzone dobrom kulturowym, do jakiegokolwiek narodu by one należały, stanowią uszczerbek w dziedzinie kultury całej ludzkości. Każdy bowiem kształtuje kulturę światową [Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych 1957]. Mamy tu zatem do czynienia z dobrem wspólnym zarówno w wymiarze narodowym, jak i międzynarodowym.

Polska, jako kraj o bogatej i zróżnicowanej historii, posiada wiele bezcennych kolekcji oraz zabytków obrazujących naszą kulturę i państwowość. Mielibyśmy ich niewątpliwie znacznie więcej, gdyby nie wojny, w wyniku których bezpowrotnie utraciliśmy znaczną część naszego dziedzictwa narodowego. Dlatego o to, co pozostało, powinniśmy szczególnie dbać, aby pojęcie „narodowe dobra kultury” nie stało się tylko pustym hasłem [Sterkowicz 2024, s. 2].

Warto więc chronić potencjał i dorobek pokoleń, pamiętając, że można go utracić w wyniku działania wrogich państw, a także katastrof naturalnych, tj. powodzi czy pożaru, czy też innych miejscowych zagrożeń (ryc. 5–8).

Żywiół powodzi zabierał i niszczył wszystko, skala zniszczeń, szczególnie na terenie województwa dolnośląskiego, była przeogromna. W niektórych rejonach udało się uratować cenne dobra kultury, w innych się nie udało. Nie ulega wątpliwości, że z żywiołem trudno zwyciężyć. Jednakże jak z każdego zdarzenia kryzysowego, tak i z tej ostatniej powodzi – w województwie dolnośląskim we wrześniu 2024 r. – należy wyciągnąć wnioski i zwiększyć efektywność działań ochronnych na rzecz dóbr kultury poprzez wzmożone działania prewencyjne. Dobłą praktyką jest zarówno zwiększenie



Ryc. 4. Korzyści z kompleksowego podejścia do ochrony dziedzictwa

Źródło: M. Wojakowska, *Uwarunkowania ewakuacji zasobów archiwalnych oraz dóbr kultury – dobre praktyki i rekomendacje*, wystąpienie podczas konferencji naukowej „Wyzwania dla ochrony dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego. 70-lecie Konwencji Haskiej”, Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni, 20.09.2024.

Fig. 4. Benefits of a comprehensive approach to heritage preservation

Source: M. Wojakowska, *Uwarunkowania ewakuacji zasobów archiwalnych oraz dóbr kultury – dobre praktyki i rekomendacje*, presentation delivered during the “Wyzwania dla ochrony dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego. 70-lecie Konwencji Haskiej” conference, Navy Academy in Gdynia, 20.09.2024.

When treating the protection of cultural assets, we must not forget that they are not only part of our national history and identity, but also part of world heritage. According to a provisions of the Hague Convention, damage to cultural assets, to whatever nation they belong, damages the culture of all mankind. It is because everyone shapes global culture [Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych 1957]. We are therefore dealing with a common good in both a national and international dimension.

Poland, as a country with a rich and varied history, has many priceless collections and monuments that depict our culture and statehood. We would undoubtedly have had many more of them if it were not for wars, as a result of which we irretrievably lost a significant portion of our national heritage. Therefore, we should take special care of what remains, so that the concept of “national cultural assets” does not become just an empty slogan [Sterkowicz 2024, p. 2].

Thus, it is worth protecting the potential and legacy of generations, keeping in mind that they can be lost as a result of action by hostile states, as well as natural disasters, i.e., flood or fire, or other local hazards (Fig. 5–8).

Floods took and destroyed everything, the scale of destruction, especially in the Lower Silesian Voivodeship, was immense. Some areas managed to save valuable cultural assets, while others failed. There is no doubt that it is difficult to win against the elements. However, as from every crisis event, so also from this latest flood—in the Lower Silesian Voivodeship in September 2024—there are lessons to be learned and



Ryc. 5. Paramenty liturgiczne, Kłodzko; 2024, fot. M. Łuczak
 Fig. 5. Liturgical paraments, Kłodzko; 2024, photo by M. Łuczak



Ryc. 6. Kościół oo. Franciszkanów; Kłodzko 2024, fot. M. Łuczak
 Fig. 6. Church of the Order of St. Francis; Kłodzko 2024, photo by M. Łuczak



Ryc. 7. Rynek, Stronie Śląskie; 2024, fot. R. Pietraga
 Fig. 7. Market Square, Stronie Śląskie; 2024, photo by R. Pietraga

nakładów finansowych na sprzęt ochronny i materiały zabezpieczające, jak i dbałość o odpowiedni poziom świadomości personelu w zakresie działań prewencyjnych poprzez kursy i szkolenia z udziałem instytucji, którym opiekę nad dobrami kultury powierzono na co dzień. Przykładem są ćwiczenia ewakuacyjne w jednym z budynków Archiwów Państwowych (ryc. 9).

Mając na uwadze straty po ostatniej powodzi, aby zadbać o cenne zbiory, warto mieć przygotowane m.in.: worki jutowe/polipropylenowe, tkaniny typu agrowłóknina, piasek, deski, szufle, wiadra, mopy, pompy do wody brudnej, motopompy czy osuszacze. Trzeba również pamiętać o kilku działaniach stricte prewencyjnych, tj. w miarę możliwości zadbać o jak najszybsze przeniesienie części zbiorów na wyższe kondygnacje budynku, przygotować sprawne pompy na niższych

the effectiveness of protective measures for cultural assets should be increased through enhanced preventive measures. It is good practice to both increase funding for protective equipment and materials, as well as to ensure that staff have an adequate level of awareness of preventative measures via courses and training with the institutions entrusted with the preservation of cultural assets on a daily basis. One example is an evacuation drill at one of the National Archives buildings (Fig. 9).

Considering the damage from the last flood, to secure precious collections we should prepare, among others: polypropylene/jute sacks, agrotexiles, sand, boards, spades, buckets, mops, dirty water pumps, motor pumps or dryers. It is also necessary to keep in mind a number of strictly preventive measures, i.e., if possible, one should ensure that some of the collections



Ryc. 8. Rynek, Stronie Śląskie; 2024, fot. R. Pietraga

Fig. 8. Market Square, Stronie Śląskie; 2024, photo by R. Pietraga



Ryc. 9. Ewakuacja zbiorów, ćwiczenia w AGAD; 2024, fot. M. Wojakowska

Fig. 9. Evacuation of collections, exercise at AGAD; 2024, photo by M. Wojakowska



Ryc. 10. Usuwanie strat po walce z żywiołem, woj. śląskie; 2024, fot. R. Pietraga

Fig. 10. Damage removal after defending against a natural disaster, Silesian Voivodeship; 2024, photo by R. Pietraga

kondygnacjach lub zabezpieczyć okna i drzwi, szczególnie w strefie przyziemia. To niezbędne minimum zapewni osobom odpowiedzialnym za bezpieczeństwo dóbr kultury czas na reakcję i ochronę najcenniejszych zbiorów.

Inaczej do ochrony podejść podmioty i instytucje odpowiedzialne za bezpieczeństwo i porządek publiczny, inaczej pasjonaci i właściciele prywatni. Doskonałym tego dowodem jest radość i wzruszenie właścicieli małych galerii w województwie śląskim, gdy udało im się ocalić drobne eksponaty, ale też ból i cierpienie zwykłych obywateli chroniących swoje cenne dobra z zasobów prywatnych (ryc. 10).

are moved to the upper floors of a building as soon as possible, prepare operable pumps on the lower floors, or secure windows and doors, especially in the ground floor area. This bare minimum will give those responsible for the security of cultural assets time to respond and protect the most valuable collections.

Protection will be approached differently by entities and institutions responsible for security and public order, and differently still by enthusiasts and private owners. The joy and elation of the owners of small galleries in the Silesian Voivodeship experienced when they learned they had managed to save their small exhibits, as well as the pain and suffering of ordinary citi-

Z jakiegokolwiek jednak perspektywy ujmijemy potrzeby ochrony dóbr kultury, pełną odpowiedzialność za bezpieczeństwo posiadanego zasobu zawsze ponosi kierownik instytucji lub właściciel, pod których opieką dane dobra się znajdują.

Dobra kultury narodowej w świetle współczesnych wyzwań

Dobro kultury to pojęcie obejmujące materialne i niematerialne elementy dziedzictwa ludzkiego, które mają istotne znaczenie historyczne, artystyczne, naukowe lub społeczne. Definiowane jest ono zarówno na poziomie międzynarodowym, jak i krajowym. W polskim prawodawstwie dobra kultury są związane z ochroną dziedzictwa kulturowego, a regulacje na ten temat można znaleźć w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r. Dobra te obejmują nieruchomości, rzeczy ruchome oraz zespoły będące dziełami człowieka lub związane z jego działalnością, posiadające wartość historyczną, artystyczną lub naukową, a ich ochrona leży w interesie społecznym. Jednakże warto wspomnieć, że od 2017 r. w krajowym prawie istnieje definicja dobra kultury, która jest szersza niż cytowana definicja zabytku. Definicja ta obejmuje też obiekty niebędące zabytkami i wprowadza kryterium znaczenia dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego. Chodzi dokładnie o art. 2 ust. 1 ustawy o restytucji narodowych dóbr kultury. Zgodnie z jego zapisem dobro kultury to: zabytek w rozumieniu art. 3 pkt 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, rzecz ruchoma niebędąca zabytkiem, a także ich części składowe lub zespoły, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na ich wartość artystyczną, historyczną lub naukową, lub ze względu na ich znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego [Ustawa z dnia 25 maja 2017]. Z kolei prawo unijne termin „dobra kultury” odnosi na przykład do dzieł sztuki, zabytków, rękopisów oraz innych przedmiotów materialnych o dużej wartości kulturowej [Rozporządzeniu Rady (WE) 2008].

Dobra kultury dzielą się na:

- materialne: zabytki nieruchome (np. budynki, cmentarze) i ruchome (np. obrazy, rzeźby);
- niematerialne: język, zwyczaje, tradycje, tańce czy idee, które są nośnikami tożsamości kulturowej.

Ruchome dobra kultury są zasobem bardzo rozproszonym, pozostającym w dyspozycji wielu właścicieli. Przez swoich opiekunów zwykle są postrzegane jako jeden z wielu składników majątku i nie zawsze traktowane ze szczególną atencją, mają bowiem po prostu spełniać swoją funkcję, czyli być elementem ozdobnym, użytkowym lub też lokatą kapitału. Jedynie muzea, archiwa i jednostki o zbliżonych celach funkcjonowania są skoncentrowane na dobrach kultury jako nośnikach wartości zabytkowych, chronią je w sposób świadomy, profesjonalny i zgodny z przepisami licznych aktów prawnych. Wiedza o zabytkach, a zwłaszcza o zasadach ich ochrony i zabezpieczenia w razie zagrożenia, pozostaje domeną specjalistów, którzy są tylko nieliczni

zens who protect valuable items from their private collections are a perfect illustration of this (Fig. 10).

However, from whatever perspective we view the need to protect cultural assets, the full responsibility for the safety of a given resource is always with the director of the institution or the owner, under whose care the assets are placed.

National cultural assets in light of contemporary challenges

Cultural property is a concept that includes tangible and intangible elements of human heritage that have significant historical, artistic, academic or social significance. It is defined at both the international and national levels. In Polish legislation, cultural assets are related to the preservation of cultural heritage, and pertinent regulations can be found in the 2003 Monument Protection and Preservation Act. These assets include real estate, movable property and ensembles that are human works or related to human activity, having historical, artistic or academic value, and their protection is in the public interest. However, it is worth mentioning that as of 2017, there is a definition of a cultural asset in national law, which is broader than the definition of a monument cited here. This definition also includes objects that are not monuments and introduces the criterion of significance to cultural heritage and development. To be exact, it is Article 2 Section 1 of the National Cultural Asset Restitution Act. According to this provision, a cultural asset is: a monument within the meaning of Article 3 Section 1 of the Monument Protection and Preservation Act, a movable object that is not a monument, as well as their components or ensembles, the preservation of which is in the public interest due to their artistic, historical or academic value, or due to their significance for heritage and cultural development [Ustawa z dnia 25 maja 2017]. EU law, on the other hand, uses the term “cultural goods” to refer, for example, to works of art, monuments, manuscripts and other material objects of high cultural value [Rozporządzenie Rady (WE) 2008].

Cultural assets are divided into:

- material: immovable monuments (e.g., buildings, cemeteries) and movable monuments (e.g., paintings, sculptures);
- intangibles: language, customs, traditions, dances or ideas, which are carriers of cultural identity.

Movable cultural assets are a highly dispersed resource, at the disposal of many owners. They are usually seen by their custodians as one of many elements of their property and are not treated with particular attention, as they are merely to play their part, namely that of a decorative or utilitarian element or an investment. Only museums, archives and bodies with similar essential objectives are focused on cultural assets as carriers of heritage values, protect them in an informed, professional way, compliant with the provisions of numerous legal acts. Expertise in monuments, especially on the

grupą użytkowników dóbr kultury. Większość osób, które powinny zareagować w sytuacji kryzysowej, nie jest na nią gotowa.

Wskazane w przepisach istotne zagrożenia dla dóbr kultury to oprócz konfliktu zbrojnego – powódź, pożar, wichura, katastrofa budowlana, awaria techniczna lub chemiczna, atak terrorystyczny, rozruchy, wandalizm i kradzież [Rozporządzenie Ministra Kultury 2004]. Każde z nich ma swoją specyfikę, wymaga nieco innych działań prewencyjnych, ratunkowych i zabezpieczających, jednak najbardziej aktualne ze względu na sytuację geopolityczną jest zagrożenie konfliktem zbrojnym. W czasie wojny dobra kultury są niszczone i rozkradane, porzucane i przemieszczane w sposób nieuporządkowany, pozostawiane bez dozoru i zabezpieczenia przed szkodliwymi czynnikami zewnętrznymi. Chaos towarzyszący konfliktowi łatwo prowadzi do utraty informacji o proveniencji i własności dóbr kultury. Stałym elementem wojny są też kradzieże zabytków i dzieł sztuki zarówno te okazjonalne, jak i wcześniej zaplanowane.

Najważniejszym elementem zarządzania dziedzictwem jest rozpoznanie chronionego zasobu. O ile archiwa, biblioteki i muzea stale ewidencjonują i kontrolują swoje zbiory, wykonując dokumentację i nadając nabytkom oznaczenia własnościowe i inwentaryzacyjne, o tyle pozostali użytkownicy i posiadacze dóbr kultury po prostu tego nie robią. Ustawowe ewidencje i rejestry zabytków ruchomych są prowadzone przez urzędników. Wpis zabytku ruchomego do rejestru zabytków może nastąpić na wniosek właściciela tego zabytku lub z urzędu, jeśli istnieje uzasadniona obawa, że zabytek może zostać zniszczony lub nielegalnie wywieziony za granicę. Ujęcie zabytku ruchomego w ewidencji wymaga powiadomienia właściciela. W teorii więc każdy właściciel cennego zabytku ruchomego powinien mieć nie tylko świadomość, czym dysponuje, lecz także posiadać dokumentację rejestrową i ewidencyjną wykonaną przez konserwatora. Ale to jedynie teoria. Brak przypomnień o wpisie do rejestru zabytków i brak weryfikacji ewidencji w terenie doprowadziły do zaniku wiedzy o znacznej części zasobu. Służby konserwatorskie nie wiedzą, kto aktualnie dysponuje zabytkiem, gdzie się on znajduje i w jakim jest stanie, posiadacz zaś nie wie, że obiekt jest zabytkiem chronionym prawem.

Decyzje rejestrowe rzadko zawierają fotografie zabytków, a wzory kart ewidencyjnych mają na nie miejsce w maleńkiej rubryce. Utrudnia to lub całkowicie uniemożliwia rozpoznanie skradzionego zabytku. Obecnie dobrą praktyką jest dokładanie do karty dodatkowych fotografii lub wykonywanie cyfrowej edycji formularza karty z uwzględnieniem poszerzenia rubryk, a w rozporządzeniu ministra dotyczącym ewidencji jest obligatoryjny warunek sprawdzenia, czy dokumentacja fotograficzna zabytku umożliwia jego identyfikację [Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego 2011]. Mimo to opisywane dokumenty rzadko stanowią przeważający argument na sali sądowej, choć często stanowią jedyne potwierdzenie proveniencji zabytku (ryc. 11 a, b).

principles of their protection and securing them against threats, is the domain of specialists who are small group of cultural asset users. Most of the people who should respond in a crisis situation are not ready for it.

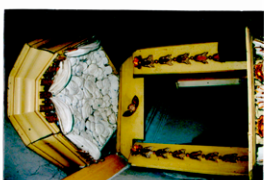
Significant threats to cultural property identified in the regulations include, in addition to armed conflict—flood, fire, windstorm, construction disaster, technical or chemical accident, terrorist attack, rioting, vandalism and theft [Rozporządzenie Ministra Kultury 2004]. Each of these has its own specificity, requiring slightly different preventive, rescue and security measures, but the most topical due to the geopolitical situation is the threat of armed conflict. During wartime, cultural assets are destroyed and stolen, abandoned and moved in a disorderly manner, left unattended and unprotected from harmful external factors. The chaos that surrounds a conflict easily leads to a loss of information about the provenance and ownership of cultural property. The theft of monuments and works of art, both occasional and pre-planned, is also a constant feature of war.

The most important element of heritage management is the identification of the protected resource. While archives, libraries and museums constantly record and control their collections, producing documentation and assigning ownership and inventory markings to their acquisitions, other users and holders of cultural property simply do not do so. Statutory records and registers of movable monuments are maintained by officials. Listing a movable monument in the register of monuments can be done at the request of the owner of said monument or ex officio, if there is reasonable suspicion that the monument may become damaged or illegally transported abroad. The inclusion of a movable monument in records requires notification of the owner. In theory, every owner of a valuable movable monument should not only be aware of what is at their disposal, but also have in their possession the relevant register or record documentation prepared by a conservator. But this is only a theory. The absence of reminders concerning listing in the register of monuments and the lack of verification of records in the field have led to the disappearance of knowledge about a significant part of the resource. Conservation services do not know who currently owns a given monument, where it is located and what condition it is in, while the holder does not know that the object is a legally protected monument.

Register listing decisions rarely include photographs of monuments, and sample record sheets have room for them in a tiny section. This makes it difficult or completely impossible to identify a stolen monument. At present, it is good practice to add additional photographs to the sheet or to make a digital edition of the sheet form, considering the expansion of the headings, and in the Ministerial regulation on records there is an obligatory condition to verify that the photographic documentation of the monument makes it possible to identify it [Rozporządzenie Ministra Kultu-

1. Określenie zabytku (definition)					2. Materiał, technika (material, technique)		11. Nr (No.)	
AMBONA - DAWNY OLTARZ AMBONOWY					drewno, stolarka, snycerka, polichromia		ŁOŻNICA	
3. Styl (style)	4. Czas powstania (date)	5. Autor, warsztat, szkoła (author)	6. Wymiary (dimensions): ok. 430 140 130 wys. (h), x szer. (w), x głęb. (d)	7. Liczba (quantity)	Przybiernów			
barok	1 ćw. XVIII w.			1	gmina (community) goleniowski			
8. Historia (history)					powiat (district) zachodniopomorskie			
Ambona stanowi część dawnego ołtarza ambonowego, ufundowanego w 1 ćw. XVIII w. dla kościoła w Łożnicy przez członków rodu von Köller - właścicieli majątku ziemskiego w tej miejscowości. Być może wykonana została z inicjatywy Bogisława Henninga v. Köller - tytułarnego proboszcza katedry kamieńskiej, który sfinansował budowę kościelnej wieży (1722 r.). Po przejęciu świątyni przez katolików (1945 r.) ołtarz, pierwotnie ustawiony na osi nawy w jego części wschodniej, przeniesiono w obecne miejsce. W późniejszym czasie (przed 1978 r.) ze zdemontowanych jego elementów - rzeźb czterech aniołów i uszaków - utworzono kompozycję ołtarzową z centralnie usytuowaną kopią obrazu MB Częstochowskiej w ozdobnej ramie. Być może w tym czasie rzeźby i uszaki przemalowano.					województwo (voivodeship) 12. Miejsce przechowania (location) kościół filialny p.w. Najświętszej Marii Panny Krośowej, Polski ściana pn. nawy			
					13. Właściciel, jego adres (owner's address) Parafia Rzymskokatolicka p.w. św. Katarzyny Trzechel 26 72-200 Nowogard			
					14. Udostępnienie (accessibility) za zgodą właściciela			
9. Opis, znaki, sygnatury, napisy (description, marks, signatures, inscriptions)					15. Data i nr rejestru (designation, date, No.)			
Dawny ołtarz ambonowy, złożony z korpusu z fragmentem podpory, obramienia otworu wejścia na ambonę i baldachimem. Wyposażony w płaskorzeźbione przedstawienia czterech ewangelistów. Zdobią płaskorzeźbionym ornamentem, utworzonym m.in. z liści akantu, uskrzydłonymi głowkami putt, kampanuli w formie zwisów, motywów kwiatowych i wstęg, skłębionych obłoków i ornamentu ciągłego, w formie woliń oczu. Schody z parapetem wtórne, ramowo-ptycinowe. Fragment podpory, o zachowanej górnej części, zdobionej motywem liści akantu o układzie pionowym. Okrągły i profilowany, w dolnej części pękający, u góry z liśćmi o układzie pionowym, wyiniętych na zewnątrz z półplastycznymi końcówkami. Korpus na rzucie nieregularnego sześcioboku o wkłęsło-profilowanych ściankach. Spód korpusu zdobiony płaskorzeźbionymi liśćmi akantu, poniżej ścianek z podwieszonymi ozdobami w formie „fartuszków” o symetrycznym układzie, na osi naroży z ażurowymi kablówkami, zdobionymi pośrodku kampanulami i ujętymi liśćmi akantu. W zwieńczeniu kablówek pełnoplastyczne uskrzydłone głowy putt. Pomiędzy spodem korpusu a jego ściankami płaskorzeźbiony fryz z woliń oczu. Ścianki korpusu z przedstawieniami ewangelistów (od lewej): św. Mateusz, św. Łukasz, św. Marek i św. Jan, nad którymi motywy różnorodnych kwiatów podwieszonych na udrapowanych szarfach. W narożach korpusu pionowe, wkłęsło-profilowane ozdobne pary, u dołu zwinięte w woluty, ozdobione kampanulami i liśćmi akantu, analogicznie jak kablówki. Zwieńczenie korpusu wypukło-profilowane, oddzielone (c.d. pkt 9)					16. Akta (records) 4.02.2023 B-605 4.5.137.03.2023			
10. Źródła i bibliografia (sources and literature) Bronisch G., Ohle W., Kreis Kammin Land, Stettin 1939, s. 244;					17. Ikonoграфия i negatywy fotograficzne, Nr (iconography and negatives, No.) ZWKZ nr			

a

18. Stan zachowania i potrzeby konserwatorskie (state of preservation, and conservation needs)		a. Data i nazwisko wpisującego (date and recorder's name)	
Powierzchnia przemalowana olejno. Znaczne ubytki detalu snycerskiego w parti lambrekina. Lokalne otwory wylotowe po owadach. Wykazane przeprowadzenie konserwacji z przywróceniem historycznego opracowania powierzchni na podstawie wyników badań konserwatorskich.		30.10.2011 r. mgr Maciej Słomiński	
19. Konserwacja (conservation)	b. Czas trwania (duration)	b. Wykonawca (conservator)	
20. Uwagi (remarks)		21. Założył kartę (filled by)	
(c.d. pkt 9) od ścianek walcem i zwieńczone gzymsiem. Zdobione liśćmi akantu o pionowym układzie, nad którymi w każdej ścianie para wysuniętych do połowy rozet. Wejście na ambonę po bokach z kampanulami, z których każda z małą rozetką w zwieńczeniu, u góry z małą płaskorzeźbioną główką putta (wtórnie zamontowaną). Baldachim o szerokich wkłęsło-wypukłych ściankach, wyłamywanych na osi kompozycji i ujętych gzymsami, z podwieszonymi ozdobami w formie lambrekina i draperii. Spód korpusu z motywem skłębionych obłoków, szczególnie wypełniających całą jego powierzchnię. Nad wyłamaną ścianką baldachimu, na osi kompozycji, ozdobna sterczyna z liści akantu. W zwieńczeniu baldachimu ażurowe kablówki o koncentrycznym układzie, utworzone z dużych liści akantu. Całość przemalowana w kolorze bieli i ugru z akcentami złoceni detalu wykonanymi brąz.		mgr Maciej Słomiński - 30.10.2011 r.	
 		22. Sprawdził (checked by)	
		data (date)	

b

Ryc. 11. Przykładowa karta ewidencyjna zabytku ruchomego: a) awers, b) rewers
Fig. 11. Sample record sheet of a movable monument: a) obverse, b) reverse

Problem dowodowy jest zagadnieniem powtarzającym się w wielu kontekstach. Szczególnie widoczny jest w pracy specjalistów poszukujących na rynku antykwarycznym i w kolekcjach dzieł sztuki polskich strat wojennych. Badania proveniencyjne stały się nową kategorią zadań dla muzealników i historyków sztuki [Lewandowska, Zalewska, Zielińska 2015, s. 3]. Praca osób specjalizujących się w odtwarzaniu losów zabytków wskazuje, czego potrzebujemy. Jest to dobra dokumentacja dóbr kultury. Stwierdzenie to jest aktualne także w kontekście współczesnych kradzieży. Przed laty podjęto próby systemowego podejścia do dokumentacji zabytków na wypadek ich utraty, jednak zabrakło w nich systematyczności. Chodzi o projekty, w których

ry i Dziedzictwa Narodowego 2011]. Nonetheless, the documents described are rarely a weighty argument in a courtroom, although they are often the only confirmation of a monument's provenance (Fig. 11 a, b).

The evidentiary problem is a recurring issue in many contexts. It is particularly evident in the work of specialists looking for Polish assets lost during war on the antiquarian market and in art collections. Provenance research has become a new category of tasks for museum and art historians [Lewandowska, Zalewska, Zielińska 2015, p. 3]. The work of those who specialize in restoring the fate of monuments indicates what we need. It is a good documentation of cultural assets. This statement is also relevant in the context of con-

poszczególne komendy wojewódzkie policji wspólnie z pracownikami WUOZ wykonywały fotografie zabytków sakralnych i znakowały te zabytki. Rozwój tej aktywności był możliwy dzięki wprowadzeniu w 2007 r. rządowego programu ograniczania przestępczości i społecznych zachowań „Razem bezpieczniej” [2022]. Materiały z tych działań zostały rozproszone. Powinny być w posiadaniu służb konserwatorskich oraz lokalnych komend policji, jednak obecnie trudno jest do nich dotrzeć z powodu rotacji personelu i zaniku pamięci instytucjonalnej w zakresie tych projektów. Po wygaśnięciu tej możliwości finansowania przez lata trzy komendy wojewódzkie policji kontynuowały działania, finansując je ze środków pozyskiwanych samodzielnie². Kontynuacją i uzupełnieniem opisanych działań było włączenie zadania 2.2.1 „Podniesienie bezpieczeństwa zabytków ruchomych przez sprzyjanie intensyfikacji współpracy z opiekunami zabytków przez właściwe służby i instytucje” do Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019–2022 [Uchwała nr 82 2019]. Przez cztery lata udało się wykonać wysokiej jakości fotograficzną dokumentację zabytków w 75 lokalizacjach, między innymi w czterech obiektach UNESCO. W 1997 r. Getty Information Institute ogłosił pod nazwą OBJECT ID Standard zasady opisu dóbr kultury, pomagające w ich identyfikacji w razie kradzieży [Thornes, Dorrel, Lee 1999]. Projekt otrzymał wsparcie najważniejszych międzynarodowych instytucji zwalczających przestępczość przeciwko dobrom kultury i instytucji ochrony dziedzictwa, w tym Interpolu, WCO (World Custom Organisation), UNESCO, ICOMOS i ICOM.

Rola baz danych utraconych dóbr kultury jest trudna do przecenienia. Wraz z wejściem w życie w 2003 r. nowej ustawy o ochronie zabytków Krajowy wykaz zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem zyskał umocowanie ustawowe i obecnie jest prowadzony przez Departament Dziedzictwa Kulturowego w MKiDN. Przeglądanie rekordów wspomagane jest obecnie oprogramowaniem automatycznie rozpoznającym obrazy. Najsłabszym, a jednocześnie najważniejszym ogniwem coraz nowocześniejszych systemów pozostaje wykonany zawczasu opis i dokumentacja pojedynczego dobra kultury. Istniejąca dokumentacja rejestru i ewidencji zabytków pozostawia w tym względzie wiele do życzenia. Jednocześnie mnóstwo zabytków przy różnych okazjach ma wykonywaną dokumentację fotograficzną, konserwatorską, skany laserowe, inwentaryzacje, staje się tematem publikacji i prac naukowych. Powstałe materiały ulegają rozproszeniu, a nierzadko zdjęcia czy skany powtarzane są kilkakrotnie dla tych samych obiektów. Brakuje w tym względzie rozwiązań systemowych, które pozwoliłyby na racjonalne wykorzystanie efektów nieskoordynowanych działań dla ochrony zabytków. A ich ochrona jest kluczowa dla zachowania tożsamości kulturowej i edukacji przyszłych pokoleń. Proces ten powinien angażować zarówno instytucje publiczne, jak i społeczności lokalne.

temporary theft. Years ago, attempts were made to take a systematic approach to documenting monuments in case of loss, but they lacked systematicity. Here we refer to projects, in which individual voivodeship police headquarters, together with voivodeship conservation office employees, took photos of religious monuments and marked them. The development of this activity was made possible by the introduction of the “Razem bezpieczniej” government program to reduce crime and antisocial behavior in 2007 [2022]. Materials from this project have been dispersed. They should be in the possession of conservation services and local police headquarters, but are currently difficult to access due to staff turnover and fading institutional memory regarding these projects. After the expiration of this funding opportunity, for years the three voivodeship police headquarters continued their efforts, financing them with funds raised independently.² As a continuation and complement to these efforts, Task 2.2.1 “Podniesienie bezpieczeństwa zabytków ruchomych przez sprzyjanie intensyfikacji współpracy z opiekunami zabytków przez właściwe służby i instytucje” was included in the National Monument Protection and Preservation Program for 2019–2022 [Uchwała nr 82 2019]. Over the course of four years, high quality photographic documentation of monuments in seventy-five locations was successfully completed, including four UNESCO sites. In 1997, the Getty Information Institute announced, under the name OBJECT ID Standard, rules for describing cultural property to help identify it in case of theft [Thornes, Dorrel, Lee 1999]. The project has received the support of major international institutions that combat crime against cultural property and heritage protection institutions, including Interpol, WCO (World Customs Organization), UNESCO, ICOMOS and ICOM.

The role of databases of lost cultural assets cannot be overstated. With the entry into force of the new Monument Protection and Preservation Act in 2003, the National list of monuments stolen and shipped abroad gained a legal basis and is currently maintained by the Department of Cultural Heritage in the MCNH. Reviewing records is now supported by software that automatically recognizes images. The weakest, yet most important link in the increasingly modern systems remains the description and documentation of a singular cultural asset done in advance. The existing documentation of the register and records of monuments leaves much to be desired in this regard. At the same time, on various occasions, many monuments have their photographic and conservation documentation prepared, laser scans taken, surveys made, and become the subjects of publications and academic papers. The resulting materials are dispersed, and it is not uncommon for photographing or scanning to be repeated several times for the same objects. There is a lack of systemic solutions in this regard, which would allow the rational use of the effects of uncoordinated activities for the protection of historical monuments. Their protection

Potrzeba ochrony tego, co najcenniejsze

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami dotyczy przede wszystkim zabytków zdefiniowanych formalnie, czyli figurujących indywidualnie w rejestrze zabytków, jak też w ewidencji gminnej lub wojewódzkiej na obszarach określonych jako zabytkowe. Ochronę sprawują bezpośrednio wojewódzkie urzędy ochrony zabytków i ich delegatury, ale także służby samorządowe w postaci miejskich konserwatorów zabytków na mocy cesji kompetencji. Istotną funkcję pełni też Narodowy Instytut Dziedzictwa, który dokumentuje, ocenia i opiniuje stan i zasoby dziedzictwa, a także zajmuje się jego popularyzacją oraz edukacją w zakresie jego ochrony. W dziedzinie edukacji ważną rolę odgrywają placówki akademickie – na sześciu uczelniach wyższych istnieją kierunki dwustopniowych studiów w zakresie ochrony dóbr kultury [OTOUCZELNIE 2025], na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika (UMK) w Toruniu na Wydziale Sztuk Pięknych istnieje najstarszy w Polsce kierunek „ochrona dóbr kultury” ze specjalnościami konserwatorstwo oraz muzealnictwo i zabytkoznawstwo, założony już w 1947 r. W trzech Akademii Sztuk Pięknych – krakowskiej, warszawskiej i wrocławskiej – oraz na UMK kształcą się konserwatorów dzieł sztuki w trybie jednolitych sześciolletnich studiów na wydziale lub kierunku „konserwacja i restauracja dzieł sztuki”.

Istnieją też średnie szkoły kształcące w tym zakresie, na przykład w Państwowym Liceum Sztuk Plastycznych w Nowym Wiśniczu jest klasa o specjalności „renowacja elementów architektury”. Na poziomie dokształcania podyplomowego działa też od 2001 r. Akademia Dziedzictwa [2024] przy Międzynarodowym Centrum Kultury i Małopolskiej Szkole Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, a na krakowskiej Politechnice przy Wydziale Architektury istnieją Podyplomowe Studia Konserwacji Zabytków Architektury i Urbanistyki. W Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie można studiować na kierunku „konserwacja architektury drewnianej”, a na UMK – na kierunku „konserwacja architektury zabytkowej”.

Jednak to nie tylko aparat państwowy lub samorządowy czy specjaliści są odpowiedzialni za przygotowanie ochrony dziedzictwa na wypadek zagrożeń – konfliktów zbrojnych czy sytuacji kryzysowych. Przede wszystkim odpowiedzialni są właściciele, zarządcy i administratorzy, i to na nich spoczywa obowiązek roztoczenia odpowiedniej pieczy, dlatego też tak istotne jest podnoszenie poziomu ich świadomości i kompetencji. Umożliwianie dokształcania się w dziedzinie ochrony dziedzictwa i zachęcanie do tego jest kluczową sprawą. Chronić należy nie tylko zabytki nieruchome, ale i znacznie liczniejsze i łatwiej ulegające rozproszoniu, zniszczeniu czy zaginięciu zabytki ruchome, do których należą dzieła sztuki, dzieła rzemiosła i techniki, stanowiące bogaty i wielowymiarowy zasób dziedzictwa materialnego. Ochroną należy też otaczać

is crucial to maintaining cultural identity and educating future generations. This process should involve both public institutions and local communities.

The need to protect what is most precious

The Monument Protection and Preservation Act primarily applies to formally defined monuments, i.e., those listed individually in the register of monuments, as well as in municipal or voivodeship monument records in areas designated as historic. Protection is carried out directly by voivodeship monument conservation offices and their branches, but also by local government services in the form of municipal monument conservators by virtue of the assignment of powers. The Institute of National Heritage also plays an essential function, as it documents, assesses and gives opinions on the state and resources of heritage, and engages in its popularization and education on its preservation. In the field of education, academic institutions play an important role—at six universities there are faculties that offer first- and second-cycle programs in the protection of cultural property [OTOUCZELNIE 2025]—at the Nicolaus Copernicus University (UMK) in Toruń, at the Faculty of Fine Arts there is the oldest “protection of cultural property” program in Poland, with specializations in conservation and museology and antiquities, founded as early as 1947. At the three Academies of Fine Arts—in Cracow, Warsaw and Wrocław—and at the Nicolaus Copernicus University, conservators of works of art are trained in the mode of combined first-and-second-cycle, six-year program at the “conservation and restoration of works of art” faculty or program.

There are also secondary schools that train in this field, for example, at the State High School of Fine Arts in Nowy Wiśnicz there is a class with a specialization in “restoration of architectural elements.” At the post-graduate level, there has also been a Heritage Academy [2024] since 2001 at the International Cultural Center and the Malopolska School of Public Administration at the Krakow University of Economics, and at the Cracow University of Technology at the Faculty of Architecture there are Postgraduate Studies in Conservation of Architectural and Urban Monuments. At the Warsaw University of Life Sciences, one can study “preservation of wooden architecture” and at the Nicolaus Copernicus University, one can study “preservation of historic architecture.”

However, it is not only the state or local government apparatus or specialists who are responsible for preparing heritage protection for emergencies—armed conflicts or crisis situations. First and foremost, it is the owners, managers and administrators are responsible, and it is their duty to provide proper protection and care, which is why it is so crucial to raise their awareness and enhance their competences. Enabling and encouraging further education in

dziedzictwo niematerialne, ono również w sytuacjach kryzysowych doznaje uszczerbku, podlega różnym zagrożeniom, o czym była mowa podczas konferencji naukowej „Wyzwania dla ochrony dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego. 70-lecie Konwencji Haskiej” zorganizowanej w 2024 r. w Akademii Marynarki Wojennej w Gdyni.

Ochrona dzieli się na ochronę prewencyjną i interwencyjną [Boba-Dyga 2022, s. 363–402]. W ramach prewencji istotne jest nie tylko właściwe przechowywanie, czyli zapewnienie warunków dostosowanych do rodzaju i materiału, z jakiego zabytki są zbudowane, oraz zabezpieczeń przed rabunkiem, powodzią, pożarem etc. Ważna jest też dokładna dokumentacja [Boba-Dyga 2016], również metryczna czy wagowa, bo to ona pozwala planować adekwatne działania, choćby transportowe czy związane z demontażem i pakowaniem. W ostateczności pozwala też dochodzić roszczeń i udowadniać, co zostało skradzione, lub rekonstruować po zniszczeniu. Dokumentacja powinna być wielowymiarowa i staranna. Dane powinny być gromadzone w różny sposób i przechowywane na różnych nośnikach i w różnych miejscach (minimum trzech), na przykład jako druki oraz w formie cyfrowej w internecie w chmurze i w archiwach stacjonarnie na dyskach. Szczególnie pożyteczną i ważną formą wielofunkcyjnej inwentaryzacji jest zestawienie elementów zabytkowych (ZEZ), które zawiera część ilustracyjną w formie fotografii oraz część opisową. Część fotograficzna powinna być opracowana z różnych perspektyw w różnych ujęciach (z dołu – od spodu przedmiotu, z góry i z każdego boku, co jest szczególnie ważne w wypadku rzeźb i budynków oraz wszystkich elementów przestrzennych, trójwymiarowych), powinna zawierać widok ogólny i zbliżenia detali. Najlepszym rozwiązaniem jest fotogrametria i zdjęcia skaningowe z chmury punktów stanowiące od razu dane metryczne, ale w razie braku możliwości wykonania takiej dokumentacji istotne jest dodawanie na klasycznej fotografii podziałki metrycznej. Ważnym elementem są też nagrania filmowe, także te wykonywane za pomocą dronów. Dzięki popularności wielofunkcyjnych urządzeń i nieporównywalnej z latami wcześniejszymi dostępności wyrafinowanych technologii nic nie zwalnia z opracowywania dokumentacji obrazowej. Każda, nawet najprostsza fotografia czy film wykonany smartfonem, mogą w razie kryzysu czy katastrofy oddać nieocenione usługi. W części opisowej powinny się znaleźć informacje na temat wymiarów obiektów, ich liczby, opisy historyczne i formalne, w tym materiałowe, stanu zachowania oraz potrzeb konserwatorskich. Porządek utworzony w spisach winien znajdować odzwierciedlenie w znakowaniu obiektów. Numery inwentarzowe powinny być stosowane nie tylko w muzeach, ale we wszystkich miejscach, gdzie są przechowywane i wykorzystywane zasoby znamienujące przynależność do kategorii dziedzictwa.

heritage protection is key. It is necessary to protect not only immovable monuments, but also movable monuments, which are much more numerous and more easily dispersed, destroyed or lost, and include works of art, works of craftsmanship and technology, representing a rich and multifaceted resource of material heritage. Non-material heritage should also be protected, it also suffers damage in crisis situations and is subject to numerous threats, as discussed during the scientific conference “Wyzwania dla ochrony dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego. 70-lecie Konwencji Haskiej” organized in 2024 at the Naval Academy in Gdynia.

Protection is divided into preventative and inter-ventive [Boba-Dyga 2022, pp. 363–402]. As part of prevention, it is important not only to ensure proper storage, namely to provide conditions appropriate to the type and material of the monuments, as well as safeguards against robbery, flooding, fire, etc. Accurate documentation [Boba-Dyga 2016] is also important, including measurements or weighing, as it allows the planning of suitable actions, such as transport, dismantlement or packing. Ultimately, it also allows one to file claims and prove that something has been stolen, or to reconstruct an object after its destruction. Documentation should be multidimensional and thorough. Data should be collected in different ways and stored on different media and in different places (a minimum of three), for example, as hard copies and in digital form on the Internet in the cloud and in archives on hard drives. A particularly useful and important form of multifunctional inventory is the listing of historic elements (*zestawienie elementów zabytkowych*, ZEZ), which includes an illustrative part in the form of photographs and a descriptive part. The photographic part should consist of views from different perspectives in different shots (from the bottom of the object, from above and from each side, which is especially important in the case of sculptures and buildings and all spatial, three-dimensional elements), should include a general view and close-ups of details. The best solution is photogrammetry and scans that produce point clouds, which are also measurement data, but should such documentation be impossible to produce, it is essential to add a photo scale to classical photographs. Video footage, including video recorded using drones, are also an important element. With the popularity of multifunctional devices and ubiquitous access to sophisticated technology that is incomparable to previous years, there is no justification for not producing visual documentation. Any photograph or video taken with a smartphone, even the simplest, can render invaluable services in the event of a crisis or disaster. The descriptive section should include information on the dimensions of the objects, their number, historical and formal descriptions, including materials, state of preservation and conservation needs. The order created in the listings should be reflected in the marking of objects.

Świadome wartości swojego dziedzictwa społeczeństwo obywatelskie

Aby sprostać zadaniu opracowania właściwej i skutecznej na wypadek nieszczęść dokumentacji, konieczne są szkolenia pracowników zajmujących się zawodowo dziedzictwem oraz szkolenia grup społecznych aktywistów, jak również – a nawet przede wszystkim – właścicieli i opiekunów zabytków. Bardzo pożyteczne są wszelkie działania edukacyjne: warsztaty, konferencje, prelekcje, wykłady, a także opracowywanie napisanych przystępnym językiem poradników czy podręczników. Aby przygotować grunt pod świadomość społeczną potrzeby ochrony dziedzictwa, edukacja w tym zakresie powinna być rozpoczynana już w wieku dziecięcym i znaleźć się w programach placówek oświatowych – nie tylko przedszkoli czy szkół, ale domów kultury i wszystkich innych organizacji działających na polu edukacyjnym i kulturalnym.

Istotny element w tworzeniu bazy edukacyjnej w tym zakresie stanowił projekt, którego operatorem były Stowarzyszenie Willa Decjusza z Krakowa (lider) i Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni oraz Instytut Kultury Willa Decjusza w Krakowie, pod nazwą „Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych”. W ramach projektu powstała kolekcja publikacji składająca się z dwutomowej monografii zbiorowej, w której udział wzięło osiemnastu autorów³, wyboru źródeł krajowych i międzynarodowych oraz zbioru kazusów i instrukcji, pod redakcją naukową dr Katarzyny Góralczyk i dr hab. Marty Szuniewicz-Stępień [*Ochrona dóbr kultury* 2022; Willa Decjusza 2024]. Organizowane w okresie dwóch lat spotkania eksperckie i wyjazdy studialne owocujące wspomnianymi publikacjami służyły do przygotowania nowego kierunku studiów podyplomowych pod nazwą „ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych” [Akademia Marynarki Wojennej 2024] przeznaczonych dla pracujących na pograniczu dziedzin, a zaangażowanych w działania prewencyjne i interwencyjne. Warto podkreślić, że powstały w Akademii Marynarki Wojennej kierunek jest jedynie kroplą w morzu potrzeb w 37-milionowym społeczeństwie [Nowak 2024] i kraju o powierzchni 322 575 km² [Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska 2024]. Jeden ośrodek kształcący w tym zakresie to o wiele za mało, za mała jest też świadomość potrzeby doksztalcenia się na tym polu. Budowanie świadomości potrzeby społecznej edukacji w zakresie rozumienia wartości dziedzictwa materialnego i niematerialnego, jego znaczenia oraz opieki nad zabytkami i ich ochrony w czasie pokoju, a także konieczności przygotowania na wypadek sytuacji kryzysowych i działań wojennych, jak również prowadzenie działań edukacyjnych to wyzwanie i zaszczytny obowiązek państwa, jego służb odpowiedzialnych za dziedzictwo oraz specjalistów związanych z nim dziedzin nauki i sztuki.

Celem ochrony dóbr kultury jest ich zachowanie, należyte utrzymanie oraz społecznie celowe wykorzy-

Inventory numbers should be used not only in museums, but in all places where resources denoting heritage categories are stored and used.

A civil society aware of the value of its heritage

To rise to the challenge of preparing proper and efficient documentation that can be used in the event of a crisis, it is necessary to train employees who professionally engage with heritage and educate social activist groups, as well as—most importantly—the owners and caretakers of monuments. Any and all educational activities can be highly beneficial: workshops, conferences, presentations, lectures, and accessibly written handbooks or manuals. In order to prepare the ground for public awareness of the need for heritage preservation, education in this area should begin already during childhood and be included in the programs of educational institutions—not just kindergartens or schools, but community centers and all other organizations working in the educational and cultural fields.

An important element in the creation of an educational base in this area was a project operated by the Villa Decius Association of Cracow (leader) and the Naval Academy in Gdynia, as well as the Villa Decius Cultural Institute in Cracow, called “Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych.” The project produced a collection of publications consisting of a two-volume collective monograph with eighteen authors,³ a selection of domestic and international sources and a collection of case studies and manuals, under the academic editorship of Doctor Katarzyna Góralczyk and Doctor Marta Szuniewicz-Stępień [*Ochrona dóbr kultury* 2022; Villa Decius 2024]. The expert meetings and research tours organized over a period of two years, resulting in the aforementioned publications, served to prepare a new postgraduate course called “protection of cultural property in crisis situations and armed conflicts” [Akademia Marynarki Wojennej 2024] intended for those working at the intersection of fields and involved in prevention and intervention activities. It is worth noting that the course created at the Naval Academy is only a drop in the ocean of needs in a society of 37 million people [Nowak 2024] and a country with an area of 322,575 km² [Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska 2024]. One center for training in this field is far too few, and there is too little awareness of the need for further training in this field. Building awareness of the need for public education in understanding the value of tangible and intangible heritage, its importance, and the care and protection of monuments in peacetime, as well as the need to prepare for emergencies and warfare, as well as conducting educational activities, is a challenge and an honorable duty of the state, its heritage services and specialists in related fields of research and art.

stywanie i udostępnianie do celów naukowych, dydaktycznych czy wychowawczych. Jako trwałe element kultury i czynny składnik życia społeczeństw dobra kultury są chronione poprzez odpowiednie ich zabezpieczenie przed zniszczeniem, uszkodzeniem, dewastacją, zaginięciem lub wywozem za granicę. Opracowywane są w tym celu dokumentacje naukowe, ewidencje i rejestry. Prowadzone są też niezbędne prace konserwatorskie, restauratorskie i remontowo-budowlane.

Jednakże wszystkie te niezbędne prace związane z bieżącą opieką nad dziedzictwem narodowym nie mogą górować nad potrzebą jego ochrony oraz zarządzania jego bezpieczeństwem, zwłaszcza w kontekście ochrony przeciwpożarowej, przeciwpowodziowej i ochrony przed innymi zagrożeniami. Stąd niezwykle ważne są działania prewencyjne podejmowane w duchu odpowiedzialności przez kierownictwo jednostek organizacyjnych oraz ich przełożonych wyższego szczebla.

Podsumowanie

Bezpieczeństwo i ochrona dóbr kultury wymagają systemowego podejścia. Nadrzędną rolę w tym niełatwym procesie odgrywają świadomi i odpowiedzialni kierownicy podmiotów, którym podlegają poszczególne działy dziedzictwa narodowego. Niezmiernie ważną kwestią jest także holistyczne podejście do procesu planowania i przygotowania, ze szczególnym uwzględnieniem dokumentacji zgodnie z zasadą dobrych praktyk z zakresu działań prewencyjnych. Ciągłe monitorowanie i weryfikacja przyjętych rozwiązań prawnych i organizacyjnych są możliwe dzięki konsekwentnej realizacji polityki bezpieczeństwa, wyrażanej poprzez regularne szkolenia i ćwiczenia oraz edukację społeczną w formie warsztatów, spotkań i paneli dyskusyjnych, debat medialnych, wydarzeń promujących opiekę i ochronę, a także tworzenie zorganizowanych programów kształcenia i formowania zorganizowanych systemów edukacji. Podnoszenie poziomu świadomości społecznej w tym zakresie jest istotne z perspektywy budowania patriotyzmu i odpowiedzialności za ochronę tego, co stanowi wspólne i cenne dziedzictwo narodowe. Możliwe to jest poprzez budowanie sieci kontaktów i współpracy z różnymi podmiotami życia społecznego, ze szczególnym uwzględnieniem organizacji pozarządowych i wolontariuszy.

Podziękowania

Autorzy artykułu serdecznie dziękują autorom fotografii: panu Włodimirowi Koskinowi, panu Radosławowi Pietradzie i panu Markowi Łuczakowi za solidarną wolę współpracy na rzecz ochrony dziedzictwa i udostępnienie społecznie swoich materiałów fotograficznych.

The purpose of protecting cultural assets is to preserve, properly maintain, use in a societally purposeful manner and made available for research, teaching and formative purposes. As a permanent element of culture and an active component of the life of societies, cultural assets are protected by adequate protection against destruction, damage, devastation, loss or export abroad. Academic documents, records and registers are being compiled for this purpose. Necessary conservation, restoration and repair and construction work is also being carried out.

However, all this necessary work related to the ongoing preservation of the national heritage must not override the need to protect it and manage its security, especially in the context of fire and flood protection, and protection against other threats and hazards. Therefore, preventative measures taken in the spirit of responsibility by the heads of organizational bodies and their superiors is absolutely crucial.

Conclusions

Safety and preservation of cultural assets requires a systemic approach. Informed and responsible directors of bodies under whose purview are the various sections of cultural heritage play a superordinate role in this difficult process. Also of utmost importance is a holistic approach to the planning and preparation process, with a special focus on documentation in accordance with the principle of good practice in preventative measures. Continuous monitoring and verification of the applicable legal and organizational solutions are made possible by the consistent implementation of the security policy, expressed through regular training and exercises and public education in the form of workshops, meetings and panel discussions, media debates, events promoting care and protection, as well as the creation of organized education programs and the formation of organized education systems. Raising public awareness in this regard is important from the perspective of building patriotism and responsibility for protecting what that which is our shared and valuable national heritage. This is possible through networking and cooperation with various public entities, especially NGOs and volunteers.

Acknowledgements

The authors of this article would like to express their most sincere gratitude to the authors of the photographs: Mr. Vladimir Koskin, Mr. Radosław Petraga, and Mr. Marek Łuczak, for their selfless will to cooperate towards protecting heritage and public dissemination of their photographs.

- ¹ Barbara Zin dobra kultury traktuje jako spuściznę pokoleń [Zin 2020]. Jiapeng Dai dostrzega w nich szansę na zrównoważony rozwój [Dai 2025]. Z kolei David Throsby uważa, że ten cenny zasób może napędzać rozwój gospodarczy [Throsby 2016], a Marilena Vecco twierdzi, że dziedzictwo kulturowe łączy przeszłość, teraźniejszość i przyszłość społeczeństwa [Vecco 2010].
- ² KWP w Gorzowie Wielkopolskim i w Szczecinie dzięki wsparciu organizacji pozarządowych, KWP w Poznaniu w ramach działań własnych przy udziale Kurii Archidiecezji Poznańskiej.
- ³ Bożena Boba-Dyga, Dariusz Bugajski, Piotr Dobosz, Katarzyna Góralczyk, Witold Górny, Aleksandra Guss, Krzysztof Kociolek, Marek Lemiesz, Anna Mazur, Marcin Sabaciński, Krzysztof Sałaciński, Janusz Smaza, Marta Szuniewicz-Stępień, Radosław Tyślewicz, Jacek Wajchert, Małgorzata Węgrzak, Robert Wojtas, Kamil Zeidler.

- ¹ Barbara Zin treats cultural property as the legacy of generations [Zin 2020]. Jiapeng Dai sees them as an opportunity for sustainable development [Dai 2025]. David Throsby, on the other hand, believes that this valuable resource can drive economic development [Throsby 2016], and Marilena Vecco argues that cultural heritage connects a society's past, present and future [Vecco 2010].
- ² The KWP in Gorzów Wielkopolski and Szczecin received support from NGOs, the KWP in Poznań within the framework of its own operations with the participation of the Poznań Archdiocese's Curia.
- ³ Bożena Boba-Dyga, Dariusz Bugajski, Piotr Dobosz, Katarzyna Góralczyk, Witold Górny, Aleksandra Guss, Krzysztof Kociolek, Marek Lemiesz, Anna Mazur, Marcin Sabaciński, Krzysztof Sałaciński, Janusz Smaza, Marta Szuniewicz-Stępień, Radosław Tyślewicz, Jacek Wajchert, Małgorzata Węgrzak, Robert Wojtas, Kamil Zeidler.

Bibliografia / References

Opracowania/Secondary sources

- Boba-Dyga Bożena, *Konserwacja ratunkowa*, [w:] *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych* red. Katarzyna Góralczyk, Marta Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2022.
- Boba-Dyga Bożena, *Rola prewencyjna dokumentacji zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego. Refleksje związane z 70. rocznicą podpisania konwencji haskiej*, [w:] *Wyzwania dla ochrony dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego – 70-lecie konwencji haskiej*, red. Marta Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2025.
- Boba-Dyga Bożena, *Znaczenie i sposoby dokumentacji konserwatorskiej w obliczu zmian w postępowaniu wobec zabytków architektury*, „Biuletyn Informacyjny Konserwatorów Dzieł Sztuki” 2016, t. 21, nr 80.
- Dai Jiapeng, *Is policy pilot a viable path to sustainable development? Attention allocation perspective*, „International Review of Financial Analysis” 2025, t. 98.
- Grabowski Mateusz, Walczak Bartosz, *Powierzchność, lekceważenie i ignorancja w procesie ochrony i konserwacji dziedzictwa poindustrialnego w Polsce*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2024, nr 73.
- Kitler Waldemar, *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie. Uwarunkowania. System*, Warszawa 2011.
- Klamut Ryszard, *Bezpieczeństwo jako pojęcie psychologiczne*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej” 2012, nr 17 (286).
- Lewandowska Anna, Zalewska Karolina, Zielińska Katarzyna, *ABC Podstawy badań proveniencyjnych*, Szkolenia Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, wrzesień 2015.

- Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych*, red. Katarzyna Góralczyk, Marta Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2022.
- Sterkowicz Artur, *Bezpieczeństwo zbiorów muzealnych w cieniu konfliktów zbrojnych*, „Cenne Bezcenne Utracone” 2024, nr 1 (104)–2 (105).
- Throsby David, *Investment in urban heritage conservation in developing countries. Concepts, methods and data*, „City, Culture and Society” 2016, t. 7, nr 2.
- Vecco Marilena, *A definition of cultural heritage. From the tangible to the intangible*, „Journal of Cultural Heritage” 2010, t. 11, nr 3.
- Wojakowska Monika, *Komunikowanie społeczne jako istotny komponent kształtowania bezpieczeństwa*, [w:] Aneta Majkowska, Izabella Grabowska-Lepczak, Monika Wojakowska, *Wpływ komunikacji społecznej i medialnej na kształtowanie bezpieczeństwa*, Warszawa 2019.
- Zin Barbara, *Ochrona i ekspozycja miejsc kulturowych niezachowanych rezydencji Radziwiłłów*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62.

Akty prawne/ Legal acts

- Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze 14 maja 1954 r., Dz.U. z 1957 Nr 46, poz. 212.
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, Dz.U. Nr 212, poz. 2153.

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem, Dz.U. Nr 113, poz. 661.
Rozporządzenie Rady (WE) nr 116/2009 z dnia 18 grudnia 2008 r. w sprawie wywozu dóbr kultury, Dz.Urz. UE L 39 z dnia 10.02.2009 r., Załącznik I.
Strategia bezpieczeństwa narodowego RP, Warszawa 2020.
Uchwała nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r. w sprawie Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019–2022, Dz.U., poz. 808.
Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. z 2021, poz. 710.
Ustawa z dnia 25 maja 2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury, Dz.U. poz. 1086.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Akademia Dziedzictwa. Rekrutacja 2024/2025, 2024, <https://mck.krakow.pl/studia-podyplomowe> (dostęp: 12.11.2024).
Akademia Marynarki Wojennej, Studia Podyplomowe „Ochrona Dóbr Kultury w Sytuacjach Kryzysowych i Konfliktach Zbrojnych”, 2024, <https://www.wdiom.amw.gdynia.pl/ochrona-dobr-kultury-w-sytuacjach-kryzysowych-i-konfliktach-zbrojnych/> (dostęp: 12.11.2024).
Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska, Polska w liczbach 2024, <https://www.gov.pl/web/gdos/polska-w-liczbach> (dostęp: 12.11.2024).
<https://forsal.pl/gospodarka/demografia/artykuly/9495358,liczba-ludnosci-polski-w-dol-gus-podal-nowe-dane.html> (dostęp: 12.11.2024).
<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/>

WMP20190000808/O/M20190808.pdf (dostęp: 03.11.2024).
<https://repozytorium.biblos.pk.edu.pl/resources/47199> (dostęp: 3.11.2024).
<https://willadecjusza.pl/zbior-publicacji-ochrona-dobr-kultury-w-sytuacjach-kryzysowych-i-konfliktach-zbrojnych> (dostęp: 12.11.2024).
<https://www.gov.pl/web/gdos/polska-w-liczbach> (dostęp: 12.11.2024).
https://www.poczetkrakowski.pl/tomy/show_article,towarzystwo-milosnikow-historii-i-zabytkow-krakowa-5102.html (dostęp: 3.11.2024)
Jigyasu Rohit, *Does Cultural Heritage Make More Resilient Cities?*, Urbanet 2019, <https://www.urbanet.info/does-cultural-heritage-make-more-resilient-cities> (dostęp: 18.04.2024).
Nowak Kamil, Liczba ludności Polski w dół. GUS podał nowe dane, 24 kwietnia 2024,
Otouczelnie, Ochrona dóbr kultury, 2025, <https://www.otouczelnie.pl/artikul/1310/Ochrona-dobr-kultury> (dostęp: 12.11.2024).
Program ograniczania przestępczości i aspołecznych zachowań „Razem bezpieczniej im. Władysława Stasiaka 4 października 2022”, <https://www.gov.pl/web/mswia/razem-bezpieczniej-o-programie> (dostęp: 03.11.2024).
Thornes Robin, Dorrel Peter, Lee Henry, *Introduction to Object ID. Guidelines for Making Records that Describe Art, Antiques and Antiquities* 1999, <https://www.getty.edu/publications/virtuallibrary/0892365722.html> (dostęp: 3.11.2024).
Urban Heritage for Resilience consolidated results of the implementation of the 2011 Recommendation on the Historic Urban Landscape; 3rd Member States Consultation, Paryż: UNESCO 2023, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000387773> (dostęp: 18.04.2024).

Streszczenie

Kluczowymi podmiotami w procesie kształtowania systemu bezpieczeństwa narodowego są wartości państwa i jedności, stanowiące fundament przetrwania, suwerenności i tożsamości narodowej. Aby temu sprostać, niezbędne jest sprawne funkcjonowanie podmiotów i instytucji działających w ramach systemu bezpieczeństwa narodowego. Bezpieczeństwo i ochrona dóbr kultury wymagają systemowego podejścia i przygotowania na wypadek sytuacji kryzysowej. Dorobek pokoleń wymaga godnego wsparcia i ochrony nie tylko w sytuacjach kryzysowych, ale i w czasie względnego pokoju. Na dowód zasadności tego stwierdzenia zaprezentowano wieloaspektowe działania prewencyjne podejmowane przez różne instytucje państwowe i samorządowe oraz organizacje pozarządowe. Opisywane działania uwzględniają różne uwarunkowania natury zarówno merytorycznej, organizacyjnej, prawnej, finansowej, jak i edukacyjnej. Jest to ujęcie interdyscyplinarne i kompleksowe.

Abstract

The values of the state and the individual, which form the foundations of survival, sovereignty and national identity, are key entities in shaping the system of national security. To ensure this, it is necessary for entities and institutions that operate within the framework of the national security system to operate effectively. The safety and preservation of cultural assets requires a system approach and preparation for possible crisis situations. The work of generations requires duly dignified support and preservation not only in crisis situations, but also during times of relative peace. To prove the validity of this statement, multi-faceted preventive measures taken by various state and local government institutions and NGOs were presented. These activities take into account various considerations of both a substantive, organizational, legal, financial and educational character. It is an interdisciplinary and comprehensive perspective.

Beata Nuzzo*

orcid.org/0000-0001-9320-5627

Governance partecipativa we włoskim systemie ochrony dóbr kultury

Governance Partecipativa in the Italian System of Cultural Heritage Protection

Słowa kluczowe: *governance partecipativa*, ochrona dóbr kultury, waloryzacja dóbr kultury, partnerstwo publiczno-prywatne, Kodeks dóbr kultury, kodeks trzeciego sektora, dobra wspólne

Keywords: *governance partecipativa*, cultural heritage protection, cultural heritage valorization, public-private partnership, Code of Cultural Heritage, Third Sector Code, common goods

Wprowadzenie

Niekwestionowana doniosłość dziedzictwa kulturowego Włoch oraz bogate doświadczenia zarówno na płaszczyźnie regulacji prawnych, jak i praktycznych działań podejmowanych w celu jego ochrony przez państwo włoskie, uzasadniają zainteresowania badawcze w tym zakresie. Włochy stanowią ważny punkt odniesienia zarówno w Europie, jak i poza nią, w kwestii ochrony tego zasobu, a włoska polityka w zakresie kultury i dziedzictwa kulturowego od lat wzbudza zainteresowanie specjalistów dostrzegających nowatorski charakter wprowadzanych tam przepisów i regulacji, które niejednokrotnie stają się modelem dla regulacji innych państw [Giampieretti 2011, s. 127].

Potrzeba zabezpieczenia i przekazania przyszłym pokoleniom wyjątkowo bogatego dziedzictwa materialnego, nieruchomego i ruchomego doprowadziła do wykształcenia w prawie włoskim bardzo zróżnicowanych instrumentów prawnych niezbędnych do skutecznej realizacji zadań z zakresu ochrony dóbr kultury i zarządzania nimi. Oprócz rozwiązań tradycyjnych, takich jak na przykład ochrona poprzez wpis do rejestru zabytków, ustawodawca posługuje się w tym zakresie bardziej złożonymi metodami, łączącymi elementy administracyjne, prawne i eko-

Introduction

The undisputed significance of Italy's cultural heritage, together with its extensive experience in both legal regulation and practical measures undertaken by the state for its protection, justifies scholarly interest in this field. Italy serves as an important point of reference, in Europe and beyond, in matters of heritage protection. Italian cultural and heritage policy has long attracted the attention of specialists, who recognize the innovative character of the regulations introduced there, which have often become models for other countries [Giampieretti 2011, p. 127].

The need to safeguard and transmit to future generations an exceptionally rich material heritage, both movable and immovable, has led to the development in Italian law of a wide range of legal instruments essential for the effective protection and management of cultural assets. Alongside traditional measures, such as registration in the heritage register, the legislator also employs more complex methods that combine administrative, legal, and economic elements. In this context, Italy has developed a system referred to as *governance partecipativa*

* dr, adiunkt Katedry Prawa Konstytucyjnego, Administracyjnego i Zamówień Publicznych Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie

* Ph.D., Department of Constitutional Law, Administrative Law, and Public Procurement, Krakow University of Economics

Cytowanie / Citation: Nuzzo B. Governance Partecipativa in the Italian System of Cultural Heritage Protection. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 83:204–216

Otrzymano / Received: 25.04.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 29.05.2025

doi: 10.48234/WK83ITALIAN

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

nomiczne, stosując w tym celu system określany we Włoszech mianem *governance partecipativa* (niekiedy *governance collettiva*), który wiąże się ściśle z problematyką udziału społeczności lokalnej w ochronie zabytków. Wprowadzanie wspomnianych metod, funkcjonujących w kontekście partycypacji społecznej w ochronie dóbr kultury, wynika z różnorodnych przyczyn, wśród których wymienia się m.in. postępującą redukcję środków publicznych przeznaczanych na ich ochronę i konserwację. Przekłada się to na nowe podejście do tematyki ochrony zabytków, wyraźnie widoczne zwłaszcza po przyjęciu podpisanej w Faro konwencji ramowej Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa i podkreślające wartości społeczne jako czynnik wspomagający ich aktywną ochronę wpisującą się w szerszy kontekst tzw. zrównoważonego rozwoju¹. Uznana w doktrynie włoskiej koncepcja akcentująca „wymiar relacyjny” dziedzictwa kulturowego, czyli szczególne więzi istniejące między społecznością żyjącą na konkretnym obszarze i znajdującymi się tam obiektami materialnymi, w szczególności zabytkami architektury, dała podstawę poszukiwaniom rozwiązań normatywnych umożliwiających aktywne włączenie się lokalnych wspólnot w działania mające na celu ochronę i waloryzację dóbr kultury. Stały się one konieczne, gdyż stosowane uprzednio tradycyjne modele działań oparte na klasycznych schematach partnerstwa publiczno-prywatnego czy też prywatnego sponsoringu w tym nowym kontekście okazały się niewystarczające [Volpe 2022, s. 14]. Proponowane są zatem nowe strategie i nowe modele administracyjnoprawne, które zapewnią czynny udział społeczny w ochronie dóbr kultury realizowany w postaci zbiorowego nimi zarządzania (*governance collettiva*).

Normatywne podstawy ochrony dóbr kultury

Ochrona dóbr kultury, w tym ochrona zabytków, wynika z zapisów w konstytucji oraz z innych aktów normatywnych, zwłaszcza tzw. Kodeksu dóbr kultury i krajobrazu [Decreto legislativo n 42/2004]² (dalej: Kodeks dóbr kultury), który w sposób kompleksowy reguluje wspomnianą kwestię. Zgodnie z art. 117 konstytucji, rozróżniono pojęcia „ochrony” i „waloryzacji” dziedzictwa kulturowego, w zakresie ochrony przyznając wyłączne kompetencje ustawodawcze państwu, waloryzację zaś przypisując kompetencjom regionów – z zastrzeżeniem, że określanie zasad podstawowych pozostaje w gestii ustawodawcy państwowego. Kluczowa zatem stała się kwestia zdefiniowania pojęć „ochrona” i „waloryzacja”, ponieważ to właśnie na ich rozróżnieniu oparto podział kompetencji normatywnych i administracyjnych na różnych poziomach instytucjonalnych w dziedzinnie ochrony dziedzictwa kulturowego [Aicardi 2003, s. 5–6]. Dokonało się to w aktualnie obowiązującym Kodeksie dóbr kultury z dnia 1 marca 2004 r. [Decreto legislativo n 42/2004], w którym to Kodeksie wprowadzono definicję pojęć „ochrona” i „waloryzacja” dóbr kultury [Settis 2005, s. 201–203].

Na poziomie ogólnokrajowym państwo bezpośrednio sprawuje funkcję ochronną poprzez swoje organy

(sometimes *governance collettiva*), closely tied to the issue of local community participation in heritage protection. The introduction of these participatory methods, which function within the broader framework of social involvement in cultural heritage protection, stems from a variety of factors, among them the steady reduction of public funds allocated for its preservation and conservation. This has given rise to new approaches to heritage protection, particularly visible after the adoption of the Council of Europe’s Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, signed in Faro. The Convention emphasizes the social value of heritage as a factor supporting its active protection, situating it within the broader context of sustainable development.¹ Italian legal doctrine has articulated a concept that highlights the “relational dimension” of cultural heritage, that is, the special bonds linking communities with the material objects located in their surroundings, especially architectural monuments. This perspective has provided the basis for seeking normative solutions enabling the active involvement of local communities in the protection and valorization of cultural heritage. Such solutions have become necessary because traditional models based on classical schemes of public–private partnerships or private sponsorship have proven insufficient in this new context [Volpe 2022, p. 14]. Consequently, new strategies and administrative–legal models have been proposed to ensure meaningful social participation in heritage protection, implemented in the form of collective management (*governance collettiva*).

Normative foundations of cultural heritage protection

The protection of cultural assets, including monuments, derives from provisions of the Constitution as well as other normative acts, in particular the Code of Cultural Heritage and Landscape [Decreto legislativo No. 42/2004]² (hereafter: the Code of Cultural Heritage), which comprehensively regulates this matter. Article 117 of the Constitution distinguishes between the “protection” (*tutela*) and “valorization” (*valorizzazione*) of cultural heritage: exclusive legislative competence in protection is assigned to the state, while valorization falls within the competence of the regions—subject to the proviso that the determination of fundamental principles remains with the national legislature. The crucial issue, therefore, became defining “protection” and “valorization,” since the division of normative and administrative competences across institutional levels in the field of cultural heritage depends on this distinction [Aicardi 2003, pp. 5–6]. This clarification was introduced in the Code of Cultural Heritage of 1 March 2004 [Decreto legislativo No. 42/2004],

peryferyjne – specjalne inspektoraty – przy czym w art. 5 i 132 Kodeksu określono, w jaki sposób może ono powierzyć sprawowanie ochrony regionom, wykorzystując różne rodzaje porozumień i posługując się mechanizmami koordynacji [Amari 2006, s. 102; Nuzzo, Borea, Como 2023, s. 310–311]. Brak jednoznacznego ustalenia kompetencji państwa i regionów wywołuje jednak liczne konflikty, które niejednokrotnie są rozstrzygane przez Trybunał Konstytucyjny w postępowaniu odwoławczym [Settis 2005, s. 210]. Podczas gdy działania interwencyjne w zakresie ochrony obejmują m.in. katalogowanie dóbr kultury, nadzór i opiekę nad nimi, ich inspekcje i ochronę pośrednią oraz kontrolę ich cyrkulacji na poziomie krajowym i międzynarodowym, a także zwalczanie przestępczości i odzyskiwanie dziedzictwa kulturowego, to w zakresie waloryzacji działania interwencyjne są bardziej zróżnicowane, obejmują bowiem przedsięwzięcia mające na celu poprawę sposobów popularyzacji wiedzy o dziedzictwie kulturowym i krajobrazowym, organizację studiów, badań i inicjatyw naukowych, działania edukacyjne i promujące wystawy, wydarzenia kulturalne związane z działaniami konserwatorskimi oraz konstruowanie szlaków kulturowych i środowiskowych. Kodeks wprowadził też rozróżnienie na dobra kultury, które są takimi z mocy samego prawa, a zatem ich ochrona nie wymaga weryfikacji ich wartości kulturowej (rzeczy ruchome lub nieruchome prezentujące wartość artystyczną, historyczną, archeologiczną, etno-antropologiczną, archiwistyczną, bibliograficzną oraz inne określone w odrębnych przepisach lub na ich podstawie, tworzącą z nich świadectwa mające wartość cywilizacyjną), oraz dobra kultury wymagające oceny ich wartości kulturowej, zarówno zwykłej, jak i kwalifikowanej.

Przeobrażenia modelu zarządzania dobrami kultury

Włoskie podejście do zarządzania dobrami kultury i ich ochrony przeszło ewolucję – od tradycyjnego modelu koncentrującego się na ich wartości estetycznej i historycznej do ujęcia uwzględniającego także wartość społeczną zabytków i ich rolę w budowaniu tożsamości społecznej. Zarządzanie dobrami kultury i ich waloryzacja odbywają się przy udziale zarówno instytucji publicznych, jak i prywatnych, w ramach zasady subsydiarności horyzontalnej (odnoszącej się do relacji między podmiotami publicznymi i prywatnymi) określonej w art. 118 konstytucji [Troilo 2007, s. 325 n.]. W literaturze przedmiotu oraz we włoskiej praktyce instytucjonalnej wyraźnie dostrzegana jest konieczność ścisłego powiązania funkcji ochrony dziedzictwa kulturowego (*tutela*) z zarządzaniem nim (*gestione*), bo choć te funkcje pozostają rozdzielone na płaszczyźnie formalnoprawnej, w praktyce mają charakter komplementarny. Efektywne zarządzanie nie może bowiem abstrahować od wymogów ochrony, z kolei skuteczna ochrona wymaga racjonalnego i kompetentnego zarządzania [Foà 2001, s. 146].

Zarządzanie dobrami kultury polega na organizacji zasobów materialnych i niematerialnych, tak by zwiększyć

which provides explicit definitions of both terms [Settis 2005, pp. 201–203].

At the national level, the state exercises protective functions directly through its peripheral bodies—special inspectorates—while Articles 5 and 132 of the Code specify how these responsibilities may be delegated to the regions through various forms of agreements and coordination mechanisms [Amari 2006, p. 102; Nuzzo, Borea, Como 2023, pp. 310–311]. The absence of a clear division of competences between state and regions, however, has generated numerous conflicts, many of which have been resolved by the Constitutional Court in appellate proceedings [Settis 2005, p. 210]. Interventions in the field of protection include, among other measures: cataloguing cultural assets; exercising supervision and custodianship; conducting inspections and ensuring indirect protection; controlling circulation at both national and international levels; and combating crime and recovering cultural property. By contrast, interventions in the field of valorization are more diverse, encompassing initiatives aimed at improving the dissemination of knowledge about cultural and landscape heritage, organizing studies, research, and scholarly projects, undertaking educational programs, promoting exhibitions and cultural events linked to conservation, and developing cultural and environmental itineraries. The Code also introduced a distinction between cultural assets that are protected *ex lege*, that is, those whose protection does not require verification of cultural value (movable or immovable property of artistic, historical, archaeological, ethno-anthropological, archival, bibliographic, or other value specified by separate provisions, constituting testimonies of civilizational significance), and cultural assets whose cultural value, whether ordinary or exceptional, requires formal assessment.

Transformations in the model of cultural heritage management

The Italian approach to managing and protecting cultural assets has evolved—from a traditional model focused on their aesthetic and historical value to one that also recognizes their social value and role in shaping collective identity. The management and valorization of cultural assets involve both public and private institutions, within the framework of the principle of horizontal subsidiarity (governing relations between public and private actors) set out in Article 118 of the Constitution [Troilo 2007, p. 325ff.]. In both the literature and Italian institutional practice, the close interconnection between the protection (*tutela*) of cultural heritage and its management (*gestione*) is emphasized. Although formally distinct in legal terms, these functions are in practice complementary: effective management cannot ignore the requirements of protection, while

żyć skuteczność ochrony i udostępniania dziedzictwa kulturowego. Ma na celu optymalizację relacji między nakładami a rezultatami i wspiera zarówno waloryzację, jak i ochronę zabytków, ponieważ udostępnienie ich społeczeństwu wymaga wcześniejszego ich zabezpieczenia i zachowania (konserwacji). Tradycyjnie zarządzanie to stanowiło domenę administracji publicznej, a udział sektora prywatnego ograniczał się głównie do wsparcia finansowego. Pozyskiwanie kapitału prywatnego zasadniczo było oparte na dwóch modelach instrumentów finansowych – na darowiznie i sponsoringu. Pierwszy z nich (*erogazioni liberali*), polegający na przekazywaniu środków finansowych przez osoby fizyczne lub prawne na cele związane z działalnością kulturalną, bez świadczenia wzajemnego, określany też mianem mecenatu kultury, jest wspierany konkretnymi mechanizmami podatkowymi – ulgami i zwolnieniami – mającymi na celu stworzenie zachęt fiskalnych do podejmowania działań z zakresu waloryzacji dziedzictwa kulturowego. Drugim modelem pozyskiwania środków prywatnych jest sponsoring dóbr kultury, realizowany na podstawie umów wzajemnych, w których podmiot prywatny, w zamian za świadczenie pieniężne lub rzeczowe, nabywa prawo do eksploatacji wizerunku lub nazwy określonego dobra kultury, na przykład przez powiązanie go z własnym produktem lub działaniem o charakterze komercyjnym. Sponsoring ma niewątpliwą przewagę nad darowiznami, gwarantuje bowiem zysk wizerunkowy oraz możliwość osiągnięcia korzyści promocyjnych i rynkowych przez sponsora, co zwiększa jego atrakcyjność jako narzędzia współpracy sektora publicznego z prywatnym. Wspólną cechą obu mechanizmów – darowizni i sponsoringu – pozostaje jednak zachowanie tradycyjnego podziału ról pomiędzy sektorem publicznym a prywatnym. W obu wypadkach podmiot prywatny ogranicza się do roli fundatora lub sponsora, a pełnia kompetencji w zakresie zarządzania dobrem kultury (jego ochroną, waloryzacją czy udostępnianiem) pozostaje w rękach podmiotu publicznego [Severini 2015, s. 331–333].

Ograniczona skuteczność wspomnianych mechanizmów spowodowała konieczność wprowadzenia innych rozwiązań, stąd też w ostatnich latach we Włoszech zaobserwować można zdecydowany wzrost znaczenia strategii opartych na modelu *governance partecipativa*, zakładającym aktywny udział obywateli i podmiotów prywatnych w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym. Udział sektora prywatnego przybiera zróżnicowane formy instytucjonalne i operacyjne – obejmuje zarówno podmioty komercyjne, jak i organizacje działające w interesie społecznym. Pierwsza grupa to przedsiębiorstwa nastawione na zysk, które realizują zadania usługowe (takie jak organizacja wydarzeń kulturalnych, obsługa zwiedzających) oraz konserwatorskie, oferując przy tym większą sprawność operacyjną i efektywność kosztową niż administracja publiczna. Druga – to podmioty niekomercyjne, takie jak osoby fizyczne, stowarzyszenia, fundacje (w tym bankowe) czy organizacje oparte na wolontariacie, które działają na rzecz dobra wspólnego, wspierając ochronę i promocję dziedzictwa kulturowego [Fidone 2012, s. 5–7].

effective protection requires rational and competent management [Foà 2001, p. 146].

Cultural heritage management entails organizing material and immaterial resources in order to enhance the effectiveness of protection and public accessibility. Its aim is to optimize the relationship between inputs and outcomes, supporting both valorization and protection, since public access presupposes prior safeguarding and conservation. Traditionally, this management was the domain of public administration, while the role of the private sector was largely confined to financial support. The acquisition of private capital was essentially based on two financial instruments: donations and sponsorship. The first (known as *erogazioni liberali*), involving contributions by individuals or legal entities to cultural initiatives without reciprocal benefit, is often described as cultural patronage. It is supported by specific tax mechanisms—such as deductions and exemptions—designed to create fiscal incentives for engaging in the valorization of cultural heritage. The second model is cultural sponsorship, carried out through reciprocal agreements in which a private entity, in exchange for financial or in-kind contributions, acquires the right to exploit the image or name of a cultural asset, for example, by associating it with a product or commercial activity. Sponsorship has a clear advantage over donations, as it guarantees reputational benefits and the potential for promotional and market gains, making it a more attractive tool for public–private cooperation. Yet both mechanisms—donations and sponsorship—maintain the traditional division of roles between the public and private sectors: in both cases, the private actor is limited to the role of donor or sponsor, while full competence for the management of cultural assets (their protection, valorization, and accessibility) remains with the public authority [Severini 2015, pp. 331–333].

The limited effectiveness of these mechanisms led to the introduction of alternative solutions. In recent years, Italy has seen a marked increase in the use of strategies based on the model of *governance partecipativa*, which entails the active involvement of citizens and private entities in cultural heritage management. Private-sector participation takes diverse institutional and operational forms, involving both commercial actors and organizations pursuing public-interest objectives. The former include profit-oriented enterprises that provide services (such as organizing cultural events and managing visitor flows) as well as conservation work, often with greater operational efficiency and cost-effectiveness than public administration. The latter encompass non-commercial actors, such as individuals, associations, foundations (including banking foundations), and volunteer organizations, working for the common good by supporting the protection and promotion of cultural heritage [Fidone 2012, pp. 5–7].

W literaturze włoskiej niejednokrotnie podnosi się postulat stopniowego wycofywania administracji publicznej z bezpośredniego zarządzania majątkiem publicznym – wszędzie tam, gdzie jest to uzasadnione względami funkcjonalnymi – przy jednoczesnym pozostawieniu jej roli podmiotu wyznaczającego kierunki działań oraz sprawującego nadzór nad jakością zarządzania realizowanego przez sektor prywatny. Bezpośrednie zarządzanie dziedzictwem kulturowym przez administrację publiczną realizowane jest za pośrednictwem wyspecjalizowanych struktur organizacyjnych, powołanych w tym celu zarówno na szczeblu centralnym, jak i lokalnym. Na poziomie ogólnokrajowym funkcję tę pełni m.in. wyspecjalizowane inspektoraty (*Sovrintendenza*), a na poziomie lokalnym instytucje publiczne, przedsiębiorstwa specjalne oraz fundacje. Przykładem takiego rozwiązania jest powołanie Inspektoratu „specjalnego” (*Sovrintendenza „speciale”*), początkowo w formie pilotażowej, w odniesieniu do Muzeum Archeologicznego w Pompejach, potem w ramach instytucjonalnych, zgodnie z art. 9 ustawy z 1997 r. [Legge n. 352/1997, Disposizioni sui beni culturali]. Inspektorat ten cechuje daleko idąca „niezależność naukowa, organizacyjna, administracyjna i finansowa” w zakresie jego działalności instytucjonalnej. Mimo że podlega on Ministerstwu ds. Dóbr Kultury, które sprawuje kontrolę nad jego personelem, w tym decyduje o jego doborze i pokrywa związane z nim koszty, a także powołuje nadrzędnego inspektora, Inspektorat ten zachowuje szeroką autonomię podmiotową, posiada własny majątek oraz zdolność generowania dochodów pozwalających na osiągnięcie samowystarczalności pod względem ekonomicznym, finansowym i majątkowym [Landriani 2012, s. 112]. Pozyskiwane przez niego środki, pochodzące ze źródeł zewnętrznych, muszą być przeznaczone na podejmowane przez Inspektorat działania związane z rewitalizacją i konserwacją dóbr kultury oraz z dostosowaniem strukturalnym i funkcjonalnym Inspektoratu do wymogów ochrony zabytków. Z kolei dochody uzyskane z usług dodatkowych oraz sprzedaży biletów wstępu są przeznaczane na modernizację infrastruktury, restaurację, ochronę i rewitalizację obiektów archeologicznych, a także na działania promujące dziedzictwo kulturowe, zwiększające jego dostępność oraz wspierające zatrudnienie i inne przedsięwzięcia związane z realizacją zadań publicznych.

Inną formą zarządzania wykorzystywaną w tym celu przez administrację publiczną są działania wykonywane w ramach „przedsiębiorstwa specjalnego”, będącego „instrumentalnym podmiotem jednostki samorządu terytorialnego, posiadającym osobowość prawną, autonomię gospodarczą oraz własny statut zatwierdzany przez radę gminy lub powiatu” [MiBAC 2008, s. 79]. Jego działalność opiera się na kryteriach efektywności, skuteczności oraz gospodarności. Jest to podmiot jednoosobowy, podlegający przepisom o dyscyplinie budżetowej. Jeszcze inną formą organizacyjną jest fundacja, stanowiąca instytucję użyteczności publicznej posiadającą osobowość prawną, uregulowaną w księdze I kodeksu cywilnego, i prowadzącą działalność, która nie ma na celu osiągnięcia zysku [Cocco 2014, s. 2].

Italian scholarship frequently calls for the gradual withdrawal of public administration from direct management of public assets—where functional considerations justify such a shift—while leaving it the role of setting strategic directions and supervising the quality of management carried out by private actors. Direct management of cultural heritage by public administration is entrusted to specialized organizational structures established for this purpose at both central and local levels. At the national level, these include specialized inspectorates (*Sovrintendenze*), while at the local level they include public institutions, special enterprises, and foundations. An example of this approach is the establishment of the “special” inspectorate (*Sovrintendenza “speciale”*), initially on a pilot basis for the Archaeological Museum of Pompeii, later institutionalized pursuant to Article 9 of the 1997 Act [Legge No. 352/1997, Disposizioni sui beni culturali]. This inspectorate is characterized by extensive “scientific, organizational, administrative, and financial autonomy” in its institutional activities. Although formally subordinate to the Ministry of Cultural Assets, which oversees staffing, bears personnel costs, and appoints the chief inspector, the inspectorate retains broad autonomy, possesses its own assets, and has the capacity to generate revenue sufficient to ensure economic, financial, and patrimonial self-sufficiency [Landriani 2012, p. 112]. Funds raised from external sources must be allocated to revitalization and conservation projects, as well as to the structural and functional adaptation of the inspectorate to heritage-protection requirements. Revenues from ancillary services and ticket sales are earmarked for infrastructure modernization, restoration, protection and revitalization of archaeological sites, and promotional activities aimed at improving accessibility, supporting employment, and advancing other public-interest initiatives. Another form of management employed by public administration is the “special enterprise,” defined as an “instrumental entity of a local authority with legal personality, economic autonomy, and its own statute approved by the municipal or provincial council” [MiBAC, p. 79]. Its activities are guided by the principles of efficiency, effectiveness, and economy. It is a single-member entity subject to budgetary discipline. A further organizational form is the foundation, a public-interest institution with legal personality, regulated by Book I of the Civil Code, which operates on a non-profit basis [Cocco 2014, p. 2].

Governance partecipativa as an instrument of transformation in cultural heritage management

The participatory management of cultural heritage rests on solid foundations in both legal regulations

Governance partecipativa jako instrument transformacji w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym

Kwestia partycypacyjnego zarządzania dziedzictwem kulturowym znajduje solidne podstawy zarówno w regulacjach prawnych, jak i dokumentach programowych, wśród których szczególne znaczenie przypisuje się konwencji z Faro. Dokument ten wyznacza nową perspektywę w podejściu do ochrony dziedzictwa, jako że kładzie nacisk na jego społeczną funkcję oraz uznaje kluczową rolę „wspólnot dziedzictwa” [Montella 2016, s. 14–16]. Koncepcja ta pozostaje w ścisłym związku z art. 118 Konstytucji Republiki Włoskiej, który ustanawia zasadę pomocniczości, zobowiązując administrację publiczną do wspierania inicjatyw oddolnych, zwłaszcza podejmowanych przez podmioty prywatne i organizacje non-profit działające na rzecz dobra wspólnego. Model *governance partecipativa* zakłada aktywne współuczestnictwo różnych kategorii interesariuszy – publicznych, prywatnych i obywatelskich – w procesach zarządzania dziedzictwem kulturowym. Celem tak rozumianego współzarządzania jest nie tylko zapewnienie powszechnego dostępu do dóbr kultury, lecz także wzmocnienie ich wartości społecznej oraz promowanie zaangażowania obywatelskiego w ich ochronę i rozwój. Podejście to opiera się na traktowaniu dziedzictwa kulturowego jako szczególnej kategorii „dobra wspólnego”, co wymaga budowy wielopoziomowych, złożonych mechanizmów współpracy, uwzględniających rolę wszystkich zaangażowanych stron [Liguori 2018, s. 14]. W praktyce jednak wdrażanie tego modelu napotyka trudności natury instytucjonalnej i interpretacyjnej. Dotyczą one przede wszystkim niejednoznacznego określenia funkcji regulacyjnej państwa wobec dziedzictwa, a także nieprecyzyjnego rozgraniczenia kompetencji w zakresie waloryzacji dóbr kultury, co generuje napięcia na styku kompetencji państwowych i regionalnych [Mottese 2020, s. 238–240].

Zarządzanie partycypacyjne dobrami kultury napotyka w praktyce szereg barier, które wynikają zarówno z niejednoznacznych podstaw teoretycznych, jak i z dużej liczby oraz dużego zróżnicowania zaangażowanych podmiotów. Kodeks dóbr kultury dopuszcza udział sektora prywatnego w działaniach na rzecz ochrony i waloryzacji dziedzictwa, traktując je jako formę działalności społecznie użytecznej, służącej osiągnięciu celów solidarności społecznej. W art. 116 Kodeksu uregulowano tzw. zarządzanie pośrednie, polegające na możliwości powierzenia zarządzania dobrami kultury będącymi własnością państwa lub jednostek samorządu terytorialnego innym podmiotom – zarówno publicznym, jak i prywatnym – także na drodze procedur selekcyjnych. Powierzenie to nie pociąga za sobą przeniesienia własności tych dóbr, a jego celem jest zapewnienie ich ochrony, udostępniania i waloryzacji. Warunki realizacji powierzonych zadań są określone w odpowiednich umowach lub porozumieniach zawieranych z wybranymi podmiotami. Istotną rolę w tym modelu odgrywają także fundacje bankowe, których aktywność znajduje umocowanie w art. 118 Kodeksu. Przepis ten umożliwia zawieranie porozumień między

and policy documents, among which particular importance is attributed to the Faro Convention. This document introduced a new perspective on heritage protection by emphasizing its social function and recognizing the central role of “heritage communities” [Montella 2016, pp. 14–16]. The concept is closely tied to Article 118 of the Constitution of the Italian Republic, which enshrines the principle of subsidiarity, requiring public administration to support grassroots initiatives, especially those undertaken by private entities and non-profit organizations working for the common good. The *governance partecipativa* model entails the active involvement of different categories of stakeholders—public, private, and civic—in processes of cultural heritage management. The aim of such co-management is not only to ensure broad access to cultural assets but also to strengthen their social value and foster civic engagement in their protection and development. This approach is based on treating cultural heritage as a special category of “common good,” which requires the creation of multi-level and complex mechanisms of cooperation that acknowledge the role of all parties involved [Liguori 2018, p. 14]. In practice, however, implementing this model faces institutional and interpretative challenges. These relate above all to the ambiguous definition of the state’s regulatory function with respect to heritage, as well as the lack of precision in delineating competences in the field of cultural heritage valorization, which are issues that generate tensions between state and regional responsibilities [Mottese 2020, pp. 238–240].

Participatory management of cultural assets also encounters numerous barriers arising both from unclear theoretical foundations and from the large number and diversity of actors involved. The Code of Cultural Heritage permits private-sector participation in activities aimed at the protection and valorization of heritage, treating them as a form of socially useful activity serving the objectives of social solidarity. Article 116 of the Code regulates so-called indirect management, which allows the entrustment of cultural assets owned by the state or local authorities to other entities—public or private—through selection procedures. Such entrustment does not involve the transfer of ownership; its purpose is to ensure the protection, accessibility, and valorization of these assets. The terms of execution are defined in specific contracts or agreements concluded with selected entities. Banking foundations also play an important role in this model, with their activities grounded in Article 118 of the Code. This provision enables agreements between public administration—both central and local—and banking foundations, as well as other private entities, in the field of cultural heritage management, protection, and promotion. These agreements are intended to support conservation activities, dissem-

administracją publiczną – zarówno centralną, jak i lokalną – a fundacjami bankowymi oraz innymi podmiotami prywatnymi w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym, jego ochrony i promocji. Porozumienia te mają na celu wspieranie działań konserwatorskich, popularyzację kultury oraz upowszechnianie dostępu do dóbr kultury, zgodnie z obowiązującymi przepisami dotyczącymi ich ochrony i waloryzacji.

Wdrażanie modelu *governance partecipativa* – wybrane narzędzia

W praktyce *governance partecipativa* opiera się na zróżnicowanym zestawie instrumentów obejmujących zarówno nieskomplikowane formy współpracy nawiązujące do tradycyjnej koncepcji mecenatu i prywatnego finansowania działań na rzecz ochrony dóbr kultury, jak i bardziej złożone rozwiązania instytucjonalne oparte na mechanizmach partnerstwa publiczno-prywatnego czy na regulacjach kodeksu zamówień publicznych. Przepisy te przewidują „szczególne formy partnerstwa z organami i organizacjami publicznymi oraz podmiotami prywatnymi, mające na celu umożliwienie renowacji i planowanej konserwacji nieruchomości dóbr kultury, zarządzania nimi, udostępniania ich do użytku publicznego oraz ich rewaloryzacji, poprzez uproszczone procedury wskazania partnera prywatnego”. Wykorzystanie instrumentu, jakim są zamówienia publiczne, w odniesieniu do dóbr kultury stanowi uzupełnienie tradycyjnego katalogu narzędzi stosowanych w ramach partnerstwa publiczno-prywatnego [Cavaliere 2020, s. 14–17].

W tym kontekście coraz częściej wykorzystywane są tzw. umowy o współpracy (*contratti di collaborazione*), które mogą obejmować nie tylko prace konserwatorskie, lecz także działania zorientowane na udostępnianie i rewaloryzację dziedzictwa. Tego rodzaju rozwiązania wpisują się w szerszy nurt ponownego wykorzystania obiektów zabytkowych, zakładający równowagę między potrzebą rozwoju a wymogami ich ochrony. Adaptacja zabytków do współczesnych funkcji użytkowych wymaga podejścia o charakterze interdyscyplinarnym oraz zaangażowania zróżnicowanych grup interesariuszy – nie tylko na etapie planowania i realizacji prac konserwatorskich, lecz również w zakresie ich długoterminowego utrzymania i eksploatacji. Zarówno w literaturze przedmiotu, jak i w praktyce zarządzania dziedzictwem kulturowym, powszechnie uznaje się, że ponowne wykorzystanie zabytkowych obiektów powinno stanowić integralną część strategii rozwoju społecznego, środowiskowego i gospodarczego. W tym kontekście istotną rolę odgrywają odpowiednie instrumenty finansowe, mające na celu wspieranie współpracy między sektorem publicznym, prywatnym oraz organizacjami społecznymi, w tym podmiotami tzw. trzeciego sektora. Tego rodzaju zintegrowane podejście tworzy podstawy trwałego, zrównoważonego modelu zarządzania dobrami kultury.

Wraz z wejściem w życie kodeksu podmiotów trzeciego sektora (*Codice del Terzo Settore*)³ do krajowego porządku prawnego wprowadzono szereg nowych instru-

inate culture, and broaden access to cultural assets, in line with applicable regulations on their protection and valorization.

Implementing the *governance partecipativa* model – selected tools

In practice, *governance partecipativa* relies on a wide range of instruments, from simple forms of co-operation inspired by the traditional concept of patronage and private funding of cultural heritage protection, to more complex institutional solutions based on public–private partnership mechanisms or on the provisions of the Public Procurement Code. These regulations provide for “special forms of partnership with public authorities and organizations as well as private entities, aimed at enabling the renovation and planned conservation of immovable cultural assets, their management, public accessibility, and revalorization, through simplified procedures for identifying private partners.” The use of public procurement instruments in relation to cultural assets thus supplements the traditional set of tools employed under public–private partnership frameworks [Cavaliere 2020, pp. 14–17].

In this context, cooperation agreements (*contratti di collaborazione*) are increasingly being used. These may include not only conservation works but also initiatives aimed at improving access to and revalorization of heritage. Such solutions form part of a broader trend toward the reuse of historic buildings, which seeks to balance development needs with conservation requirements. Adapting heritage assets to contemporary uses requires an interdisciplinary approach and the involvement of diverse groups of stakeholders, not only during the planning and implementation of conservation works but also in their long-term maintenance and operation. Both scholarly literature and heritage management practice widely recognize that the adaptive reuse of historic properties should be an integral part of social, environmental, and economic development strategies. In this regard, appropriate financial instruments play a crucial role in supporting cooperation between the public sector, the private sector, and civil society organizations, including actors from the third sector. This integrated approach lays the foundation for a sustainable model of cultural heritage management.

With the entry into force of the Third Sector Code (*Codice del Terzo Settore*)³ a series of new legal instruments was introduced into the national legal framework, relating, among other things, to the management of public spaces and to activities involving non-profit entities [Mattone 2023, pp. 243–247]. These include specific types of partnership agreements, concessions for the use of real estate, and special arrangements for the provision of social services carried out in the public interest [Cisternino 2017, p. 15].

mentów prawnych odnoszących się m.in. do zarządzania przestrzenią publiczną oraz prowadzenia działalności z udziałem podmiotów należących do sektora non-profit [Mattone 2023, s. 243–247]. Wśród tych rozwiązań znalazły się określone typy umów partnerskich, koncesje na użytkowanie nieruchomości, jak również szczególne porozumienia dotyczące świadczenia usług społecznych realizowanych w interesie ogółu [Cisternino 2017, s. 15].

W ramach procesu harmonizacji przepisów włoski ustawodawca zdecydował się na włączenie regulacji art. 151 kodeksu zamówień publicznych (*Codice dei Contratti Pubblici*)⁴ do art. 71 kodeksu podmiotów trzeciego sektora. Przepis ten reguluje zasady udostępniania nieruchomości organizacjom społecznym oraz umożliwia zastosowanie uproszczonych procedur w celu wyłonienia podmiotów odpowiedzialnych za zarządzanie dobrami kultury, zgodnie z wymogami ich konserwacji, dostępności i waloryzacji. Nowe przepisy wprowadziły również zróżnicowane formy partnerstwa oraz innowacyjne instrumenty kontraktowania w ramach współpracy publiczno-prywatnej, ze szczególnym uwzględnieniem roli przedsiębiorstwa społecznego (*impresa sociale*) jako kluczowego elementu gospodarki solidarnej [Sanesi 2024, s. 39]. Reforma ta miała na celu nie tylko uporządkowanie dotychczasowych regulacji, lecz także stworzenie bardziej sprzyjających warunków prawnych do rozwoju przedsiębiorczości społecznej i jej aktywnego udziału w zarządzaniu dobrami wspólnymi [Fici 2017, s. 10–12].

Na gruncie doświadczeń lokalnych, które stanowiły impuls dla reform legislacyjnych na szczeblu krajowym, doktryna wypracowała nowe pojęcia opisujące innowacyjne formy działania administracji publicznej, takie jak „administracja współdzielona” (*amministrazione condivisa*) i „administracja oparta na współpracy” (*amministrazione collaborativa*) [Arena, Iaione 2015, s. 21–22]. Modele te odchodzą od klasycznego mechanizmu selekcji podmiotów wykonujących zadania publiczne na rzecz integracyjnego podejścia, opartego na partnerstwie i równorzędnym zaangażowaniu wszystkich interesariuszy [L'amministrazione condivisa 2022, s. 11–14]. Współpraca ta opiera się na założeniu, że każdy uczestnik procesu wnosi unikatowe zasoby – wiedzę, kompetencje czy innowacyjne rozwiązania – które mogą zostać wykorzystane przy wspólnym reagowaniu na potrzeby społeczności lokalnej.

Nowe podejście do relacji między administracją publiczną a społeczeństwem obywatelskim zaowocowało powstaniem lokalnych regulacji, często w formie regulaminów dotyczących zarządzania dobrami wspólnymi, w tym dobrami kultury. Akty te, inspirowane zasadą pomocniczości horyzontalnej (art. 118 ust. 4 Konstytucji Republiki Włoskiej), redefiniują tradycyjny model relacji obywatel–administracja, przypisując obywatelom współodpowiedzialność za ochronę i rewitalizację zasobów wspólnych oraz zarządzanie nimi [Arena 2017, s. 48–50]. Głównym instrumentem tego modelu jest „porozumienie o współpracy” (*patto di collaborazione*) – elastyczna forma umowy zawieranej między gminą a obywatelami, określająca zakres wspólnych działań oraz zasady współzarządzania dobrem wspólnym [Giusti 2018, s. 103; Accettura 2019, s. 14–18].

As part of the legislative harmonization process, the Italian legislature decided to incorporate Article 151 of the Public Procurement Code (*Codice dei Contratti Pubblici*)⁴ into Article 71 of the Third Sector Code. This provision governs the granting of real estate to civil society organizations and allows for simplified procedures to designate entities responsible for managing cultural assets, in line with conservation, accessibility, and valorization requirements. The new regulations also introduced diverse forms of partnership and innovative contractual instruments within public–private cooperation, with particular emphasis on the role of the social enterprise (*impresa sociale*) as a key element of the solidarity economy [Sanesi 2024, p. 39]. The reform aimed not only to streamline existing regulations but also to create more favorable legal conditions for the development of social entrepreneurship and its active participation in managing common goods [Fici 2017, pp. 10–12].

At the local level, which provided the impetus for national legislative reforms, legal doctrine has developed new concepts to describe innovative forms of public administration, such as “shared administration” (*amministrazione condivisa*) and “collaborative administration” (*amministrazione collaborativa*) [Arena, Iaione 2015, pp. 21–22]. These models depart from the classical mechanism of selecting entities to perform public tasks in favor of an integrative approach based on partnership and the equal involvement of all stakeholders [L'amministrazione condivisa 2022, pp. 11–14]. Such cooperation is premised on the idea that each participant contributes unique resources—knowledge, expertise, or innovative solutions—that can be harnessed in collectively responding to the needs of the local community.

A new approach to the relationship between public administration and civil society has led to the adoption of local regulations, often in the form of rules governing the management of common goods, including cultural assets. These acts, inspired by the principle of horizontal subsidiarity (Article 118(4) of the Constitution of the Italian Republic), redefine the traditional citizen–administration model by assigning citizens shared responsibility for the protection, revitalization, and management of common resources [Arena 2017, pp. 48–50]. The main instrument of this model is the “collaboration pact” (*patto di collaborazione*)—a flexible agreement between the municipality and citizens that specifies the scope of joint activities and the rules of co-managing the common good [Giusti 2018, p. 103; Accettura 2019, pp. 14–18].

The collaboration pact is an adaptable tool of participatory governance through which the municipality and active citizens jointly define the scope of intervention, the objectives of the initiative, the division of competences and resources,

Porozumienie o współpracy stanowi elastyczne narzędzie partycypacyjnego zarządzania dobrami wspólnymi, w ramach którego gmina oraz aktywni obywatele wspólnie określają zakres interwencji, cele działań, podział kompetencji i zasobów, a także czas trwania inicjatywy. W odróżnieniu od tradycyjnych form współpracy administracji z podmiotami instytucjonalnymi, mechanizm ten dopuszcza udział osób fizycznych i nieformalnych grup obywatelskich, takich jak mieszkańcy, komitety sąsiedzkie czy wspólnoty lokalne zainteresowane ochroną konkretnego dobra kulturowego. Dzięki swojej elastyczności i niskiemu stopniowi sformalizowania, porozumienie o współpracy różni się od klasycznych form współpracy, takich jak umowy koncesyjne, powierzanie zadań publicznych czy programy adopcji zabytków, i staje się innowacyjnym instrumentem wspólnego zarządzania, dostosowanym do zróżnicowanych potrzeb społeczności lokalnych [Arena 2016, s. 295–298].

W partycypacyjnym modelu zarządzania dziedzictwem kulturowym istotną rolę odgrywa partnerstwo publiczno-prywatne, traktowane jako szczególna forma współpracy, odmienna od klasycznych mechanizmów przewidzianych w kodeksie zamówień publicznych [Consiglio, D’Isanto, Pagano 2020, s. 367–370]. Zgodnie z oficjalnym stanowiskiem Ministerstwa ds. Dóbr Kultury⁵, odrębność ta wynika z nadrzędnych celów partnerstwa – ochrony, udostępniania i promocji dóbr kultury – które wykraczają poza logikę ekwiwalentnej wymiany świadczeń, gdyż dotyczą wspólnego interesu publicznego. Model ten zakłada współodpowiedzialność obu stron, obejmującą nie tylko działania operacyjne, lecz także udział w kosztach i ryzyku realizacyjnym. Współpraca ta może przyjmować zróżnicowane, elastyczne formy, wspierane m.in. przez instrumenty finansowe, takie jak darowizny, ulgi podatkowe, sponsoring, oraz działalność usługową. Umożliwia to stosowanie niestandardowych kontraktów, szczególnie w projektach dotyczących konserwacji i rewitalizacji nieruchomego dziedzictwa kulturowego oraz zarządzania nim. Wspomniany model obejmuje również możliwość nieodpłatnego przekazania w koncesję zabytków nieruchomych podmiotom trzeciego sektora. Powierzane są im obiekty wymagające interwencji konserwatorskich w celu ich rewaloryzacji i udostępnienia do użytku publicznego. Model partnerstwa zakłada, że podmiot prywatny nie ponosi pełnego ryzyka ekonomicznego, administracja publiczna zachowuje zaś uprawnienia nadzorcze, w tym możliwość ingerencji w działania partnera w celu zapewnienia zgodności z obowiązującymi standardami konserwatorskimi. Jest to model elastyczny – nie wymaga instytucjonalizacji w formie fundacji, stowarzyszenia czy spółki o mieszanym charakterze, choć może przewidywać powoływanie struktur doradczo-koordynacyjnych, takich jak komitety sterujące lub komitety techniczne o składzie mieszanym, odpowiedzialne za programowanie działań lub ich kontrolę. Wpisuje się w ramy porozumień, o których mowa w art. 112 Kodeksu dóbr kultury, umożliwiających podmiotom prywatnym składanie propozycji projektów waloryzacyjnych. Jest on ukierunkowany na realizację konkretnych zadań inwe-

and its duration. Unlike traditional forms of co-operation between the administration and institutional actors, this mechanism allows the participation of individuals and informal civic groups, such as residents, neighborhood committees, or local communities interested in protecting a specific cultural asset. Thanks to its flexibility and limited formalization, the collaboration pact differs from classical arrangements such as concession contracts, delegation of public tasks, or monument adoption schemes, and has become an innovative instrument of shared management tailored to the varied needs of local communities [Arena 2016, pp. 295–298].

Within the participatory model of cultural heritage management, public–private partnership also plays an important role, treated as a distinctive form of cooperation different from the classical mechanisms set out in the Public Procurement Code [Consiglio, D’Isanto, Pagano 2020, pp. 367–370]. According to the official position of the Ministry of Cultural Heritage,⁵ this distinctiveness stems from the overarching aims of partnership—protection, accessibility, and promotion of cultural assets—which go beyond the logic of equivalent exchange, since they concern the shared public interest. This model presupposes co-responsibility on both sides, encompassing not only operational tasks but also the sharing of costs and implementation risks. Cooperation may take a variety of flexible forms, supported by financial instruments such as donations, tax incentives, sponsorship, and service activities. This makes it possible to use non-standard contracts, particularly in projects concerning the conservation and revitalization of immovable cultural heritage and its management. The model also provides for the possibility of granting immovable heritage assets in free concession to third-sector entities. Such entities are entrusted with monuments requiring conservation interventions in order to revalorize them and make them accessible to the public. The partnership model assumes that the private entity does not bear the full economic risk, while public administration retains supervisory powers, including the right to intervene in the partner’s actions to ensure compliance with conservation standards. The model is flexible: it does not require institutionalization in the form of a foundation, association, or mixed company, though it may provide for the creation of advisory and coordination bodies, such as steering or technical committees with mixed membership, responsible for programming or oversight. It falls within the framework of the agreements provided for in Article 112 of the Code of Cultural Heritage, which allow private entities to submit project proposals for cultural heritage valorization. This model is geared toward carrying out specific investment projects and fostering socio-cultural development in the medium and long term, in close cooperation

stycyjnych oraz wspieranie rozwoju społeczno-kulturalnego w perspektywie średnio- i długoterminowej, w ścisłej współpracy z administracją publiczną, stanowi więc cenne narzędzie odpowiadające aktualnym wyzwaniom w zakresie ochrony i udostępniania dziedzictwa kulturowego oraz zarządzania nim [Antoniazzi 2024, s. 16].

W ramach partycypacyjnego zarządzania dziedzictwem kulturowym we Włoszech funkcjonują również inne formy współpracy, nierzadko realizowane na podstawie tzw. umów atypowych. Ich stosowanie możliwe jest m.in. dzięki temu, że w obszarze świadczenia usług kulturalnych nie istnieje bezwzględny obowiązek stosowania wszystkich norm i procedur przewidzianych w kodeksie zamówień publicznych⁶.

Opisane tu formy *governance partecipativa* stały się impulsem do rozwoju kolejnych instytucjonalnych rozwiązań, w tym również legislacyjnych, które znalazły wyraz m.in. w regulacjach tzw. partnerstwa nietypowego (*partenariato atipico*), uregulowanego w art. 71 ust. 3 kodeksu podmiotów trzeciego sektora [Simonati 2021, s. 250]. Zgodnie z tym przepisem, będące własnością Skarbu Państwa, regionów, jednostek samorządu terytorialnego oraz innych podmiotów publicznych zabytki nieruchome, za które nie jest pobierany czynsz i które wymagają prac restauratorskich, mogą być przekazywane w drodze koncesji podmiotom należącym do trzeciego sektora, prowadzącym działalność pożytku publicznego o charakterze kulturalnym. W wypadku koncesji na użytkowanie zabytków przewidziano możliwość zastosowania preferencyjnego czynszu, ustalanego przez właściwe organy administracji publicznej. Dochód z tego czynszu przeznaczany jest na działania rewitalizacyjne i adaptacyjne realizowane przez koncesjonariusza na jego koszt, z możliwością nadania zabytkowi nowej funkcji użytkowej, służącej prowadzeniu działalności kulturalnej [Antoniazzi 2024, s. 20].

Ponadto nowy kodeks zamówień publicznych wprowadza szczególne regulacje dotyczące tzw. partnerstwa społecznego, uregulowanego w art. 201, oraz umów nieodpłatnych, wskazanych w art. 134 ust. 1 w zw. z art. 8 ust. 1. Przepisy te mają na celu promowanie szerszego zaangażowania podmiotów trzeciego sektora w realizację działań służących interesowi ogólnemu. Celem koncesji na użytkowanie jest realizacja projektu zarządzania zabytkami, który zapewni ich właściwe utrzymanie, dostępność dla społeczeństwa oraz optymalną waloryzację. Wybór koncesjonariusza odbywa się na podstawie uproszczonych procedur, a czas trwania koncesji jest uzależniony od okresu amortyzacji inwestycji, traktowanej jako element równowagi ekonomiczno-finansowej przedsięwzięcia [Antoniazzi 2019, s. 68].

Podsumowanie

Włoski system ochrony dziedzictwa kulturowego przechodzi w ostatnich dekadach głęboką transformację. Tradycyjny model ochrony, oparty na centralistycznym zarządzaniu i dominującej roli administracji publicznej, okazał się niewystarczający w obliczu narastających wyzwań, takich jak ograniczenia budżetowe, potrzeba skutecznego zago-

with public administration, and thus represents a valuable tool for addressing current challenges in cultural heritage protection, accessibility, and management [Antoniazzi 2024, p. 16].

Other forms of cooperation also operate within Italy's participatory heritage management framework, often based on so-called atypical contracts. Their use is possible, in part, because in the field of cultural services there is no absolute requirement to apply all the norms and procedures of the Public Procurement Code.⁶

The forms of *governance partecipativa* described here have also stimulated further institutional innovations, including legislative reforms, expressed for instance in the regulations on atypical partnerships (*partenariato atipico*), set out in Article 71(3) of the Third Sector Code [Simonati 2021, p. 250]. Under this provision, immovable cultural assets owned by the State, regions, local authorities, or other public entities, which are rent-free and require restoration work, may be granted in concession to third-sector entities engaged in cultural activities of public interest. In the case of concessions for the use of cultural assets, the law also provides for preferential rents, set by the competent public authorities. Revenue from such rents must be allocated to revitalization and adaptation works carried out at the concessionaire's expense, with the possibility of assigning the asset a new functional use serving cultural purposes [Antoniazzi 2024, p. 20].

In addition, the new Public Procurement Code introduces specific provisions on social partnerships, regulated in Article 201, and on unpaid contracts, provided for in Article 134(1) in conjunction with Article 8(1). These rules are intended to promote broader involvement of third-sector entities in activities serving the public interest. The purpose of a concession for use is to implement a heritage management project that ensures proper maintenance, public accessibility, and optimal valorization. The concessionaire is selected through simplified procedures, and the concession's duration is tied to the amortization period of the investment, treated as part of the project's economic-financial balance [Antoniazzi 2019, p. 68].

Conclusions

In recent decades, the Italian system of cultural heritage protection has undergone profound transformation. The traditional model, based on centralized management and the dominant role of public administration, has proven inadequate in the face of mounting challenges such as budgetary constraints, the need to integrate heritage assets into local development, and broader socio-economic change. As a result, the concept of *governance partecipativa* has gained increasing prominence. This approach rests on the recognition of cultural heritage as a com-

spodarowania zabytków w kontekście rozwoju lokalnego czy też przeobrażenia społeczno-gospodarcze. W związku z tym coraz większego znaczenia nabiera koncepcja *governance partecipativa*, która opiera się na uznaniu dziedzictwa kulturowego za dobro wspólne i zakłada współzarządzanie nim przez różnorodne podmioty, przy czym państwu pozostawia się rolę koordynatora i gwaranta spójności ich działań. W tym ujęciu dziedzictwo przestaje być postrzegane jedynie jako zbiór zabytków wymagających konserwacji i administracyjnej ochrony, a zaczyna być traktowane jako zasób społeczny, kulturowy i ekonomiczny, tworzony i definiowany przez wspólnoty lokalne. Oznacza to poszerzenie zakresu podmiotów uprawnionych do współuczestnictwa w polityce ochrony i zarządzania dziedzictwem – obok instytucji publicznych biorą w tym udział organizacje pozarządowe, fundacje, stowarzyszenia, a także przedsiębiorstwa społeczne i grupy obywatelskie, które wnoszą kapitał społeczny, kompetencje oraz nowe modele zarządzania. Z instytucjonalnego punktu widzenia rozwój partycypacyjnych form zarządzania dziedzictwem kulturowym znajduje wyraz w implementacji instrumentów prawnych umożliwiających współpracę między sektorem publicznym i prywatnym. Należą do nich m.in. umowy o współpracy, partnerstwo publiczno-prywatne czy też procedury udostępniania i użytkowania dóbr kultury przez podmioty trzeciego sektora. Istotnym elementem tej zmiany paradygmatu jest również otwarcie na dialog z obywatelami oraz wdrażanie mechanizmów konsultacji i oceny społecznej, które sprzyjają budowaniu relacji zaufania i legitymizacji podejmowanych decyzji. Wdrożenie partycypacyjnego modelu zarządzania nie jest jednak pozbawione wyzwań. Wciąż dostrzegalna jest fragmentacja kompetencyjna między szczeblami administracji – państwowym, regionalnym i lokalnym – co utrudnia koordynację działań. Niewystarczająca zdolność instytucjonalna wielu podmiotów publicznych ogranicza ich efektywność we współpracy z partnerami zewnętrznymi. Ponadto brak jednoznacznych standardów ewaluacji skuteczności form partycypacyjnych może prowadzić do formalizacji działań bez realnego zaangażowania społecznego.

Reasumując, *governance partecipativa* stanowi odpowiedź na potrzebę modernizacji systemu ochrony dziedzictwa kulturowego, zorientowanej na współdziałanie, elastyczność i wielopodmiotowość. Model ten, choć wymagający odpowiedniego wsparcia instytucjonalnego i kultury współpracy, oferuje szansę na bardziej zrównoważony i demokratyczny sposób zarządzania dobrami kultury, który lepiej odpowiada na wyzwania XXI wieku i złożoność dziedzictwa kulturowego jako fenomenu społeczno-kulturowego. Rdzeń tego modelu stanowi aktywna i świadoma rola społeczeństwa obywatelskiego, gotowego do współdzielenia odpowiedzialności i współuczestniczenia w kształtowaniu polityki ochrony i waloryzacji dziedzictwa. To właśnie ta obywatelska energia może w przyszłości okazać się najtrwalszym gwarantem skutecznej ochrony i zrównoważonego rozwoju zasobów kulturowych.

mon good and presupposes its co-management by a wide range of actors, with the state acting primarily as coordinator and guarantor of coherence. In this perspective, heritage is no longer seen merely as a collection of monuments requiring conservation and administrative protection, but as a social, cultural, and economic resource, shaped and defined by local communities. This shift entails expanding the range of actors entitled to participate in heritage protection and management policies. Alongside public institutions, non-governmental organizations, foundations, associations, social enterprises, and civic groups are now engaged, contributing social capital, expertise, and innovative management models. From an institutional standpoint, the development of participatory forms of heritage management is reflected in the introduction of legal instruments enabling cooperation between the public and private sectors. These include, among others, collaboration agreements, public-private partnerships, and procedures granting third-sector entities access to and use of cultural assets. A further essential element of this paradigm shift is the opening of dialogue with citizens and the adoption of mechanisms for consultation and social evaluation, which foster trust and strengthen the legitimacy of decision-making processes. The implementation of a participatory management model is not, however, without its challenges. Competences remain fragmented among national, regional, and local levels of administration, hindering effective coordination. The limited institutional capacity of many public bodies reduces their effectiveness in collaboration with external partners. Moreover, the absence of clear standards for evaluating the effectiveness of participatory mechanisms risks producing formalized procedures without genuine civic engagement.

In sum, *governance partecipativa* represents a response to the need to modernize the system of cultural heritage protection, orienting it toward cooperation, flexibility, and multi-actor involvement. Although it requires robust institutional support and a culture of collaboration, this model offers the prospect of a more sustainable and democratic approach to cultural heritage management, which is better suited to the challenges of the twenty-first century and to the complexity of heritage as a socio-cultural phenomenon. At its core lies the active and conscious role of civil society, willing to share responsibility and participate in shaping policies for the protection and enhancement of heritage. It is precisely this civic energy that may ultimately prove the most enduring guarantee of effective protection and the sustainable development of cultural resources.

- ¹ Zjawisko to opisywane jest również w polskiej literaturze przedmiotu. Interpretując postępujące przemiany doktrynalne, niektórzy autorzy wskazują, że współczesna koncepcja dziedzictwa kulturowego nabiera coraz bardziej charakteru podmiotowego, gdyż „kluczowe znaczenie mają w niej wartości/znaczenia przypisywane przez interesariuszy (nie ich przedmiotowa charakterystyka)”, a konsekwencją tej przemiany jest m.in. „powszechne przyjęcie w słowniku międzynarodowym pojęcia »dziedzictwo« (podmiotowe), w miejsce pojęcia »zabytek« (przedmiotowe)” [Szymgin 2023, s. 10].
- ² Kodeks przetłumaczył na jęz. polski Andrzej Moś [Kodeks dóbr kultury 2017].
- ³ Dekret ustawodawczy z dnia 3 lipca 2017 r., nr 117, Kodeks podmiotów trzeciego sektora, opublikowany w *Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana* nr 179 z dnia 2 sierpnia 2017 r., S.O. nr 43.
- ⁴ Dekret ustawodawczy z dnia 18 kwietnia 2016 r., nr 50, Kodeks zamówień publicznych, opublikowany w *Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana* nr 91 z dnia 19 kwietnia 2016.
- ⁵ Circolare 9 giugno 2016, n. 17461, § 11.
- ⁶ W latach 2017–2021 podjęto szereg inicjatyw w ramach szczególnych form partnerstwa publiczno-prywatnego, obejmujących różne instytucje kultury: testowano innowacyjne rozwiązania w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym, przy czym wiele z tych działań miało charakter eksperymentalny. Znaczenie i potencjał tych praktyk znalazły wyraz w utworzeniu Krajowego Obserwatorium ds. Specjalnych Partnerstw Publiczno-Prywatnych, ze szczególnym uwzględnieniem projektów realizowanych w muzeach oraz parkach archeologicznych.

- ¹ This phenomenon is also discussed in Polish scholarly literature. Interpreting ongoing doctrinal changes, some authors point out that the contemporary concept of cultural heritage is taking on an increasingly subjective character, since “its key significance lies in the values/meanings attributed to it by stakeholders (rather than in its objective characteristics).” A consequence of this shift is, among other things, “the widespread adoption in international discourse of the notion of ‘heritage’ (subjective) in place of the notion of ‘monument’ (objective)” [Szymgin 2023, p. 10].
- ² The Code was translated into Polish by Andrzej Moś [Code of Cultural Heritage 2017].
- ³ Legislative Decree of July 3, 2017, no. 117, *Third Sector Code*, published in *Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana*, no. 179 of 2 August 2017, Supplement No. 43.
- ⁴ Legislative Decree of April 18, 2016, no. 50, *Public Procurement Code*, published in *Gazzetta Ufficiale*, no. 91 of 19 April 2016.
- ⁵ ircolare 9 giugno 2016, n. 17461, § 11.
- ⁶ Between 2017 and 2021, a number of initiatives were undertaken within the framework of special forms of public-private partnership involving various cultural institutions. These included experimental projects testing innovative solutions for cultural heritage management, many of which were pilot in nature. The significance and potential of these practices were reflected in the creation of the National Observatory on Special Public-Private Partnerships, with particular attention to projects implemented in museums and archaeological parks.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Accettura Barbara, *Politiche di valorizzazione e funzione sociale dei beni culturali. Pratiche di cittadinanza attiva*, „Federalismi.it” 2019, nr 16.
- Aicardi Nicola, *Recenti sviluppi sulla distinzione tra “tutela” e “valorizzazione” dei beni culturali e sul ruolo del ministero per i Beni e le Attività culturali in materia di valorizzazione del patrimonio culturale di appartenenza statale*, „Aedon” 2003, nr 1.
- Amari Monica, *Progettazione Culturale – Metodologia e strumenti di cultural planning*, Milano 2006.
- Antoniazzi Sandra, *Beni culturali e partenariato pubblico-privato atipico nel Codice dei contratti pubblici*, „Federalismi.it” 2024, nr 8.
- Antoniazzi Sandra, *Contratti pubblici e beni culturali: specialità della disciplina e obiettivi di tutela, di conservazione e valorizzazione*, [w:] *Scritti in onore di Eugenio Picozza*, t. 1, praca zbior., Napoli 2019.
- Arena Gregorio, *Amministrazione e società. Il nuovo cittadino*, „Rivista trimestrale di diritto pubblico” 2017, nr 1.
- Arena Gregorio, *Nuove risorse e nuovi modelli di amministrazione*, [w:] *Prendersi cura dei beni comuni per uscire dalla crisi*, red. Marco Bombardelli, Trento 2016.
- Arena Gregorio, Iaione Christian, *L'età della condivisione. La collaborazione fra cittadini e amministrazione per i beni comuni*, Roma 2015.
- Cavaliere Stefania, *La valorizzazione/gestione del patrimonio culturale in funzione dello sviluppo economico: l'esperienza degli strumenti collaborativi*, „Amministrazione in cammino” 2020, nr 2.

- Cisternino Guido, *Gli strumenti finanziari e la finanza sociale alla luce della riforma del Terzo settore*, „Rivista Impresa sociale” 2017, nr 10.
- Cocco Antonello, *La “fondazione di partecipazione” quale organismo di carattere pubblicistico*, *LeggiOggi.it* 2014, nr 9, <https://www.leggioggi.it/fondazione-partecipazione-quale-organismo-carattere-pubblicistico/> (dostęp: 10.05.2025).
- Consiglio Stefano, D'Isanto Marco, Pagano Fabio, *Partenariato Pubblico Privato e organizzazioni ibride di comunità per la gestione del patrimonio culturale*, „Il Capitale Culturale. Studies on the Value of Cultural Heritage. Supplementi” 2020, nr 11.
- Fici Antonio, *La nuova disciplina dell'impresa sociale. Una prima lettura sistematica*, „Rivista Impresa sociale” 2017, nr 9.
- Fidone Gianfrancesco, *Il ruolo dei privati nella valorizzazione dei beni culturali: dalle sponsorizzazioni alle forme di gestione*, „Aedon” 2012, nr 1–2.
- Foà Sergio, *La gestione dei beni culturali*, Torino 2001.
- Giampieretti Marco, *Il sistema italiano di salvaguardia del patrimonio culturale e i suoi recenti sviluppi nel quadro internazionale ed europeo*, [w:] *Lezioni di diritto internazionale ed europeo del patrimonio culturale*, cz. 1, Venezia 2011.

- Giusti Alessandro, *La rigenerazione urbana. Temi, questioni, approcci nell'urbanistica di nuova generazione*, Napoli 2018.
- Kodeks dóbr kultury i krajobrazu Republiki Włoskiej, red. Andrzej Moś, Gdańsk 2017.
- L'amministrazione condivisa, red. Gregorio Arena, Marco Bombardelli, Napoli 2022.
- Landriani Lori, *Modelli di gestione per le aziende dei beni culturali. L'esperienza delle Soprintendenze "speciali"*, Milano 2012.
- Liguori Fiorenzo, *I servizi culturali come servizi pubblici, „Federalismi”* 2018, nr 1.
- Mattone Manuela, *Conservazione e valorizzazione del patrimonio culturale: il ruolo degli Enti del Terzo Settore, [w:] Restauro dell'architettura. Per un progetto di qualità*, red. Stefano Della Torre, Valentina Russo, Roma 2023.
- MiBAC, *Linee guida per la gestione innovativa dei beni culturali. Vademecum*, Roma 2008.
- Montella Massimo, *La Convenzione di Faro e la tradizione culturale italiana, [w:] La valorizzazione dell'eredità culturale in Italia. Atti del convegno di studi in occasione del 5° anno della rivista (Macerata, 5–6 novembre 2015)*, Macerata 2016.
- Mottesse Elisabetta, *La convenzione quadro sul valore del patrimonio culturale per la società e la sua interazione nello spazio Giuridico europeo. Spunti di riflessione, „Freedom, Security & Justice. European Legal Studies”* 2020, nr 3.
- Nuzzo Mariano, Borea Serena, Como Brunella, *Il Miglio d'Oro e le ville vesuviane. Esperienze di tutela e scelte di valorizzazione in un territorio fragile, [w:] Restauro dell'architettura. Per un progetto di qualità*, red. Stefano Della Torre, Valentina Russo, Roma 2023.
- Sanesi Irene, *Governance e altri discorsi, [w:] Cantiere Città. Potenziare le competenze per una città culturale sostenibile*, praca zbior., Roma 2024.
- Settis Salvatore, *Battaglie senza eroi. I beni culturali tra istituzioni e profitto*, Milano 2005.
- Severini Giuseppe, *Il patrimonio culturale e il concorso dei privati alla sua valorizzazione*, „Rivista giuridica dell'edilizia” 2015, nr 6.
- Simonati Alessandro, *Il ruolo della cittadinanza nella valorizzazione dei beni culturali alla luce della Convenzione di Faro: niente di nuovo sotto il sole?*, „Rivista giuridica di Urbanistica” 2021.
- Szmygin Bogusław, *Współczesna teoria konserwatorska w świetle tekstów doktrynalnych – zmiana paradygmatu, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation”* 2023, nr 75.
- Troilo Silvio, *I rapporti tra P.A. e cittadini a cinque anni dalla riforma del Titolo V della Costituzione: una ricognizione sistematica del principio di sussidiarietà orizzontale, „L'Amministrazione Italiana”* 2007, nr 3.
- Volpe Giulio, *Archeologia pubblica*, Roma 2022.

Akty prawne / Legal acts

- Decreto legislativo n. 50/2016, Codice dei contratti pubblici, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, nr 91, 19.04.2016.
- Decreto legislativo n. 117/2017, Codice del Terzo Settore, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, nr 179, 2.08.2017, Suppl.Ordinario n. 43.
- Decreto legislativo n. 42/2004, Codice dei Beni culturali e del paesaggio, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, nr 45, 24.02.2004.
- Legge n. 352/1997, Disposizioni sui beni culturali, Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, nr 243, 17.10. 1997.

Streszczenie

Governance partecipativa to jedna z metod ochrony dziedzictwa kulturowego szeroko stosowana we Włoszech, która polega na zaangażowaniu różnych podmiotów, zarówno publicznych, jak i prywatnych, w zarządzanie dziedzictwem kulturowym i rozwój tego dziedzictwa. Ma na celu zapewnienie powszechnej dostępności dziedzictwa kulturowego oraz jego użyteczności dla wszystkich zainteresowanych podmiotów, przy jednoczesnym propagowaniu aktywnego udziału społeczności w jego ochronie i zwiększaniu jego wartości. Opiera się na koncepcji traktowania dóbr kultury jako specyficznych „dóbr wspólnych”, które wymagają rozwiniętych, wielopoziomowych ram zarządzania łączącego elementy administracyjne, prawne i ekonomiczne. W praktyce włoskiej w ramach zarządzania partycypacyjnego wykorzystywane są różne narzędzia: zarówno proste formy nawiązujące do koncepcji mecenatu i prywatnego finansowania ochrony dóbr kultury, jak i bardziej złożone, oparte na uregulowaniach kodeksu zamówień publicznych. Funkcjonują też szczególne formy partnerstwa publiczno-prywatnego mające na celu umożliwienie konserwacji i rewaloryzacji nieruchomości dóbr kultury poprzez uproszczone procedury wskazania partnera prywatnego.

Abstract

Governance partecipativa is one of the key methods employed in Italy for the protection of cultural heritage. This approach involves the engagement of various stakeholders—both public and private—in the management and development of cultural assets. Its primary aim is to ensure broad accessibility to cultural heritage and to enhance its value and utility for all interested parties, while simultaneously promoting active community participation in its protection and valorisation. This model is grounded in the concept of treating cultural assets as specific ‘common goods’, which require sophisticated, multi-level governance frameworks that integrate administrative, legal, and economic elements. In Italian practice, participatory governance encompasses a range of tools: from simpler mechanisms that draw on traditional concepts of patronage and private funding for heritage preservation, to more complex instruments regulated by the Public Procurement Code. Furthermore, Italy has established particular forms of public-private partnerships designed to facilitate the conservation and revalorization of immovable cultural assets. These partnerships often operate through simplified procedures for identifying private partners.

Monika Kasprzak, Piotr Samół

Odkrycia na gdańskim Zamczysku związane z najstarszym kościołem grodowym (XII–XIII w.)

Od jesieni 2023 r. na gdańskim Zamczysku, u zbiegu ul. Sukienniczej, Grodzkiej i Czopowej, trwają ratunkowe badania archeologiczne kierowane przez Sylwię Kurzyńską i Monikę Kasprzak. Obejmują one ostatni duży obszar najstarszej dzielnicy historycznego centrum Gdańska, gdzie niewielkie badania sondażowe prowadzono dotychczas jedynie na terenie stanowiącym ok. 10% tego obszaru (narożnik ul. Sukienniczej i Czopowej – miejsce po zburzonej w 1927 r. kamienicy z XVIII w. – oraz wkop pod ciepłociąg z 1964 r.). Z wyników dotychczasowych badań z 1927, 1953 i 1964 r. Andrzej Zbierski i Erich Keyser wysnuli zgodne przypuszczenie, że w tym rejonie znajdował się średniowieczny cmentarz, jedynie jego datowanie było przedmiotem kontrowersji – Zbierski wiązał go z okresem wczesnośredniowiecznym, Keyser wskazywał na pochówki późnośredniowieczne. Było przy tym oczywiste, że powstał on w kontekście grodu gdańskiego wznoszonego od lat 70. XI w. Już Jerzy Stankiewicz wiązał cmentarz z terenem dawnego kościoła grodowego, z którym identyfikował także odnajdywane w Gdańsku po 1945 r. późnoromańskie detale architektoniczne (bazy kolumn i jedna głowica).



Widok aksonometryczny części stanowiska na Zamczysku w Gdańsku z odsłoniętymi ścianami drewnianego kościoła i cmentarzyskiem; skan S. Kowalski

Badania archeologiczne objęły niemal całą powierzchnię działki, włącznie ze znacznymi partiami pod zabytkowym składem kupieckim z 1747 r. Kontekst stratygraficzny stanowiska jest nieciągły z powodu wielkich przebudów i makroniwelacji związanych z rozbiórką grodu i budową zamku krzyżackiego (ok. 1340 r.), a następnie rozbiórką tegoż (po 1454 r.), wreszcie parcelacją Zamczyska po 1648 r. W części zachodniej znaleziono cmentarz (późnośredniowieczny i wczesnonowożytny – prawdopodobnie tożsamy z dotychczas zaginionym cmentarzem Osieka, tzw. Ram-bau). Podczas prac odsłonięto pozostałości zabudowy zrębowej i towarzyszącej jej sieci ulic. Najistotniejszym odkryciem jest ustalenie przebiegu ścian zrębowych (o wysokości prawie 1,7 m) – prawdopodobnie na planie krzyża greckiego (zachowały się: część wschodnia i dwa ramiona, północne i południowe). Świątynia jest wstępnie datowana na lata 40. XII w., co należy wiązać z tworzeniem organizacji parafialnej Pomorza Wschodniego. Po jej rozbiórce ok. 100 lat później wzniesiono kościół murowany (kamienniego-ceglany) – odkryto pozostały po nim fragment posadzki ceramicznej oraz kamienną płytę przedstawiającą rycerza w kolczudze, z mieczem i tarczą. Kres istnieniu murowanej świątyni (wzmiankowanej po raz ostatni w 1326 r.) położyła budowa zamku krzyżackiego.

Odkrycia z Zamczyska rzucają nowe światło na początki Gdańska i funkcjonowanie dawnej siedziby książęcej zniszczonej przez Krzyżaków. Jeśli dalsze badania potwierdzą datowanie i kształt świątyni z ok. 1140 r., będzie to unikat na skalę europejską.

Zespół badawczy firmy Archeoscan: Monika Kasprzak, Sylwia Kurzyńska, Igor Urban, Jakub Nosarzewski; współpraca: Piotr Samół, Szymon Kowalski (skan)

I edycja Akademii Konserwatorskiej PKN ICOMOS

W dniach 2–4 lipca 2025 r. w województwie lubuskim odbyła się I edycja Akademii Konserwatorskiej PKN ICOMOS. Akademia Konserwatorska to nowa inicjatywa skierowana do doświadczonych specjalistów – konserwatorów, architektów, urbanistów, a także przedstawicieli administracji publicznej, którzy na co dzień zajmują się ochroną, utrzymaniem i konserwacją dziedzictwa kulturowego oraz zarządzaniem nim w realiach współczesnych wyzwań społecznych, gospodarczych i prawnych.

Akademia stanowi rozwinięcie formuły Szkół Letnich, które Polski Komitet Narodowy ICOMOS organizuje nieprzerwanie od 2015 r. Szkoły te, skierowane głównie do osób rozpoczynających swoją drogę zawodową w dziedzinie ochrony dziedzictwa, cieszą się niesłabnącym zainteresowaniem. Ujawniły one jednocześnie potrzebę stworzenia platformy merytorycznego rozwoju na wyższym poziomie zaawansowania, adresowanej do osób mających już wieloletnie doświadczenie zawodowe i gotowych do pogłębionej wymiany wiedzy eksperckiej. Taką platformą jest Akademia Konserwatorska jako forma doskonalenia zawodowego, łącząca elementy wykładu, moderowanej dyskusji środowiskowej – także *in situ*, w obiektach zabytkowych poddawanych pracom konserwatorskim – oraz warsztatów analitycznych. Przyjęta formuła umożliwia nie tylko pogłębioną refleksję nad aktualnymi problemami ochrony dziedzictwa, lecz także wypracowanie propozycji systemowych rozwiązań legislacyjnych oraz organizacyjnych, osadzonych w praktyce i realiach funkcjonowania służb konserwatorskich. Ważnym elementem Akademii była obecność interesariuszy – w tym strony społecznej oraz przedstawicieli lokalnych władz samorządowych – podczas prezentacji terenowych i dyskusji. Umożliwiło to skonfrontowanie różnych punktów widzenia w czasie dyskusji nad poszczególnymi zagadnieniami. Akademia jest ważnym krokiem w kierunku otwarcia dyskusji środowiskowej, a zarazem profesjonalizacji debaty konserwatorskiej. Warto podkreślić, że zarówno Szkoła Letnia, jak i Akademia Konserwatorska stanowią unikatową w skali kraju formę oraz wzorcowy model interdyscyplinarnego eksperckiego spotkania szkoleniowego.

W ciągu trzech dni uczestnicy zgłębiali trzy bloki tematyczne: współpracę państwowych i samorządowych służb konserwatorskich, adaptacje zabytków rezydencjonalnych na przykładzie zamku oraz prace konserwatorsko-restauratorskie w zabytkach sakralnych. Wszystkie bloki były oparte na przykładach regionalnych. Model współpracy był dyskutowany na przykładzie województwa lubuskiego, a na jego temat w trakcie prelekcji wypowiadali się przedstawiciele służb konserwatorskich na szczeblu wojewódzkim (Lubuska Wojewódzka Konserwator Zabytków), powiatowym (Powiatowy Konserwator Zabytków w Żaganiu) oraz

miejskim (Miejska Konserwator Zabytków w Zielonej Górze). Do panelu dyskusyjnego zostali ponadto zaproszeni przedstawiciele Dolnośląskiego oraz Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków oraz Konserwatorzy Miejscy z Gdyni i Krosna. Wypracowane wnioski końcowe obejmują postulaty przeprowadzenia reformy systemu konserwatorskiego zarówno na poziomie legislacyjnym, jak i organizacyjnym, przekazywania kompetencji konserwatorskich wyłącznie dużym, odpowiednio przygotowanym i wyposażonym ośrodkom samorządowym, przede wszystkim miastom na prawach powiatu, prowadzenia podziału zadań między poszczególnymi szczeblami służb na podstawie jednolitego standardu oraz utrzymania Gminnej Ewidencji Zabytków jako najważniejszego narzędzia ochrony obiektów niewpisanych do rejestru, przy jednoczesnej konieczności jej standaryzacji, cyfryzacji, bieżącej aktualizacji oraz integracji z systemami wojewódzkimi, a także zapewnienia obywatelom szerokiego dostępu do ewidencji.

Wizyta na zamku w Żarach stanowiła wstęp do tematyki adaptacji zabytków rezydencjonalnych. Uczestnicy Akademii, po zapoznaniu się z projektem, zauważyli, że powinien on dążyć do zachowania możliwie największej części autentycznej substancji, a jednocześnie umożliwić funkcjonalne użytkowanie. Zalecili przy tym podejście konserwatorskie, nie rekonstrukcyjne. Docenili odwagę i determinację władz lokalnych oraz podkreślili wagę jasnej komunikacji i zaangażowania społeczności w proces decyzyjny.

Prace konserwatorsko-restauratorskie w zabytkach sakralnych analizowane były z kolei na przykładzie wnętrza dawnego opactwa Kanoników Regularnych reguły św. Augustyna w Żaganiu. Obiekt ten stanowi doskonały przykład złożoności i wielowarstwowości problematyki konserwatorskiej, gdzie każda decyzja musi uwzględniać zarówno wartości artystyczne, jak i liturgiczne. Efekt został doceniony nie tylko przez uczestników Akademii Konserwatorskiej, lecz także przez jury konkursu „Zabytek Zadbane” – 22 lipca 2025 r. kościół i zespół poklasztorny zostały wyróżnione pierwszą nagrodą w kategorii utrwalenia wartości zabytkowej obiektu.

Kolejna odsłona Akademii Konserwatorskiej jest już w fazie planowania. Spotkania Akademii będą organizowane w różnych częściach kraju, by uczestnicy mogli się zapoznać z zabytkami rozmaitych regionów i problematyką ich ochrony. O szczegółach Polski Komitet Narodowy ICOMOS będzie informował na swojej stronie internetowej <https://icomos-poland.org>. Serdecznie zapraszamy przedstawicieli regionów oraz konserwatorów do nawiązania współpracy przy kolejnych edycjach Akademii.

Opracowanie: Alina Tarsa, Sekretariat PKN ICOMOS

Monika Stachurska, Krzysztof Chmielewski

Profesor Wojciech Kurpik – wspomnienie

15 lipca 2025 r. w wieku 94 lat zmarł profesor Wojciech Kurpik, wybitny konserwator dzieł sztuki, praktyk i teoretyk, specjalista w zakresie konserwacji malarstwa tablicowego i rzeźby drewnianej polichromowanej.

Studia w zakresie konserwacji dzieł sztuki rozpoczął w 1951 r. w warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych, pod kierunkiem profesora Bohdana Marconiego. Po studiach, w roku 1956, został zatrudniony przez PP Pracownię Konserwacji Zabytków w Warszawie, a w 1960 przeniesiony na stanowisko kierownika pracowni do Zakładu PKZ w Toruniu. Podjął tam dodatkowe studia na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika pod kierunkiem Leonarda Torwira, Wiesława Domasłowskiego i Zbigniewa Brochwicza i w roku 1962 uzyskał tytuł magistra na Wydziale Sztuk Pięknych. W 1974 r. obronił doktorat na Wydziale Technologii Drewna Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. W 1990 r. otrzymał tytuł profesora sztuk plastycznych.

W latach 1980–2001 był zatrudniony na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP w Warszawie, prowadził Pracownię Konserwacji i Restauracji Malarstwa Tablicowego i Rzeźby Drewnianej Polichromowanej. Pełnił funkcję dziekana tego wydziału (1990–1992) oraz rektora ASP (1996–1999). Był inicjatorem założenia na SGGW specjalności konserwacja drewna zabytkowego.

W latach 1962–1975 profesor Kurpik był zatrudniony jako konserwator w Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Znajdujący się tam wyjątkowo cenny zbiór malowanych ikon na drewnie, z których najstarsze pochodzą z XV i XVI w., wymagał pilnych prac ratunkowych. Rozwiązując różnego rodzaju problemy, Profesor pogłębiał praktykę konserwatorską, jednocześnie kształtując swoje poglądy teoretyczne dotyczące zakresu możliwych ingerencji restauratorskich. Uzupełniał rozległe ubytki podłoża drewnem, przywracał obrazowi jego pierwotne wymiary, powstrzymując się jednocześnie przed rekonstrukcją polichromii, jeśli nie było ku temu wystarczających przesłanek. Dzięki temu nawet fragmentarycznie zachowany oryginalny wizerunek odzyskiwał ramy kompozycyjne, a jednocześnie nie był zdominowany nadmierną ingerencją. Profesor zawsze uczył takiej powściągliwości w kwestiach restauratorskich, szacunku

dla oryginalnej materii oraz dla formy dzieła, w których ręka konserwatora powinna być jak najmniej widoczna.

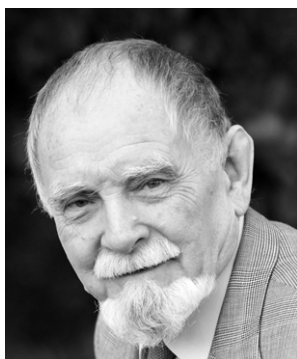
W tamtym czasie na Podkarpaciu Profesor pracował również przy zabytkach ze zbiorów Wojewódzkiej Składnicy Zabytków w Łańcucie, Muzeum Ziemi Przemyskiej w Przemyśle, Muzeum Historycznego w Sanoku, Muzeum Regionalnego w Jaśle. Zabezpieczył i uratował dziesiątki ikon, drewnianych rzeźb, obrazów na płótnie i eksponatów etnograficznych.

W latach 1966–1967 profesor Kurpik kierował pracami w murowanej cerkwi pw. św. Onufrego w Posadzie Rybotyckiej. Dzięki nim spod wtórnych warstw pobiał zostały wydobyte i zakonserwowane XVI-wieczne malowidła ściennie wykonane w stylistyce bizantyńskiej, jedne z najcenniejszych w Polsce. W latach 1970–1974 zabezpieczał i konserwował gotyckie i późniejsze polichromie w drewnianym kościele pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Michała w Haczowie oraz opracował ich chronologię.

Na przełomie 1968 i 1969 r. profesor Kurpik znalazł się w grupie polskich konserwatorów ratujących zabytki we Florencji po wielkiej powodzi, która nawiedziła to miasto w 1966 r. Wśród przydzielonych mu zadań znalazł się XIII-wieczny obraz na desce *Madonna z Lastra a Signa*. Z powodu poważnych zniszczeń podłoża obraz musiał być przeniesiony na nowe podobrazie. Profes-

or, oprócz wykonania niezbędnych przy tego rodzaju zabiegach czynności, zaproponował zachowanie odciętej z oryginału zewnętrznej warstwy drewnianego rewersu i naklejenie jej na odwrocie nowego podłoża. Ten pomysł, choć wzbudził zdziwienie włoskich konserwatorów, został zaakceptowany. Było to rozwiązanie pionierskie, dzięki któremu uratowano nie tylko artystyczny wizerunek, ale również materię i wygląd oryginalnego rewersu cennego dzieła. W ten sposób Profesor postępował przy kolejnych transferach obrazów tablicowych na nowe podłoża, które przyszło mu przeprowadzać bądź nimi kierować w latach późniejszych.

Trudno wymienić wszystkie ważne realizacje profesora Kurpika. Są wśród nich między innymi: konserwacja ikonostasu (XVII/XVIII w.) z cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego w Czerteżu oraz ikonostasu z cerkwi pw. św. Bazylego Wielkiego w Poździaczu



Profesor Wojciech Kurpik
(fot. archiwum rodzinne)

(XIX w.), konserwacja obrazu tablicowego *Santa Conversazione* (XVI w.) z kościoła pw. św. Stanisława Biskupa w Trześniowie k. Brzozowa, konserwacja rosyjskiej ikony ze szkoły nowogrodzkiej *Św. Jerzy* (XV w.) ze zbiorów Ikonogalerii w Berlinie, obrazu tablicowego Hansa Süssa z Kulmbachu *Ucieczka do Egiptu* (1501 r.) z klasztoru oo. Paulinów na Skałce w Krakowie, konserwacja obrazu tablicowego *Matka Boska Rosa Mystica* (1540 r.) z klasztornej bazyliki pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny i św. Filipa Neri na Świętej Górze w Głogówku, gotyckiej drewnianej rzeźby *Św. Anna Samotrzeć* z klasztoru oo. Franciszkanów pw. św. Anny na Górze Świętej Anny, konserwacja późnogotyckiego obrazu tablicowego *Zwiastowanie Najświętszej Maryi Panny* z kościoła pw. Najświętszej Maryi Panny w Zagórzcu, późnogotyckiej drewnianej rzeźby *Matka Boska Apokaliptyczna* z akademickiego kościoła pw. św. Anny w Warszawie, przegląd i zabezpieczenie partykuł relikwii drzewa Krzyża Świętego z klasztoru Misjonarzy Oblatów pw. Maryi Niepokalanej na Świętym Krzyżu.

W 1979 r. profesor Kurpik wszedł do składu Komisji Konserwatorskiej Cudownego Obrazu w klasztorze oo. Paulinów na Jasnej Górze. Zadaniem grona specjalistów było przyjęcie założeń właściwego postępowania konserwatorskiego przy Jasnogórskiej Hodegetrii, której stan w tamtym czasie dramatycznie się pogarszał. Profesor wraz z konserwatorem Jerzym Kozłowskim był odpowiedzialny za praktyczne działania przy obrazie. Dzięki przeprowadzonym zabiegom groźne procesy destrukcyjne zostały zahamowane, a materialna struktura dzieła wzmocniona. Profesor poświęcił opiece konserwatorskiej nad Cudownym Obrazem ponad czterdzieści lat życia, przeprowadzając coroczne jego oględziny, wykonując drobne interwencje konserwatorskie, podejmując działania prewencyjne. Był również kierownikiem rozpoczętych w 1984 r. kompleksowych prac konserwatorskich przy Jasnogórskim Ołtarzu fundacji Jerzego Ossolińskiego. Swoje wielo-

letnie doświadczenia nabyte podczas pracy nad obrazem zawarł w obszernej monografii *Częstochowska Hodegetria* (pierwsze wydanie 2008, drugie 2020). Jest ona podstawowym źródłem wiedzy o materialnej budowie tego wyjątkowego dzieła oraz o jego historycznych przekształceniach.

Profesor Kurpik przez wiele lat kierował Pracownią Konserwacji i Restauracji Malarstwa Tablicowego i Rzeźby Drewnianej Polichromowanej na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. Wypromował dziesiątki magistrów i doktorów sztuki w zakresie konserwacji. Zawsze chętnie dzielił się swoją wielką wiedzą i doświadczeniem. Był autorem wielu publikacji naukowych, w których poruszał nie tylko zagadnienia konserwatorsko-techniczne, ale również estetyczne i etyczne.

Za swoje osiągnięcia profesor Kurpik został odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (2004), Złotym Medalem „Zasłużony Kulturze Gloria Artis” (2014) oraz uhonorowany nagrodą „Conservator Ecclesiae” im. ks. Janusza Stanisława Pasierba (1998). W 2004 r. w dowód uznania Jego zasług został przyjęty do grona konfratrów, czyli przyjaciół i dobrodziejów zakonu paulinów. Był także Kawalerem Zakonu Rycerskiego Grobu Bożego w Jerozolimie.

W swojej ostatniej książce *Konserwator wobec dzieła sztuki. Pięć tekstów o praktyce i teorii konserwatorskiej* (Warszawa 2015) Profesor pisał: „Byłoby dobrze, aby konserwacja polska, dysponująca już dziś dużą wiedzą w zakresie naukowo-technicznym, uzupełniła ją o podstawy naukowej estetyki, bez której zawsze wątpliwym pozostanie kanon konserwatorskich zasad. Bowiem bez tego rodzaju ich filozoficzno-estetycznego uwierzytelnienia trudno podejmować poważny naukowy dyskurs zarówno w kwestiach poszczególnych dzieł sztuki, jak i na temat roli dyscypliny konserwacji w przyszłości”.

Ta na wskroś humanistyczna myśl Profesora powinna nam przyświecać we wszystkich wysiłkach na rzecz ratowania dzieł sztuki.

Jacek Olesiak

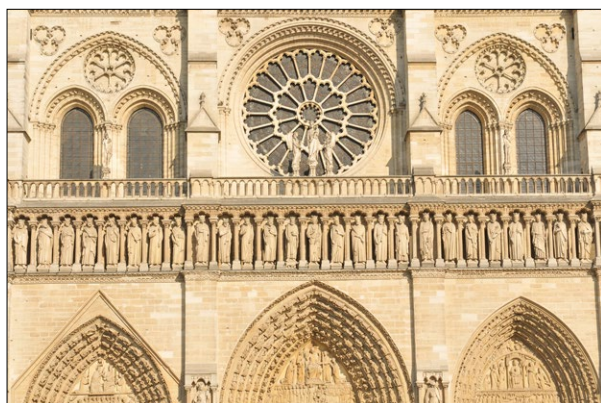
Technologie Remmers w służbie zrównoważonej konserwacji zabytków architektury

W obliczu rosnącej świadomości ekologicznej oraz potrzeby zachowania autentyczności substancji zabytkowej zrównoważone podejście do ochrony dziedzictwa staje się fundamentem nowoczesnych strategii konserwatorskich. W kontekście zrównoważonej konserwacji szczególną rolę odgrywa Remmers, producent specjalistycznych materiałów chemii budowlanej, działający nieprzerwanie od ponad 75 lat.

Zrównoważona konserwacja zabytków architektury

Zrównoważona konserwacja zabytków architektury to podejście, które integruje ochronę historycznej substancji z troską o środowisko, efektywność ekonomiczną oraz odpowiedzialność społeczną. W centrum znajduje się obiekt i dążenie do zachowania jego autentyczności przy jednoczesnym minimalizowaniu negatywnego wpływu na otoczenie – zarówno materialne, jak i niematerialne. W odróżnieniu od tradycyjnych metod, zrównoważona konserwacja nie koncentruje się wyłącznie na technicznych aspektach naprawy czy rekonstrukcji.

Przykładem zrównoważonej konserwacji jest zastosowanie pasty czyszczącej **Arte Mundit** firmy Remmers do usuwania nawarstwień z wnętrza obiektów zabytkowych bez użycia wody, środków chemicznych czy czyszczenia mechanicznego. Dzięki temu możliwe jest zachowanie historycznej substancji przy jednoczesnym ograniczeniu wpływu na środowisko i zdrowie ludzi.

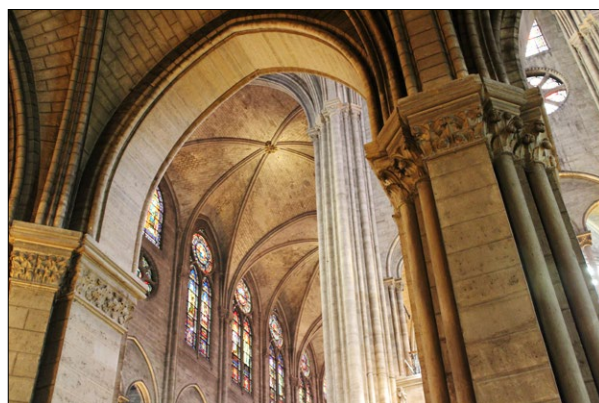


Unikalny projekt prestiżowy – oczyszczenie wnętrza katedry Notre Dame

Po pięciu latach intensywnych prac renowacyjnych, w grudniu 2024 roku katedra Notre Dame w Paryżu została ponownie otwarta. To wydarzenie o ogromnym znaczeniu nie tylko dla Francji, lecz także dla całego świata. Jednym z najtrudniejszych etapów odbudowy było oczyszczenie wnętrza po katastrofalnym pożarze z kwietnia 2019 roku. W realizację tego zadania zaangażowana była firma Remmers. Kluczowe znaczenie miała długoletnia współpraca z Francuskim Narodowym Laboratorium Konserwacji Zabytków (LRMH), które przed ogłoszeniem przetargu zleciło wykonanie próbnych aplikacji produktów różnych producentów. Po zakończeniu testów wybrano specjalną wersję pasty czyszczącej Arte Mundit, wykonaną z naturalnego kauczuku.

Zakres i specyfika czyszczenia

Wnętrze katedry zostało silnie skażone ołowiem – podczas pożaru wyparowało od 400 do 500 ton tego metalu z pokrycia dachowego. Ołów osiadł w postaci drobnego pyłu na wszystkich powierzchniach wewnętrznych. Czyszczenie objęło około 70 000 m² – ściany, sklepienia, rzeźby, a nawet malowidła ściennie. Kluczowe było nie tylko usunięcie zanieczyszczeń, ale także zachowanie zabytkowej substancji. Konieczne było zastosowanie metody, która bezpiecznie zwiąże cząsteczki rakotwórczego ołowiu. Pasta Arte Mundit okazała się idealnym rozwiązaniem – po aplikacji tworzy elastyczną powłokę,



którą można łatwo usunąć wraz z zanieczyszczeniami. Pasta była nanoszona metodą natrysku bezpowietrznego lub pędzlem. Po około 24 godzinach tworzyła się powłoka lateksowa, którą zdejmowano w dużych pasmach, skutecznie wiążąc szkodliwe substancje.

Znaczenie projektu

Czyszczenie wnętrza katedry Notre Dame było przedsięwzięciem o wyjątkowej skali – technicznej, organizacyjnej i logistycznej. Projekt ten stał się kamieniem milowym w historii działalności firmy Remmers, potwierdzając jej pozycję lidera technologicznego w dziedzinie konserwacji kamienia naturalnego.

Dzięki zastosowaniu specjalistycznej pasty Arte Mundit możliwe było skuteczne usunięcie brudu i toksycznych pozostałości ołowiu z powierzchni wykonanych z naturalnego kamienia, bez naruszania ich struktury.

Arte Mundit – delikatne czyszczenie bez kompromisów

Arte Mundit to pasta typu peel-off, przeznaczona do czyszczenia powierzchni kamiennych, tynków i detali architektonicznych w obiektach zabytkowych. Jej działanie polega na fizycznym wiązaniu zanieczyszczeń w elastycznej powłoce, którą można łatwo usunąć po wyschnięciu – bez użycia wody, środków chemicznych czy mechanicznego szorowania.

Dlaczego pasta Arte Mundit jest tak skuteczna i bezpieczna?

- Nie zawiera rozpuszczalników – nie powoduje reakcji z podłożem.
- Nie generuje pyłu ani hałasu – idealna do pracy w obiektach czynnych lub wrażliwych.
- Minimalna wilgotność – nie osłabia struktury oczyszczanego materiału.
- Bezpieczna dla ludzi i środowiska – brak emisji szkodliwych substancji.

Technologia, doświadczenie i odpowiedzialność w służbie dziedzictwa

Ochrona zabytków architektury to jedno z najważniejszych wyzwań współczesnej konserwacji. Wymaga nie tylko wiedzy technicznej, ale także głębokiego szacunku dla historii i kultury. Renowacja wnętrza katedry Notre Dame po pożarze była jednym z najbardziej wymagających projektów konserwatorskich ostatnich lat. Dzięki zastosowaniu innowacyjnych technologii Remmers możliwe było skuteczne i bezpieczne oczyszczenie powierzchni kamiennych z toksycznych zanieczyszczeń.

Jacek Olesiak
konserwator dzieł sztuki
Remmers Polska sp. z o.o.



Remmers Arte Mundit ECO

Nowa formuła peelingu do oczyszczania wnętrz budowli

Najważniejsze cechy:

- ✓ tworzy błonę lateksową wiążącą zanieczyszczenia
- ✓ działa samoczynnie z efektem wgłębnym
- ✓ aplikacja pędzlem lub poprzez natrysk
- ✓ oczyszcza bez wody i nie uruchamia soli zawartych w murze
- ✓ nie powoduje zapylenia ani hałasu
- ✓ nie powoduje wydzielania zapachów
- ✓ nie zawiera EDTA i środków powierzchniowo czynnych
- ✓ produkt umożliwiający oczyszczanie podczas użytkowania wnętrza budynku

Do usuwania powierzchniowych zabrudzeń:

- ✓ ze stuków i tynków
- ✓ z kamienia naturalnego, sztucznego i ceramiki
- ✓ z polerowanego drewna i syntetycznych materiałów budowlanych
- ✓ oraz śladów popożarowych



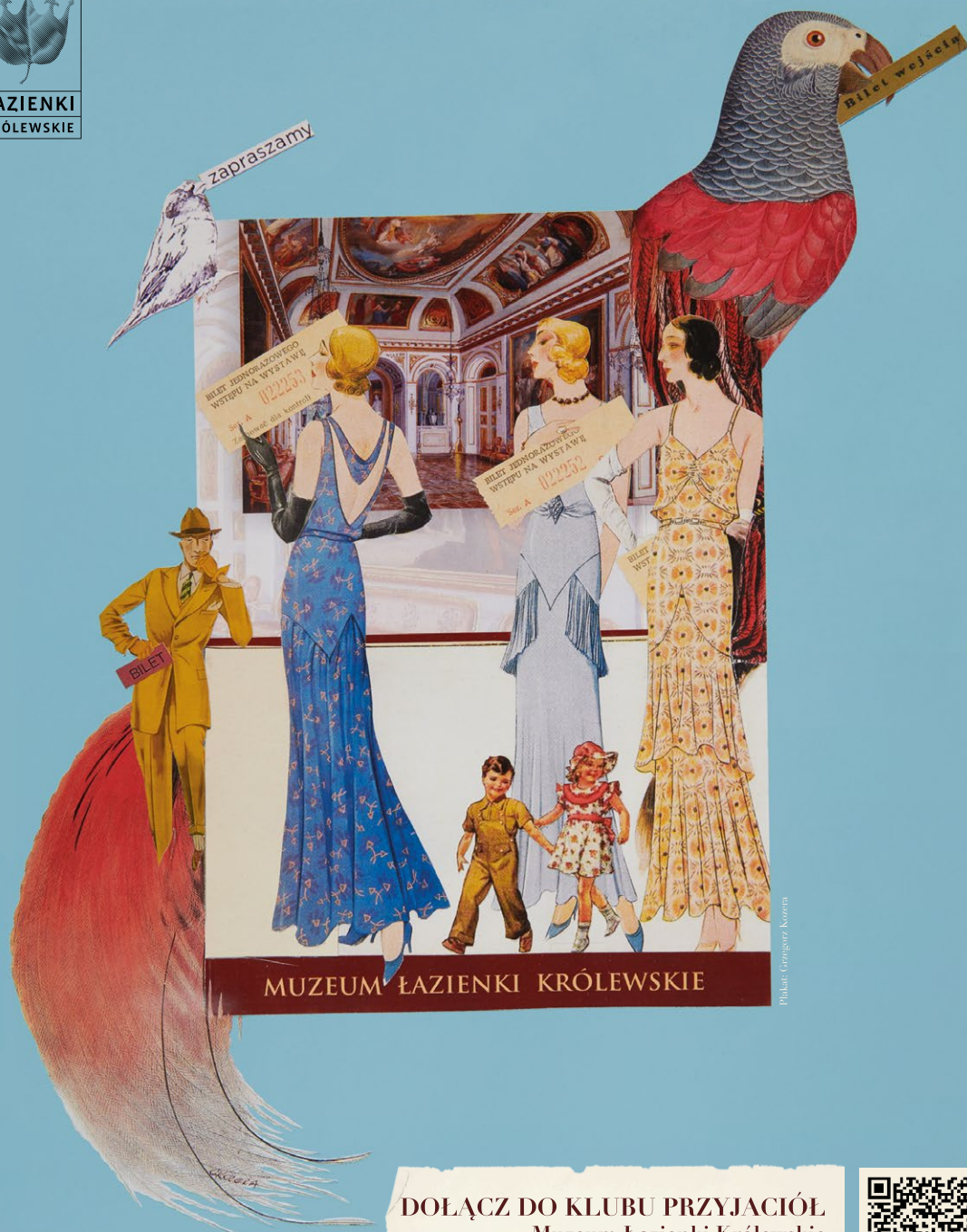
Szczegółowe zalecenia dotyczące właściwości użytkowych, sposobu stosowania i składu Remmers Arte Mundit ECO, można znaleźć na stronie www.remmers.pl

Kartę produktu
można pobrać w formie
cyfrowej, korzystając
z tego kodu QR.




remmers

remmers.pl



DOLĄCZ DO KLUBU PRZYJACIÓŁ
Muzeum Łazienki Królewskie

Join the Friends of Royal Łazienki Museum Club
www.lazienki-krolewskie.pl





Sponsor numeru



Wydawca

Członkowie wspierający SKZ



www.archaios.pl



www.stoczniacesarska.pl



www.castellum.pl



www.corneco.pl



www.pkzrenoma.com



www.monumentservice.pl



www.fkpb.pl



www.heritageceramics.pl



www.keim.pl



www.kingspaninsulation.pl



www.mik.edu.pl



www.mlssystem.pl



OTB INVESTMENT



www.pro-tempus.pl



www.restauro.pl



www.rector.pl



www.wowczak.pl



www.zabytkowe-wiatraki.pl



www.zamek-gniew.pl



www.attyka.net.pl



www.murtronic.pl



www.hotel1231.pl



www.sievert.pl

www.wiadomoscikonserwatorskie.pl